AURA

Athens University Review of Archaeology

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΤΟΥ ΤΟΜΕΑ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟΥ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

REVIEW OF THE DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY AND HISTORY OF ART
FACULTY OF HISTORY AND ARCHAEOLOGY
NATIONAL AND KAPODISTRIAN UNIVERSITY OF ATHENS

ΤΕΥΧΟΣ 2 • VOLUME 2 ⌘ ΝΟΕΜΒΡΙΟΣ 2019 • NOVEMBER 2019

Athens University Review of Archaeology

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΤΟΥ ΤΟΜΕΑ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

REVIEW OF THE DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY AND HISTORY OF ART
FACULTY OF HISTORY AND ARCHAEOLOGY
NATIONAL AND KAPODISTRIAN UNIVERSITY OF ATHENS

ΤΕΥΧΟΣ 2 · VOLUME 2 ⌘ ΝΟΕΜΒΡΙΟΣ 2019 · NOVEMBER 2019

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ • TABLE OF CONTENTS

ΤΕΥΧΟΣ 2 • VOLUME 2 ΝΟΕΜΒΡΙΟΣ 2019 • NOVEMBER 2019

ANAYA SARPAKI
An archaeobotanical study of Alepotrypa Cave..... 9

POLINA KAPSALI
Two Middle Bronze Age Pottery Kilns at Plasi, Marathon..... 19

PETYA ILIEVA
Phoenicians, Cypriots and Euboeans in the Northern Aegean: a reappraisal 65

ELECTRA APOSTOLA, PANAGIOTIS KOUSOULIS
Exotic offerings in the archaic Rhodian sanctuaries..... 103

G. KOKKOROU-ALEVRAS, EIR. POUPAKI, A. EUSTATHOPOULOS, A. CHATZICONSTANTINOU, E. RIGATOU
An Overview on Ancient Quarries of Southeastern Attica..... 117

YANNIS CHAIRETAKIS
The Salamis' Sea Battle Tumulus revisited.....137

ΠΑΝΟΣ ΒΑΛΑΒΑΝΗΣ, ΝΙΚΟΛΑΣ ΔΗΜΑΚΗΣ, ΕΙΡΗΝΗ ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΟΥ
Βιώνοντας τον δημόσιο χώρο στην αρχαία Ελλάδα (6ος-1ος αι. π.Χ.)..... 161

CHRYSANTHOS KANELLOPOULOS
The Architecture of the 'Pantheon' in Athens. Recent Discoveries..... 173

ΛΙΝΑ ΤΣΑΤΣΑΡΩΝΗ
Τα νέα ευρήματα πεσσών στην Αθήνα και το Ωδείο του Αγρίππα..... 191

ΕΙΡΗΝΗ ΠΟΥΠΑΚΗ
Μαρμάρινα και άλλα λίθινα αγγεία από τη Σπάρτη..... 219

ΚΛΗΜΗΣ ΑΣΛΑΝΙΔΗΣ
Ένα άγνωστο υστεροβυζαντινό οχυρό: Το κάστρο των Βατίκων στη Λακωνία.....245

ΝΑΓΙΑ ΣΓΟΥΡΙΤΣΑ-ΠΟΛΥΧΡΟΝΑΚΟΥ
Χρήστος Τσούντας: ο Καθηγητής Αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών..... 275

ΜΑΡΙΑ ΚΤΩΡΗ
Στα μονοπάτια της παράδοσης: καταγραφή και προστασία της ξυλοναυπηγικής στην Κύπρο..... 285

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

ΕΥΑ ΣΗΜΑΝΤΩΝΗ-ΜΠΟΥΡΝΙΑ
Δ. Σκιλάρντι, *Κουκουναριές Πάρου*..... 307

ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΚΑΤΑΚΗΣ
G.A. Aristodemou και Th.P. Tassios (Eds) *Great Waterworks in Roman Greece*..... 313

ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ • CONTACT

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Φιλοσοφική Σχολή / Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας
Πανεπιστημιόπολη Ζωγράφου / Αθήνα 157 84

National and Kapodistrian University of Athens, Faculty of History and Archaeology
University Campus, GR-15784 Athens, Greece

Ιστοσελίδα • Website http://aura.arch.uoa.gr/
email: aura@arch.uoa.gr

Σχεδιασμός • Layout: Βασιλική Σχίζα (vass.schiza@gmail.com)

Εκδοτικό Σημείωμα • Editorial

Το Περιοδικό του Τομέα Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης (AURA) είναι ένα διεθνές περιοδικό με σύστημα διπλής ανώνυμης αξιολόγησης, το οποίο εκδίδεται από το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών. Στόχος του είναι η δημοσίευση πρωτότυπων εργασιών που εστιάζουν στην αρχαιολογία, την τέχνη και τον υλικό πολιτισμό του ευρύτερου Ελληνικού κόσμου, από την απώτερη προϊστορία έως και τη σύγχρονη εποχή. Δημοσιεύονται μελέτες, γραμμένες στα Ελληνικά ή Αγγλικά, που αφορούν στην (1) Εποχή του Λίθου και του Χαλκού στην Ελλάδα και όμορες περιοχές, (2) τη Γεωμετρική, Αρχαϊκή και Κλασική περίοδο στην Ελλάδα και τις Ελληνικές αποικίες στη Μεσόγειο, (3) τον ευρύτερο Ελληνιστικό κόσμο, (4) τη Ρωμαϊκή Ελλάδα, (5) τη Βυζαντινή αυτοκρατορία, (6) τη Λατινική και Οθωμανική περίοδο στην Ελλάδα, (7) την τέχνη της σύγχρονης Ελλάδας, (8) την Ανατολική Μεσόγειο και την Εγγύς Ανατολή, (9) Περιβαλλοντική Αρχαιολογία και Αρχαιομετρία, (10) Μουσειολογία και (11) Ψηφιακές Εφαρμογές στην Αρχαιολογία. Το είδος των μελετών ποικίλλει, και ενδεικτικά αναφέρονται συνθετικές μελέτες, εκθέσεις ανασκαφών και ερευνών πεδίου, μελέτες αρχαιολογικού υλικού και έργων τέχνης, μελέτες περιπτώσεων, καθώς και προκαταρκτικές δημοσιεύσεις υπό εξέλιξη ερευνητικών προγραμμάτων στα θέματα που αναφέρονται παραπάνω.

Το περιοδικό είναι ελεύθερης και ανοικτής πρόσβασης. Τα τεύχη του δημοσιεύονται ηλεκτρονικά ως αρχεία PDF. Όλα τα άρθρα είναι δωρεάν διαθέσιμα για όλους στο διαδίκτυο αμέσως μετά τη δημοσίευσή τους και σύμφωνα με την άδεια Creative Commons (BY-NC-ND 4.0). Τα τεύχη του περιοδικού μπορούν επίσης να εκτυπωθούν κατόπιν παραγγελίας και να αποσταλούν ταχυδρομικά ή να παραληφθούν από το βιβλιοπωλείο του Εκδοτικού Οίκου Καρδαμίτσα, Ιπποκράτους 8, Αθήνα.

The Athens University Review of Archaeology (AURA) is an international, peer-reviewed archaeological journal published by the Faculty of History and Archaeology of the National and Kapodistrian University of Athens. It is dedicated to the publication of original research articles and reports focusing on, or related to the archaeology, art and material culture in the broader Greek world, from the earliest Prehistory to the Modern Era. We welcome contributions in Greek or English about (1) the Stone and Bronze Age in Greece and related adjacent areas, (2) the Geometric to Classical periods in Greece and the Greek colonies in the Mediterranean, (3) the broader Hellenistic world, (4) Roman Greece, (5) the Byzantine Empire, (6) the period of Latin and Ottoman rule in Greece, (7) Modern Greek art, (8) the Eastern Mediterranean and the Near East, (9) Environmental Archaeology and Archaeometry, (10) Museology and (11) Computer Applications in Archaeology. The range of studies varies, including synthetic works, reports on excavations and field surveys, studies of archaeological material or works of art, various case studies, as well as preliminary publications of on-going research projects dealing with the scientific areas described above.

AURA is a fully open access journal. Each issue is published electronically as a PDF file. All papers are available on the internet to all users immediately upon publication and free of charge, according to the Creative Commons (BY-NC-ND 4.0). AURA issues can also be distributed on a print-on-demand basis and posted or collected from the bookstore of the Kardamitsa Publications, 8 Ippokratous str, Athens.

Konstantinos Kopanias • Yiannis Papadatos

Το δεύτερο τεύχος του AURA εκδόθηκε με ευγενική χορηγία
του Ιδρύματος Ψύχα στη μνήμη του Γιάννη Σακελλαράκη
The second issue of AURA was published thanks to the kind support
of Psycha Foundation in memory of Yiannis Sakellarakis

Άρθρα

Articles

An archaeobotanical study of Alepotrypa Cave[1]

Anaya Sarpaki

a.sarpaki@gmail.com

Ως αντίδωρο του 'υδρολιχνίσματος'

ABSTRACT

This presentation is centred in the study of the few samples of archaeobotanical material which have been studied from the Neolithic Cave site of Alepotrypa in 1980. There is a need to incorporate this material in the up-to-date archaeobotanical debate, which has come to light in Alepotrypa itself, as seen in the recent monograph (Margaritis 2018), but, further, a dialogue which would include the Peloponnese but also beyond it.

Alepotrypa Cave, in the Gulf of Diros in southern Peloponnese, served a rich and sizeable community that lasted for at least 2000 years, during the LN and FN periods (5300-3200 BCE) (Papathanassopoulos 1996).[2] An earthquake dated to the end of the FN (3200 BCE) sealed its entrance and those inhabitants who had survived in the cave, died of starvation. The cave was never seen again until its discovery by Anna and Nikos Petrocheilos in 1958.

The main 'treasure' of Alepotrypa was the existence of drinking water (a lake of fresh water was present in the largest chamber) inside the cave, and its stable temperature of 18° C, as the area close by has neither rivers nor springs. However, an area of c. 1000 stremmata (100 ha) was available, in its larger catchment area, where a landscape would have been perfect for dry-farming agriculture.[3] The cave lies about 50 m away from the coast and 16 m above sea

1 I would like to thank the director of the excavation Dr G. Papathanassopoulos for the invitation to study the archaeobotanical material from Alepotrypa Cave in the summer of 1980 and for his poetic proposition for naming water flotation as 'υδρολίχνισμα', which is literally translated as winnowing with water. Moreover, many thanks are also given to Angeliki Papathanassopoulou for the photos and George Landers for re-touching the English. This material was collected and processed in 1981.

2 New C14 dates push the dating of the cave back to the Middle Neolithic (see Papathanasiou –lecture delivered at the Swedish Institute on the 21st March, 2014). See also Papathanasiou *et al*. (2018) where finds are dated from 6,000 to 3,200 BCE and thus very early.

3 When Mr and Mrs Petrocheilou found the cave in 1958, the landscape was full of terraces, which are named 'λούρες' in this part of the Mani, as the area was cultivated into the 1960s. Unfortunately, this terraced landscape was, immediately, heavily destroyed in the vicinity of the cave in the 1960s, in order to enlarge Alepotrypa's entrance, (Fig. 1) and destroyed much evidence related to the sealing of the cave but, also, of whatever contexts and habitation existed at its mouth.

Fig. 1. Landscape of entrance of cave after the destruction of the terraces, where feral almond trees still grew in 1980.

level[4] (Papathanassopoulos 2011, 47). Results of a geological survey (Mariolakos *et al*. 1989), conducted in the area, indicated that there were three shoreline displacements since the Pleistocene and the last of these shows that the sea-level was 5-15 m below the present. In addition, ancient buildings were identified, but these have not yet been investigated.

HABITATION AT ALEPOTRYPA

Papathanassopoulos (2011, 47-8) has recently re-addressed the issue of the permanent usage of Alepotrypa and suggests a pattern of 'periodic' habitations. The co-existence of burials with a habitation area, however, are not commonly seen in Neolithic 'behaviour', and the interpretations put forward seem rather incongruous (see also Tomkins 2009). The cave would have been a dark and damp place, especially as the mouth of the cave was small and would have made the application of crafts quite difficult to perform, due to the dim light. Therefore, the idea that Alepotrypa might have been a 'special' cave which fulfilled certain repetitive functions pervades more recent research (Tomkins 2009). If permanent habitation in the area did not take place in the cave but, somewhere else, such as, perhaps, inland, it does justify Tomkins' (2009) thesis that Neolithic cave sites, amongst them Alepotrypa, were special areas and not strictly habitation sites, in which case further investigation is needed across the broader area of Alepotrypa in order to establish habitation patterns. This same pattern of caves used for special purposes has been found even to extend to the Ionian islands, such as at Drakaina Cave, Kephalonia (Stratouli *et al*. 2014). We cannot, yet, be sure that the reasons for the periodic visitations were

4 Although Mariolakos *et al*. (1989) mention that it is 20 m above sea-level.

Fig. 2. Large deep, wide-mouthed storage pits lined with clay.

of the same nature as for Alepotrypa, though the presence of burials seems to indicate a place for worship and negotiating ancestral rights, amongst other reasons, for its '*raison d'être*'.[5]

Prior research had claimed that domestic activities and specialised crafts were conducted inside the cave, such as weaving,[6] sewing, basketry and tool manufacture (Papathanasopoulos 1996, 83), whereas outside of the cave were claimed to be the potters. Inside were large, deep, wide-mouthed storage pits lined with clay and encircled by stones (Fig. 2). However, from the middle of the LN and throughout the FN there seems to have been an economic and social elite (Papathanassopoulos 1996, 84) which denotes its presence through the objects of prestige, such as jewellery of silver, bracelets of *Spondylus gaederopus* shells and, non-utilitarian painted pottery.

No matter what the habitation pattern of the cave, those that were ultimately buried there seem to have been subsisting mainly on C_3 plants with little evidence for marine food included in the diet, according to the stable isotope study (Papathanasiou 2003). The usage of inland sites as the permanent habitation places of those that used the cave may partly justify this observation.

5 For a thorough discussion of the dates see Papathanasiou 2018.

6 No loom weight has been identified but just spindle whorls (Papathanassopoulos 2011, 45) and needles and this, in itself, is perhaps important to define the type of habitation. To my mind, it might not denote a permanent site, as evidence shows that weaving would have been conducted elsewhere (weave impressions on the base of pottery) and spinning could be done on the move, whereas weaving needs a permanent 'space'. At Alepotrypa we might be seeing the products of these crafts but not the actual process of production which, logically, would have been practised at their permanent site, probably in the vicinity. Even the pithoi were decorated and this indicates special care even for daily chores, which might denote some ritual use. Together with the very good quality of the pottery and the jars related to liquids, they suggest special feasts and again rituals. Had they been used for daily storage and consumption, one would have expected more plain and undecorated pottery.

Fig. 3. Photograph of the water flotation tank used at Alepotrypa for the samples used in this article.

Archaeobotanical remains were collected as alternative lines of evidence to further investigate the issue of the usage and habitation pattern of the cave. Water flotation[7] was applied by the author in the summer of 1981, using a water tank (Fig. 3) in which a mesh size of 1 mm was adjusted, in square movable sieves, to retain the residue, whereas two standard geological sieves of 1 mm and 250 μm were used for the collection of the flot.

THE ARCHAEOBOTANY OF ALEPOTRYPA (FIG. 5)

Sixteen (16) small[8] soil samples (Fig. 4) were water-sieved but only 13 produced archaeobotanical (seed) remains. This is a rather poor assemblage and does not allow us to generalize about agricultural systems and dietary habits. However, it can provide a record of some of the species which were cultivated in the area and be used as a basis upon which future studies can develop.

Two species of cereals were retrieved; hulled barley, *Hordeum vulgare* and einkorn wheat, *Triticum monococcum*. This agrees well with Papathanasiou's (2003) study of the stable isotopes of populations, amongst others of Alepotrypa, where a consumption of C3 plants seems to

7 Diamant (1979, n. 4) refers to 'a form of water-sieving' employed by N. Lambert at Kitsos and Alepotrypa. The water sieving was shown by Lambert (1972, 859 fig. 21), and was used at first at Alepotrypa and seemed to be a sort of wet sieving which, obviously, was not designed to collect fine bioarchaeological remains, as Dr Papathanassopoulos never mentioned, at the time, any seeds collected by this method. The machine used by the author was a water flotation (not water sieving) which was different from the published example though (Fig. 3).

8 No notes were retrieved but they were of the order of a few litres each (c. up to 2-3 litres)

Ομάδα	Αίθουσα	περιοχή	στρώμα	αριθμός	
226	B	Τάφρος 1 - Βόθρος	B		
227	B	Τάφρος 1 - Βόθρος	A	3	
227	B	Τάφρος 1 - Βόθρος	A	4	
227	B	Τάφρος 1 - Βόθρος	A	4	
227	B	Τάφρος 1 - Βόθρος	A	5	
229	B	Μέτωπο τομής Πετροχείλου	1	6	
230	B	Μέτωπο τομής Πετροχείλου	2	8	
230	B	Μέτωπο τομής Πετροχείλου	2	8	
232	B	Μέτωπο τομής Πετροχείλου	5	11	
232	B	Μέτωπο τομής Πετροχείλου	5	11	
233	B	Μέτωπο τομής Πετροχείλου	3	13	
233	B	Μέτωπο τομής Πετροχείλου	3	13	most seeds
234	B	Μέτωπο τομής Πετροχείλου	7	15	
234	B	Μέτωπο τομής Πετροχείλου	7	16	most seeds
235	B	Μέτωπο τομής Πετροχείλου	6	18	
235	B	Μέτωπο τομής Πετροχείλου	6	19	
236	B	Μέτωπο τομής Πετροχείλου	5	21	
237	B	Μέτωπο τομής Πετροχείλου	1A	22α	
238		Πυρά Β-τομέα ΒΑ -Τεταρτημόριο - 4.8.1981		24	
239		Πυρά Β-τομέα ΝΔ-τεταρτημόριο - 4.8.81		27	

Fig. 4. List of archaeobotanical samples and their contexts.

have been in their diet. Certainly, this does not exclude the presence of other cereals but, due to bad preservation other *Cerealia* could not even be identified to genus level.

Pulses, similarly, were not well preserved and were also fragmented. In addition, there is no definite indication whether these had been fragmented in antiquity in such a way as to reduce them to a sort of 'fava' or whether they had been broken during excavation and/or water flotation. As a result, only one species can be definitely identified and this is lentil (*Lens culinaris*). Due to the size of pulses (medium to large), we can assume that several legumes were cultivated, without being able to name them. Moreover, clover types (*Trifolium/Medicago sp*.) were present but due to their very small size, they might not have been domesticated species.

Of interest are also other cultivars that seemed to have formed part of the diet of the people frequenting the cave, such as almond (*Prunus amygdalus*) which has been found only in fragments and never whole. Also, fig (*Ficus carica*) and grape (*Vitis sp*.) were present. Due to the small number of samples, it is impossible to evaluate the relative importance of the various fruits. It is possible that this would have been affected by their storage qualities, their processing methods, or even by the season of their collection and might not necessarily reflect cultivation and dietary habits. Moreover, they are fruit that could have been dried and stored and could have been consumed all year round.

Sample numbers	0	3	4	5	6	8	11	13	15	16	18	19	21	22a	24	27	TOTAL
species																	
Cereals																	
Cerealia				1						5				1			7
Cerealia (cf. Triticum)										1							1
Cerealia frags		7					3		3							6	19
Hordeum sp. (hulled)							1	2	1								4
Triticum sp.										1			1				2
Triticum cf,monococcum								3									3
T.monococcum -glume base								1									1
																	0
Pulses																	0
Lens sp.				1													1
Legume (medium)			1					4									5
Legume (cotyl) (large)									2								2
Legume frags.				2	1		4	7		4		1	2	1			22
Legume frag. (medium)									1							1	2
cf. Legume (Calcified?)						1											1
Trifolium/ Medicago sp.(small)				1				1									2
																	0
Fruit																	0
Vitis frags.								1		1							2
cf. Vitis frags.																	0
cf. Ficus carica (charred)		2															2
cf.Ficus carica (mineralised)																	0
Ficus carica (charred)			2	1				3		5			1				12
Ficus carica (mineralised)								1		3			1			1	6
fruit skin (cf.F.carica)			1				1										2
Prunus amygdalus frags.			2					6	2								10
cf. P.amygdalus frags.								2	1								3
																	0
Weeds																	0
																	0
Lolium sp.									1	1							2
Unknown																	0
																	0
Ignota																	0
featureless (v,small)		4															4
Ignota (v.damaged)		6		2	1					8						5	22
Shell frags.																2	2
Total		19	6	8	2	1	9	31	11	29	0	1	5	2	0	15	

Fig. 5. Samples with archaeobotanical remains from Alepotrypa Cave.

Margaritis' (2018) recent archaeobotanical study of Alepotrypa has, unfortunately, no mention on the number nor the size of samples which were water floated, and therefore, her findings could not be assessed. Einkorn (*Triticum monococcum*) as well as hulled barley (*Hordeum vulgare*) were similarly identified. Two other cereals were also found, emmer (*Triticum dicoccum*) and naked wheat (*Triticum aestivum/turgidum*). However, only spikelet fork from einkorn was preserved, so the identification of both emmer –perhaps even *T.aestivum/turgidum*– (all identified only from a few grains)[9] need to remain tentative. Just like under-identification, over-identification can, also, do damage to research.

Margaritis (2018) found lentil (*Lens sp*.) too and some extra pulses, such as grass pea (*Lathyrus sativus*), and common pea (*Pisum sativum*). Regarding fruits and nuts, she identified the same species, such as almond and fig, although grape has only been identified from the present author's samples. Clover types and Gramineae were, similarly, also present. Nevertheless, the great hope we had invested in the study of Margaritis, in providing more answers regarding diet, agricultural practices and economy, as it is a recent study, compared to the present material, which represents data collected more than 30 years ago, with limited possibilities, has left us with a multitude of unanswered questions.

OTHER ARCHAEOBOTANICAL STUDIES IN THE AREA

Since the study of the archaeobotanical material of the site, research in the field has increased exponentially and now, isotope analysis has joined in to solve archaeobotanical questions. Archaeobotanists have been trying to answer problems related to manuring and irrigation for a long time through the study of weed seeds, but this, of course, demanded the finding of crops with the accompanying population of weeds, which was not often possible in dry climates, often due to bad preservation, and certainly not, at the time that Alepotrypa was excavated. The use of isotope studies of δ15N values in conjunction with δ13C for investigating the presence of manure and irrigation at Middle Neolithic Kouphovouno, Laconia, is exemplary (Bogaard *et al*. 2013) and proves that cereals and pulses,[10] especially wheat (but not barley) were manured. The study by Vaiglova *et al*. (2014a; 2014b) on Kouphovouno is especially interesting as it combines crop and animal isotope studies as well as zooarchaeological Mass Spectrometry species identification in order to reconstruct integrated farming practices and investigates the relationship between crops, animals and humans. This research though remains to date unique. The other archaeobotanical study at Geraki (Crouwel 1998; 2002) is not yet completed and its date is later but the species of cultivated plants are the ones which one would have expected such as grass pea, (*Lathyrus cicera),* followed by *Vicia ervilia, Lens culinaris,* and *Vicia faba*. Other plant foods were *Ficus carica, Amygdalus communis, Vitis vinifera*, and from the cereals, *Hordeum vulgare, Triticum monococcum*, and some *Triticum aestivum/durum.*

CONCLUDING REMARKS

The finds at Alepotrypa could well have been the products of common ritual meals or otherwise, indicate a *Place* of remembrance and social cohesion, a social landscape so to speak. As Souvatzi (2013) indicates, Alepotrypa might have aimed at constructing 'social-cultural affilia-

9 'The majority of the grains of the assemblage are fragmented' (Margaritis 2018, 317).

10 Bogaard does not mention which pulses but if they are *Vicia faba* they are essentially manured whereas, often, others are not (ethnographic information).

tions and a wider sense of cultural uniformity' which would have united communities and regions with each other. The inferences which have been built up for Drakaina Cave, Kephalonia (Stratouli *et al*. 2014) as there, the cereals were processed, that is cracked and, therefore, were brought prepared to be consumed, something which has not, as yet, been noted at Alepotrypa. At least not with the material which has been studied so far.

Although there are many caves in Laconia,[11] only about 20, so far, have revealed habitation in the Neolithic and particularly in its final phase (FN) (Efstathiou-Manolakou 2009, 17). However, the term 'habitation' needs to be re-defined, as there are many ways of inhabiting an area/cave/site, as there could also be varied types of visitations. Parallel to the pragmatic landscape, there must have been another ritual landscape, where populations negotiated cultural, social, political cohesion. A glimpse into such landscapes is provided by the study of sites such as Kouphovouno, Drakaina Cave and Alepotrypa. The finds of archaeobotanical remains do not, necessarily, indicate permanent habitation at Alepotrypa, as was first believed by the excavators. The particularly limited number of samples taken in combination with the low number of plant remains recovered can only allow a glimpse into the resources used by the people frequenting the cave and these seem to be in par with the most common food plant resources consumed in the broader area.

11 Unfortunately, amongst which Kouveleiki cave, Alepochori, dated to the Late Neolithic I and II, and Limnes Cave (L.N.) are still under study and have no archaeobotanical publications.

WORKS CITED

Bogaard, A., R. Fraser, T.H.E. Heaton, M. Wallace, P. Vaiglova, M. Charles, G. Jones, R.P. Evershed, A.K. Styring, N.H. Andersen, R.-M. Arbogast, L. Bartosiewicz, A. Gardeisen, M. Kanstrup, U. Maier, E. Marinova, L. Ninov, M. Schäfer, and E. Stephan. 2013. "Crop manuring and intensive land management by Europe's first farmers." *PNAS* 110(31):12589-94.

Cavanagh, W.G. 2004. "WYSIWYG: settlement and territoriality in southern Greece during the Early and Middle Neolithic periods." *JMA* 17(2):165-89.

Crouwel, J.H., M. Prent, R. Cappers, and T. Carter. 1998. "Geraki. An acropolis site in Laconia. Preliminary report on the fourth season (1998)." *Pharos* 6:93-118.

Crouwel, J.H., M. Prent, S.M. Thorne, R.T. Cappers, S.A. Mulder, T. Carter, E. Langridge-Noti, and L. van Dijk-Schram. 2002. "Geraki: an acropolis in Laconia." *Pharos* 10:1-81.

Diamant, S. 1979. "A short history of archaeological sieving at Franchthi Cave, Greece." *JFA* 6:203-17.

Efstathiou-Manolakou, I. 2009. "Archaeological investigations in the caves of Laconia." In *Sparta and Laconia: from Prehistory to Pre-Modern*. *Proceedings of the Conference held in Sparta, organised by the British School at Athens, the University of Nottingham, the 5th Ephoreia of Prehistoric and Classical Antiquities and the 5th Ephoreia of Byzantine Antiquities 17–20 March 2005*, edited by W.G. Cavanagh, C. Gallou, and M. Georgiadis, 5-20. British School at Athens Studies 16. London: British School at Athens.

Lambert, N. 1972. "Grotte D'Alépotrypa." *BCH* 96(2):845-71.

Margaritis, E. 2018. "The plant remains from Alepotrypa Cave: use, discard and structured deposition." In *Neolithic Alepotrypa Cave in the Mani, Greece*, edited by A. Papathanasiou, W.A. Parkinson, D.J. Pullen, M.L. Galaty, and P. Kakanas, 316-26. Oxford and Philadelphia: Oxbow.

Mariolakos, I., E. Logos, S. Lozios, I. Fountoulis, and G. Danamos. 1989. "Description of the itinerary." In *4th International Symposium and Workshop on Regional Crystal stability and Geological Hazards IGCP Project 250*, 68-82. Athens: Guidebook for Excursions.

Papathanasiou, A. 2003. "Stable isotope analysis in Neolithic Greece and possible implications on human health". *International Journal of Osteoarchaeology* 13(5):314-24.

_____. 2014. "Neolithic Alepotrypa Cave and the surrounding area: past and present research". Paper read at the Swedish Institute at Athens on the 21st March 2014.

_____. 2018. "Alepotrypa cave: the site description and its cultural and chronological range." In Papathanasiou *et al*., 2018, 10-23.

Papathanasiou, A., W.A. Parkinson, D.J. Pullen, M.L. Galaty, P. Kakanas. Eds. 2018 *Neolithic Alepotrypa Cave in the Mani, Greece*. Oxford: Oxbow.

Papathanassopoulos, G. 1971. *AAA* 4:12-26, 149-54, 289-304.

_____. Ed. 1996. "*Neolithic Culture in Greece*". Athens: Museum of Cycladic Art.

_____. 2011. *Το Νεολιθικό Διρό: σπήλαιο Αλεπότρυπα*. Vol. 1. Αθήνα: Μέλισσα.

Souvatzi, S. 2013. "Diversity, uniformity and the transformative properties of the house in Neolithic Greece". In *Tracking the Neolithic House in Europe. Sedentism, Architecture and Practice*, edited by D. Hofmann, and J. Smyth, 45-64. New York: Springer.

Stratouli, G, A. Sarpaki, M. Ntinou, E. Kotzabopoulou, T. Theodoropoulou, V. Melfos, N. Andreasen, and P. Karkanas. 2014. "Dialogues between bioarchaeological, geoarchaeological and archaeological data: approaches to understanding the Neolithic use of Drakaina Cave, Kephalonia island, western Greece." In Touchais *et al.* 2015, 23-32.

Tomkins, P. 2009. "Domesticity by default. Ritual, ritualization and cave-use in the Neolithic Aegean". *OJA* 28(2):125-53.

Touchais, G., R. Laffineur, R., and F. Rougemont. Eds. 2014. *Physis: L'Environnement Naturel et la Relation Homme-Milieu dans le Monde Égéen Protohistorique, Actes de la 14e Rencontre égéenne international, Institut National d'Histoire de l'Art (INHA), 11-14 décembre 2012*. Leuven-Liège: Peeters.

Vaiglova, P., A. Bogaard, M. Collins, W. Cavanagh, C. Mee, J. Renard, A. Lamb, A. Gardeisen, R. Fraser. 2014a. "An integrated stable isotope study of plants and animals from Kouphovouno, southern Greece: a new look at Neolithic farming". *JAS* 42:201-15.

Vaiglova P., A. Bogaard, A. Gardeisen, F. Rivals, W. Cavanagh, C. Mee, and J. Renard. 2014b. "Interpreting Crop and Animal Management Strategies at Neolithic Kouphovouno, Sparti, Greece: integrating information from plant and animal isotopes, microwear analysis and archaeo-botanical and zoological studies". In Touchais *et al.* 2014, 287-96.

Two Middle Bronze Age Pottery Kilns at Plasi, Marathon

Polina Kapsali

National and Kapodistrian University of Athens
polinakap20@hotmail.com

ABSTRACT

This paper publishes two pottery kilns excavated at Plasi in Marathon (Attica) in 2016-17 as part of the excavations of the Department of History and Archaeology, of the National and Kapodistrian University of Athens. The morphological and technological traits of these structures are discussed in detail and their relative dating is considered. A comparative examination of kiln construction technology is included with the aim of placing the kilns within the broader context of the late Middle Bronze Age. Special emphasis is given on the study of 'technological choices'. Integrated in their archaeological context, these choices are then discussed within the framework of broader societal changes, particularly in relation to the introduction and spread of new know-how at Plasi. It is argued that certain technological choices associated with one of the two kilns may relate to the interest of certain individuals in the Middle Bronze Age to produce and make use of distinctive pottery, at a time when material culture appears to become an increasingly important element of social discourse.

1. INTRODUCTION[1]

In 2016-17 two Middle Bronze Age pottery kilns were excavated at Plasi, Marathon, on the east coast of Attica, about 250m from the modern coastline. The site occupies a low hill between two streams which cross the Marathon plain and end up into the sea (**Fig. 1**).[2] The first excavations were conducted in 1969 by the Greek Archaeological Service, under the direction of Spyridon Marinatos and Efthimios Mastrokostas.[3] After a long period of abandonment, excavations at the site resumed in 2014, by the Department of History and Archaeology of the National and Kapodistrian University of Athens.

The prehistoric occupation at Plasi dates from the Final Neolithic to the end of the LBA. The earliest architectural remains at the site date to EH II and most likely belong to a settlement that existed there.[4] In the MBA, and especially in MH II, Plasi probably had grown into an extensive coastal fortified settlement. At least one large building of the 'megaron' type[5] was also in use in MH II. Because of its size, being the third largest known on mainland Greece during

1 Abbreviations used in this text: EH = Early Helladic; MBA = Middle Bronze Age; MH = Middle Helladic; LBA = Late Bronze Age; LH = Late Helladic.
2 Polychronakou-Sgouritsa *et al.* 2016, 305.
3 Marinatos 1970a, 5-6; 1970b, 153-55; 1970c, 349; Mastrokostas 1970, 14-21.
4 Polychronakou-Sgouritsa *et al.* 2016, 306; Information provided by Y. Papadatos.
5 For the problematic use of the term 'megaron' see Jung 2000. The term is, therefore, used in quotation marks.

Fig. 1. Map of Marathon: Plasi (1), Vranas (2), Arnos (3), Tsepi (4), Mound of the Athenians (5), Klopa (6). The streambeds are indicated with blue line.

Fig. 2. General view of the kilns and the surrounding structures: Kiln 1 (1), Kiln 2 (2), the MH 'megaron' (3), and cist tombs of the MH III-LH I cemetery (4-6). With dotted line is marked the trench of the kilns (Trench 008).

this period, it was described by Marinatos as a 'palace' (**Fig. 2:3**). Smaller buildings, dating also to the MBA, were located nearby.[6]

At the end of the MBA and the beginning of the LBA, the area of the 'megaron', and an extensive part of the settlement around it, were used as a cemetery as indicated by the presence of a number of tombs, mostly cist and built chamber tombs[7] (more on the cist tombs below) (**Fig. 2:4-6**). A settlement was re-established at the site in the LH IIIA-B phase, and the area became once more a cemetery in the Protogeometric period.[8]

2. EXCAVATION

Kiln 1 was first identified in 1969, but it was not fully excavated. The excavation appears to have reached only the upper part of Kiln 1, particularly the first approximately 0.10m of the combustion chamber (**Fig. 3b**).[9] We unfortunately do not possess any substantial information regarding the documentation and finds of the older excavations.

Re-discovered in 2014, excavation work resumed two years later with the removal of the fill around Kiln 1. Full excavation of both kilns took place in 2017 by the author, with the help of undergraduate students of the NKUA and workers. The recording of our excavation was based on stratigraphic units (SUs) which correspond to deposits, parts of deposits, and cuts. An SU number was not assigned to features discovered during the excavation (they are simply described as features). The SUs were used for the identification of strata, which in the post-excavation analysis were attributed to particular phases of use of the kilns and their wider area.

The main aims of the excavation were to understand the form, structure, technology and function of the kilns, date them, investigate their relationship to the neighbouring 'megaron', and establish a stratigraphic sequence in this area of the excavation. Dry sieving was employed extensively to recover small artefacts. Flotation samples were also taken with the aim of recovering organic materials. Following the completion of the excavation, the author studied the kilns as part of her Masters dissertation at NKUA. This article stems from this research.

3. KILN 1

3.1. KILN 1: EXCAVATION AND STRATIGRAPHY

In the course of our excavation, a number of contexts, namely deposits and cuts (with SU numbers) were identified. These contexts are associated with particular strata that appear to relate to specific 'phases' during and after the use of Kiln 1. The post-excavation analysis suggests the existence of five strata, which are described below in order of excavation.

Stratum I: post-destruction

This stratum is associated with SUs 0080101-05 and SU 0080108, namely a thick homogeneous layer that covered the area around the kilns (layer's thickness: ca. 0.35-0.45m). It covered the area south, east and north of Kiln 1, extending from the preserved upper part of the walls to

6 Polychronakou-Sgouritsa *et al.* 2016, 306-10.
7 Polychronakou-Sgouritsa *et al.* 2016, 310-1.
8 Polychronakou-Sgouritsa *et al.* 2016, 312-3; Theocharaki 1979, 90.
9 Marinatos 1970a, 5; 1970b, 154; Mastrokostas 1970, 17-8.

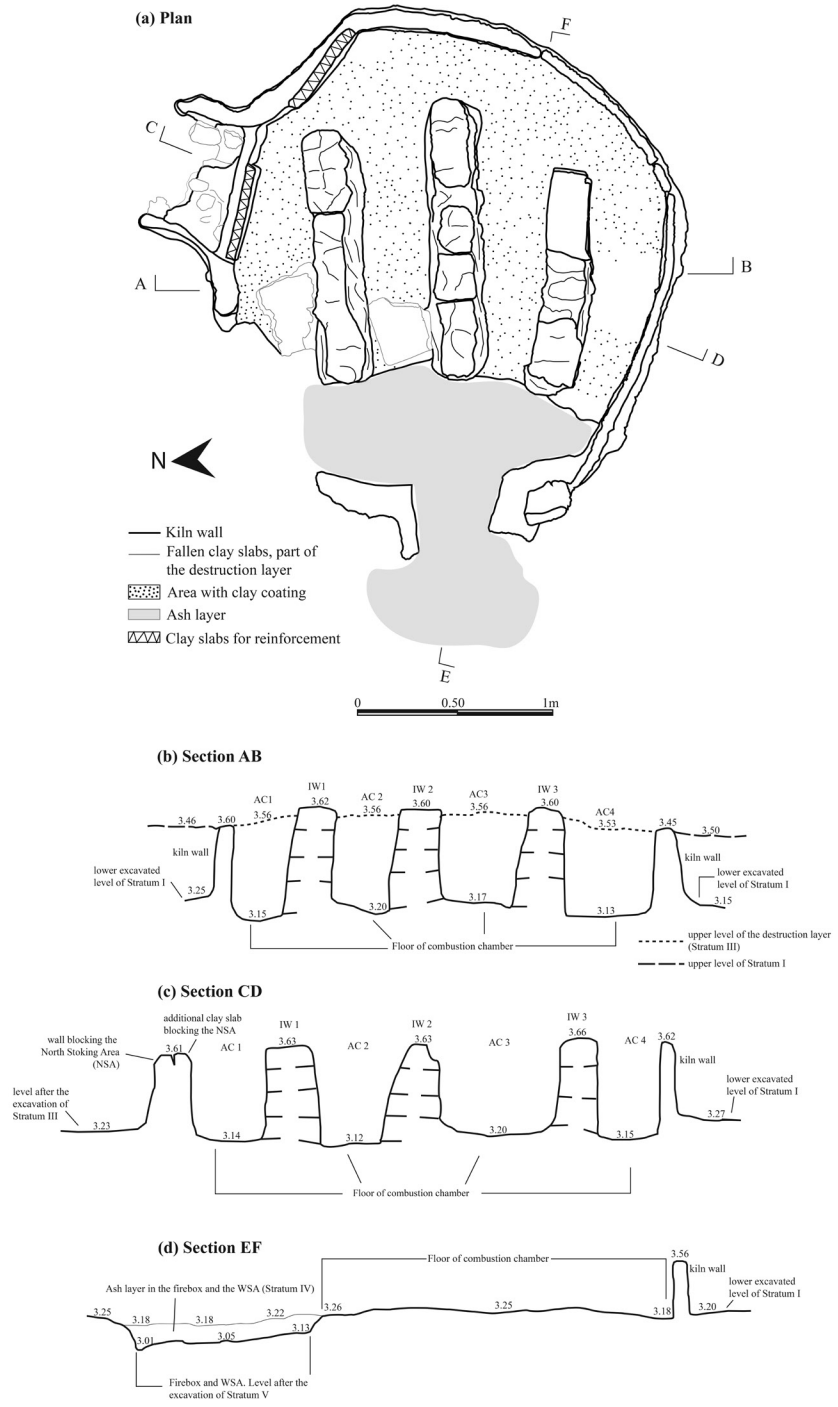

Fig. 3. Kiln 1 at Plasi. Plan and sections. Abbreviations: AC: airway corridor; IW: internal wall; WSA: west stoking area. Levels are measured in meters above mean sea level.

the bottom level of our excavation around this structure (**Fig. 3b**). The soil was brown-grey (Munsell 10 YR 5/3) mixed with stones of different sizes (0.10-0.20m) and sparsely attested. A great number of potsherds, some 25kg, were found in the south, east and north part of the layer (SUs 0080101-05) (**Table 1**). The diagnostic sherds here range from EH II to LH I. Moreover, the excavation of SUs 0080101-05 yielded animal bones, obsidian flakes and blades, seashells, two spindle whorls, an unidentified object made of spondylus gaederopus, an obsidian core and a stone mortar.

Table 1. Number and weight of non diagnostic and diagnostic sherds from the excavation of the kilns (Trench 008), arranged by Stratum, SU and date.

Stratum	SU	Non diagnostic	EH	MH-LH I	Post LH I
I	0080101	270 (1.88 kg)	30 (0.36 kg)	11 (0.63 kg)	
I	0080102	641 (6.27 kg)	59 (0.56 kg)	79 (0.86 kg)	
I	0080103	911 (7.36 kg)	77 (0.72 kg)	53 (0.81 kg)	
I	0080104-5	340 (3.87 kg)	53 (0.71 kg)	38 (1.85 kg)	
I	0080108	598 (5.95 kg)	51 (0.20 kg)	39 (0.8 kg)	3 (0.02 kg)
II	0080207	1 (0.02 kg)			
II	0080208	11 (0.1 kg)	2 (0.01 kg)		
III	0080107	7 (0.19 kg)			
III	0080109	23 (0.24 kg)	11 (0.08 kg)	3 (0.02 kg)	
III	0080110	40 (0.53 kg)	8 (0.14 kg)	7 (0.03 kg)	
III	0080111	7 (0.02 kg)	1 (0.01)	1 (0.01 kg)	
III	0080201	146 (0.84 kg)	26 (0.69 kg)	33 (0.18 kg)	
III	0080202	28 (0.17 kg)	10 (0.08 kg)	1 (0.01 kg)	
III	0080203	25 (0.23 kg)	3 (0.01 kg)	2 (0.04 kg)	
III	0080204	18 (0.11 kg)	11 (0.05 kg)	1 (0.01 kg)	
III	0080205	66 (0.35 kg)	11 (0.1 kg)	6 (0.03 kg)	
III	0080206	32 (0.21 kg)	7 (0.03 kg)	8 (0.03 kg)	
III	0080209	8 (0.04 kg)		2 (0.06 kg)	
IV	0080210	10 (0.04 kg)	1 (0.01 kg)		
IV	0080211	7 (0.03 kg)	3 (0.02)		
V	0080212	66 (0.64 kg)	25 (0.29 kg)	2 (0.02 kg)	
V	0080213	21 (0.30 kg)	10 (0.05 kg)	1 (0.05 kg)	
VI	0080301	46 (0.23 kg)	6 (0.01 kg)	1 (0.01 kg)	
VI	0080302	2 (0.01 kg)	1 (0.02 kg)	1 (0.01 kg)	
VI	0080303	4 (0.03 kg)	1 (0.01 kg)		
VI	0080304	9 (0.13 kg)	4 (0.02 kg)		
VI	0080305	10 (0.13 kg)	7 (0.04 kg)	2 (0.09 kg)	

Fig. 4. Kiln 1 after the removal of the destruction layer. Red arrow indicates the ash layer (Stratum IV) which covered the firebox and the West Stoking Area.

This layer continued west of the kiln, covering part of the West Stoking Area (WSA). In this area the layer was excavated as a separate unit, SU 0080108, which yielded a large number of pot-sherds (7kg) ranging from EH II to LH I (**Table 1**), but also some archaic sherds and animal bones.

It is not clear at present what might have caused the formation of this thick homogeneous layer, and its dating is uncertain. However, the presence of LH I sherds (as the archaic material could have also been intrusive) appears to provide us with a terminus post quem at least for the formation of this layer.

Stratum II: burial

A single burial was found inside Kiln 1. A cut (SU 0080207-8) was made in the destruction layer of the kiln, in its southeast part, in order to create space for the burial (find number: 00802071). The skeleton was found lying partly on the lower row of mudbricks of Internal Wall 3, and partly on a layer of mudbricks and clay lumps (SU 0080208) (**Fig. 4**). The excavation of SUs 0080207-8 produced twelve EH II and two MH sherds, dated on the basis of their surface treatment (**Table 1**).

The cut destroyed the eastern part of the internal wall. The fallen clay slabs and soil that covered the burial appear to be reused material from the original cutting of the destruction level. This interpretation is reinforced by the fact that the soil of the pit was not different, in terms of colour and texture, from the rest of the destruction layer of the kiln.

The burial can be dated after the destruction of the kiln (Stratum III). Given a LH I terminus ante quem for the formation of the destruction layer (more details below), the burial either belongs to this period or dates shortly thereafter.

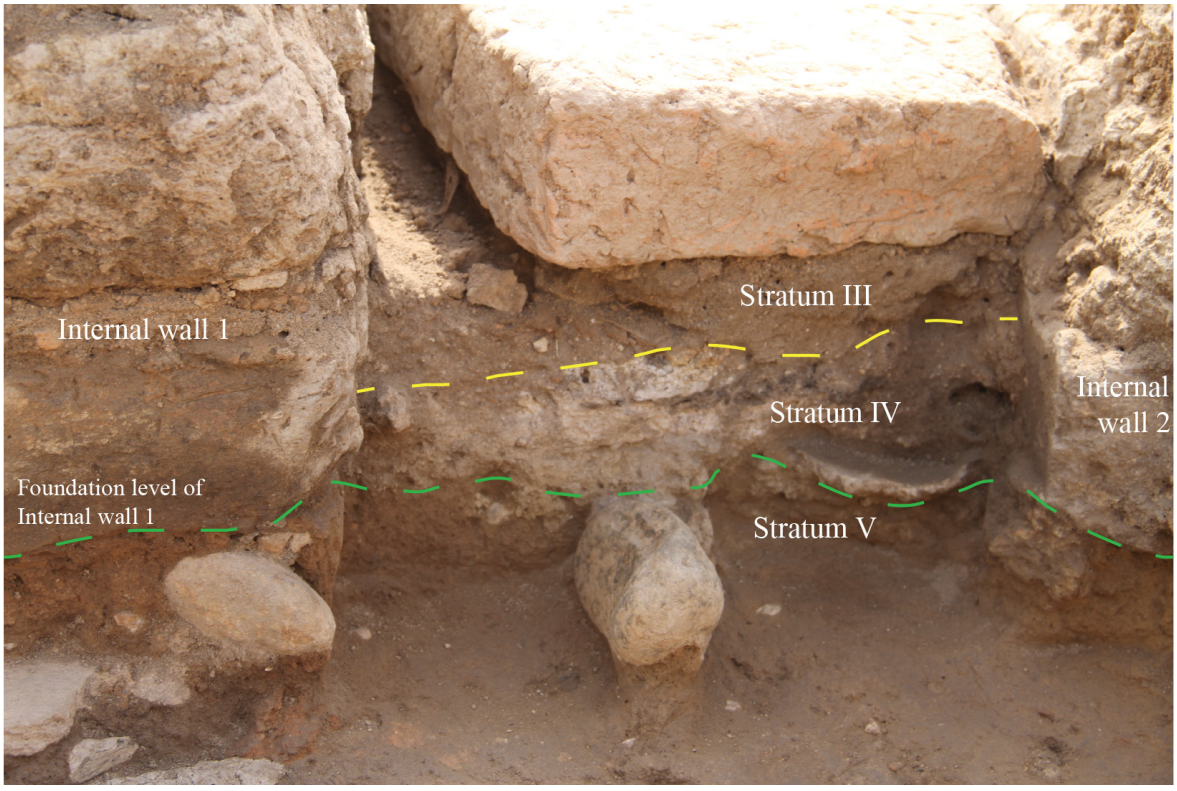

Fig. 5. Strata III, IV and V in the west part of Kiln 1, as seen from the firebox and the WSA.

Stratum III: destruction

This stratum is associated with the destruction of Kiln 1, namely the partial collapse of its structure. It constitutes, therefore, the terminus ante quem for the end of the use of the kiln. The destruction layer was excavated in several SUs (0080107, 0080109-11, 0080201-06, and 0080209).

The destruction layer covered the combustion chamber of the kiln: from the level where our excavation started, i.e. almost the uppermost point of preservation of the chamber walls to the clay floor (SUs 0080201-06) (**Fig. 3b**). It also covered the firebox and the West Stoking Area (WSA) (SUs 0080109-11). Part of this layer was also found in the North Stoking Area (NSA) (SUs 0080107 and 0080209). The soil was brown-orange (Munsell 7.5 YR 4/6) mixed with intact and broken clay mudbricks and lumps of clay.

The destruction layer consisted of material originating from the collapse of Kiln 1, i.e. the WSA, the chamber walls/superstructure, and possibly also the firing floor which would have separated the combustion from the firing chamber. The clay lumps and mudbricks preserve a length of 0.05-0.38m and a thickness of 0.04-0.10m. The excavation of this layer yielded mixed pottery, dating from EH II to LH I (**Table 1**), obsidian flakes and blades, and a small number of seashells. Animal bones also came to light with a larger concentration around the burial, in the southeast part of the kiln (more below).

The destruction of Kiln 1 should be dated before the burial of Stratum II. The latest pottery from the destruction layer, which is dated to LH I, provides a firm terminus ante quem for the destruction of the kiln.

Fig. 6. Kiln 1: combustion chamber (1), firebox (2), internal wall 1 (3), internal wall 2 (4), internal wall 3 (5), airway corridor 1 (6), airway corridor 2 (7), airway corridor 3 (8), and airway corridor 4 (9).

Stratum IV: Kiln 1, second phase of use

This stratum represents the second phase of construction and use of Kiln 1. An extensive layer of Stratum IV is a layer of ash covering the WSA and west firebox (SUs 0080210-11) (**Fig. 3a**: grey area). This ash layer was found under the kiln's destruction layer (Stratum III). Apart from the WSA and west firebox, it also covered a small area to the west of the WSA (**Fig. 3a:** grey area). The ash layer was thicker in the area west of Airway Corridor 3 and in the area of the WSA. It lied above the foundation level of the combustion chamber's internal walls (**Fig. 5**) and is, therefore, considered later than their construction. The excavation of this ash layer yielded EH II sherds (**Table 1**) and a few animal bones and seashells. Small lumps of clay were also discovered, probably intrusive from the kiln's destruction layer.

Stratum V: Kiln 1, the refurbishment

In the area of the firebox and in the WSA, under the ash layer, another layer (excavated as SUs 0080212-13) was identified (**Fig. 5**). This layer was very different in terms of colour and texture, since it had brown-yellowish colour (Munsell 7.5 YR 3/4) and contained relatively large pebbles in sparse distribution. It possibly extends in the eastern part of the kiln, below the clay floor of the combustion chamber, while the three internal walls seem to have been established on the top of this layer (**Fig. 5**). This is an important layer, as it reached the foundation level of the west part of the kiln's wall and of the two 'jambs' that form the WSA. It, therefore, appears to form a 'fill' associated with the kiln's refurbishment. This 'fill' formed a level upon which the refurbished parts of the kiln were founded (more details below). The excavation did not reach the bottom level of this layer (approximately 0.10m of this layer were excavated) (**Fig. 3d**), but

Fig. 7. Kiln 1. Internal wall 1 made of successive rows of horizontally placed mudbricks.

it yielded some animal bones, seashells and obsidian blades and flakes. The pottery from SUs 0080212-13 (**Table 1**), to which I return below, is important for the dating of the kiln's refurbishment and the second period of is use. It dates from EH II to MH III or MH III/LH I.

The above stratigraphical evidence clearly suggests the existence of an earlier phase of use, prior to the refurbishment of Kiln 1. However, the excavation failed to identify any deposits related to this earlier phase. More on the date of the construction and the earlier phase of use of Kiln 1 will be discussed below.

3.2. KILN 1: MORPHOLOGICAL CHARACTERISTICS, CONSTRUCTION TECHNIQUES AND PHASES OF USE

Kiln 1 is located ca. 5m southwest of the 'megaron' (**Fig. 2:1**). It consists of a roughly circular chamber, 2.30m in diameter (**Fig. 3**). The chamber is constructed by clay slabs placed vertically (**Fig. 6:1**), ca. 0.30-0.40m in width, ca. 0.60m preserved height and with an average thickness of 0.10m. The thinness of the slabs would not have been able to support the kiln's superstructure. It is more probable, therefore, that the chamber of the kiln had been dug in the earth and the clay slabs lined the walls of the pit.

The clay slabs are resistant to high temperatures,[10] but additional protection was offered by a coat of clay which covered the surface of the slabs facing the chamber. This coating was an important element in making the function of the kiln more effective. It operated as a heat

10 Prillwitz and Hein 2015, 354.

insulator, allowing for the good circulation of the air. It also filled in the gaps between the clay slabs and reinforced further the integrity of the chamber walls.[11]

The kiln is preserved at a height of 0.60m and consists of two parts, the combustion chamber to the east and the firebox to the west (**Fig. 6:2**). The combustion chamber has three roughly parallel internal walls oriented east-west (**Fig. 6:3-5**), which create four airway corridors (**Fig. 6:6-9**). The width of these corridors ranges from 0.25 to 0.40m and their length from 1.40 to 1.85m. The central internal wall (Internal Wall 2) is the longest (1.44m), while the other two are slightly shorter (Internal Wall 1: 1.24m; Internal Wall 3: 1.11m) (**Fig. 3a**). These internal walls are preserved up to ca. 0.50m in height and they are built of successive rows of mudbricks (**Fig. 7**). Some of these mudbricks as well as of those that might have originally been part of the superstructure contain potsherds,[12] i.e. non-plastic inclusions used to make them more resistant to thermal shock.[13]

All the surfaces of the combustion chamber, i.e. the internal walls, the floor and the outer wall, are covered by a yellowish clay coating (Munsell 7.5 YR 7/4). The floor is not entirely flat, bearing a gentle slope from the west to the east side of the combustion chamber (**Fig. 3d**).

The firebox in the west part of the kiln is the area where the lit-up fuel was placed in order to provide the combustion chamber with the needed thermal energy (**Fig. 6:2**). As already noted, this part was covered with an ash layer (**Figs. 3a, 3d** and **4**), which in turn was covered by the kiln's destruction layer. To the west of the firebox area, and particularly west of Airway Corridors 2 and 3, the outer wall of the kiln has an opening. At that point, two clay slabs, functioning as 'jambs' were set vertically to the wall of the kiln (**Figs. 3** and **6**). The north 'jamb', with a maximum length of 0.31m and thickness of 0.10m, is better preserved, while the south 'jamb' has been almost completely destroyed. This stomion-like formation was the West Stoking Area of the kiln (WSA), namely the area where the fuelling material was placed and lit up.

The WSA was covered by a thick layer of ash, which was a continuation of the ash layer found in the area of the firebox (**Figs. 3a and 3d**). After the fuel was introduced through the stoking area and lit up, it should have been pushed to the east into the firebox.

The clay floor of the combustion chamber did not continue in the firebox and the stoking area. The excavation underneath the ash layer of the firebox revealed a layer of brown-yellowish colour (Stratum V), containing relatively large pebbles (**Fig. 5**). This layer probably extended in the eastern part of the kiln, below the clay floor of the combustion chamber. It was tentatively interpreted as a fill originating from the refurbishment of the kiln sometime in MH III or MH III/LH I.

In the northern part of the kiln, a second stoking area was found (NSA) (**Fig. 3a**), 0.65m long and 0.30m high, quite similar to the WSA. It was also equipped with two vertically placed clay slabs functioning as 'jambs', approximately 0.28-0.33m long, placed in the middle of the north part of the kiln's wall. This stoking area, however, unlike its western counterpart, did not communicate with the inner part of the combustion chamber, but was built with wide clay slabs blocking the communication channel between the two parts (**Figs. 3a** and **3c**). It is interesting to note that this area was not only blocked by a single row of clay slabs, but by two since an additional clay slab (almost 0.40m wide and 0.50m long) had been placed in front of the former (**Figs. 3a** and **3c**). Besides, a second clay slab of the same size had been placed on the inner surface of the northeast part of the kiln (**Fig. 3a**). Both may have had a retaining function.

---

11 Prillwitz and Hein 2015, 358.

12 Most of the potsherds are non-diagnostic. Those that are diagnostic (e.g. from a saucer) are of an EH date and provide a terminus post quem for the dating of the construction of the slabs and the kiln (post-EH II).

13 Prillwitz and Hein 2015, 354.

Fig. 8. The North Stoking Area of Kiln 1, as seen from the north. Four mudbricks block the stoking area.

Fig. 9. Kiln 1 at the start of the excavation. A row of stones is visible on the northeastern part of the kiln.

Inside the NSA, four mudbricks, three placed horizontally in the west part and one placed vertically in the east part (**Fig. 8**) were covering its full length. Compared to the mudbricks that form the kiln's internal walls, they are crumblier and have a more intense orange colour. These mudbricks were possibly placed there, in order to support the NSA during the refurbishment of the kiln and to prevent the also refurbished kiln's superstructure from collapse.

The lack of any opening or communication channel between the combustion chamber and the NSA suggests that the latter had gone out of use when the WSA was formed. This is further corroborated by the orientation of the airway corridors, which are vertical to the mouth of the NSA (**Fig. 3a**), and they would have blocked the hot air if this was coming from the NSA. The above evidence suggests that the NSA had been the original stoking area of the kiln, which had gone out of use at a later phase.

Outside the northeast part of the kiln a row of stones was placed in such a way as to form a 'wall' surrounding the exterior of the kiln (**Fig. 9**). This feature, which is 2.10m. long x 0.20m wide x 0.10m high was probably the remnants of a stone socle that surrounded the entire kiln at ground level, in order to provide a firmer support to its superstructure.

On the basis of the above evidence, Kiln 1 appears to have had two phases of use. The first phase involves the construction of the kiln's wall (**Fig. 10**). During our excavation it was not possible to identify different construction phases concerning this wall.[14]

The NSA (**Fig. 10**) appears to be the area where the fuel was placed and lit up during the first phase of use of the kiln. There is no evidence regarding the form of the combustion chamber's interior during this phase of use.

As the kiln was refurbished (second phase of use), the original stoking area (NSA) was blocked and a new one was created to the west (WSA). The west part of the kiln's wall was partly destroyed in order to create a new opening and accommodate the WSA (**Fig. 10**). The original floor of the combustion chamber was removed, a fill of soil and pebbles (Stratum V) was laid and three new internal walls were founded on the top of that 'fill'. For obvious reasons, related to the circulation of the hot air, the internal walls were built parallel to the orientation of the new firebox, i.e. following a west-east axis. The final operation of this refurbishing activity was the formation of a new clay floor inside the combustion chamber. Its upper surface was formed on a higher level than both the foundation level of the internal walls and the wall of the kiln[15] (**Figs. 3b** and **3c**), clearly suggesting that the clay floor was the last part of this refurbishing activity. The new floor covered the entire combustion chamber, but it did not cover the west part of the kiln, i.e. the area of the WSA and the firebox, where the layer of soil and pebbles (Stratum V) was not covered by clay.

The use of the WSA and the firebox during that phase is indicated by the ash layer (Stratum IV: SUs 0080210-11) (**Fig. 10**) which was found on top of the aforementioned fill and under the kiln's destruction layer. The ash layer laid on a higher level than the foundation level of the internal walls and, therefore, was formed after their construction.

In the north part of the kiln, the NSA was abandoned and blocked. The clay slabs of the new wall blocked the communication channel between the NSA and the combustion chamber of the kiln. Further support was achieved by (a) placing two wide clay slabs on the inner surface of the blocking, creating a kind of double wall (**Fig. 10**), and (b) placing four large mudbricks in the NSA (**Fig. 8**).

---

14 It is possible that the wall of Kiln 1 might have been more angular in the first phase and similar to that of Kiln 2. The angle preserved in its northeast part, which belongs to the first phase, reinforces this idea (Fig. 10).

15 Our excavation did not reach the foundation level of the kiln wall or of the internal walls and the lower level of the floor in the combustion chamber.

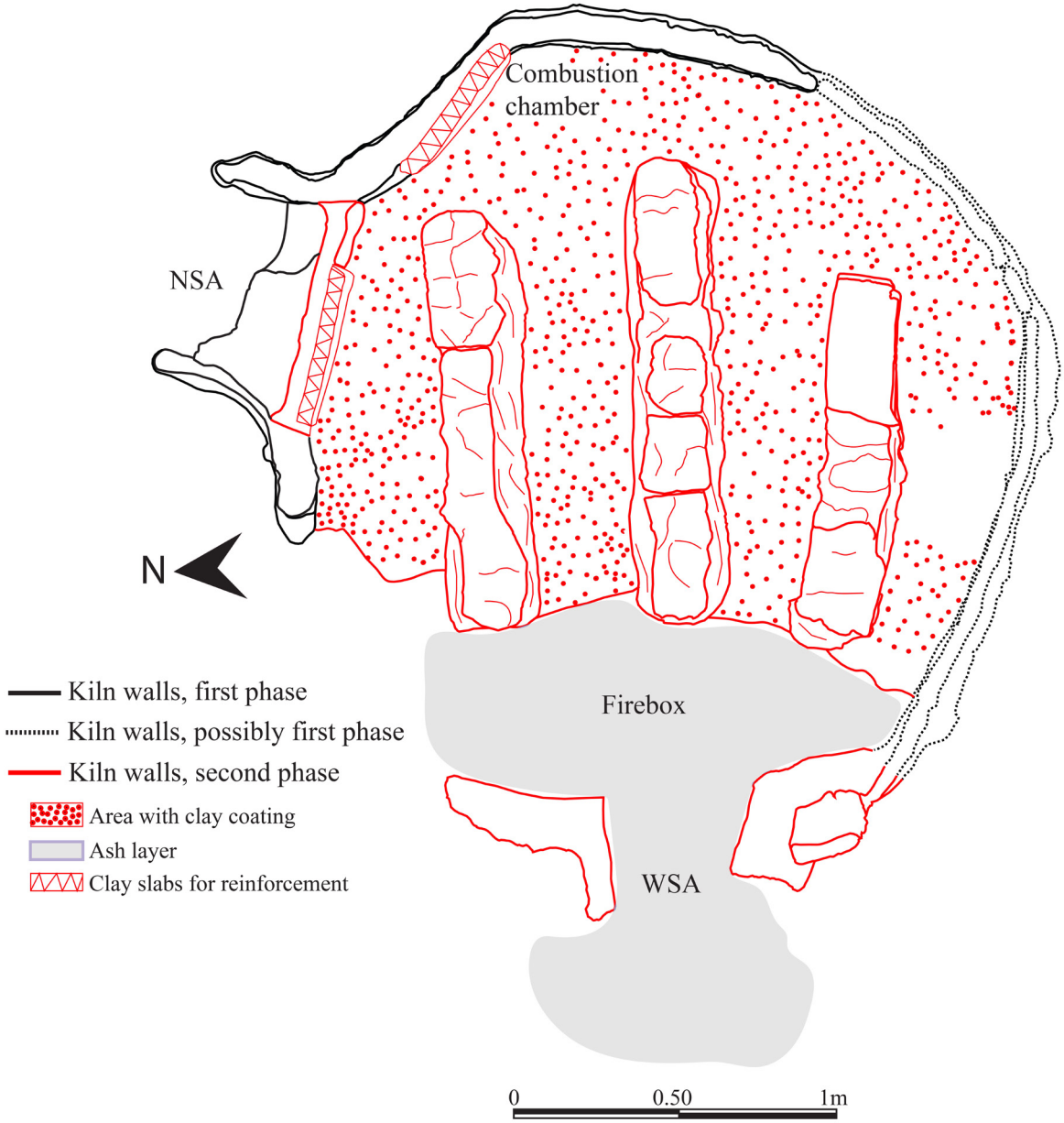

Fig. 10. Kiln 1. Phases of use.

The excavation of the kiln did not produce any remains of a perforated firing floor. The function of such firing floors is twofold; first, to divide the combustion chamber from the firing chamber and at the same time connect the two by allowing the circulation of hot air from the firebox through the combustion area to the firing chamber;[16] second, to function as a floor on top of which the unfired pots were placed. On this basis, the lack of remains of a perforated floor does not mean that Kiln 1 did not have a firing floor originally. The presence of internal walls actually presents strong evidence in support of the existence of some kind of a firing floor.[17] Besides, the presence of a firing floor of some sort is a reasonable hypothesis, because, if the pots had been placed on the floor of the combustion chamber, they would have been ex-

16 Whitbread and Dawson 2015, 335.

17 Examples where internal walls exist alongside a perforated floor in MBA kilns are listed below in the discussion.

posed to highly variable and extreme firing temperatures which would have resulted in uneven firing, misfiring or even breakage of pots, particularly those placed closer to the WSA.

If the kiln had a firing floor, it would have been destroyed first, as the materials fallen from the superstructure of the kiln would have damaged it. Therefore, part of the fallen material found in the combustion chamber may actually come from a firing floor. Any firing floor may have also been disturbed by the burial, which was made in the destruction layer of the combustion chamber after the abandonment of the kiln (more on the burial below). Yet, we were unable to observe any perforations in the extant fragments. It is, however, possible that the firing floor of the kiln may have consisted of a different form, with large clay slabs/mudbricks placed horizontally, one on top of the other, and in such a way so as to allow the formation of open spaces of quadrilateral shape.[18] Two large, largely intact, mudbricks, which were found almost on the floor of the combustion chamber, may come from the firing floor of the kiln (see e.g. **Fig. 3a**). The first, lying on Airway Corridor 1, preserves a maximum length of 0.38m, a maximum width of 0.28m and a thickness of 0.9-0.10m, while the other slab, found on Airway Corridor 2, preserves a maximum length of 0.32m, a maximum width of 0.26m and a thickness of 0.8m. These mudbricks could therefore have been used to span the internal walls over the airway corridors and create a flat floor for the placement of the pots. A final alternative explanation is that the kiln was equipped with a temporary firing floor, which was re-built before every firing episode. For that reason, artisans could use parts of large pots, clay or stone slabs, large clay plates or large clay rings, which were removed after the end of the firing process. These materials could not only span the internal walls, but also leave openings for the circulation of air, if placed in an appropriate way. Some of the clay slabs found inside the chambers of the kiln could have been part of a temporary firing floor.

Although there is no direct evidence regarding the kiln's superstructure, namely its roof, a considerable part of the fallen material found in the destruction layer may actually belong to it. Whitbread and Dawson mention two types of kiln superstructures. In the first case, the chamber of the kiln is a cylinder, which is covered by a temporary cover, usually made of clay. In the second case, kilns have a domed roof. On the upper part of the roof there are holes which allow the circulation and control of air.[19] In Kiln 1 at Plasi, a gentle inwards inclination can be observed on the chamber wall which could indicate the presence of such a domed roof. Unfortunately, the poor state of preservation of this part of the kiln does not allow us to reach any safe conclusions.

3.3. KILN 1: THE BURIAL

During the excavation of the destruction layer in the east part of Airway Corridors 3 and 4, in the southeast part of the combustion chamber of the kiln, an inhumation was found in contracted position, lying on the left side (**Figs. 4** and **11**).[20] The skull was to the south and the legs to the north. To perform the burial, a pit (Stratum II) had been dug in the destruction layer of the kiln's chamber (Stratum III). The skeleton was found lying partly on the slabs of Internal Wall 3 and partly on fallen clay slabs originating from the kiln's destruction layer (SU 0080208) (**Fig. 11**). The digging of the burial pit had destroyed the eastern part of the internal wall (**Figs. 4** and **11**). As mentioned above, the burial postdates the abandonment of the kiln and its (at least partial) collapse.

18 See e.g. Swan 1984, 64, 69, fig. IX, 80, fig. XX, fig. XXI.

19 Whitbread and Dawson 2015, 335.

20 The skeletal remains are currently studied by Dr Eleanna Prevedorou and will be published elsewhere.

Fig. 11. The burial in Kiln 1.

Fig. 12. Clay spindle whorl found in close proximity to the burial of Kiln 1.

On the top of the skull of the skeleton, an animal's long bone was found (**Fig. 11**),[21] perhaps originating from the destruction layer that was covering the burial. In the area of the arms, but not in direct contact with the skeleton, a clay spindle whorl was found (**Fig. 12**). Although it may also have originated from the destruction layer, the fact that it was found surrounded by 4-5 limpets may suggest an intentional deposition of offerings associated with the burial. The spindle has a conical shape and is 4.1cm high (diam. 1.5-4 cm; diameter of perforation: 1cm). No other finds were found in direct association with the burial. The skeleton was covered by material of the kiln's destruction layer, which appears to have been reused for the purposes of covering the burial once the funeral was over.

21 The animal bones are currently studied by Dimitris Filioglou and will be published elsewhere.

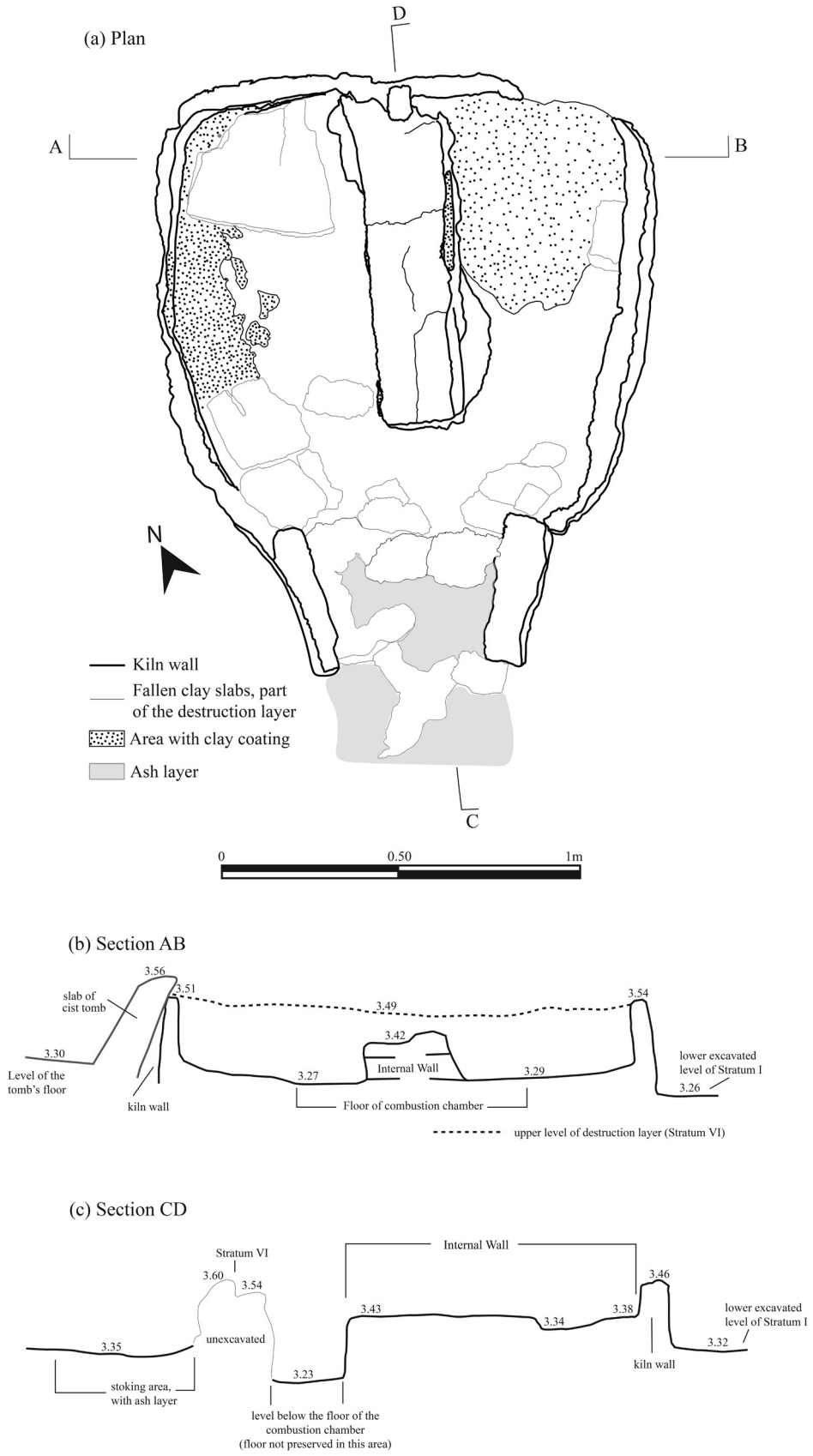

Fig. 13. Kiln 2. Plan and sections. Levels are measured in meters above mean sea level.

4. KILN 2

4.1. KILN 2: EXCAVATION AND STRATIGRAPHY

A number of contexts, namely deposits (with SU numbers) were identified in the excavation of Kiln 2. These contexts are associated with particular strata that relate to specific 'phases' during and after the use of Kiln 2. The post-excavation analysis suggests the existence of three strata, which are described below in order of excavation.

Stratum I: post-destruction

Stratum I was the same as the one observed in the excavation of Kiln 1. It is associated with SUs 0080101-05 and 0080108. This post-destruction layer covered the area around the kiln, extending from the preserved upper part of the walls to the bottom level of our excavation around this structure. The soil was brown-grey (Munsell 10 YR 5/3), mixed with stones of different sizes in sparse distribution (for a description of the finds, an interpretation and dating of this stratum, see Kiln 1 above).

Stratum VI: destruction

Stratum VI is associated with the destruction of Kiln 2, namely the collapse of its structure and is, therefore, later than the use of the kiln. The destruction layer was represented in the course of our excavations by SUs 0080301-05.

The destruction layer covered the kiln's combustion chamber, from the uppermost preserved part of the chamber wall (also the upper level of our excavation) down to its clay floor (**Fig. 13b**). It also covered the stoking area and the area immediately to the south (**Fig. 13a**). The soil was brown-orange (Munsell 7.5 YR 4/6) and contained intact and broken clay mudbricks and lumps of clay. The mudbricks have a length up to 0.37m and a thickness up to 0.10m.

Stratum VI is associated with the collapsed parts of Kiln 2. However, it also contained some finds that may have been discarded in the kiln, possibly during or soon after its collapse. These finds include an obsidian core with evidence of knapping for the production of blades and traces of reuse on one side (in SU 0080302),[22] a stone pestle, a mortar and a murex shell (in SU 0080305). Another stone mortar was found in the southeast area of the kiln, inside the destruction layer that covered the area outside the kiln (in SU 0080305).

The potsherds discovered in this layer are dated between EH II and MH II-III (**Table 1**). A small amount of animal bones, seashells, obsidian flakes and blades were also discovered in this layer. Given the evidence above and the existence of MH III/LH I tombs in close proximity to the kiln (more below),[23] it is possible that Kiln 2 also went out of use some time in MH III or MH III/LH I.

Stratum VII: phase of use

The use of the kiln is associated with an ash layer that covered the firebox at the southern part of the kiln (**Figs. 13a** and **13c**), in and around the stoking area, and under the destruction layer of Kiln 2 (Stratum VI). The ash layer was not excavated. Although there are no potsherds which

22 One of its sides appears to have later been used as a pestle.

23 Polychronakou-Sgouritsa *et al.* 2016, 310-1.

can date this phase of the kiln, a MH III or MH III/LH I terminus ante quem for the construction and use of Kiln 2 is considered possible, given its possible destruction in the aforementioned time range.

4.2. KILN 2: MORPHOLOGICAL CHARACTERISTICS, CONSTRUCTION TECHNIQUES AND USE

Kiln 2 (**Fig. 13a**) is located 1.50m to the south of Kiln 1 (**Fig. 2:2**). The two kilns present similarities in their construction. The wall of the combustion chamber consists of vertically placed wide clay slabs, as in the case of Kiln 1 (**Fig. 14**). These slabs are 0.30-0.40m wide and have a thickness of 0.08m. The entire length of the wall is preserved, apart from a small missing segment in the northeast. The chamber has a trapezoidal plan with rounded corners (1.30m x 1.20m) (**Fig. 13a**). The rounded corners of the kiln help with the effective circulation of the hot gases inside the chamber.[24] The inner surface of the wall is coated with clay, which, as in the case of Kiln 1, would contribute to the stabilization of the clay slabs and their protection from high temperatures.[25]

As in the case of Kiln 1, it is possible that the chamber of Kiln 2 was constructed inside an earthen pit, as evidenced by the thin walls, which would require extra support in order to keep the weight of the superstructure in place.

In the centre of the combustion chamber there is an internal wall, 0.84m long (**Fig. 13a**). This wall is built of rows of horizontally placed mudbricks, of which only two rows are preserved. Unlike the free-standing internal walls of Kiln 1, in Kiln 2 the internal wall abuts the kiln's north wall (**Fig. 13a**). Similar to the internal walls in Kiln 1, this feature is also covered with clay coating. The coating extends beyond the preserved part of the internal wall suggesting that this feature originally consisted of more rows of bricks (**Fig. 14**).

The floor of the combustion chamber is also clay coated (**Fig. 13a**). This coating appears to have been made in a similar manner to that found on the floor of the combustion chamber in Kiln 1. The partial collapse of the north part of the kiln's wall indicates a thickness of 0.05m for this clay coating. The upper surface of the chamber's floor is set at a higher level than the foundation level of the kiln's wall (which our excavation did not reach) (**Fig. 13b**). The eastern part of the floor, i.e. to the east of the internal wall, has a more even surface as opposed to the slightly uneven surface of the western part (**Fig. 13b**). The clay coating that covers the floor also continues on the chamber wall.

The partial collapse of the north part of the wall allowed for the identification of a second clay surface lying underneath the combustion chamber's clay floor which is about 0.07m thick. This clay surface probably represents a sub-layer, on which the clay slabs of the kiln's wall had been founded.

The stoking area was at the southern side of the kiln (**Figs. 13a** and **15**). It consisted of two vertically-set clay slabs. The excavation inside and around the stoking area revealed the kiln's destruction layer (Stratum VI). This fallen material probably originates from the upper walls of the stoking area as well as from the kiln's parts that have collapsed. Under this layer of collapsed material, and further to the south of the stoking area, there was the ash layer of the firebox (Stratum VII), which was not excavated.

24 Prillwitz and Hein 2015, 354.
25 Prillwitz and Hein 2015, 358.

Fig. 14. The eastern part of Kiln 2 during the excavation of the destruction layer (Stratum VI). The black arrow indicates the clay coating covering the surface of the internal wall.

Fig. 15. Kiln 2 after the excavation of the destruction layer.

An air/communication channel existed between the stoking area and the combustion chamber of the kiln, facilitating the circulation of the air from the former to the latter. During the excavation, however, it was not possible to remove the fallen clay slabs that blocked the opening (**Figs. 13a** and **13c**), because this could cause the collapse of the lintel. The above suggests that, as in Kiln 1, the firebox was separated from the combustion chamber area, something reinforced by the complete absence of ash on the floor of the combustion chamber.

As in Kiln 1, there is no evidence for a perforated floor, and none of the clay slabs found in the destruction layer bear any traces of holes. As already suggested for Kiln 1, a firing floor, possibly temporary, might have been used, consisting of slabs or other types of clay artefacts. One large clay slab that can probably be part of a firing floor was found lying on the floor of the kiln's combustion chamber. This slab preserves a maximum length of 0.37m, a maximum width of 0.31m, a thickness of 0.10m, and was abutting the northwest part of the kiln's wall (**Fig. 13a**).

As in the case of Kiln 1, there is no clear evidence for the superstructure. However, part of the destruction layer probably originates from its superstructure, which seems to have been made of clay and mudbricks.

5. THE POTTERY FROM THE KILNS AND THE SURROUNDING AREA

Among the pottery excavated from the area, 104 fragments were chronologically diagnostic in terms of both surface treatment and shape. The diagnostic sherds were divided in two categories: (1) in terms of both surface treatment and shape and (2) in terms of surface treatment only. The latter sherds were dated in broad chronological horizons, and only the sherds of the former category were dated more accurately, due to the combined information by both the surface treatment and the shape. The following analysis aims to present briefly the different chronological phases identified in the material found inside and around the kilns. Detailed descriptions of the selected diagnostic sherds can be found in the appendix, while drawings and photos are in Figures 18-20.

5.1. EARLY HELLADIC II

The earliest pottery dates to EH II and is attested in almost every stratum identified in the trench, namely in the area around the kilns (Stratum I), the cut of the burial (Stratum II), the destruction layer of both Kiln 1 (Stratum III) and Kiln 2 (Stratum VI), the ash layer that relates to the second phase of use of Kiln 1 (Stratum IV) and the fill associated with its refurbishment (Stratum V) (**Table 1**).

The vast majority of the pottery fragments identified originate from open vessels, namely saucers, flat-based as well as ring-based (pedestalled) (**P4, P16**, **P33**), sauceboats (**P1**, **P2, P27**, **P28**), bowls with inturned rims (**P3**, **P29**, **P31**, **P32**), and basins, including those with inturned (**P17**) and often thickened rims (**P5, P26**) (**Tables 2-4**).

The surface treatment of the EH II pottery fragments comprises several different techniques. Usually, surfaces are covered with slip which, after firing, acquire either dark (ranging from red to dark brown) (**P1**, **P2**, **P4**, **P31**), or light colour (ranging from buff to yellow) (**P5**, **P16**, **P28**, **P33**). Burnished (**P17**, **P26**, **P29**, **P32**) as well as plain surfaces (**P3, P27**) are also common. Some fragments that seem to originate from basins preserve plastic decoration (**P3**) (**Tables 2-4**).

Table 2. Diagnostic sherds identified on the basis of surface treatment and shape from the combustion chamber of Kiln 1 (Stratum III: SUs 0080201-6).

Surface treatment	Sherds	Shapes identified
		EH
Dark slipped	5	Saucer, sauceboat, bowl with inturned rim
Light slipped	3	(Pedestalled) saucer, sauceboat
Burnished	6	Saucer, sauceboat, bowl with inturned rim, basin
Plain	2	Basin, bowl with inturned rim
TOTAL	16	
		MH
Dark burnished	6	Carinated bowl, pedestaled bowl, small bowl/cup
Red burnished	1	Carinated bowl
TOTAL	7	
		MH III/LH I & LH I
Light burnished	1	Pedestalled bowl
Bichrome	1	Open vessel (bowl?)
TOTAL	2	

Table 3. Diagnostic sherds identified on the basis of surface treatment and shape from the area around the kilns (Stratum I, SUs 0080101-5 and 0080108).

Surface treatment	Sherds	Shapes identified
		EH
Dark slipped	2	Saucer, sauceboat
Light slipped	5	Bowl with inturned rim, basin
Burnished	3	Bowl with inturned rim, basin
Plain	5	Pedestalled saucer, pyxis (?), basin with inturned rim
Plastic decoration	2	Basin
TOTAL	17	
		MH
Dark burnished	19	Bowl: round; carinated; with loop handle; pedestalled with multiple ribs; with ring-base; with raised flat base
Dark on light painted	6	Kantharos/cup, jug/amphora, pithos
Red burnished	3	Bowl
Incised	1	Open vessel
TOTAL	29	
		MH III/LH I & LH I
Light burnished	1	Pedestalled bowl
Bichrome	1	Open vessel (bowl?)
TOTAL	2	

Table 4. Diagnostic sherds identified on the basis of surface treatment and shape from the combustion chamber of Kiln 2 (Stratum VI, SUs 0080301-5).

Surface treatment	Sherds	Shapes identified
		EH
Dark slipped	2	Bowl with inturned rim
Light slipped	1	(Pedestalled) saucer
Burnished	1	Bowl, basin
Plain	1	Bowl with inturned rim
TOTAL	5	
		MH
Dark on light painted	1	Cup (?)
TOTAL	1	

5.2. MIDDLE HELLADIC (MAINLY MH II AND MH III)

MH pottery was found in almost every stratum, in the area around the kilns (Stratum I), the destruction layer of both Kiln 1 (Stratum III) and Kiln 2 (Stratum VI), the ash layer that relates to the second phase of use of Kiln 1 (Stratum IV) and the fill associated with its refurbishment (Stratum V) (**Table 1**).

The diagnostic MH sherds can be divided into two broad categories in terms of surface treatment: burnished and painted pottery. The dark burnished category is the most prominent (**Tables 2-4**), including the vast majority of the MH diagnostic fragments. The surface colour of the burnished pottery fragments ranges from grey (**P9, P19**, **P22**, **P23**) and brown-grey (**P21**) to dark grey-black (**P7, P20, P30**). Almost all of the burnished fragments originate from bowls of different types, such as carinated bowls with everted, thickened and hollowed rims (**P30**), everted and rounded rims (**P9**), and, also, everted and pointed rims (**P7**). There are also bowls with everted, thickened and moulded rims (**P19, P21**) and inverted, thickened and hollowed rims (**P8**). Pedestalled bowls (**P22**) were found, mostly with multiple-rib bases (**P6**). Plain pedestal bases, single lower rib pedestal bases, raised flat bases, raised ring bases and flat perforated bases are also attested. A small bowl or cup with everted, tapering and pointed rim (**P20**) is also included in this material. Where the handles of pots are preserved, they are mostly of two types: either horizontally attached, circular loop handles (**P7)** or vertically attached strap handles (**P30**). In a few occasions, multiple ribs are observed on the bodies of burnished pots (**P9**). The surfaces of some dark burnished pots are decorated with incised lines. All the diagnostic sherds can be dated to the MH II-III period, but some features (e.g. the multiple-rib pedestals and the everted, thickened and hollowed rims) continue in MH III/LH I.[26]

There are also fragments of burnished pots, which were covered with red slip, but their number is limited to four diagnostic fragments (**Tables 2-3**). These sherds mainly come from bowls: one is carinated (**P18**) and another is a bowl with irregularly incised lines below the rim (**P13**).

Only seven diagnostic painted sherds were identified. The decoration consists of brown bands on a light, mainly buff, background (**P10**, **P11**, **P12**, **P34**) (**Tables 3-4**). Some of them appear to be of the matt-painted category. These potsherds mostly come from closed vessels, namely pithoi, jugs and/or amphoras (**P10**, **P11**, **P34**). Open vessels are also attested, e.g. a kantharos/cup specimen (**P12**). Finally, there is a single example of a sherd decorated with light bands on red background.

5.3. MH III/LH I AND LH I

Pottery of this period was found in the area around the kilns (Stratum I), and in the destruction layer of Kiln 1 (Stratum III) (**Table 1**). The sherds can be divided into two broad categories: burnished and painted. Most of the sherds are burnished, with dark coloured surfaces (grey, brown-grey and dark grey-black) being the most prominent (**Tables 2-3**). These examples come from bowls, with the most characteristic type being the bowl with high everted, thickened and hollowed rim, and with carinated body (**P8, P30**). Apart from the dark burnished pottery, there are also a few fragments (five in total) with light burnished surfaces (e.g. buff, buff-brown, yellow-red) which can be dated to LH I (**Tables 2**-**3**). They belong mainly to bowls with everted, plain rims (**P14**) and to vessels with plain pedestal bases (**P25**).

26 Hale 2016, 276-88.

The amount of painted pottery is very low (**Table 2-3**) and most sherds are diagnostic in terms of surface treatment only. Three sherds have bichrome painted decoration, consisting of bands of both red-brown and brown-black colour on buff surfaces (**P24**). Two more fragments preserve brown-dark decoration on orange-buff surfaces: one is decorated with horizontal thin bands and the 'quirk' motif[27] (**P15**) and the other with thin bands on its surface. All of the aforementioned sherds possibly date to LH I.

5.4. POTTERY POSTDATING LH I

The only pottery that postdates LH I comprises three archaic sherds, diagnostic only in terms of surface treatment, which were found in Stratum I, particularly in the west part of the stratum (SU 0080108).

6. THE CHRONOLOGY OF THE KILNS

6.1. CHRONOLOGYOF KILN 1

Before discussing the chronology of Kiln 1, it is important to emphasise that the lack of wasters or misfired pots clearly suggests that the pottery found in the kiln is not directly associated with its use. Therefore, it does not date the use of the kiln, but provides a useful terminus (ante or post quem) for the formation of the relevant strata. The evidence for dating the construction, use and abandonment of Kiln 1 comes from the pottery found (a) in the ash layer which covered the firebox and the West Stoking Area (Stratum IV: SUs 0080210-11), and (b) in the 'fill' under the ash layer in the firebox area, which was related to the refurbishing of the kiln (Stratum V: SUs 0080212-13). Additional, supporting evidence comes from the relation between the kiln and the surrounding burials.

The ash layer (Stratum IV) associated with the second phase of the kiln's use produced only four diagnostic pottery fragments, all dating to EH II (**Table 1**).[28] The underlying layer (Stratum V), namely the 'fill' found underneath the ash layer and also associated with the refurbishment of the kiln, produced more diagnostic sherds (**Table 1**). Most of these sherds (35 examples) are dated to the EH II (**P26-29**). Three grey burnished sherds, however, are MH in date, and two of them can be dated more precisely. The first is probably MH II, or slightly later, because of the characteristic carination which is typical of the Grey Burnished pottery of the MH II-III period.[29] The second has good parallels from MH III or MH III/LH I contexts (**P30**).[30]

The burial discovered in the combustion chamber of Kiln 1 provides an important terminus ante quem for the abandonment and destruction of the kiln. As mentioned above, the burial was placed in a cut that had been formed in the destruction layer of the kiln. This digging activity damaged a large part of the southernmost internal wall and disturbed the destruction

27 Mountjoy 1986, 10, Figs. 1.9, 4.3.

28 The dating of these four sherds relies on the treatment of the surface, typical of EH II (Cosmopoulos 2014, vol. 1, 198-200; Wiencke 2000).

29 At Eleusis, angular bowls appear, mainly, from the MH II period onwards: Cosmopoulos 2014.1, 273-5. At Mitrou, carinations on Grey Burnished pots appear in Phase 4, dated to MH II Early: Hale 2016, 273.

30 In the publication of the pottery from Kiapha-Thiti, a similar goblet is dated by Maran (1992b, 202-3, Taf. 31. 958) to a later phase of MH III period, during which characteristics typical of LH I pottery are also observed. Another quite similar example from Mitrou is dated by Hale (2016, 282-4, 285, fig. 14.31) to Phase 7, or MH II Final-MH III.

Fig. 16. Trench 008 showing the two kilns (with destruction debris still inside them) and two cist tombs.

layer of this part of the kiln. Therefore, the burial was placed there after the kiln had gone out of use and after its roof had collapsed inside the combustion chamber. Not only was the burial placed on collapsed material, but it was also covered by it, suggesting that the debris from the digging of the pit was used to backfill it. A clay conical spindle whorl (**Fig. 12**) and a few limpets placed around and under the spindle, are the only objects that can be directly associated with the burial, but they do not provide a precise dating. The spindle whorl resembles types 9[31] and V[32] attested at Nichoria and other sites of mainland Greece, such as Eutresis and Eleusis in both MBA and LBA contexts.[33] Type 9 appears in MH II (if not already MH I) and continues until the end of LH IIIB,[34] while type V starts in MH I and is still in use until LH IIA.[35]

A more precise dating of the burial can be argued on the basis of the broader history of the site. More specifically, the burial of Kiln 1 seems to be part of the extensive cemetery of burials made in simple pits, jars, cist and built chamber tombs, which was established among the ruins of the abandoned MH settlement of Plasi.[36] Two cist tombs were actually found in close proximity to the kilns, one just north of Kiln 1(**Figs. 2:4 and 16**), the other in contact with the west part of Kiln 2 (**Figs. 2:5 and 16**). Both tombs were excavated by Marinatos and Mastrokostas in 1969-70, their contents were not recorded, and the only information available is that they date to the MBA.[37] In the course of the new excavations, another cist tomb was discovered, a few meters to the north of the kilns (**Fig. 2:6**).[38] It contained two burials, which were accompanied

31 Carrington-Smith 1992, 678, fig. 11.2-7.
32 Carrington-Smith 1992, 678, fig. 11.1-V.
33 Goldman 1931, 13, fig. 265; Cosmopoulos 2014.1, 440-1.
34 Carrington-Smith 1992, 680, tab. 11-2: Type 9.
35 Carrington-Smith 1992, 679, tab. 11-2: Type V.
36 Polychronakou-Sgouritsa *et al.* 2016, 310-1.
37 Marinatos 1970a, 5-6; 1970b, 153-55; 1970c, 349; Mastrokostas 1970, 14-21.
38 Polychronakou-Sgouritsa *et al.* 2016, 310, fig. 19.7.

by three pots dated to MH III/LH I.[39] More cist and built chamber tombs were found over the last three years, all dated to the MH III/LH I period.[40]

The burial in Kiln 1 was cut into the destruction layer of the kiln (Stratum III), and, therefore, it is dated after the kiln's destruction. The pottery of Stratum III ranges from EH II to LH I (**Table 1** and catalogued sherds **P16-25**), suggesting that LH I is the terminus ante quem for the destruction of the kiln, while the burial either belongs to this period or dates shortly thereafter.[41]

To sum up, the pottery evidence for the construction date of Kiln 1 is inconclusive. Besides, it is not possible to date precisely the two phases of use. However, the presence of MH III or MH III/LH I pottery in Stratum V, underneath the internal walls and the floor of the second phase of use, may suggest that the refurbishment of the kiln occurred sometime in MH III/LH I or in MH III the earliest. On the other hand, the end of the use of the kiln is clearer. As the destruction layer (Stratum III) appears to have a LH I terminus ante quem, the end of the kiln's use can be placed in LH I or shortly before that date. As the entire area of the MH settlement at Plasi was transformed into an extensive cemetery by MH III/LH I, it is reasonable to suggest that it was during this time that the use of Kiln 1 came to an end.

6.2. CHRONOLOGY OF KILN 2

As in the case of Kiln 1, the lack of wasters or misfired pots in Kiln 2 suggests that the pottery found inside and around the structure is not directly associated with its operation, and, therefore, cannot provide a secure dating for the use of the kiln. Nevertheless, it may provide a useful terminus (ante or post quem) for the formation of the relevant deposits. In Kiln 2, the pottery that can provide such evidence comes from the destruction layer (Stratum VI). The majority of the diagnostic sherds found inside the kiln date to the EH II period (19 sherds), while only four fragments date to MH, possibly as late as MH III (**Table 1** and catalogued sherds **P31-34**). Given this evidence, Kiln 2 went out of use possibly some time in MH III period.

Of particular importance for the dating of Kiln 2 is the cist tomb found in contact with its west side (**Figs. 2:5, 13b, 15** and **16**). It is rather improbable that the kiln was used at the same time with the tomb, as its east slab abuts the west side of the kiln. Therefore, it seems likely that the cist was constructed at a time when Kiln 2 was out of use. The tomb was excavated by Marinatos and Mastrokostas, and there is no evidence for its contents and dating.[42] It appears, however, to be part of the extensive cemetery that was established in the area in MH III/LH I.[43] Therefore, MH III/LH I constitutes a terminus ante quem for the abandonment of the kiln.

6.3. CONCLUSIONS

The above evidence, along with the construction similarities between the kilns, seem to suggest that both kilns were built and used contemporaneously. To conclude, a tentative dating

39 Polychronakou-Sgouritsa *et al.* 2016, 311, fig. 19.8.

40 Y. Papadatos and G. Vavouranakis pers. comm.

41 Plasi is not the only example of a MH kiln that received burials after the end of its use. Pits to accommodate burials were also dug inside the two MH kilns found on the Aetos hill below the Menelaion (Catling 2009, 188-90). Similarly, at the Makrygianni plot in Athens, a grave dating between MH and LH II was found very close to the east MH kiln (Venieri 2010, 190).

42 Marinatos 1970a, 5-6; 1970b, 153-5;1970c, 349; Mastrokostas 1970, 14-21.

43 Polychronakou-Sgouritsa *et al.* 2016, 310-1.

based on present evidence suggests a MH III or MH III/LH I date of construction and use for both kilns, which probably went out of use sometime in MH III/LH I, i.e. when the settlement was abandoned and the area was transformed into an extensive cemetery, with tombs placed inside and outside the ruins of the buildings.

7. THE KILNS OF PLASI IN THEIR BROADER HISTORICAL AND SPATIAL CONTEXT

7.1 KILN STUDIES: METHODOLOGICAL ASPECTS

The state of preservation of the MH kilns in the Greek Mainland, the usual lack of wasters, and the incomplete documentation of many of these pottery kilns does not easily allow the classification of the Plasi kilns into a specific 'group' on the basis of certain morphological traits. More importantly, and as argued by Whitbread and Dawson,[44] it is worth noting that understanding only the kilns' form does not imply understanding their function. The same type of kiln can be used for the application of different firing techniques, while in two morphologically different kilns the same firing techniques can be applied. Moreover, the same kiln can be used for firing different wares through the application of different firing techniques. Experimental studies have shown that firing techniques are complicated and complex processes, in which the form of the structure used for the firing is only one of the many parameters which affect the firing process.[45] Additionally, the form of the kiln cannot provide evidence for other important parameters that also have an effect on the firing process, such as the quality of the raw materials used, as well as the techniques applied during the firing processes.[46]

It is also important not to be guided by an evolutionary interpretation according to which there is a continuous effort over time towards improved kiln technology, better firing or more efficient pottery production.[47] Furthermore, it has become clear in scholarship that kiln typologies[48] are not in their own right effective for interpreting kilns in their social settings. Instead, we should examine every kiln as a 'technological equipment' that was used in specific social contexts and under the influence of specific technological traditions.[49] In that case, kilns can be seen as constructions that are related to the acquisition and application of technical know-how and as elements for the study of exchange networks of technical knowledge.[50] For this reason, it is important to examine, in addition to the form, also the technological characteristics of the kiln's construction technology, and, if possible, try to reconstruct the firing techniques applied in the kiln.

The study of these characteristics allows for the identification of 'technological choices', namely the adoption of specific technological traits among others available.[51] Furthermore, in order to understand and interpret the choices made by the potters, it is important to study not only the technological aspects but also the related social and ideological factors.[52] At the same time, the examination of changes in construction technology can help us discern patterns of

44 Whitbread and Dawson 2015, 340. See also Prillwitz and Hein 2015, 352.
45 Gosellain 1992; Livingstone-Smith 2001; Thér 2014.
46 Whitbread and Dawson 2015, 337.
47 Livingstone-Smith 2001, 992, 999.
48 Hasaki 2002; Hansen-Streily 2000; Davaras 1980; Cuomo Di Caprio 1978; Delcroix and Huot 1972, 79-82.
49 Livingstone-Smith 2001, 999.
50 Whitbread and Dawson 2015; Prillwitz and Hein 2015.
51 Lemonnier 1993, 2.
52 Lemonnier 1993, 2-6.

adoption or rejection of new techniques, which will then have to be interpreted within the social settings where these kilns were made.[53]

Kilns can also provide valuable evidence for the organization of production, when studied within their archaeological context.[54] Such integrated studies should include the examination of the kilns in association with other archaeological remains, such as the position of the kilns in the settlements and their relation with specific buildings or special districts which can shed light on contexts of production.[55] The presence, near the kilns, of other technical processes that relate to the same or different craft activities can allow the examination of the production's intensity, namely the amount of time producers spend in these activities.[56] It is within this theoretical framework that the two kilns at Plasi are discussed in the present study.

It should be noted that, a complete study of kiln technology and its integration into a wider social context presupposes a thorough reconstruction of the firing techniques, which is possible only through the parallel study of the firing techniques on the finished products,[57] i.e. the pots fired in the kilns. However, in this case that was not possible not only because it was beyond the scope of this study, but also because the excavation did not produce any wasters or clay vases that could be clearly associated with the use of the kilns.

7.2 THE PLASI KILNS IN THE BROADER CONTEXT OF MH KILN TECHNOLOGY

The two kilns at Plasi appear to belong to the two-chamber[58] updraft type,[59] which is the most commonly attested type in this period in mainland Greece. Its main characteristic is the separation of the combustion chamber from the firing chamber by a firing floor. The separation of these two spaces leads to more effective control of the hot gases, which is also achieved through the effective management of the fuel and the use of the kiln's air vents.[60]

Open fires, pit fires, and kilns with single chambers may, when good know-how is available, allow the potter to achieve a similar control over firing conditions as a two-chamber kiln.[61] What differentiates them, however, is that the updraft kiln provides a more homogeneous air distribution system, while its use presupposes the adoption of special methods of control over the firing conditions, over the intensity of the temperature rise, and over the preservation of the maximum temperature.[62] Therefore, the adoption of the two-chamber updraft type can be connected with the production of pots that are submitted to less differentiated firing conditions and, for that reason, demonstrate more uniformity and standardization as far as their final appearance is concerned.

From the 19 MBA kilns known to date (**Fig. 17**), the two-chamber updraft type is more widely attested from MH II onwards, as examples from Kolonna,[63] the Makrygianni plot,[64] and Lerna[65]

53 Dobres and Hoffman 1999, 3.
54 Costin 1991.
55 Costin 1991, 11-5.
56 Costin 1991, 30-2.
57 Costin 1991, 43-4.
58 Thér 2014, 80, fig. 2.Tk
59 Whitbread and Dawson 2015, 334-7; Rye 1981, 100.
60 Thér 2014, 88; Whitbread and Dawson 2015, 334.
61 Gosellain 1992; Livingstone-Smith 2001.
62 Thér 2014, 78-9.
63 Kolonna kiln: Sporn *et al.* 2017, 90-2; Walter 2004, 127.
64 Makrygianni plot east and west kilns: Venieri 2010, 188-9.
65 Lerna kiln 3: Caskey 1956, 159.

suggest.[66] Although there are updraft kilns in use prior to MH II,[67] most of the earlier kilns are equipped with one chamber, as e.g. the EBA kilns at Proskynas in Lokris[68] and at Polychrono in Chalkidiki.[69] The wider adoption of updraft kilns in MH II may be connected with an increased need during this period to better control the firing processes and, therefore, the appearance of the finished products.

An important characteristic of the MH two-chamber kilns, which is also present at Plasi, is the existence of underground or semi-underground combustion chambers. Where evidence exists, it appears that a pit was first dug in the shape of the kiln which was then lined with stones or clay slabs.[70] This technological choice is important, as the formation of underground or semi-underground chambers contributes to better preservation of the temperature and also facilitates the development of high temperatures.[71]

Another characteristic that MH kilns have in common is the existence of a firebox that is separated from the combustion chamber. This feature shows a concern to remove the vessels from direct contact with the fuel, indicating the choice of the potters to protect their products from thermal shock and to achieve a better distribution of the hot gases. Two of the kilns discussed here, Plasi Kiln 1 and Aetos Kiln 1, demonstrate special characteristics in connection to this. In Plasi Kiln 1, the stoking area is located approximately 0.50m away from the combustion chamber, allowing a relatively large space for the firebox. The existence of this firebox, which is also 1.5m wide, resulted in a better distribution of the hot gases before they reached the combustion and the firing chamber. In the Aetos kiln, the firebox is very spacious (1.55x1m) by comparison to the combustion chamber (0.54m in diameter), a fact that possibly indicates the special care taken to place the pottery as far as possible from the fuel area and the gases with the highest temperature.[72]

Despite, however, general similarities in typology and construction, two-chamber updraft kilns bear also some differences as far as construction technology is concerned. The first difference relates to the existence of a permanent or a temporary firing floor. In some MH kilns there are traces of a permanent perforated firing floor placed on internal walls in the combustion chamber.[73] In other examples, however, no traces of such a feature are preserved, though its existence can be speculated on the presence of internal walls (e.g. the two Plasi kilns discussed

66 For some of the kilns noted on the map (Fig. 17), there is only a brief mention: e.g. Mycenae (Wace 1949, 47), Petromagoula Zarkou (Hasaki 2002, 409, appendix 1, no. 107), Lousika (Filis 2016, 29), and the two kilns at Chania Gavrolimnis (*Archaeology in Greece Online*, ID2396). Only the kilns with sufficient published information are discussed in this paper. The MH III-LH I kiln at Mitrou, east Lokris, is only noted on the map, as its publication is forthcoming: I am grateful to Dr Aleydis Van de Moortel for the information provided. For kiln 3 at Kirrha: although it is dated by Skorda (2010, 659-60) to LH I, it is included in this discussion as it clearly relates to Kirrha kilns 1 and 2 (Skorda 2010, 653-5) and provides a good case study for the long history of use of this area of the settlement as a 'pottery workshop'.

67 E.g. the Eretria kiln (Krause and Tuor 1981, 83-4; Touchais 1982, 597; Tuor 1981, 83-4) and, probably, the Aetos kilns (Catling 1982, 35; 2009, 186-7), if early MH. For the dating of the Aetos kilns see Catling 2009, 186-7, 189-91, 194-7.

68 Zachou 2004, 1270.

69 Pappa 1990a, 317-18; 1990b, 389-91.

70 E.g. Eretria (Krause and Tuor 1981, 83-4; Touchais 1982, 597; Tuor 1981, 83-4), Kirrha (Skorda 2010, 653-8), and, possibly, Aetos (Catling 1982, 35; 2009, 186-7).

71 Whitbread at al. 2015, 335.

72 Catling 1982, 35; 2009, 186.

73 E.g. at Eretria (Krause and Tuor 1981, 83-4; Touchais 1982, 597; Tuor 1981, 83-4), Kolonna (Sporn *et al.* 2017, 90-2; Walter 2004, 127), Lerna (Caskey 1956, 159 [kin 3]), and Aetos kiln 2 (Catling 1982, 35; 2009, 186-7). Aetos kiln 1, based on its similarity with kiln 2, may also have been equipped with such a feature (Catling 1982, 35; 2009, 186).

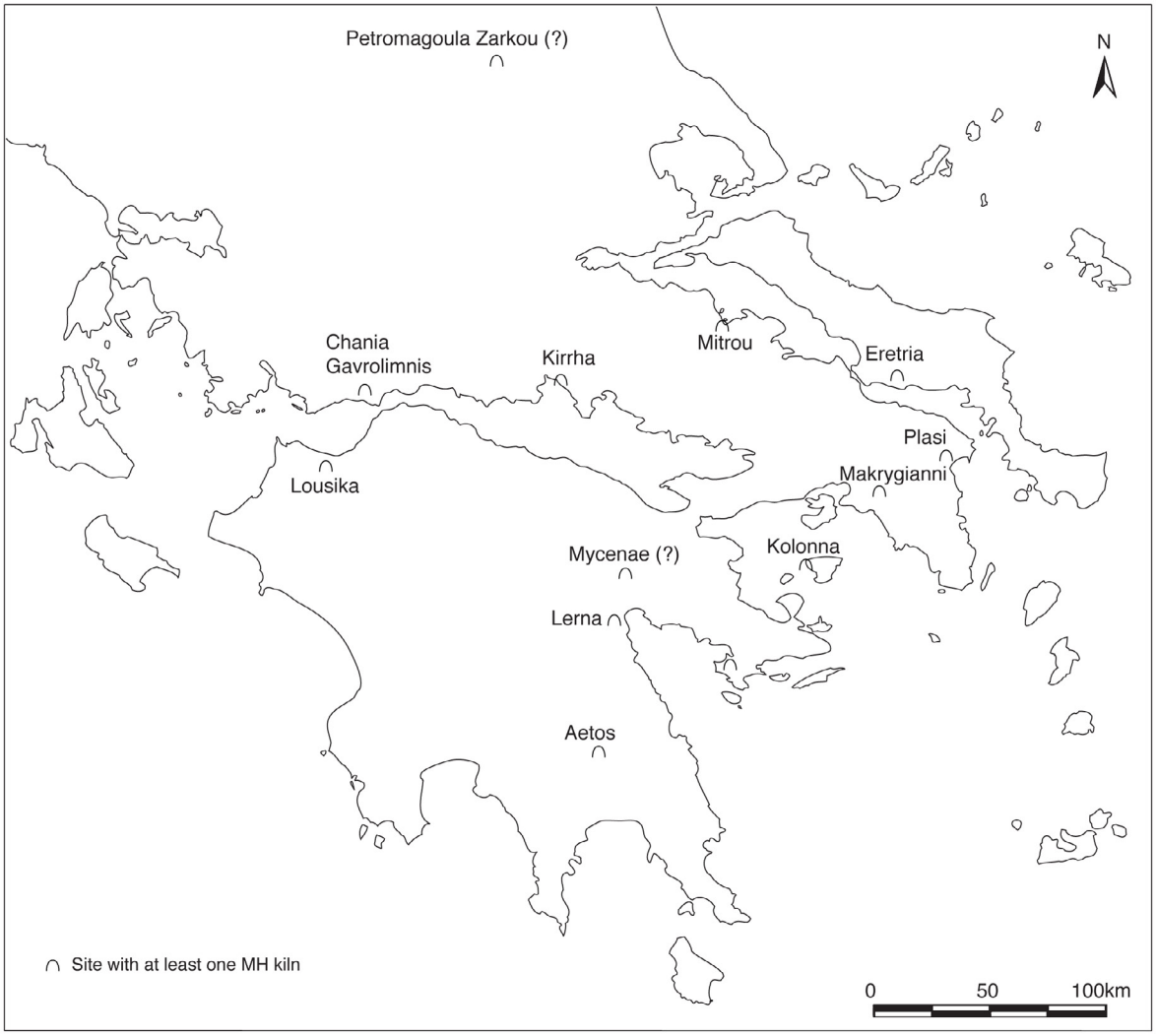

Fig. 17. Map showing sites with MH kilns.

here).[74] The kilns, where no such traces are preserved, are equipped with long internal walls, an element that may have offered good support to a temporary firing floor (see also above).

The size of the kiln is an important parameter, because it is associated with the maximum quantity of pottery that can be fired in every firing episode, the size of vessels that can be fired, and the quantity of fuel required to achieve the effective firing of the pottery. Most of the MH kilns have a maximum length of 1.75m or a maximum diameter of 1.40m. On this basis, Plasi Kiln 1 with an internal diameter of 2.30m is one of the largest MH kilns, comparable only to kiln 3 at Kirrha, which dates in LH I.[75] Plasi Kiln 2, on the other hand, measuring 1.30m by 1.40m, is of average size.

The type and number of internal walls in MH kilns also varies. Some are equipped with short cylindrical or quadrilateral internal walls,[76] while others have longer internal walls (e.g. the kilns

74 Also at the Makrygianni plot east kiln (Venieri 2010, 188-89), Lerna kilns 1-3 (Caskey 1956, 158-9), and Kirrha kilns 1 and 2 (Skorda 2010, 653-5).

75 Skorda 2010, 656-8.

76 E.g. Eretria (Krause and Tuor 1981, 83-4; Touchais 1982, 597; Tuor 1981, 83-4), Makrygianni east kiln (Venieri

at Plasi, Lerna,[77] and Kirrha[78]). Although most examples feature one internal wall, Plasi 1 and Kirrha 3 are equipped with three internal walls.

In terms of materials used in the construction of MBA kilns further variations can be noted. The combustion chambers and fireboxes were built of stones[79] or clay slabs.[80] The Kolonna kiln is exceptional in that the wall of a building was used as the wall of the chamber that was subsequently lined up with clay slabs to form the interior of the kiln.[81] The use of stones or clay slabs does not influence the thermal insulation of the kilns. Clay slabs should simply be fired prior to the use of the kiln in order to become more resistant to high temperatures. A technique which increases the resistance of the clay slabs in high temperature and which was also applied in the case of the Plasi kilns is the addition of non-plastic inclusions in their fabric (e.g. small stones, pottery fragments or sand).[82]

In those examples where sufficient evidence is preserved, a clay coating can be observed covering the inside of the kiln (i.e. the wall and floor of the combustion chamber and the internal walls). Both kilns at Plasi preserve a coating of buff-orange colour which covers the inner surfaces of the clay slabs forming the kilns' walls, the floors of their combustions chambers and the surfaces of the internal walls. Exceptional is the case of the Aetos kilns, where the pisé technique was employed for the coating of the inner surfaces of the kilns' walls.[83] The use of a material prepared with mud and organic inclusions insulates the kiln and reduces the thermal energy affecting the surfaces of the kiln.[84]

In the case of the Kolonna kiln, this coating contained a calcium-rich material, probably limestone/calcite.[85] The use of a calcareous lining contributes, according to Prillwitz and Hein, to the reduction of the thermal energy transferred from the fuel to the walls of the kiln. At the same time, the decomposition of the calcite between 800 and 900°C consumes more energy and causes a more reducing atmosphere by the release of CO_2.[86] This process was in some cases desirable, especially when the potter wanted to fire the wares in a reducing atmosphere. In addition, the calcareous clays develop a stable microstructure within 850 and 1050°C,[87] which contributes to the formation of a sealed lined surface. The potters who probably had the know-how in relation to the firing of calcareous clays probably were using this expertise in the construction and thermal insulation of the kiln walls.[88]

From the short discussion made above on MBA kiln technology, it appears that the two-chamber updraft kiln formed the prevailing type in that period, and especially from the MH II phase onwards. Certain similarities exist among those MH kilns, as do differences in their construction. A clear 'tradition' in practice cannot yet be identified, not least as there are still

---

2010, 188-9), and Kolonna (Sporn *et al.* 2017, 90-2; Walter 2004, 127).

77 Caskey 1956, 158-59 (kilns 1-3).

78 Skorda 2010, 653-58 (kilns 1-3).

79 E.g. Eretria (Krause and Tuor 1981, 83-4; Touchais 1982, 597; Tuor 1981, 83-4), Makrygianni plot (Venieri 2010, 188-89, the east kiln and possibly also the west kiln), Lerna (Caskey 1956, 159, [kiln 3]).

80 E.g. Plasi 1-2, Aetos 1-2 (Catling 1982, 35; 2009, 186-87), Lerna 1-2 (Caskey 1956, 158-59) and Kirrha 1-3 (Skorda 2010, 653-8).

81 Walter 2004, 127.

82 Prillwitz and Hein 2015, 354.

83 Catling 1982, 35; 2009, 186-7.

84 Prillwitz and Hein 2015, 354.

85 Prillwitz and Hein 2015, 358.

86 Prillwitz and Hein 2015, 358.

87 Maniatis and Tite 1981, 66.

88 Prillwitz and Hein 2015, 359.

few fully published examples of MH kilns and we are hampered further by the poor preservation of most extant cases. Nevertheless, there appears to be a series of technological choices that the makers of these structures made and which had an impact on their finished products. The Plasi kilns belong to this standard type of the two-chamber updraft kiln, and they present all the basic characteristics of this type, such as the existence of an underground combustion chamber and the clear separation of the combustion chamber from the firebox. However, Kiln 1 presents distinctive characteristics with respect to the unusually large size of its combustion chamber, the existence of multiple internal walls and the presence of a large firebox allowing for a better control of the circulation of the hot gases.

7.3. KILNS AS INDICATORS OF POTTERY WORKSHOPS AND EVIDENCE FOR PRODUCTION ORGANIZATION

Like all known MH kilns, the two kilns at Plasi have been found in a settlement context.[89] Some of these kilns, such as the kiln at Kolonna[90] and kilns 1 and 2 at Kirrha,[91] were clearly connected with a specific building, a feature that could indicate that pottery production was 'household'-controlled (though admittedly the function of these buildings is not always clear). In other instances, however, as at Eretria, Makrygianni, Lerna and Kirrha (kiln 3), it is not possible to assess the relationship of the pottery kilns with specific buildings or the settlement as a whole. In the case of Plasi, the two kilns are located in direct proximity to the MH 'megaron'.[92] However, the chronological resolution of both the kilns and the 'megaron' does not permit any safe conclusions concerning their temporal relation. The 'megaron' is generally considered MH II in date,[93] but it probably continued into MH III.[94] If the latter proved to be the case, then a relationship between the kilns and this building would indeed be possible.

As in the case of Plasi, MH kilns more or less contemporary in date of construction and/or use often appear in pairs in the same area of other settlements, as well.[95] In these cases, the pairs demonstrate similar morphological and technological traits, a point that seems to indicate that they were constructed following similar know-how principles and belonged to the same or comparable technological traditions.[96] Yet, similar morphological and technological traits do not necessarily indicate that the pairs were used for the application of the same firing techniques.[97] Due to the lack of relevant evidence, e.g. wasters or misfired ceramic products,

89 E.g. Eretria (Touchais 1981, 847; Krause and Tuor 1981, 83); Aetos: Catling (2009, 194) mentions that MH pottery has been found in the wider area of the kilns, a fact that indicates the existence of MH layers. He also states that "there was active MH occupation on the Aetos"; Makrygianni plot (Venieri 2010, 187-94); Lerna (Caskey 1956 158-59); Kolonna (Sporn *et al.* 2017, 90-2; Walter 2004, 113-29); Kirrha (Skorda 2010, 654, 658).

90 Sporn *et al.* 2017, 90-2; Walter 2004, 127.

91 Skorda 2010, 654.

92 Concerning the elevation correlation between the kilns and the MH building, it should be noted that the northeast corner of the floor of the 'megaron' is ca. 0.35-0.40m higher than the upper level of the preserved part of the kiln's wall. However, the foundations of the walls of the building are approximately at the same level as the upper preserved parts of the kiln's wall (information provided by Y. Papadatos).

93 Polychronakou-Sgouritsa *et al.* 2016, 307-10.

94 Balitsari *et al.* 2019.

95 See e.g. Aetos: according to Catling (2009, 187), the kilns constitute the earlier architectural remains on the site and may be contemporary. In Makrygianni plot both kilns date to MH II (Venieri 2010, 188-9), possibly also Lerna: according to Caskey (1956, 159), kilns 1 and 2 date to one or two phases later than phase Lerna V.C.

96 Yet similar morphological and technological traits do not necessarily indicate that the pairs were used for the application of the same firing techniques: Whitbread and Dawson 2015, 347.

97 Whitbread and Dawson 2015, 347.

it is impossible to know the types of vases or wares produced in these kilns. Also, it is possible that other pottery manufacturing processes took place in the immediate area of the kilns as suggested by evidence from Kolonna and possibly from the Makrygianni plot.[98]

Furthermore, the areas where MH kilns were built appear in a number of cases to have a long history of use as 'workshops' for pottery production and especially for firing pots, as suggested by the construction of later kilns close to the earlier ones. Changes in the form of the kilns over time are important, as the adoption of new techniques in kiln construction may relate to economic and socio-political changes.[99] At Plasi, Kiln 1 was refurbished some time in MH III or MH III/LH I. The construction of a new firebox, by increasing its size and placing the fuel further away from the combustion chamber,[100] could indicate the application of new firing techniques aimed at better controlling the firing processes.

Evidence for continuity in the use of an area for firing pottery is seen also at Kirrha. The damage of Kiln 1 led in MH III/LH I to the construction nearby of a new structure (Kiln 2) with very similar morphological and technological traits.[101] In LH I, Kiln 3 was constructed about 20m to the west of the aforementioned kilns, featuring differences to Kilns 1-2 in terms of technology of construction, size and spatial arrangement. Unlike Kilns 1-2, Kiln 3 was built in an open area. This arrangement allowed for the better handling and collecting of waste generated by the kiln's use. Moreover, the existence of a significantly larger firing chamber suggests a need to increase the amount of pots fired in a single episode. The different formation of the combustion chamber (with three internal walls), the construction of a permanent perforated floor, and of a system that stabilized both the perforated floor and the superstructure of the kiln, appear to indicate further changes in kiln technology at LH I Kirrha. According to the excavator, the changes observed in the construction of Kiln 3 may best be understood within the framework of the development of new techniques and increased production needs at a time of intensified contacts and ceramic exchange.[102]

8. CONCLUSIONS

The discovery of two MBA pottery kilns at Plasi, possibly contemporary in their construction and use, holds important information for the organization of pottery production in the settlement. The two kilns display a number of similarities but also have notable differences in their construction and morphology. Probably built by people sharing the same or similar technological traditions, they may have served different purposes: e.g. Kiln 1 has a capacity to fire more or larger pots than Kiln 2. Furthermore, their contemporary construction and use may indicate that they were involved in the production of different wares or pots of different sizes. It is also possible that they were used in rotation, depending on the size or the number of pots that had to be fired each time. Their type indicates that the people who used them were following

98 A clay disk from a wheel was found very close to the Kolonna kiln and in connection with architectural remains of Kolonna IX: Sporn *et al.* 2017, 90-2; Gauß 2006, 441. At Makrygianni, a circular carving in the rock to the northeast of the kilns is interpreted by Venieri as a support for the potter's wheel: Venieri 2010, 189.

99 Whitbread and Dawson 2015, 347.

100 For a relevant case of gradual increase of the distance between the firebox and the combustion chamber see Tsetlin 2002, 88, 93, fig. 7.

101 This seems to be the case as well at Lerna, where kilns 1 and 2 and kiln 3 occupied successive settlement layers of the same area. The similarities of these three kilns both in the plan and the size are important. However, the lack of evidence does not allow a comparative study of their construction.

102 Skorda 2010, 664.

the wider trend, observed from MH II onwards, of using two-chamber updraft kilns, a choice which appears to be associated with an effort to achieve better control over firing conditions and, consequently, a greater uniformity in the produced pots. The parallel use of two kilns of different size may also suggest an efficient system for the organization of production, a deliberate effort to economize fuel and manpower, and, consequently, an increased degree of craft specialization.

At some point in MH III or MH III/LH I, Kiln 1 was remodelled and equipped with a more advanced air circulation system thanks to the construction of a larger firebox and the increase of the distance between the combustible fuel and the pots. This development, through which better distribution of hot gases was achieved, was a deliberate technological choice that reveals an interest for even better control of the firing process. It may have resulted from experimentation[103] as well as demand for greater standardization of the pottery. The remodelled kiln would have been an innovative structure, but it is impossible to say whether the kiln-builders/potters at Plasi were pioneers or simply adopted these new techniques from somewhere else.[104] Yet, new construction and firing techniques are processes that cannot be transmitted only by observing the final products, namely the kilns and the pots, but need to be learned through apprenticeship relations.[105] The remodelling of Kiln 1 at Plasi could have been originally conceived at the site, as a result of the experimentation of local potters, or could also be the development of apprenticeship relations between potters at Plasi and non-local counterparts. Whatever the case, Plasi Kiln 1 is at present the only MH kiln with such features, which are attested in the slightly later LH I kiln 3 at Kirrha.

Why the need then to remodel the kiln, and develop better controlled firing techniques? The kilns at Plasi, as many of the known MH kilns (**Fig. 17**) are located in northeast Peloponnese, Attica and the Saronic Gulf, an area where extensive social networking was taking place in MH II-MH III/LH I period.[106] The existence of these networks encouraged the exchange of technical know-how, most likely through apprenticeship relationships with non-local kiln builders and potters.[107] At the same time, the use of the updraft type and the improvements to its air circulation system allowed an increased standardization in the appearance of the ceramic products. The adoption of this advanced know-how at Plasi, which is evidenced first by the adoption of the two-chamber updraft kiln type and later by the remodelling of Kiln 1, can, therefore, be connected with a shift towards fulfilling demands for greater standardization.

The direct proximity of the kilns to the MH 'megaron' could suggest that the people associated with the operation of these two structures were also connected with this building. It should be noted that the 'megaron' seems to be the largest building in the settlement of Plasi, and one of the largest 'megaron'-type buildings in MH southern Aegean, possibly suggesting a special status within the local community. Furthermore, the proximity of the kilns with the 'megaron', may suggest the special importance of ceramic production for the MH settlement of Plasi. The study of the MH 'megaron', the technological study of its pottery and its association with the kilns' technology, as well as the continuation of the excavations at Plasi will hopefully

103 Lemonnier 1993, 21.

104 Lemonnier 1993, 21.

105 Whitbread and Dawson 2015, 344-5; Gauß *et al.* 2015, 8.

106 The distribution of Aeginetan Matt-Painted pottery in NE Peloponnese, Attica, central Greece, and Thessaly offers good evidence for the existence of these networks: Gauß and Kiriatzi 2011, 242-3; Maran 2007; Philippa-Touchais 2007, 99-112; Sarri 2007; Touchais 2007; Lindblom 2001, 40-2; Cosmopoulos *et al.* 1999, 134-6; 2014, 210-15.

107 See Dobres and Hoffman 1994, 247; for a relevant case: Gorogianni *et al.* 2016.

shed further light on the social fabric of this important settlement on the east coast of Attica and clarify its position in the dynamic social networks of the MBA in this part of the Aegean. The present study is only a very small, first step towards this direction.

ACKNOWLEDGEMENTS

I am very grateful to Dr Yiannis Papadatos and Dr Giorgos Vavouranakis for giving me the opportunity to excavate and study the two kilns and for their invaluable and constant support during my study. This article was much improved by comments made by two reviewers, to whom I extend my heartfelt thanks. I would also like to thank Dr Platon Petridis, director of the Museum of Archaeology and History of Art of the Department of History and Archaeology (NKUA), and Michel Roggenbucke and Christos Tragoudaras for facilitating my study at the Museum. I am indebted to the students of the NKUA and the workers of the excavation for their important contribution. My colleagues, Dr Anthi Balitsari and Dr Panagiotis Michalopoulos, offered me support and help with the pottery, and Dr Yannis Galanakis made numerous useful suggestions on various drafts of this article – I am grateful to them all. Any omissions or errors remain with the author.

FIGURES©

APPENDIX

CATALOGUE OF SELECTED DIAGNOSTIC SHERDS

(all dimensions given here are maximum)

P1. (**Figs. 18 and 20**). Stratum I, SU 0080101. Base and lower body from a sauceboat or a pedestalled saucer; ring-base (diam. 5cm; h. 0.15cm; th. 0.2cm); surf. treat: solidly covered with brown slip; fabric: fine; EH II. Comparanda: Wiencke 2000, 584-88, 586, Fig. II.92 (Types 1 and 4); 604-5, Fig. II.96; Berger 2004, Taf. 6.27.

P2. (**Fig. 18**). Stratum I, SU 0080101. Rim, with handle attached, from a sauceboat; plain tapered, straight rim (diam. 16cm; h. 2.8cm; th. 0.4cm) and horizontally attached handle of oval section (diam. 0.8cm); surf. treat: solidly covered with red-brown slip; fabric: fine; EH II. Comparanda: Wiencke 2000, 584-8, 586, Fig. II.92 (Types 1 and 4).

P3. (**Figs. 18 and 20**). Stratum I, SU 0080102. Rim and upper body from an incurved bowl; incurved, thickened rim (diam. 45cm; th. 1.9cm); surf. treat: plastic; fabric: coarse; EH II. Comparanda: Wiencke 2000, 337, 336, Fig. II.4 (P57-P59), 341-3, 342, Fig. II.6 (P96-P99); Berger 2004, Taf. 6.21.

P4. (**Fig. 18**). Stratum I, SU 0080103. Base and lower body from pedestalled saucer or a sauceboat; flaring ring-base (diam. 4cm; h. 1cm; th. 0.5cm); surf. treat: solidly covered with brown slip; fabric: semi-fine; EH II. Comparanda: Wiencke 2000, 584-8, 586, Fig. II.92 (Type 3); 592-7, 596, Fig. II.93 (pedestalled types); Berger 2004, Taf. 6.19.

P5. (**Figs. 18 and 20**). Stratum I, SU 0080103. Rim and upper body, with lug attached, from a basin; inturned, flat T-rim (diam. 42cm; th. 1.8cm); crescent, pointed lug; surf. treat: solidly covered with slip of light (buff-orange) colour on orange surface; fabric: coarse; EH II. Comparanda: Wiencke 2000, 338 (P68), 339; 394 (P524), 396; Berger 2004, Taf. 6.17.

P6. (**Figs. 18 and 20**). Stratum I, SU 0080102. Base from a pedestalled bowl; Pedestal multi-ribbed base (diam. 11cm; h. 4.5 cm; th. 1.1cm); surf. treat: burnished (dark grey surface); fabric: fine; from MH II to MH III/LH I. Comparanda: multiple-ribbed pedestal bases are produced at Mitrou from Phase 5 (middle MH II) until Phase 7 (MH III/LH I): Hale 2016, 276-88; Gauß and Smetana 2007, 74, Fig. 6:XXXV-4.

P7. (**Figs. 18 and 20**). Stratum I, SU 0080102. Rim and upper body, with handle attached, from a carinated bowl; Everted, slightly pointed rim (diam. 20cm; h. 1.1cm; th. 0.5cm), carinated body (h. 1.9cm; th. 0.7cm); horizontally attached, circular loop handle (diam. 0.8cm; h. 3.5cm); surf. treat: burnished (grey-black surface); fabric: fine; late MH I-MH II. Comparanda: horizontally attached circular loop handles, attached on bodysherds belonging to short-shouldered carinated bowls, make their first appearance at Mitrou in Phase 3 (later MH I) and continue until Phase 4 (early MH II): Hale 2016, 271, 273, Fig. 12.12; Gauß and Smetana 2007, 74, Fig. 6:XXXV-4, XXXV-5; 75, Fig. 7:12a/11-1.

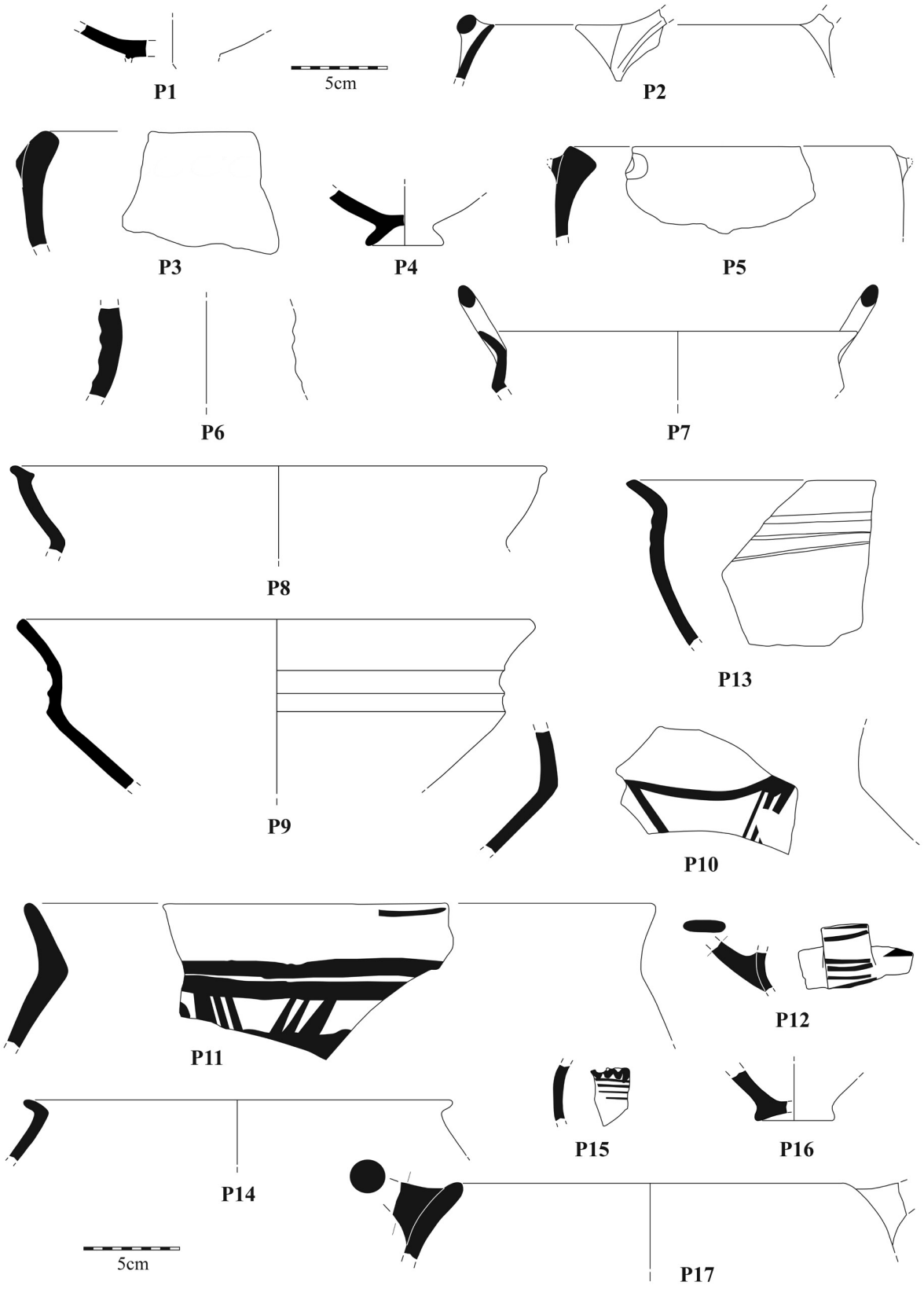

Fig. 18. Pottery from the kilns. Drawings.

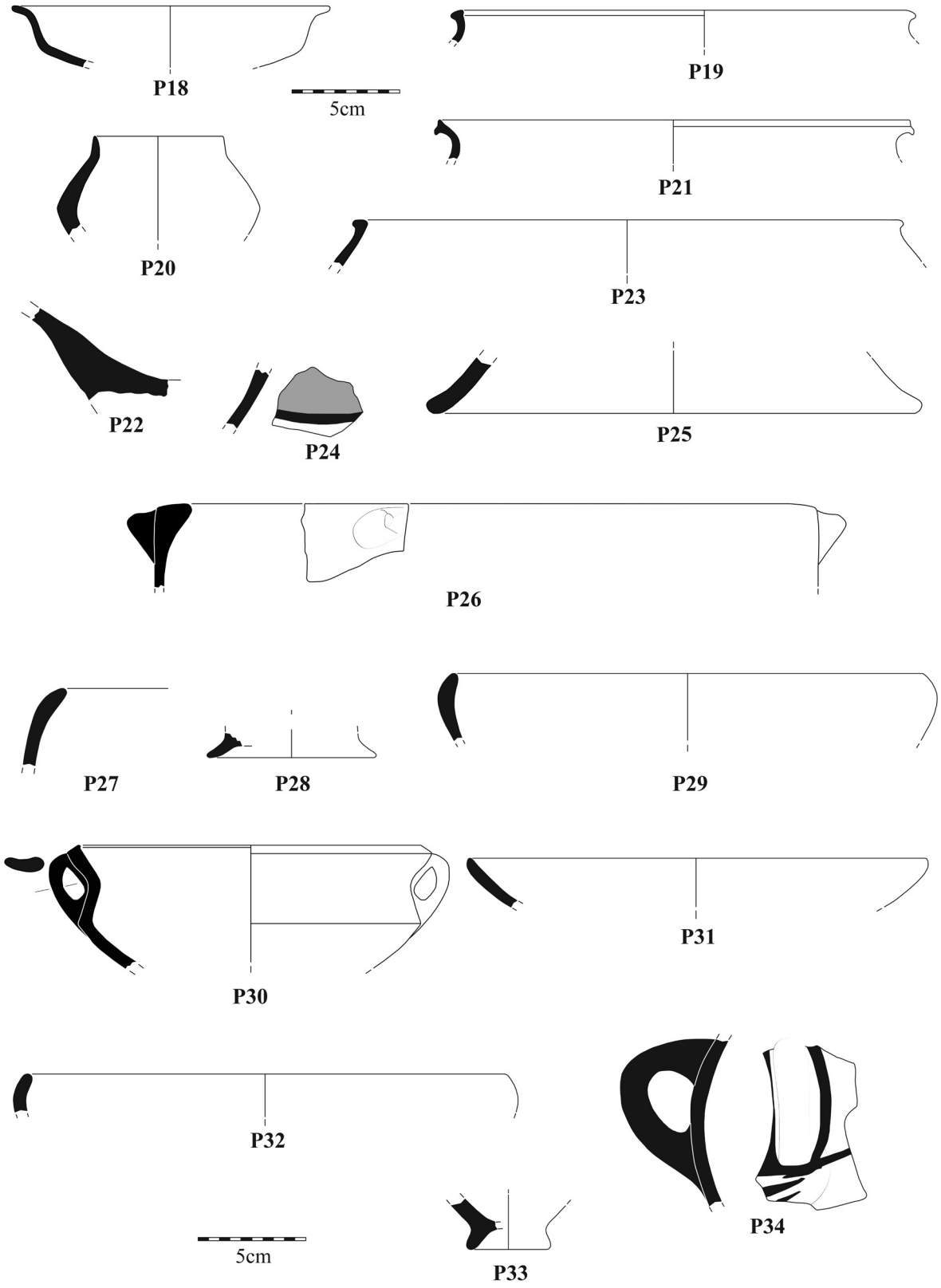

Fig. 19. Pottery from the kilns. Drawings.

P8. (**Figure 18**). Stratum I, SU 0080102. Rim from a bowl; everted, thickened, and hollowed rim (diam. 27cm; h. 3.8cm; th. 1.2cm); surf. treat: harsh burnished (grey-brown surface); fabric: fine; from MH III to MH III/LH I. Comparanda: for the dating of the above described type of rim see Hale 2016, 284, 287, Fig. 15.36; Gauß and Smetana 2007, 78, Fig. 10:Q3/86-1.

P9. (**Figure 18**). Stratum I, SU 0080103. Rim and upper body from a carinated bowl; everted, rounded rim (diam. 27cm; th. 0.6cm); carinated body (th. 0.7cm); surf. treat: burnished (grey surface) and ribbed; fabric: fine; MH II-III. Comparanda: Hale 2016, 275, Fig. 12.8, 12; Cosmopoulos 2014, Vol.2, Figs. 17.401, 18.433.

P10. (**Figures 18 and 20**). Stratum I, SU 0080103. Neck and upper body from a closed vessel, amphora or jug; concave neck (diam. 16cm; h. 3.1cm; th. 0.9cm) and convex body (h. 3.5cm; th. 0.6cm); surf. treat: painted decoration, consisting of brown bands on buff-orange burnished surface; fabric: fine; MH II-III. Comparanda: Siedentopf 1991, Taf. 44. 189, 190; Taf. 67. 330, 331; Taf. 68.337.

P11. (**Figures 18 and 20**). Stratum I, SU 0080103. Rim and upper body from a pithos; everted, slightly pointed rim (diam. 31cm; th.1.2cm); funnel-neck (th. 1.5cm); surf. treat: painted decoration, consisting of brown bands on buff-greenish surface; fabric: fine; MH II. Comparanda: Siedentopf 1991, Taf. 12.115; Taf. 27.117.

P12. (**Figures 18 and 20**). Stratum I, SU 0080105. Body fragment, with handle attached, from a kantharos or a cup; convex body (h. 2cm; th. 0.4cm); vertically attached, high swung strap handle; surf. treat: painted decoration, consisting of brown bands on plain orange-red surface; fabric: fine; MH II-III. Comparanda: Gauß and Smetana 2007, 74, Fig. 6:XXXV-8; 75, Fig. 7:Pr 199 (12a/11-6); 78, Fig. 10:XXXVIII-5; Siedentopf 1991, Taf. 102.627, Taf. 116.769.

P13. (**Figures 18 and 20**). Stratum I, SU 0080108. Rim and upper body, from a round bowl; everted, flattened rim (h. 2cm; th. 0.7cm); convex body (h. 6.6cm; th. 0.8cm); surf. treat: harsh burnished (red-orange surface); fabric: semi-coarse; MH II (?). Comparanda: Gauß and Smetana 2007, 63, 76, Fig. 8:Q3/86-11.

P14. (**Figure 18**). Stratum I, SU 0080102. Rim from an open vessel; everted, rounded rim (diam. 23cm; h. 0.6cm; th. 0.7cm); straight body (h. 2.6cm; th. 0.6cm); surf. treat: burnished (orange-red surface); fabric: semi-fine; LH I. Comparanda: Maran 1992b, 180-84, Taf. 5.163-64, 15.514.

P15. (**Figures 18 and 20**). Stratum I, SU 0080102. Body fragment; convex body (h. 3.1cm; th. 0.5cm); surf. treat: painted decoration, consisting of brown-black bands on orange-buff burnished surface; fabric: fine; LH I. Comparanda: Mountjoy 1986, 10, Figs. 1.9 (Quirk), 4.3.

P16. (**Figure 18**). Stratum III, SU 0080201. Base and lower body from a pedestalled saucer or a sauceboat; flaring, hollowed ring-base (diam. 4m; h. 1cm; th. 0.7cm); surf. treat: covered with light slip; fabric: semi-fine; EH II. Comparanda: Wiencke 2000, 584-88, 586, Fig. II.92 (Type 4); 592-97, 596, Fig. II.93 (pedestalled types); Berger 2004, Taf. 6.27.

Fig. 20. Pottery from the kilns. Photographs.

P17. (**Figure 18**). Stratum III, SU 0080205. Rim, with handle attached, from a bowl or a basin; incurved rim (diam. 25cm; h. 3.8cm; th. 0.9cm); handle of cylindrical section (diam. 1.9cm); surf. treat: burnished; fabric: coarse; EH II. Comparanda: Berger 2004, Taf. 6.21, 7.37.

P18. (**Figure 19**). Stratum III, SU 0080201. Fragment form a carinated bowl; everted rim (diam. 30cm; h. 5.9cm; th. 0.8cm); slightly carinated body; surf. treat: covered with red slip and burnished; fabric: semi-fine; MH I-II. Comparanda: Cosmopoulos 2014, Vol.2, 467 (No. 467), Fig. 20.467, Pl. 36.467; Gauß and Smetana 2007, 72, Fig. 4:XXVIII-22, 74, Fig. 6:XXXV-10.

P19. (**Figure 19**). Stratum III, SU 0080201. Rim from a bowl; everted, thickened, moulded rim (diam. 22cm; h. 1.5cm; th. 0.6cm); surf. treat: burnished (grey surface); fabric: fine; MH II. Comparanda: Hale 2016, 281, Fig. 13.24; Cosmopoulos 2014, Vol.1, 273; 2014, Vol.2, Fig. 12.310; Gauß and Smetana 2007, 74, Fig. 6:XXXV-4, XXXV-5.

P20. (**Figure 19**). Stratum III, SU 0080201. Rim and part of the body from a cup; everted, tapering and pointed rim (diam. 6cm; 0.9cm; th. 0.5cm); carinated body (h. 3.6cm; th. 0.9cm); surf. treat: burnished; fabric: semi-fine; MH I-III. Comparanda: Hale 2016, 285, Fig. 14.28; Cosmopoulos 2014, Vol.1, 276-8; Gauß and Smetana 2007, 72, Fig. 4:XXVIII-26.

P21. (**Figure 19**). Stratum III, SU 0080202. Rim from a bowl; everted, thickened and moulded rim (diam. 22cm; h. 1.8cm; th. 0.7cm); surf. treat: burnished (brown-grey surf. colour); fabric: fine; MH II-III. Comparanda: Cosmopoulos 2014, Vol.1, 273-4; 2014, Vol.2, 45, Fig. 12.310; Maran 1992a, Taf. 68.10, 103.11, 103.12, 113.9).

P22. (**Figure 19**). Stratum III, SU 0080209. Lower body from a pedestalled bowl; the part where the pedestal base was attached is preserved (with grooves) (h. 3.9cm; th. 1.9cm); surf. treat: burnished (grey surf. colour); fabric: fine; MH II-III. Comparanda: Cosmopoulos 2014, Vol.1, 275; Hale 2016, 274.

P23. (**Figure 19**). Stratum III, SU 0080209. Rim from a bowl; inverted, thickened and hollowed (diam. 26cm; h. 2.1cm; th. 0.7cm); surf. treat: burnished (grey surf. colour); fabric: fine; MH II-III. Comparanda: Cosmopoulos 2014, Vol.1, 272; Hale 2016, 273, 277, 280, 284.

P24. (**Figures 19-20**). Stratum III, SU 0080201. Body fragment; concave body (h. 2.7cm; th. 0.6cm); surf. treat: bichrome decoration, consisting of red-brown and brown-black bands on buff-yellow surface; fabric: fine; LH I. Comparanda: Cosmopoulos 2014, Vol.1, 324-6, 2014, Vol.2, Fig. 27.648, 653; Gauß and Smetana 2007, 65 (Phase K); Maran 1992b, 168-69, Taf. 7. 251, 252.

P25. (**Figure 19**). Stratum III, SU 0080201. Base, possibly from a pedestalled bowl; plain, pedestal base (diam. 23cm; h. 2.7cm; th. 0.7cm); surf. treat: burnished (yellow-red surface); fabric: semi-fine; LH I. Comparanda: Cosmopoulos 2014, Vol.1, 339-40; Maran 1992b, 130-36, Taf. 25.784.

P26. (**Figure 19**). Stratum V, SU 0080212. Rim, with lug attached, from a basin; horizontal thickened, slightly sloping rim (diam. 31cm; h. 3.8cm; th. 1.2cm); horizontal crescent lug (h. 2.5cm; th. 1.3); surf. treat: burnished; fabric: semi-coarse; EH II. Comparanda: Wiencke 2000, 339, Fig. II.5 (P69); Berger 2004, Taf. 7.38.

P27. (**Figure 19**). Stratum V, SU 0080212. Rim from a bowl or a sauceboat (?); plain tapered, inturned rim (diam. 35cm; h. 3.6cm; th. 0.7cm); surf. treat: plain; fabric: coarse; EH II. Comparanda: Wiencke 2000, 482, Fig. II.64 (P1070, 1071); 584-8, 586, Fig. II.92 (Type 4); Berger 2004, Taf. 6.29.

P28. (**Figure 19**). Stratum V, SU 0080212. Base from a sauceboat or a pedestalled saucer; flaring ring-base (diam. 8cm; h. 1.1cm; th. 0.9cm); surf. treat: covered with light-slip; fabric: semi-fine; EH II. Comparanda: Wiencke 2000, 584-8, 586, Fig. II.92 (Type 3); 592-7, 596, Fig. II.93 (pedestalled types); Berger 2004, Taf. 6.19

P29. (**Figure 19**). Stratum V, SU 0080213**.** Rim from a bowl; plain tapered, inturned rim (diam. 22cm; h. 3.1cm; th. 0.8cm); surf. treat: burnished; fabric: semi-coarse; EH II. Comparanda: Wiencke 2000, 601-2, Fig. II.94 (Type 2); Berger 2004, Taf. 6.25.

P30. (**Figures 19-20**). Stratum V, SU 0080213. Fragment from a carinated bowl; everted, slightly thickened and hollowed rim (diam. 17cm; th. 0.5cm); carinated body; vertical strap handle (h. 3.3cm; th. 0.7); surf. treat: burnished (dark grey-black surface colour); fabric: fine; from MH III to MH III/LH I. Comparanda: Maran 1992b, 202-3, Taf. 31. 958; Hale 2016, 282-84, 285, Fig. 14.31.

P31. (**Figure 19**). Stratum VI, SU 0080304. Rim from a bowl/plate; plain tapered, slightly inturned rim (diam. 22cm; h. 3cm; th. 0.5cm); surf. treat: solidly covered with brown slip on orange surface; fabric: semi-fine; EH II. Comparanda: Wiencke 2000, 592-97, 596, Fig. II.93 (Type 2); Berger 2004, Taf. 6.23.

P32. (**Figure 19**). Stratum VI, SU 0080304. Rim from an inturned bowl; inturned, rounded rim (diam. 22cm; h. 1.8cm; th. 0.6cm); surf. treat: burnished; fabric: semi-coarse; EH II. Comparanda: Wiencke 2000, 592-97, 596, Fig. II.93 (Type 1); Berger 2004, Taf. 6.24.

P33. (**Figures 19-20**). Stratum VI, SU 0080305. Base and lower body from a pedestalled saucer or a sauceboat; ring-base (diam. 4cm; h. 0.9cm; th. 0.8cm); convex body (h. 1.8cm; th. 0.7cm); surf. treat: solidly covered with buff slip (on orange surface); fabric: semi-fine; EH II. Comparanda: Wiencke 2000, 592-7, 596, Fig. II.93 (pedestalled types); 584-8, 586, Fig. II.92 (Types 2 and 3); Berger 2004, Taf. 6.19, 6.27.

P34. (**Figures 19-20**). Stratum VI, SU 0080305. Body fragment, with handle attached, possibly from an open vessel, a cup (?); convex body (h. 7.7cm; th. 0.7cm); vertically attached round handle (diam. 1.2cm); surf. treat: painted decoration, consisting of brown bands on buff burnished surface; fabric: fine; MH II-III. Comparanda: shape possibly parallel to Siedentopf 1991, Taf. 117:777; for decoration see Cosmopoulos 2014, Vol.2, Pl. 10.143, Pl. 13.178.

WORK CITED

Balitsari, A., D. Filioglou, and M. Gkouma. 2019. "The Middle Helladic (MH) megaron at Plasi: old assessments in the light of new evidence." Unpublished paper read at the symposium *Fieldwork and Research XII: The work of the Sector of Archaeology and History of Art, National and Kapodistrian University of Athens, 28-29 March, Athens*.

Berger, L. 2004. „Ägina-Kolonna: Neue Ergebnisse zur FH II-Keramik aus der prähistorischen Innenstadt." In *Die Ägäische Frühzeit 2. Die Frühbronzezeit in Griechenland, mit Ausnahme von Kreta,* edited by E. Alram-Stern, Vol. 2.2, 1093-1103. Serie: Forschungsbericht 1975-2002. Veröffentlichungen der Mykenischen Kommission 21. Wien: Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

Carrington-Smith, J. 1992. "Spinning and Weaving Equipment." In *Excavations at Nichoria in Southwest Greece. The Bronze Age Occupation.* Vol. 2, edited by W.A. McDonald and N.C. Wilkie, 674-711. Minneapolis: The University of Minnesota Press.

Caskey, L.J. 1956. "Excavations at Lerna, 1955." *Hesperia* 25.2:147-73.

Catling, H.W. 1982. "Excavation and study at the Melenaion, Sparta 1978-1981." Λακωνικαί Σπουδαί 6:28-43.

Catling, H.W. 2009. *Sparta: Menelaion I. The Bronze Age*. 2 vols*.* British School at Athens Supplementary Volume 45. London: The British School at Athens.

Cosmopoulos, M. 2014. *The Sanctuary of Demeter at Eleusis: The Bronze Age.* 2 vols. The Archaeological Society at Athens Library 295 and 296, Athens: The Archaeological Society at Athens.

Cosmopoulos, M., V. Kilikoglou, I.K. Whitbread, and E. Kiriatzi. 1999. "Characterization Studies of Bronze Age Pottery from Eleusis." In *Meletemata: Studies in Aegean Archaeology Presented to Malcolm H. Wiener as He Enters His 65th Year,* edited by P.P. Betancourt, V. Karageorghis, R. Laffineur, and W.-D. Niemeier. Vol. 1, 131-37. Université de Liège: Histoire de l'art et archéologie de la Grèce antique and University of Texas at Austin: Programs in Aegean Scripts and Prehistory.

Costin, L.C. 1991. "Craft Specialization Issues in Defining, Documentating, and Explaining the Organization of Production." *Archaeological Method and Theory* 3:15-56.

Cuomo Di Caprio, N. 1978-1979. "Updraught pottery kilns and tile kilns in Italy pre-Roman and Roman times." *Acta Praehistorica et Archaeologica* 9/10: 21-31.

Davaras, C. 1980. "A Minoan Pottery Kiln at Palaikastro." *BSA* 75:115-26.

Delcroix, G., and J.L. Huot. 1972. «Le fours dits 'de potier' dans l'Orient ancient.» *Syria* 49:35-95.

Dobres, M.-A., and C.R. Hoffman. 1994. "Social Agency and the Dynamics of Prehistoric Technology." *Journal of Archaeological Method and Theory*, 1.3:211-58.

Dobres, M.-A., and C.R. Hoffman. 1999. "Introduction: A Context for the Present and Future of Technology Studies." In *The Social Dynamics of Technology. Practice, Politics and World Views*, edited by M.-A. Dobres, and C.R. Hoffman, 1-19. Washington and London: Smithsonian Institution Press.

Evely, R.D.G. 2000. *Minoan Crafts: Tools and Techniques*. An introduction. Vol. 2. *SIMA* XCII:2, Jonsered: Paul ÅströmsFörlag.

Filis, K. 2016. "Νέα αρχαιολογικά ευρήματα από τα Λουσικά και τον Πολύλοφο Σανταμερίου." In Αρχαιολογικοί χώροι και μνημεία του δήμου Δυτικής Αχαΐας, Πρακτικά ημερίδας, 19 Σεπτεμβρίου 2016, edited by Β. Αργυρόπουλος, Ε. Σιμώνη, Κ. Παπαγιαννόπουλος, 29-36. Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας.

Gauß, W. 2006. "Minos auf Ägina. Beobachtungen zu den Beziehungen Äginas zu Kreta." In *Timelines: Studies in Honour of Manfred Bietak,* edited by E. Czerrny, I. Hein, H. Hunger, D. Melman, and A. Schwab. Vol. 2, 437-48. Orientalia Lovaniensia Analecta 149, Leuven: Uitgeverij Peeters en Departement Oosterse Studies.

Gauß, W, and E. Kiriatzi. 2011. *Pottery Production and Supply at Bronze Age Kolonna, Aegina: An Integrated Archaeological and Scientific Study of a Ceramic Landscape*. Ägina-Kolonna Forschungen und Ergebnisse 5, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Denkschriften der Gesamtakademie 65, Contributions to the Chronology of the Eastern Mediterranean 27. Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften.

Gauß, W., G. Klebinder-Gauss, and C. von Rüden. 2015. "Introduction. The Transmission of Technical Knowledge in the Production of Ancient Mediterranean Pottery." In *The Transmission of Technical Knowledge in the Production of Ancient Mediterranean Pottery: Proceedings of the International Conference at the Austrian Archaeological Institute at Athens*

23rd-25th November 2012, edited by W. Gauß, G. Klebinder-Gauss, and C. von Rüden, 7-15. Österreichisches Archäologisches Institut Sonderschriften Band 54. Wien: Österreichisches Archäologisches Institut Wien.

Gauß, W. and R. Smetana. 2007. "Aegina-Kolonna, the Ceramic Sequence of the SCIEM 2000 Project.» In *Middle Helladic Pottery and Synchronisms. Proceedings of the International Workshop Held at Salzburg, October 31st – November 2nd, 2004,* edited by F. Felten, W. Gauß, and R. Smetana, 57-80. Österreichische Akademie der Wissenschaften Denkschriften der Gesamtakademie 42, Ägina - Kolonna Forschungen und Ergebnisse 1. Wien: Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

Goldman, H. 1931. *Excavations at Eutresis in Boeotia*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Gorogianni, E., N. Abell, and J. Hilditch. 2016. "Reconsidering Technological Transmission: The Introduction of the Potter's Wheel at Ayia Irini, Kea, Greece." *AJA* 120.2:195-220.

Gosselain, P.O. 1992. "Bonfire of the Enquiries. Pottery Firing Temperatures in Archaeology: What For?" *JAS* 19:243-59.

Hale, M.C. 2016. "The Middle Helladic Fine Gray Burnished (Gray Minyan) sequence at Mitrou, East Lokris." *Hesperia* 85.2:243-95.

Hansen-Streily A. 2000. *Bronzezeitliche Töpferwerkstätten in der Ägäis und in Westanatolien*. Ph.D. diss., Philosophische Fakultät der Universität Mannheim.

Hasaki, E. 2002. *Ceramic Kilns in Ancient Greece: Technology and Organization of Ceramic Workshops*. Ph.D. diss., College of Arts and Sciences, Department of Classics, University of Cincinnati.

Jung, R. 2000. „Das Megaron - ein Analogie(kurz) schluss der ägäischen Archäologie." In *Vergleichen als archäologische Methode: Analogien in den Archäologien - Mit Beiträgen einer Tagung der Arbeitsgemeinschaft Theorie (T-AG) und einer Kommentierten Bibliographie,* edited by A. Gramsch, 71-92. Oxford: Archaeopress.

Krause C., and A. Tuor. 1979-1980. "Eretria. Ausgrabungen 1979-1980." *AntK* 1979-1980:70-87.

Lemonnier, P. 1993. "Introduction." In *Technological Choices. Transformation in material cultures since the Neolithic,* edited by P. Lemonnier, 1-35. London and New York: Routledge.

Lindblom, M. 2001. *Marks and Makers. Appearance, Distribution and Function of Middle and Late Helladic Manufacturers' Marks on Aeginetan Pottery*. *SIMA* 128, Jonsered: Paul Åströms Förlag.

Livingstone-Smith, A. 2001. "Bonfire II: The Return of Pottery Firing Temperatures." *JAS* 28:991-1003.

Maniatis, Y., and M.S. Tite. 1981. "Technological examination of Neolithic-Bronze Age pottery from central Crete and Southeast Europe and from the Near East." *JAS* 8:59-76.

Maran, J. 1992a. *Die Deutschen Ausgrabungen auf der Pevkakia-Magula in Thessalien III. Die Mittlere Bronzezeit*, 2 vols. Bonn: Rudolf Habelt GMBH.

Maran, J. 1992b. *Kiapha Thiti. Ergebnisse der Ausgrabungen II2 (2. Jt.v.Chr.: Keramik und Kleinfunde)*. Marburger Winckelman-Programm 1990. Marburg: Joh. Aug. Koch.

Maran, J. 2007. "Emulation of Aeginetan pottery in the Middle Bronze Age of coastal Thessaly: regional context and social meaning." In *Middle Helladic Pottery and Synchronisms. Proceedings of the International Workshop Held at Salzburg, October 31st – November 2nd 2004,* edited by F. Felten, W. Gauss, and R. Smetana, 167-82. Österreichische Akademie der Wissenschaften, Denkschriften der Gesamtakademie 42, Ägina - Kolonna Forschungen und Ergebnisse 1. Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften.

Marinatos, S. 1970a. "Ανασκαφαί Μαραθώνος. Πλάσι, Τσέπι, Βρανά." *Prakt*:5-18.

Marinatos, S. 1970b. "Further news from Marathon." *AAA* III:153-66.

Marinatos, S. 1970c. "Further News from Marathon." *AAA* III:349-66.

Mastrokostas, E. 1970. "Προϊστορική Ακρόπολις εν Μαραθώνι." AAA III:14-21.

Mountjoy, P.A. 1986. *Mycenaean Decorated Pottery: A Guide to Identification*. Göteborg: Paul Åströms Förlag.

Pappa, M. 1990a. "Πολύχρονο Χαλκιδικής. Εγκατάσταση της εποχής του Χαλκού." *ArchDelt* 45(B2):317-8.

Pappa, M. 1990b. "Εγκατάσταση Εποχής Χαλκού στο Πολύχρονο." Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη 4:385-98.

Philippa-Touchais, A. 2007. "Aeginetan Matt Painted Pottery at Middle Helladic Aspis, Argos." In *Middle Helladic Pottery and Synchronisms. Proceedings of the International Workshop Held at Salzburg, October 31st – November 2nd 2004,* edited by F. Felten, W. Gauss, and R. Smetana,

97-113. Österreichische Akademie der Wissenschaften, Denkschriften der Gesamtakademie 42, Ägina - Kolonna Forschungen und Ergebnisse 1. Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften.

Polychronakou-Sgouritsa, N., Y. Papadatos, A. Balitsari, and E. Prevedorou. 2016. "Marathon in the Middle and Late Bronze Age: New Evidence from an Old Excavation. Preliminary Results from the Excavation of the University of Athens at Plasi." In *Ra-pi-ne-u: Studies on the Mycenaean World offered to Robert Laffineur for his 70th Birthday,* edited by J. Driessen, 305-15. Aegis 10. Louvain-la-Neuve: Presses universitaires de Louvain.

Prillwitz, S., and A. Hein. 2015. "A Closer Look at Updraft Pottery Kiln Constructions Based on Middle Helladic to Iron Age Examples in the Aegean." In *The Transmission of Technical Knowledge in the Production of Ancient Mediterranean Pottery: Proceedings of the International Conference at the Austrian Archaeological Institute at Athens 23rd-25th November 2012,* edited by W. Gauß, G. Klebinder-Gauß, and C. von Rüden, 351-65. Österreichisches Archäologisches Institut Sonderschriften Band 54, Wien: Österreichisches Archäologisches Institut Wien.

Rice, M. P. 1987. *Pottery Analysis: A Source Book*. Chicago: University of Chicago Press.

Rye, O.S. 1981. *Pottery Technology: Principles and Reconstruction.* Taraxacum.

Sarri, K. 2007. "Aeginetan Matt-Painted Pottery in Boeotia." In *Middle Helladic Pottery and Synchronisms. Proceedings of the International Workshop Held at Salzburg, October 31st – November 2nd, 2004,* edited by F. Felten, W. Gauß, and R. Smetana, 151-65. Österreichische Akademie der Wissenschaften, Denkschriften der Gesamtakademie 42, Ägina - Kolonna Forschungen und Ergebnisse 1. Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften.

Shaw, W.J., A. van de Moortel, P.M. Day, and V. Kilikoglou. 2001. *A LM IA Ceramic Kiln in South-Central Crete. Function and Pottery Production*. *Hesperia Supplement* 30, Princeton: The American School of Classical Studies at Athens.

Siedentopf, H.B. 1991. *Alt-Ägina IV 2. Mattbemalte Keramik der Mittleren Bronzezeit.* Mainz: Philipp von Zabern.

Skorda, D. 2010. "Κίρρα: οι κεραμεικοί κλίβανοι του προϊστορικού οικισμού στη μετάβαση από τη μεσοελλαδική στην υστεροελλαδική εποχή". In *Mesohelladika. Μεσοελλαδικά: La Grèce continentale au Bronze Moyen. Η ηπειρωτική Ελλάδα στη Μέση εποχή του Χαλκού. The Greek Mainland in the Middle Bronze Age. Actes du colloque international organisé par l'École française d'Athènes, en collaboration avec l'American School of Classical Studies at Athens et le Netherlands Institute in Athens, Athènes, 8-12 mars 2006,* edited by A. Philippa-Touchais, G. Touchais, S. Voutsaki, and J. Wright, 651-68. *BCH Supplementum* 52. Athènes: École française d'Athènes.

Sporn, K., L. Berger, and L. Tanner. 2017. "Mapping Aegina Kolonna." In *50 Jahre Archäologie an der Paris Lodron-Universität Salzburg, Salzburg, 14. Dezember 2016*, edited by F. Lang and W. Wohlmayr. *ArchaeoPlus* 9:81-98.

Swan, V. 1984. *The pottery kilns of Roman Britain*. Royal Commission on Historical Monuments, Supplementary Series V. London: H.M.S.O.

Theocharaki, E. 1979. "Μαραθώνας." *ArchDelt* 34(B1):89-91.

Thér, R. 2014. "Identification of pottery firing structures using the thermal characteristics of firing." *Archaeometry* 56 (Supplement S1):78-99.

Touchais, G. 1981. «Eretria: Chronique des Fouilles en 1981.» *BCH* 105:845-50.

Touchais, G. 1982. «Eretria: Chronique des Fouilles en 1981.» *BCH* 106:593-600.

Touchais, G. 2007. "Coarse Ware from the Middle Helladic Settlement of Aspis, Argos: Local Production and Imports." In *Middle Helladic Pottery and Synchronisms. Proceedings of the International Workshop Held at Salzburg, October 31st – November 2nd, 2004,* edited by F. Felten, W. Gauss, R. Smentana, 81-96. Österreichische Akademie der Wissenschaften, Denkschriften der Gesamtakademie 42, Ägina - Kolonna Forschungen und Ergebnisse 1. Wien: Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

Tsetlin, B.Y. 2002. "Pottery Kiln at Tell Hazna I and its position in kiln evolution. The ceramics from the kiln". In *Modern Trends in Scientific Studies on Ancient Ceramics*, edited by V. Kilikoglou, A. Hein, and Y. Maniatis, 85-94. *BAR International Series* 1011.

Tuor, A. 1981. „Eine bronzezeitliche Siedlung auf Euboea." *AntK* 24:83-4.

Venieri, Y. 2010. "Νέα στοιχεία για την κατοίκηση στη νότια πλευρά της Ακρόπολης των Αθηνών κατά τη μεσοελλαδική περίοδο: ευρήματα από την ανασκαφή στο οικόπεδο Μακρυγιάννη": In *Mesohelladika. Μεσοελλαδικά: La Grèce continentale au Bronze*

Moyen. Η ηπειρωτική Ελλάδα στη Μέση Εποχή του Χαλκού. The Greek Mainland in the Middle Bronze Age. Actes du colloque international organisé par l'École française d'Athènes, en collaboration avec l'American School of Classical Studies at Athens et le Netherlands Institute in Athens, Athènes, 8-12 mars 2006, edited by A. Philippa-Touchais, G. Touchais, S. Voutsaki, and J. Wright, 187-98. *BCH Supplementum* 52. Athènes: École française d'Athènes.

Wace, J.B.A. 1949. *Mycenae. An Archaeological History and Guide*. Princeton.

Walter, H. 2004. *Ο κόσμος της αρχαίας Αίγινας. Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*, no. 233. Αρχαίοι τόποι και μουσεία της Ελλάδος. Αθήνα: εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.

Whitbread, I.K., and D. Dawson. 2015. "Kiln construction and use in Greece. Communicating Technical Knowledge." In *The Transmission of Technical Knowledge in the Production of Ancient Mediterranean Pottery: Proceedings of the International Conference at the Austrian Archaeological Institute at Athens 23rd-25th November 2012,* edited by W. Gauss, G. Klebinder-Gauss, and C. von Rüden, 333-49. Österreichisches Archäologisches Institut Sonderschriften Band 54, Wien: Österreichisches Archäologisches Institut Wien.

Wiencke, H.M. 2000. *Lerna, a preclassical site in the Argolid. Volumes IV.1 and IV.2. The architecture, stratification and pottery of Lerna III*. Princeton: The American School of Classical Studies at Athens.

Zachou, E. 2004. „Die frühbronzezeitliche Siedlung in Proskynas/Lokris." In *Die Ägäische Frühzeit 2. Die Frühbronzezeit in Griechenland, mit Ausnahme von Kreta*, edited by E. Alram-Stern. Vol. 2, 1267-83. Serie: Forschungsbericht 1975-2002, Veröffentlichungen der Mykenischen Kommission 21. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

Phoenicians, Cypriots and Euboeans in the Northern Aegean

A reappraisal*

Petya Ilieva

Institute for Balkan Studies, Bulgarian Academy of Sciences
petia76ilieva@gmail.com

ABSTRACT

This paper discusses the Phoenician presence in the Northern Aegean basin, as suggested by the ancient Greek authors, in the light of new archaeological discoveries from the area. It examines the few Cypriot, Phoenician and Phoenician-style objects, which were either imported or locally produced in the far north of the Aegean during the late 8th - early 7th c. B.C. This paper views them as reverberations of the active Phoenician commercial and manufacturing involvement in the southern Aegean. Moreover, an emphasis is placed on the role that Cyprus possibly played as a link between Phoenicia and the Aegean. The nature and volume of goods from the Eastern Mediterranean discovered in the Northern Aegean points towards mixed cargo ships. It also indicates a Greek (Euboean)-Phoenician cooperation rather than a direct link with the Levantine coast, although a small number of Phoenician craftsmen could have been resident in the Northern Aegean. It is argued that it's possible to outline different patterns of interaction between Eastern Mediterranean people and Greeks (Euboeans) in the Thermaic Gulf and with local Thracians east of river Strymon.

INTRODUCTION

The northern Aegean (Map 1) is rarely considered in major studies of the Phoenician-Greek commercial and colonising interplay and if so, it is usually mentioned in the context of the Phoenician pursuit of metals and the information related by Herodot (6.47) for Phoenician mines on Thasos.[1] The very term Phoenicians,[2] first attested in Homer, is ambiguous and its use by the ancient Greek authors and in modern scholarship seems to denote fluctuant meanings, often influenced by the ancient Greek perceptions or the research focus of the modern

* A preliminary version of this article was presented at the UK Punic Network Graduate Workshop at Bristol University on 21st March 2016.

1 Markoe 2000, 173; Lipiński 2004, 160-2.

2 Usually explained with the Greek adjective for the red colour (φοίνιος), associated with the purple-dyed textiles as one of the most famous and highly praised Phoenician products in the ancient Mediterranean, cf. Astour 1965, 348-9; Markoe 2000, 10; Aubet 2001, 6-7; Sherratt 2010, 122; Bourogiannis 2012a, 33. Quinn (2017) suggests an association with the Greek word for palm tree (φοίνιξ) which appears on a late 5th century BC Carthaginian coinage.

Map 1. Map of the North Aegean basin and inland Thrace with place-names mentioned in text (author)

scholars. From skilled craftsmen, expert sailors and active traders to stereotype associations with looting, piracy, or as greedy and crafty (exchanging athyrmata for valuable raw materials), they are par excellence the sailing merchants of the Eastern Mediterranean for the ancient Greeks.[3] The definition of the Phoenicians does not appear to be an easier task for the modern scholarship either. There is a general agreement that the Phoenicians are the Early Iron Age (EIA) successors of the second millennium Canaanites. Nevertheless, "Phoenician" objects abroad are often described with more general terms such as Levantine, orientalia, Eastern Mediterranean, betraying our insufficient knowledge to distinguish between different Levantine centres of manufacture, based on the available material record.[4] This makes the archaeological definition of the Phoenicians and, as a consequence, the identification of their presence or involvement in the Aegean in particular,[5] a complicated task reflected in a number of scholarly debates. By using the term Phoenician in this paper, I mean goods that may have come from Cyprus, for example, not necessarily directly from metropolitan Phoenicia.

---

3 Markoe (2000, 11) discusses that the "*term "Phoenician" in antiquity was broadly applied to any Semitic sea-trader*." See also Niemeyer 2005, 17: "*For the Greeks, they (Phoenicians, Arameans and other Syrian and Levantine people) all came along under the same flag, inscribed with only one cumulative name:* Φοίνικες." According to Hodos 2006, 25: "*Greeks used the term phoinikes to generalize about all eastern maritime merchants, rather than to specify a particular city-state, much less an ethnic, linguistic or cultural group*." Sommer 2010, 118: "*The ethnikon Phoenicians may have meant, at that stage, little more than sailor merchants, who brought exotic goods, who spoke an exotic language and who behaved in exotic ways.*" Also Bourogiannis 2012a, 39; 2013, 142. Quinn (2017) argues that the notion of these eastern sailor merchants as a coherent ethnic group with shared identity and culture is very much a product of modern ideologies which does not reflect past realities.

4 See discussion in Kourou 2008b, 307 with earlier references; Bourogiannis 2013, 143. The problem is very well formulated by Hodos 2006, 70: "*One of the difficulties of this terminology is the mixed use of cultural designates and geographical regions of production. The term North Syrian does not indicate Aramean or Luwian or even Phoenician, whereas Phoenician is ambiguous and can refer to Phoenicia proper or also extend to Cyprus and North Syria. Similarly, the identification of Cyprus as the origin of a number of metalwork items…may reflect Phoenician production, since Phoenicians were resident on Cyprus and actively engaged in trade at this time…Indeed, much of our understanding of Phoenician art and style is based upon finds from the Phoenician diaspora*."

5 See the brilliantly worded comment in Bourogiannis 2013, 143 about "*the patchy and disparate archaeological record of the Aegean*" regarded as a material manifestation of commercial ventures and presence of Eastern Mediterranean people, Phoenicians in particular. It illustrates well the fact that various objects of Eastern Mediterranean origin have come to light from several Aegean contexts, reflecting the primarily commercial character of the easterners' presence in the Aegean and more rarely residence perhaps integrated in the local communities, by contrast to the pattern of establishment in the central and western Mediterranean.

Another complication, or perhaps simplification, results from the assumption that the Phoenicians were the principal sailors, carriers and traders of Eastern Mediterranean goods in the Aegean. Although their prominence in the EIA Mediterranean exchange networks is unquestionable, the involvement of Cypriots and Euboeans in Aegean commercial ventures was also significant. While the archaeological record from the Aegean illustrating Phoenician activities (trade, resident craftsmen or other people) lacks their clear-cut signature as known from Central and Western Mediterranean Phoenician establishments, the evidence from the Northern Aegean is even less well defined. Represented by a comparatively small number of diverse finds which, however, belong to one chronological horizon, it represents an echo of the exchange networks developed between the Southern Aegean and the Eastern Mediterranean that reached the north with a certain delay. Bearing in mind all the complexities of Phoenician studies and ancient manufacturing and trade mechanisms, I will discuss the written testimonies and the archaeological record from the Northern Aegean in order to test the possible patterns of Phoenician, Cypriot and Euboean involvement in the intensification of the commercial opening of the area to the rest of the Aegean.

THE WRITTEN TESTIMONY

If the information related by the ancient literary sources, so vividly describing the nature of the Phoenician presence in the Northern Aegean, was not available today, one would hardly guess any Phoenician involvement in the local social and economic landscape. The *Iliad* (6.289, 23.740-5) provides the two earliest mentions of Phoenicians and Phoenician goods, both associating luxury products with north Aegean locations. *Il.* 6.289 tells us about richly embroidered garments, handiwork of Sidonian women,[6] which Paris-Alexander acquired in Sidon on his way to Sparta and then brought home on the ship in which he and Helen travelled. The finest of these was offered by Hecuba to Athena thus giving the garment a special status, worthy for the divine. It is the distinctive quality, the famous purple colour and the beauty of the decoration that made the Phoenician textiles one of their highly prised products.[7] The second episode referring to Phoenicians in the Northern Aegean (*Il*. 23.740-5) introduces the Sidonians as skilled craftsmen in making metal vessels (*poludaidaloi*). A large silver krater of unrivalled beauty was set by Achilles as a prize in the funeral games of Patroclus. The vessel, however, had a complex history of aristocratic ownership before this event.[8] A deft work of Sidonian craftsmanship, it was taken by the Phoenicians across the sea, displayed in ports (στῆσαν δ' ἐν λιμένεσσι) until it was finally given as a gift to Thoas, the king of Lemnos whose grandson later offered it to Patroclus as a ransom for a son of Priam.

The two episodes prompt various thoughts. In both cases luxury objects of high status are associated with long-distance seaborne journeys although the first item did not reach the

6 For the skills of the Sidonian women, see also the episode on the island of Syrie where the Phoenician servant in the palace came from Sidon and was skilled in handiwork (*Od*. 15: 415-20).

7 Cf. for example Winter 1995, 247-8; Markoe 2000, 93, 163-4; Aubet 2001, 129. The text of Ezek. 27:7, 16 (The Tyrian Prophecy), although of later date, could also be recalled, as he mentions twice the fine embroidered, purple textiles (linen and wool) on the metaphoric Tyrian ship (for its attribution to the Persian period, cf. Jigoulov 2014, 158; for an early 6th c. BC date, cf. Block 1998, commentary on *The Lament over the Shipwreck of Tyre* (27:1-36). Markoe (2000, 92) refers to the text as a testimony for Tyre's trade networks in the 7th c. BC, cf. also Aubet 2001, 120-6 for the prophecy as a reference to earlier Tyrian trade relations, before the actual composition of the text.

8 Cf. Winter 1995, 248. Similarly Menelaos gave a silver krater to Telemachos when he arrived in Sparta (*Od*. 4: 614-9). The vessel itself was gifted to Menelaos from the king of Sidon when he received the Spartan ruler.

north in Phoenician hands. The Phoenician presence in the Aegean in the episode with the silver krater appears to be related to transportation rather than settlement.[9] Both categories of Phoenician goods –fine garments and silver vessels– are associated with royal families of the north-eastern Aegean and acquired the status of prestigious objects, in contrast to the other category of Phoenician goods referred to as *athyrmata* in the *Odyssey*. Their quality is not limited to the basic materials and the craftsmanship, the association with sea voyage from far-away lands adds to the exotic character, while the elite history of the silver krater increases its value. The episode with the silver krater is perhaps more revealing regarding Phoenician practices of exchange.[10] It is suggestive for a form of itinerary trade with the ship cargo displayed at various ports for exchange.[11] The history of the silver vessel presents it as par excellence *keimelion* while its royal associations link the northern Aegean royal houses (Lemnos and again Troy) to the practice of aristocratic gift-exchange well documented in the Eastern Mediterranean in the Late Bronze Age (LBA) and EIA[12] and attested in the Homeric epics. The Homeric epics also provide the basis for recently advocated role of Lemnos as a market-place, particularly linked to Phoenician commercial practices, such as exchange of metal products for *biotos* (slaves, wine, agricultural products) and redistributing oriental goods in the Northern Aegean.[13]

Perhaps the most discussed ancient testimony regarding the Phoenician presence in the Northern Aegean comes from Herodotus (6.47). It involves different components: a) mines, and b) the place-names Ainyra and Koinyra. *Hdt.* 6.47 tells us that the Phoenicians led by the eponymous Thasos established themselves on the homonymous island before the Parian settlers and began the exploitation of the mines in the mountain between Koinyra and Ainyra, in the eastern part of the island, facing Samothrace. Ancient mining galleries were discovered in the location suggested by Herodotus, but no evidence for exploitation pre-dating the end of 6th-early 5th c. BC has come to light.[14] Although it could be speculated that the Iliad and Herodotus appear to refer to roughly the same period-the time of the composition of the former (late 8th c. BC) and the time before the arrival of the Parian Greeks on Thasos, i.e. before 670-660 BC,[15] the two texts illustrate significant differences in the way the Phoenician activities in

9 Cf. Aubet 1997, 103, Lipiński 2004, 138. Lipiński (2004, 143), however, calls the Phoenician circumnavigation in the Aegean "*fictitious ….inspired as we are by a passage in the Iliad alluding to Phoenician trade in the Aegean*". Despite the unquestionable fact that the Homeric epics were composed as a literature and not historical or ethnographic accounts, I agree with the scholars seeing actual references to the poet's own time and believe that although these passages may have been included to serve the purposes of the narrative, the core information betrays a familiarity with contemporary practices.

10 Aubet (2001, 130) comments on this episode that it "*allows us to guess at Phoenician trading practices, which are very similar to exceedingly ancient forms of exchange*."

11 The episode on the island of Syrie (*Od*. 15:400-75), usually identified with the island of Syros, adds further details in this regard as it suggests not only rather prolonged calls in some Aegean harbours, but supplying the ship with local merchandise for the return journey. This indicates that the Phoenicians were perhaps frequently carrying mixed cargoes, distributing not only their own craft products. Commercial ventures of such character could account for the isolated nature of the Phoenician and Phoenician-style objects, and even Cypriot ones, from northern Aegean sites which will be discussed further down.

12 Cf. Winter 1995, 248 n. 3 with comments and earlier bibliography. The system of gift-exchange as a way of establishing and maintaining a social status in the LBA and EIA Eastern Mediterranean and the Aegean has been a subject of numerous contributions, cf. Zaccagnini 1973; 1987, 47-56; Coldstream 1983, 201-6; Liverani 1990; 2008, 161-8; Aubet 2001, 133-4; Fappas 2013, 157-82, see also Crielaard 1998, 190 for discussion on the intercommunication between local Cypriot and Greek elites during the Iron Age, also Hodos 2011, 38.

13 Ficuciello 2013, 83.

14 Cf. Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1992, 725.

15 The results from the re-examination of the stratigraphy in two deep trenches excavated by Bernard (1964, 77-146) in 1960 in the ancient town of Thasos and the new chronological margins suggested for the preceding precolonial settlement (Kohl *et al*. 2002, 58-70), have as a consequence the dating of the Parian arrival ca. 670-

the Northern Aegean are presented. While the Homeric Phoenicians are involved in sea-borne, itinerant types of trade with shorter or longer calls at various ports, Herodotus refers to a more permanent form of Phoenician establishment on the island of Thasos which, however, still lacks material manifestation. The Phoenicians in the Iliad are skilled craftsmen and women, associated with the manufacture and distribution of luxurious, high-status goods suitable for kings and divinities, while those on Thasos are involved in far more prosaic activities such as mining. It fits well with the search for metals, usually referred to as one of the leading motives for the Phoenician overseas expansion.[16] On the other hand the association between the Phoenicians, luxury goods, gift-giving and aristocratic ownership in the *Iliad* was not intended to offer a historical description. It could be seen rather as an illustration of purposeful selection of bits of information from a broader spectrum of knowledge on the Phoenicians and their ventures, employed to serve the ethos of the narrative.[17]

The place-names Ainyra and Koinyra referred to by Herodotus have repeatedly been recognised as Phoenician and connected to Semitic roots for silver and gold, thus enhancing the impression in favour of Phoenician mining activities on the island.[18] Their postulated presence on the island has also been employed to explain the occurrence of Semitic names in the Thasian prosopography.[19] Alternatively, a possible link with the name of the Cypriot king Kinyras[20] has also been suggested.[21] The archaeological support of the LBA/EIA link with Cyprus will be discussed in the next section.

Herodotus (2.44) also famously credits the Phoenicians with the popularity of the cult of Herakles Melqart on Thasos and claims to have seen the temple of the Thasian Herakles in Tyre. Similarly, Pausanias (5.25.12), whose source, though, seems to be independent from Herodotus, connects the cult of Herakles on Thasos with that of the Phoenician Herakles, but suggests a distinction between the Tyrian and the Greek Herakles, which seem to have mingled later.[22] Again the archaeological record does not match the written sources. The earliest finds discovered in the Herakleion on Thasos date to the end of the 7th-early 6th c. BC,[23] well after the establishment of the Parian settlers on the island. Although some of its architectural features were tentatively associated with Phoenicians, there is not undisputable evidence to confirm a possible Phoenician involvement.[24] The possible role of the Parians in introducing the worship

660 BC (Muller and Mulliez 2009, 135-50 with earlier bibliography) *versus* the older dating ca. 650 BC supported by Graham (1978, 62-98; 2001, 364-402).

16 Cf. Niemeyer 1990, 480; Markoe 2000, 95; Aubet Semmler 2002, 97-112; Lipiński 2004, 160-2, see also the overview in Hodos 2011, 23-45.

17 The *Odyssey* for example offers a contrasting, although stereotype portraying of the same people, cf. Winter 1995, 247-71; Sherratt 2010, 119-42.

18 Cf. Salviat and Servias 1964, 284 n. 203; Pouilloux 1982, 93 n.13; Tiverios 2012, 66 n.14.

19 Cf. Pouilloux 1982, n. 20 with reference.

20 An autochthonous priest-king of Cyprus expelled by the Greeks of Agamemnon and predecessor of the Amathousians according to Theopompos, cf. Iakovou 2006, 42 n. 73 with earlier references.

21 Salviat 1962, 109 n. 7. Koukouli-Chrysanthaki (1992, 725-738), when commenting the ancient literary testimony on the pre-Greek peoples of Thasos did not reject or favour any of the suggestions.

22 Paus. (5.25.12): *The Thasians, who are Phoenicians by descent, and sailed from Tyre, and from Phoenicia generally, together with Thasos, the son of Agenor, in search of Europa, …They told me in Thasos that they used to worship the same Heracles as the Tyrians, but that afterwards, when they were included among the Greeks, they adopted the worship of Heracles the son of Amphitryon*.

23 Launey 1944; Roux 1979, 191-211; des Courtils, Pariente 1991, 67-73; des Courtils *et al*. 1996, 799-820; Grandjean and Salviat 2000, 142.

24 Cf. Bonnet 1988, 356; des Courtils and Pariente 1991, 67-73; Tiverios 2012, 67 n. 18. The spread of the worship of Herakles Melqart in the eastern Aegean, for example, has been linked to Phoenician presence in the area, cf. van Berchem 1967, 88. Unlike the northern Aegean, however, the archaeological record from its

of Herakles on Thasos has already been suggested.[25] The apparent lack of correspondence between the literary testimonies and the archaeology of Thasos has provoked attempts for explanation, such as equating the Phoenicians mentioned by Herodotus and Pausanias to people moving from eastern Aegean coastal sites after the collapse of the Mycenaean palace system.[26] This suggestion takes into account the narrative in *Hdt*. 2.44.4 that the Phoenicians arrived at Thasos, in search of Europe, five generations before the Greek Herakles was born. Nevertheless, there is no sound evidence for such equation, unless we assume that Herodotus was confused over who the Phoenician were.[27] On the other hand, in 1978 A.J. Graham suggested an opposite pattern of Phoenician presence in the Northern Aegean, ascribing them a dominant position over the sea-routes and seaborne trade ventures in the area before the middle of the 7th c. BC.[28] Again there is not strong archaeological support for such an interpretation. These polarised views on the nature of the Phoenician presence in the northern Aegean, ranging from the total rejection of their historicity to seeing them as masters of the sea in the area are very indicative that a more integrated approach is needed.

The last body of narrated information that links the northern Aegean to Phoenicia comes from much later sources and often has a mythological character. Strabo (14.5.28), for example, attributes the beginning of gold mining in the famous mines of Mount Pangaeon, on the mainland opposite Thasos, to Kadmos. Kadmos is also an important figure in the mysteries of the Great Gods[29] worshiped in the sanctuary on the neighbouring island of Samothrace.[30] It was suggested that the *byblinos oinos* from Oisyme, in the Thasian Peraia, took its name from the vine introduced to the area by the Phoenicians.[31] Torone and Galepsos were believed to owe their names to mythical figures related to Phoenicia,[32] while Graham suggested a Phoenician origin for the name of Abdera.[33]

THASOS AND THE 12th-11th C. BC METALLURGY

Before discussing the models of suggested Phoenician involvement in the Northern Aegean matters, I would like to briefly recall the evidence regarding the LBA and EIA metallurgy on Thasos and its possible Cypriot connection. I perceive it as relevant to the subject, although of earlier date. A link between Cyprus and the Northern Aegean basin, although still poorly manifested in terms of material evidence, seems more promising in the discussion of the Phoenician presence in the Northern Aegean rather than direct connection with the Levantine coast. This does not reject the possibility that Phoenicians were involved in sailing and trading far north, but they may have benefitted from the knowledge on the area that the Cypriots already had. Similar pro-

---

south-eastern part illustrates a more clear-cut Phoenician involvement; cf. recently Bourogiannis 2013, 139-89.

25 Cf. Tiverios (2006, 80; 2012, 67 n. 28), who does not reject the possible worship of the Phoenician Herakles, already in existence on the island at the time of the Parian arrival.

26 Cf. Launey 1944, followed by Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1992, 725-9 (with earlier bibliography).

27 See also Tiverios 2012, 68 n. 35 expressing an opinion contra such equation.

28 Graham 1978, 61-98.

29 The Great Gods of Samothrace have been repeatedly associated with the Kabeiroi and the Semitic word Kabir (great), while the spread of their worship in the Aegean was linked to the Phoenician trade enterprise, cf. Burkert 2002, 34, 58-9; Tiverios 2004, 298; 2012, 67.

30 For the collected literary sources on Samothrace with an entry on the Samothracian mysteries, cf. Lewis 1958.

31 Salviat 1990, 457-76; Tiverios 2004, 298; 2012, 67.

32 Steph. Byz., *Torone*, *Galepsos*, cf. Tiverios 2004, 298; 2012, 67.

33 Graham 1992, 44-73.

cess was suggested by J. Boardman in regards to the exploration of the Central Mediterranean: "*Phoenicians followed routes west which had been travelled by Cypriots in the Late Bronze Age*,"[34] while S. Sherratt has already argued that Cypro-Phoenician or Phoenician ships may have followed Aegean routes as far north as the Northern Aegean, used earlier by Cypriots.[35]

Four burial grounds at Kastri and Larnaki on Thasos, spanning chronologically between the late LBA and the 8th c. BC, have produced a number of bronze and bimetal knives. The majority of bronze knives discovered in LBA graves belong to Aegean types. Results from led-isotope analysis indicate that although a local copper was used for some of these, most of the knives were made of imported copper which falls within or close to the Cypriot field, while two analysed artefacts appear to be close to the composition of the Chalkidike copper ores.[36] Bimetallic knives,[37] dating to the final years of the LBA or the transition to the EIA,[38] were also part of the burial equipment of the Kastri and Larnaki graves. They mark the earliest appearance of iron on the island and the chemical composition of their bronze handles indicates a most likely origin of the copper within the Cypriot field.[39] This fact may indicate that the beginning of the metallurgy of iron on Thasos might have been stimulated by external factors, although an imported object does not necessarily mean that the technology for its manufacturing was simultaneously introduced and/or adopted. The situation, however, appears to have changed significantly during the next, EIA phase of the Kastri and Larnaki cemeteries, beginning towards the end of the 10th c. BC. The extraction and processing of iron apparently gained an important role for the local community, judging by the iron objects and the large number of iron slags found in graves.[40] A significant number of slags, found at other inland, EIA settlement sites registered during field surveys on the island,[41] offer an additional support to this observation. Two important points should be emphasised here. The first one is the suggested connection with Cyprus,[42] which perhaps provided the impetus for the beginning of the iron metallurgy on Thasos. Nevertheless, judging by the dates of the earliest bimetal knife and the earliest

34 Boardman 2006, 198.

35 Sherratt 1993, 75.

36 For the comparative led-isotope analysis of bronze objects from the cemeteries at Kastri and Larnaki, cf. Stoss-Gale and Gale 1992, 782-92, while for a broader discussion on the copper-based objects and the metallurgy of copper on Thasos during the LBA-EIA, cf. Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1992, 675-9.

37 The bimetal knives, which had wide circulation in the Aegean, are usually associated with Cypriot workshops, being the first ones to produce utilitarian iron, although Waldbaum (1982, 325-49 with earlier bibliography and discussion on technological details) has argued that an Aegean origin is also a possibility. Sherratt (1993, 65-9; 2000, 88-9) has suggested that they were easy to transport and perhaps relatively cheap, but still socially valued products that were accompanying cargoes of other goods. Regarding their social value it is perhaps not a coincidence that the earliest bimetal knife from Thasos comes from a large built chamber tomb, perhaps a family/clan one, with scattered remains of at least 90 individuals, where a blue glass bead, a Mycenaean jug and a bronze rivet from another knife were also found, cf. Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1992, 201-2.

38 The date, suggested in the final publication for the earliest bimetal knife from the cemetery is not precise - if it does not belong to phase IB (after 1200-1100 BC) it is surely not later than phase IIA (1100-1050 BC), cf. Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1992, 681, 658 fig. 158.

39 For a discussion on the metallurgy of iron, its first appearance on Thasos and the later local production, cf. Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1992, 681, while the social aspects are subject of interpretation in Owen 2006, 357-70.

40 The earliest evidence for local iron smiting (iron slags in graves) goes back to the end of the 10th c. BC according to the chronological chart of the cemeteries suggested by the excavator, Cf. Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1992, 681, 658 fig. 158.

41 The results of the field surveys and a list of these sites are provided in Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1992, 703-22.

42 The Cypriot link can be indirectly illustrated by the compositional analysis of a glass-bead from Kentria cemetery on Thasos, which matches the composition of the glass from the 11th-10th c. BC site of Frattesina in northern Italy (Henderson in Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1992, 804-6). The site appears to have had commercial links with Cyprus which could account for the appearance of the glass-bead on Thasos (Sherrat and Sherratt 1991, 375; Sherratt 1993, 75 n. 24).

evidence for local iron smiting, there is no direct evidence that the development of local iron metallurgy followed immediately the introduction of iron objects. More than twenty years ago S. Sherratt argued that *"…native Greek ironworking began to develop gradually during this century* [10th c. BC]*,…It seems to have develop first ….along the eastern coast of the Greek mainland and possibly in the North Aegean-regions often close to or themselves rich in precious metals such as silver and/or gold as well as copper….., and lying in the path of circum-Aegean routes which we have good reason to suppose Cypriot (or later Cypro-Phoenician and Phoenician) ships were using-or at least articulating with-in the early part of the 1st millennium, in the quest for such materials."*[43] Here comes the second important point in this discussion-the alleged *native Greek ironworking* in the 10th c. BC Northern Aegean and Thasos in particular. Considering the nature of the available archaeological record from the island, which pre-dates the Parian establishment (670-660 BC according to the recently proposed chronology),[44] and the relevant written testimonies, the earliest of which comes from Archilochus, the local pre-Greek population was Thracian.[45] There is no evidence in the material record to support any assumption for a permanent Greek presence on the island before the early 7th c. BC. Thus, the native ironworking on Thasos during the two and a half centuries preceding the arrival of the Parians is hardly Greek.

The identity of the carriers of the Cypriot bronze and bimetal knives is another matter. The likelihood that in the late 12th or early 11th c. BC Cypriot ships were acquainted with the Northern Aegean, Thasos in particular, and their sea-routes were later followed by the Phoenicians sounds very attractive. The available archaeological evidence that could support it, however, is still limited to a few bronze and bimetallic knives suggesting a possible early link with Cyprus. Two more LBA bronze knives from Thasos, one which might have originated from the Laurion copper deposits and another one made of pure copper with composition consistent to that of Ergani Maden in Anatolia,[46] as well as a Frattesina type glass bead,[47] could be seen as an additional indication that the Northern Aegean was part of the 12th and early 11th c. BC long-distance Cypriot maritime networks connecting the Eastern and Central Mediterranean, the Aegean and Anatolia.[48]

Additional confirmation that metallurgy was an important occupation for the local Thracians on Thasos comes from the pre-colonial, late 8th-early 7th c. BC settlement below the Parian *apoikia*.[49] If Phoenicians were ever engaged in metallurgical activities on the island, as

43 Sherratt 1993, 75.

44 See n. 15.

45 For a discussion on the pre-Greek population of Thasos, see Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1992, 729-31; Owen 2000, 139-43; Tsantanoglou 2003, 235-55; Tiverios 2006, 73-85; Muller and Mulliez 2009, 135-50; Ilieva 2009, 109-23; 2018, 231-51; Bouzek and Graninger 2015, 12-22; Graninger 2015, 22-33 (with earlier bibliography).

46 Cf. Stoss-Gale and Gale 1992, 784.

47 See n. 42.

48 Sherratt 1993, 70. For the economic potential and prominent role of Cyprus in the 12th c. BC. exchange networks between the Aegean and the Eastern Mediterranean, and even more so between the eastern and central Mediterranean, cf. (for LBA and EIA Cyprus) Iakovou 2006, 27-59; 2012b, 207-29; 2014, 795-824; Voskos and Knapp 2008, 659-84 (for an overview of the archaeology of LBA Cyprus in light of the discussion on the ethnic identity of its inhabitants); Bourogiannis 2012c, 65-84 (a case-study of the Cyprus-Dodecanese contacts), Kassianidou 2013, 133-45 (on the Cypriot bronze industry and commerce including the 12th c. BC); Steel 2014, 577-91 (with an overview of LBA Cyprus); Georgiou 2015, 129-45 (with a detailed bibliographic reference and an integrated overview of the changes and continuities during the "crisis years," indicating that the island was less affected from the collapse of the LBA centralised polities and became a protagonist in the post-palatial sea-borne trade).

49 According to the re-examination of the stratigraphy and the data that has come to light in the deep trenches excavated by P. Bernard, the abundance of slags, the remains of a pit with a layer of slags on the bottom and the thin layers rich in slags, charcoal and fine iron pieces are indicative for metallurgical activities (mainly extraction

famously postulated by Herodotus, they must have been in contact with the community living in this pre-colonial settlement, or contemporary one/s in other part/s of the island, but such scenario still lacks any material manifestation. One would also expect that the Phoenicians would have been more interested in purchase of ready metal rather than engaged in its laborious extraction, which would also mean some sort of agreement with the local population.

The Phoenicians, Cadmos in particular, were also credited, by the ancient written testimonies, with the exploitation of the Mount Pangaion silver and gold resources.[50] S. Sherratt has argued, that the Phoenician (Tyrian) activities in the Aegean in the late 11th and 10th c. BC were motivated by the acquisition of silver listing a number of silver-rich resources exploited at that time, with Mt Pangaion being one of these.[51] Again, like in the case of Thasos, this is a very attractive hypothesis, but still lacks any archaeological visibility.[52]

What the archaeology of Thasos shows is that while the island was clearly in contact with the Aegean world towards the end of the LBA and the transition to the EIA, there is no evidence that such contacts were maintained during the following three centuries of the EIA. Whether the Cypriot link was a direct one, considering the fact that Cyprus retained its active commercial position after the collapse of the Mycenaean world,[53] or it was organised via Aegean ports of trade, requires further evidence. There seems to be a clear gap between the 12th/early 11th c. BC contacts of the local community on Thasos with the Aegean and the renewal of the contacts with the Aegean neighbours in the second half of the 8th c. BC, when the island becomes part of a locally developed, Northern Aegean exchange network. The early Cypriot and Phoenician commercial ventures, illustrated by the earliest finds at Lefkandi in the late 11th c. BC and by the gradually increasing archaeological evidence from the 10th and 9th century BC Euboea and the Southern Aegean (Dodecanese, Crete),[54] were not echoed in its northern part. The lack of relevant archaeological evidence does not mean, of course, that contacts did not exist or that Cypriot and Phoenician ships were not acquainted with northern Aegean waters as suggested by Sherratt. If they did, however, they are still awaiting an archaeological confirmation.

THE LATE 8th-EARLY 7th C. BC ARCHAEOLOGICAL RECORD

The archaeological definition of a possible Phoenician presence in the Northern Aegean, so

---

and processing of iron) undertaken by the local Thracians (Kohl *et al*. 2002, 58-70). The metal ore located at the later acropolis of the Parian settlement must have attracted the establishment of the Thracians at the foot of the hill. The extraction of the ore was done at the site of the acropolis while the later processing of the metal has obviously taken place in the settlement below, cf. Muller and Mulliez 2009, 135-50. Additional argument for the pre-Greek metallurgy at the site of the later *apoikia* is the deforestation of the hill of the acropolis for coal supply necessary for the processing of the metal and the consequent erosions which have changed the environment, cf. Blonde *et al*. 2008, 67-83; Blonde *et al*. 2009, 395-406.

50 Cf. Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1992, 727 n. 110.

51 Sherratt 2010, 130.

52 For the results of field surveys in the Pangaion area, cf. Πούλιος 1988, 344.

53 See n. 48.

54 For summarising discussions on the archaeological and epigraphic evidence for Cypriot and Phoenician commercial ventures in the southern Aegean (with earlier bibliography and excavation reports), cf. Coldstream 1982, 261-75; 1998, 255-63; 2006, 49-55; Shaw 1989, 163-85; 2000, 1107-19; Stampolidis 1990, 99-106; 2003, 217-32; Negbi 1992, 599-615; Jones 1993, 293-303; Crielaard 1998, 187-206; Kourou and Grammatikaki 1998, 1-19; Morris and Papadopoulos 1998, 251-63; Kourou 2000, 1067-81; 2003, 249-62; 2008a, 361-74; 2008b, 305-64; 2012, 24-51; Stampolidis and Kotsonas 2006, 337-60; Bourogiannis 2007; 2000, 9-23; 2009, 114-30; 2012b, 183-205; 2012c, 67-84; 2013, 139-89; Sherratt 2010, 119-42; Papadopoulos 2011, 113-33; Κοτσώνας 2012, 155-83; Gilboa *et al*. 2015, 75-102; Ioannou 2017, 435-446.

vividly suggested by the ancient literary tradition, is a complicated task. It requires the correct identification of the discussed objects,[55] consideration of the nature of the ancient trade and not last the complexities involved in the use (and misuse) of the very term Phoenician. Nevertheless, a still modest number of artefacts, mainly ceramic vessels, glass beads and some ivories, provide a basis for discussion and reconsideration. These are complimented by a currently small number of Cypriot ceramics. Considering the strong ties between Cyprus and metropolitan Phoenicia, including the establishment of Kition on the island, it seems very likely that some (if not most) Phoenician materials reached the Northern Aegean via or from Cyprus itself. For this reason the Phoenician and Cypriot imports as well as the locally made Phoenician-style ceramics are presented together in the following section.

The ceramic evidence

Fragments of six Phoenician trade amphorae (Fig.1) have come to light from the earliest deposit of a subterranean structure called "Ypogeio," excavated in ancient Methone.[56] The containers belong to the familiar carinated-shoulder amphora type usually defined as "bullet shaped," and also known as "torpedo jars."[57] Their fabric and technological features, the number of parallels from Cyprus and Levantine sites, where kilns with such jars were also found,[58] leave no doubt about their origin in the Phoenician homeland. This makes them the only group of securely identified metropolitan Phoenician ware discovered in the Northern Aegean so far. Following the suggested chronology for the Methone deposit ca. 730-690 BC,[59] based on imported Greek fine wares, the discussed amphorae must have belonged to the early representatives of the type.[60] It has been suggested that the carinated-shoulder amphorae were used for the export of wine,[61] perhaps tied together by ropes in an upright position during the transportation.[62]

Karabournaki, a coastal settlement at the head of the Thermaic Gulf, identified with ancient

---

55 Bourogiannis 2013, 143.

56 For a discussion of the structure, see Μπέσιος 2012, 41-61. The Phoenician amphorae were first presented by Athanassiadou 2012, 161 n.109-11 and included in Tiverios' (2012, 65-72) discussion of the Phoenician presence in the Northern Aegean. See also Κοτσώνας 2012, 111. Although the deposit that has yielded the Phoenician transport amphorae is the earliest in the "Ypogeio," it is not representative for the earliest occupation of the site. This goes back to the Late Neolithic, there is a significant LBA cemetery, and EIA pre-colonisation settlement remains.

57 Κασσέρη 2012, 299-308 publishes two almost completely restored examples with detailed discussion on fabric and technological features, shape, parallels, chronological issues and use of the type.

58 Sarepta (Pritchard 1975, 71-8) and Tyre (Bikai 1978, 13) have produced such containers associated with kilns or debris from kilns. A recently published Tell el-Burak excavation report presents ca. 60 such amphorae discovered in a second half of 7th c. BC context, Kamlah *et al.* 2016, 79-130. See also Badreshany *et al.* 2017, 27 presenting the same amphorae at the 1st APPWC 2016, Ghent (abstract book).

59 The Methone "Ypogeio" was filled in three very short phases ca. 700 BC and then was sealed with two terrace walls built on top of it in the first half of the 7th c. BC. The fill of the structure contains mud bricks, timber, stone, pottery and metal debris from nearby workshops, as well as discarded imported fine and transport wares. The suggested chronology is based on fine ware pottery imports from Attica, Corinth and Euboea, cf. Μπέσιος *et al.* 2012, 321-9.

60 Sagona (1982, 77) suggested that the production and distribution of the type reached its peak between 760-700 BC. Recent evidence, however, indicates that the majority of these amphorae date to the second half of the 7th c. BC in the Levant, although earlier and later examples are also known. I would like to thank the anonymous reviewer for the helpful comments on this topic.

61 Residue analysis of torpedo jars from the shipwrecks at Tanit and Elissa indicates that the interior of the containers was coated with pine resin suggesting that they were used for the transportation of wine, Pritchard 1975, 71-8; Bikai 1978, 13, see also the discussion in Κασσέρη 2012, 303.

62 Stager 2003, 241 fig. 7. Κασσέρη (2012, 303) notes that one of the Methone jars bears traces of what could be interpreted as rope-wear at handle level.

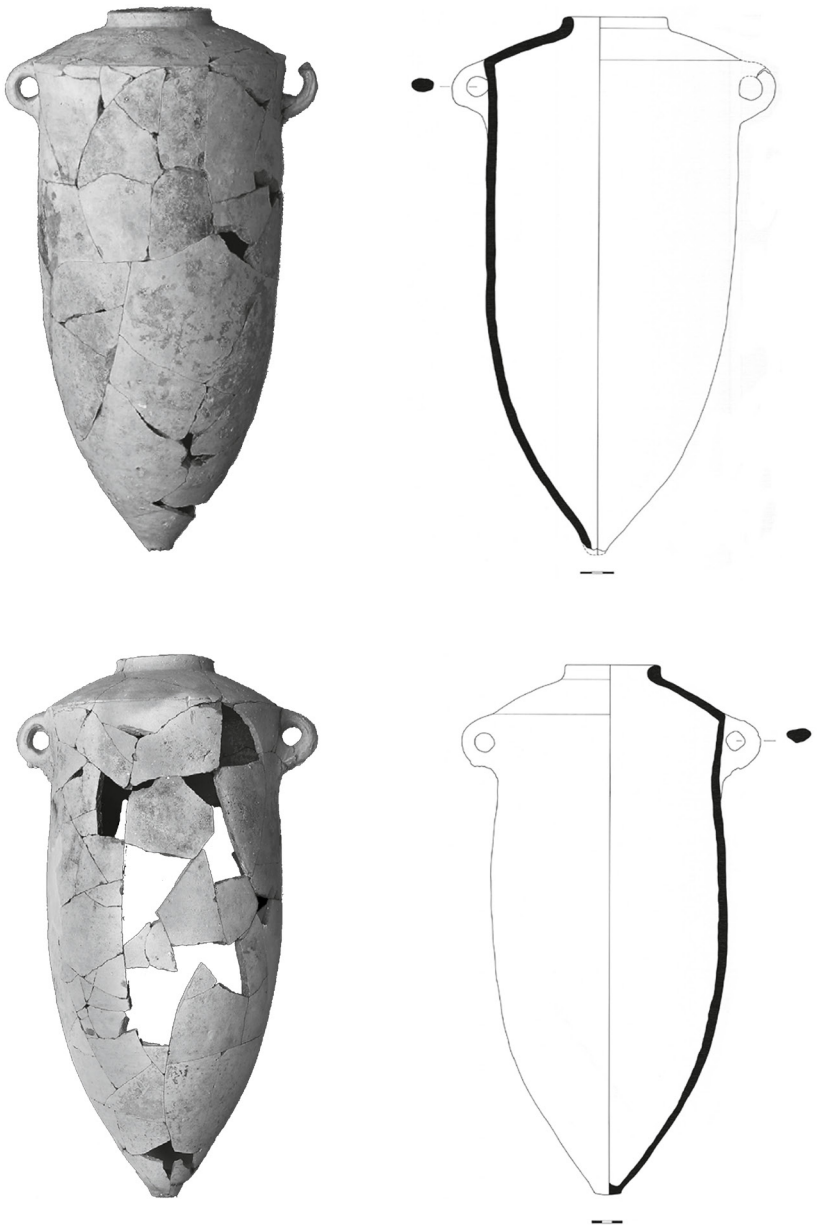

Fig. 1. Restored Phoenician trade amphorae (torpedo jars) from Methone, "Ypogeio" (after Κασσέρη 2012, fig. 1-2)

Therme,[63] is a Northern Aegean port where Phoenician, as well as Cypriot, ceramics were discovered. Two joining mouth and neck fragments from a trefoil-lipped, red-slipped jug were originally published as Phoenician (Fig. 2).[64] The vase appears to belong to the familiar type of Phoenician jugs with almost globular body, relatively short conical neck and high, narrow trefoil lip.[65] Its micaceous fabric, however, led Bourogiannis to see it as a possible Southeastern Aegean version of the Phoenician shape,[66] rather than as an original import from the Phoeni-

63 Tiverios (1995-2000, 314-20) advocates the identification of the site with the ancient Therme.
64 For the original publication of the vase, cf. Tiverios *et al.* 2001, 259, 262 fig. 8; Tiverios 2004, 297 fig. 4.
65 For the identification of the type, see Μπουρογιάννης 2007, 430.
66 For discussion based on examination of the fragments, cf. Μπουρογιάννης 2007, 344.

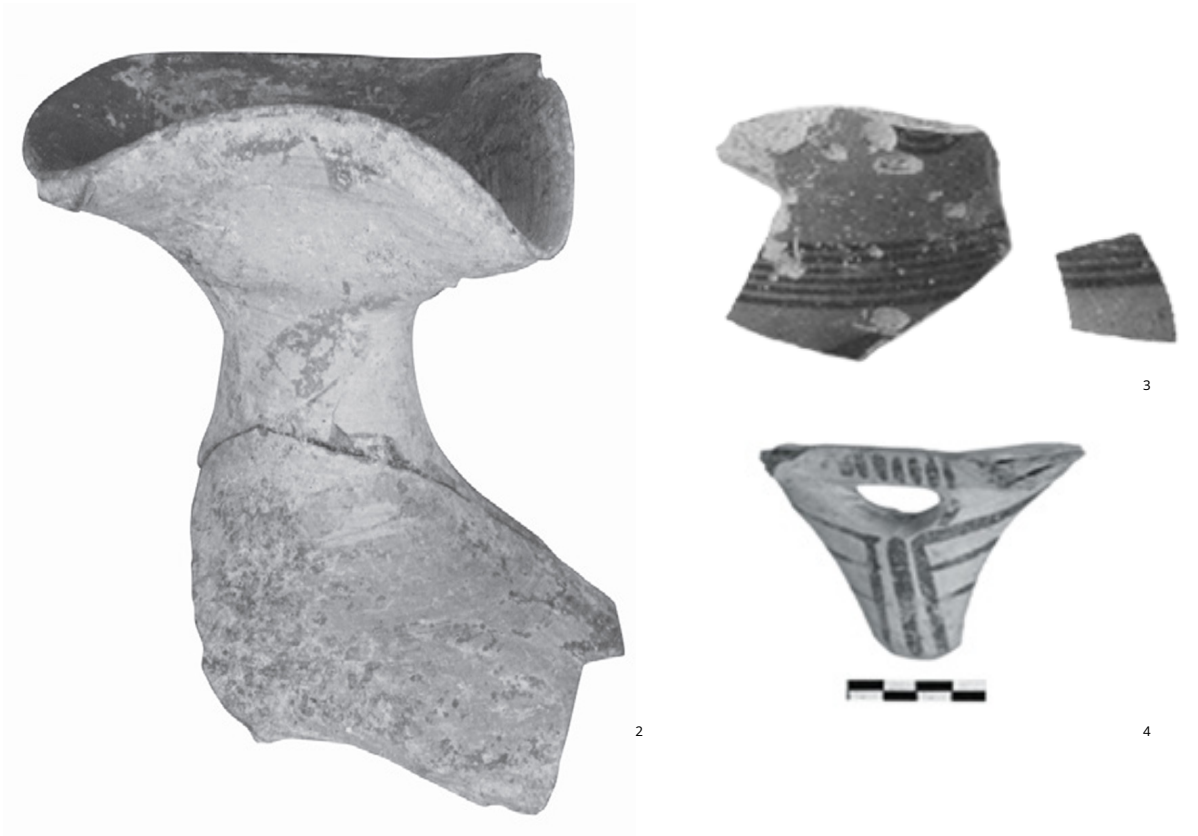

Fig. 2. Mouth and neck fragments from a trefoil-lipped, red-slipped jug from Karabournaki (after Τιβέριος 2017, fig. 5α). Fig. 3. Two wall fragments from BoR neck-ridge juglets from Karabournaki (after Τιβέριος *et al.* 2004, fig. 8) Fig. 4. Cypriot painted pottery fragment from Karabournaki (after Τιβέριος 2017, fig. 5bβ)

cian homeland, supported later by Kotsonas[67] who advocates a possible Eastern Aegean origin of the vase. As a consequence, both of them reject its definition as Phoenician and describe it as Phoenician-type. Recently Tiverios[68] has rightly pointed out that the attribution of a ceramic vessel to a broader ceramic group (such as Phoenician, Attic etc.) should be based on technological features such as the shaping and tectonic/"building" of the form and the ornamental style, since the ancient potters did not work with a single source of clay. Similarly, Fletcher discussed the *"thorny issue of how we define "Phoenician" pottery..... "Phoenician" pottery can be from the Levant, from Cyprus, from the Western Mediterranean, and perhaps even from Rhodes and Kos."*[69] It seems to me that had it not been for the ethnic and geographic term *Phoenician*, which carries much broader and deeper connotations deriving from ancient Greek perceptions and modern studies, there would not be such a hot, ongoing discussion. If, for example, a different, more technical term was in use, similar to *North-West Anatolian Grey Ware*, *G 2-3 Ware*, or *pre-Persian Olynthus-type ware*, it would perhaps be easier for many scholars to see the Phoenician pottery as a ceramic group that follows the same manufacturing traditions in terms of "building"/shaping of the vessel, firing, surface finish, secondary features such as ridges, grooves etc., and ornamental techniques and patterns, that was produced in various centres. That the fabric of a particular pot differs from that of another/other one/s should not make it

67 Κοτσώνας 2012, 303, n. 1620.

68 Tiverios 2017, 422, n. 16. See also earlier, Tiverios 1989, 617-9 on the itinerant potters during the Archaic and Classical periods.

69 He continues his argumentation with the example of the Phoenician pottery from Carthage which originates from many places: Carthage itself, Spain, Pithekoussai and the Levant, Fletcher 2008, 3-7.

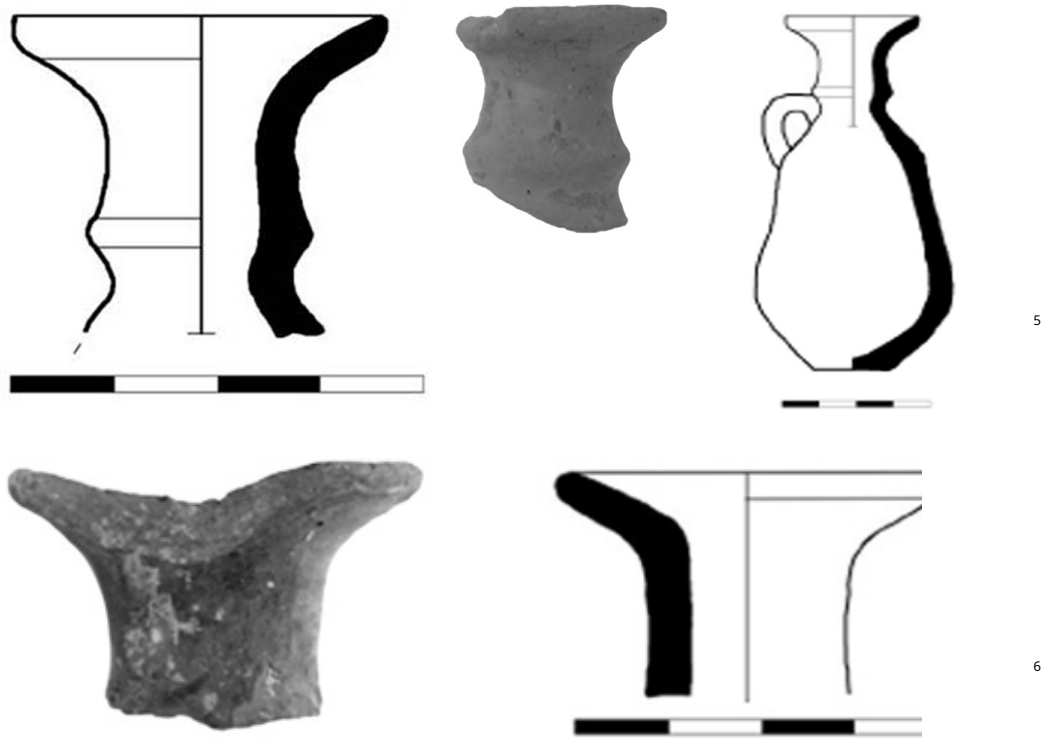

Fig. 5. Mouth and neck fragment from a Phoenician red-slipped neck-ridge juglet from Torone and suggested restoration of the shape (after Fletcher 2008, fig. 3, 5) Fig. 6. Mouth and neck fragment from a Cypriot Grey Polished Ware juglet (after Fletcher 2008, fig. 4)

less *Phoenician*, exactly like one Grey Ware pot from Troy and a Grey Ware pot from Lesbos are equally Grey Ware vessels, no one questions their attribution to the same ceramic group just because they were made of local clays. Since terms such as Metropolitan Phoenician wares, Cypriot Phoenician pottery, and Western Mediterranean Phoenician ceramics are perfectly acceptable and reflect the regional variations within the same broader group, why should a vessel made in the Aegean not be recognised as Phoenician because of its locally sourced clay? It is a different question, if the people at Karabournaki could identify it as Phoenician. It is also true that a Phoenician pot found in the Northern Aegean and manufactured in the Eastern Aegean would point towards a link between these two parts of the Aegean, rather than a direct one between the Northern Aegean and the Phoenician coast. It still does not mean, however, that this link could not have been carried via the agency of Phoenician people resident in the eastern Aegean (Rhodes for example).

Although the two jug fragments were discovered in a surface layer with chronologically mixed ceramics, the assemblage was dominated by 8th and 7th c. BC vases. A number of parallels for the shape familiar from Cyprus,[70] the central and the Western Mediterranean[71] provide support for the chronology suggested for the Karabournaki jug ca. 700 BC.[72]

70 The Cypriot counterparts come from the Kition and Amathus horizons as defined by Bikai 1987, 69. For parallels, cf. Bikai 1987, 31 pl. XVI:373, 32 pl.XVI:384; Μπουρογιάννης 2007, 344.

71 The trefoil-mouthed jug appears to have been a popular shape in the Phoenician ceramic assemblage of the late 8th and mainly the 7th c. BC in the central and western Mediterranean, cf. Aubet 1997, fig. 61, 66-7; Moscati 1988, 496, 501; Stampolidis 2003, n. 10-26.

72 M. Tiverios (2004, 297) suggested a date in the late 8th/early 7th c. BC, followed by Bourogiannis (2007, 430), who narrows it to ca.700 BC on typological basis (Bourogiannis 2007, 344 ΘΕ3, 433).

The settlement at Karabournaki did also yield two body fragments belonging to the distinctive pottery class familiar by the descriptive term Black-on-Red (BoR) (Fig. 3).[73] Originally identified as jug fragments by the excavators, the two shards were tentatively attributed later to neck-ridge juglets.[74] Being a subject of a long-lasted discussion, BoR pottery class is attributed to Cypriot manufacture,[75] while locally produced wares in BoR *style* cover a much wider area of Southwestern Anatolia, North Syria and even Phrygia.[76] The macroscopic identification of BoR fragments discovered in Aegean sites (including the Karabournaki ones) as Cypriot led to the conviction that these represent Cypriot imports.[77] The Karabournaki fragments were stratigraphically related to a plethora of late 8th/ first half of the 7th c. BC ceramics.[78] An additional Cypriot decorated pottery fragment was recently published from Karabournaki (Fig. 4).[79]

Moving to the east, Torone[80] is the only site in the Northern Aegean where mouth and neck fragments of two small perfume vessels (juglets) have been identified so far.[81] The first one presents a squat neck, sharp ridge in the middle of the neck and a flaring rim, while a carinated, pear-shaped body is the suggested restoration for the bottom half of the vase (Fig. 5).[82] Based on the fabric, the dark-red slip and the morphology of the vase Fletcher suggests a Phoenician manufacture for this neck-ridge juglet, although he allows for a possible origin in Cyprus or even the Dodecanese.[83] An origin in Cyprus is quite possible and would support the idea for the involvement of merchants and craftsmen from Cyprus in the Aegean and its northern littoral in particular. The second fragment (**Fig. 6**) represents part of a squat, cylindrical neck opening into a flaring rim and possibly continuing into globular body. No ridge is preserved on the neck, although there could have been one at the level of the break, as pointed out by Fletcher.[84] The dark red fabric with dark grey, polished slip and traces of burnishing, allow for its attribution to Cypriot Grey Polished Ware. Both juglet fragments from Torone come from unrelated and unstratified contexts, leaving the dating entirely on typological grounds. Comparanda for the

73 For the original publication of the shards, cf. Tiverios, Μανακίδου και Τσιαφάκη 2004, 341, 344 fig. 8.

74 See the discussion of fabric, shape and decoration in Bourogiannis 2007, 344 ΘΕ1-2, who suggests a more precise attribution to BoR II.

75 For an overview of the research history of this pottery class and the complexities resulting from its involvement in a Cypro-Phoenician discourse, cf. Bourogiannis (2012b, 183-207) who categorically states its Cypriot origin. Schreiber's (2003) thorough study of the BoR class leaves no doubt regarding its Cypriot manufacture and distribution, yet the title of the study employs the term Cypro-Phoenician which she otherwise successfully deconstructs, as pointed out by Iakovou 2004, 62.

76 Schreiber (2003), however, supports that the *name* BoR should be used for this particular pottery class manufactured on Cyprus. The BoR *style,*on the other hand, was widely imitated in local productions in North Syria and Southwest Anatolia (cf. discussion in Hodos *et al*. 2005, 70-1 with example from Kinet in Cilicia and earlier Melaart 1955, 119, 122-3). Locally produced BoR appears in Pre-destruction and Destruction levels in Gordion cf. Schaus 1992, 152-4.

77 Bourogiannis 2012b, 199, see also Iakovou 2004, 61-6. The possibility of Anatolian *versus* Cypriot origin of the BoR from the Aegean has not been discussed in relevant studies (i.e. Bourogiannis 2007; 2012b, 183-207).

78 Based on stylistic grounds Bourogiannis 2007, 429 attributes the fragments to Cypro-Archaic I and suggests that these belong to the latest BoR imports in the Aegean.

79 For the painted fragment, cf. Tiverios 2017, fig. 5b.

80 For the archaeological research in Torone, cf. Cambitoglou *et al.* 2001; Cambitoglou 2002, 21-45; Papadopoulos 2005 with further references to the original excavation reports.

81 For the identification and discussion of the fabric and shape of the Torone juglets, as well as their origin and the distribution of the type, cf. Fletcher 2008, 3-7.

82 Although Fletcher (2008, 6 fig. 5) admits that a globular body is also a possibility, he observes that the nature of the break "*makes it more likely that the vessel form was that of a pear-shape*".

83 For discussion of the possible production locations, cf. Fletcher 2008, 6.

84 Fletcher 2008, 7.

7 8

Fig. 7. Cypriot basket-handle amphora from the cemetery of Abdera (after Dupont and Skarlatidou 2012, fig. 31). Fig. 8. Grey Ware trefoil-lipped Phoenician-type jug and fragments from double- and triple-rope handles, possibly from similar jugs, from Troy (after Blegen *et al.* 1958, fig. 291:5-7 handle fragments, 292)

Phoenician juglet can be seen in red-slipped examples from Cyprus[85] and the Levant[86] datable to the late 8th and the 7th c. BC, while the Cypriot Grey Polished Ware juglet is attributed to Cypro-Archaic I (750-600 BC).[87] Considering the chronology of the discussed parallels Fletcher suggests that a date in the first half of the 7th c. BC seems plausible for the two Torone examples.[88]

The early Klazomenian cemetery of Abdera has produced an isolated basket-handle transport amphora (Fig. 7) dated to the second half of the 7th c. BC.[89] This type of container originates in Cyprus[90] and represents a comparatively rare find in the early Archaic Aegean, which makes the example from Abdera even more interesting. The Cypriot amphorae discovered in the Aegean come from sites with strong Levantine associations such as Kommos and Rhodes, and Miletus is also the source of ca. 20 fragments of basket-amphorae.[91] In addition, three Archaic shipwrecks off the shore of South and South-Western Turkey with cargoes dominated consistently by Cypriot basket-handle amphorae, but also carrying East Greek transport containers,

85 Amathus horizon (after 700 to after 600 BC), Bikai 1987, 69 nos. 286, 296 in particular.

86 Two vessels of the same form from the cemetery of Achziv dated to the early 7th c. BC, cf. Mazar 2001, Tomb T.C.4, nos. 6-7. Fletcher (2008, n. 16) also points to similar vases from Khalde and Al Mina datable to the late 8th c. BC.

87 It should be noted that the chronological limits of the Cypro-Archaic I followed by Fletcher are 700-600 BC, while the dating of the period between 750-600 BC follows the chronological table in Iakovou 2012a.

88 Fletcher 2008, 3-7.

89 For the final publication of the excavation results of the cemetery and its chronological position in the second half of the 7th c. BC down to the early 6th c. BC, cf. Σκαρλατίδου 2010. For the basket-handle amphora in particular, cf. Σκαρλατίδου 2010, 174-5 fig. 269; Dupont and Skarlatidou 2012, 260.

90 Σκαρλατίδου (2010, 174) attributes the amphora to a Cypriot workshop, although Dupont and Skarlatidou (2012, 260) allow for a Cypriot or Levantine origin. Leidwanger (2006, 24-32) and Greene *et al*. (2013, 21-34) clearly attribute the type to Cypriot manufacture and a compositional analysis of *comparanda* from Tell Keisan suggests that the examples from this settlement are imports from Cyprus. See also Κασσέρη (2012, 299-308) who comments on the container as of Cypriot origin.

91 For the distribution of the type, cf. Greene *et al*. 2013, 21-34.

provide more evidence on distribution and the expanding seaborne relations between the Aegean world and the Eastern Mediterranean in the early Archaic period.[92]

Across the Hellespont, the eighth city of Troy is the source of a probably locally made trefoil mouthed jug and handle fragments from presumably similar jugs (Fig. 8),[93] discovered in the Upper Sanctuary area. The brief description in the publication mentions a dark grey lustrous slip and coarse inclusions in the fabric, detectable on the surface. The vase has wide conical neck with wide base joining the squat globular body with no clear distinction, resulting in "truly biconical"/piriform shape.[94] There is a ridge where the neck joins the body. The relatively small trefoil rim does not project much beyond the neck, and the jug stands on a very low, wide ring base. The handle and part of the mouth are missing. One of the three handle fragments believed to come from similar jugs is of a double-rope type, while the other two represent a triple-rope, the one having a semi-globular knob at base of handle.[95]

The shape of the jug, which is obviously alien to the repertory of the local Grey Ware,[96] can be easily recognised in that of a group of Phoenician Red slip trefoil-lipped jugs from the Amathus horizon on Cyprus.[97] The Trojan vase is smaller in size and the proportions differ from those of the Cypriot examples,[98] which accounts for the visually shorter, heavier look. It faithfully reproduces, however, the ridge at the join of neck to body which the Phoenician vases have. The jug from Troy is closely comparable to a number of vases of the same shape discovered in Central and Western Mediterranean Phoenician sites,[99] as well as to some from the Phoenician homeland.[100] The trefoil-lipped, biconical jugs appear to be more common in

92 For the results of the underwater surveys and discussion on the cargo of the three shipwrecks, cf. Greene *et al*. 2013, 21-34. Based on the chronology of the transport containers, the authors date two of the shipwrecks to mid-7th c. BC or shortly before that, while the third one appears to be slightly later with a date in the late 7th even very early 6th c. BC.

93 Blegen *et al*. 1958, 265 no. 36.722 fig. 291:5-7 (handle fragments), 292. See discussion in Graham 1987, 91 and Κοτσώνας 2012, 176 n.925.

94 Bikai 1987, 49-50.

95 I did not have the opportunity to inspect the discussed vase and the handle fragments personally, so all the descriptions are based on the information provided in the publication and what can be discerned from the relevant photographs.

96 For the repertory of the EIA Anatolian Grey Ware, cf. Bayne 2000, 137-243.

97 For comparison, cf. Bikai 1987, 31-2, 49-50, 62 pl. XVI:373-4, 384, 388. No. 384 is the closest to the Trojan vase.

98 The Trojan vase is 16.3 cm high and has body diam. of 11.3 cm, while Cypriot vases have ranging height, 24.8 cm or 21.2 cm for example, and body diam. 13.5 cm and 13.4 cm respectively. The jug in Bikai 1987, pl. XVI, 384 is the closest to the Troian vase in terms of size and proportions.

99 For examples from the Phoenician cemetery on Motya, offshore Sicily, cf. Sconzo 2016, fig. 4 (two ceramic funerary sets, the trefoil, biconical jugs in the middle of each set), fig. 11 (ceramic funerary assemblage with a trefoil biconical jug to the left). While both jugs on fig. 4 look taller and more elongated, closely comparable to Bikai 1987, pl. XVI, 373 for example, the vase on fig. 11 has heavier, plumper proportions closer to the Troian jug, although still taller than the latter. The shape is present in the funerary ceramic set from the Phoenician cemetery at Laurita (Granada), cf. Núñez 2013, fig. 19: T12, T13, T20, although the three jugs are not identical between themselves and to the Trojan one, again as a consequence from slight variations in the proportions. All the illustrated examples from Motya and Laurita have conical necks with straight sides similar to the jugs from Cyprus and the Trojan vase. A sporadic find from San Giorgo cemetery in Sardinia provides another good parallel for the Trojan vase, cf. Fletcher 2006, fig. 6. Unlike most of the Central and Western Mediterranean jugs which tend to be more elongated and elegant, this particular example has true globular body, heavier proportions and straight-sided neck with very wide base which make it stand very close to the discussed vase from Troy.

100 The Trojan jug is closely comparable to one from Akhziv (cf. Núñez 2013, fig. 22e), which, like the vases discussed above, n. 92 has straight-sided neck. An example from the al-Bass cemetery, period IV (Núñez 2014, fig.3.84b) also has a biconical body, but the neck walls are slightly concave which contributes to the visually more elegant look in comparison to the rest of the discussed examples.

the Central and Western Mediterranean, where more elongated and elegant shape seems to be the norm, while examples from Cyprus and the Phoenician mainland seem to be less frequent and tend towards heavier proportions thus providing closer parallels for the Trojan vase. Although the jug's handle is missing, a partly preserved double-rope vertical handle matches closely the type of handle on comparable biconical jugs from Cyprus,[101] some examples from the al-Bass cemetery, Tyre,[102] and a vase from San Giorgo cemetery, Sardinia.[103]. The Trojan handle fragment was not attributed to the discussed vase.[104] If we accept that it belonged to another vase, it seems reasonable, then, to assume that more than one Phoenician type jugs could have been present at Troy. Two triple-rope handle fragments, published together with the double-rope one, are more difficult to assess. One of these, however, bears an interesting detail-a rounded knob at the base of the handle. Similar feature can be found on a number of Phoenician trefoil mouthed jugs with globular or piriform body from Cyprus,[105] although not necessarily associated with a double-rope type handle.

The chronology of the Trojan jug was not clarified in the publication; neither a clear stratigraphic or contextual setting is available.[106] Parallels from the Amathus horizon on Cyprus (after 700 to after 600 BC)[107] suggest a general date in the 7th c. BC, while a jug from Motya suggests a date "*no later than mid-7th c. BC*."[108] After a detailed discussion on the date of the Laurita graves Núñez proposes the second and third quarters of the 7th c. BC.[109] This chronological position corresponds partly to the Amathus horizon on Cyprus, al-Bass period V (late 8th-early 6th c. BC) and Tyre stratum I.[110] Consequently a date in the first half of the 7th c. BC can be suggested for the trefoil mouthed jug from Troy.

The manufacturing of the Trojan jug, published as a "somewhat timid attempt on the part of a Trojan potter to produce in the local ware an imitation of an imported shape,"[111] introduces the problem of the copies/imitations. A locally made vase that employs the technological features of probably the most popular Trojan fine ware-the North-West Anatolian Grey Ware - was most likely designed for the local market. Unlike the Karabournaki jug, which, even if made in the South-Eastern Aegean, is red slipped, thus reproducing the visual impression of the Phoenician Red-Slipped class, the Trojan vase follows the local tradition in terms of fabric and surface finish. It actually represents more than a "timid attempt" as the shape is very well rendered and details such as the ridge at the neck to body join and the very low ring base are not omitted. The potter must have had a good visual knowledge of this particular form, perhaps

101 Bikai 1987, pl. XVI: middle row.

102 Cf. for example Núñez 2008, fig. 27: U29-2 (period IV); 2014, fig. 3.121 (period V jugs)-like the period IV jugs from this cemetery, the period V ones have slightly concave necks.

103 Compare Fletcher 2006, fig. 6.

104 Blegen *et al*. 1958, 265. They actually publish the handle fragments together with the Phoenician type jug before proceeding to the next vessel from the Upper Sanctuary.

105 Bikai 1987, 31-2, cf. for example nos. 368-9, 371-2, 375.

106 The publication states that fragments of Early Corinthian pottery were found in the same deposit, but it remains unclear if there was actual stratigraphic association between these and the Phoenician type jug. We should also consider the length of the period of use before its final deposition in the Upper Sanctuary.

107 Bikai 1987, 69.

108 Sconzo 2016, 324. The jug illustrated on fig. 11 is closely comparable to the Troian example, cf. n. 98.

109 Núñez 2014a, 80 with a summarising table of previously suggested dates for the individual graves.

110 For the synchronisation of the strata/horizons of the major metropolitan/Levantine Phoenician sites and non-Phoenician ones that have yielded Phoenician materials (mainly ceramics), cf. Núñez 2008, 19-95; 2014b, 261-71 (cf. commentary on the relative and absolute chronology of each of the al-Bass periods).

111 Blegen *et al*. 1958, 265 no. 36.722.

from imported original/s, a ceramic or metal (bronze/silver) version.[112] A metal vase providing inspiration and model for the manufacturing of the Grey Ware jug from Troy can be a plausible assumption.[113] The Phoenicians were master craftsmen and fine metal vessels were one of the areas of their expertise. A silver jug would have been a luxurious, status object with high market value; it is safer[114] to transport than a ceramic original and its colour would be comparable to the grey ware pieces. Unquestionably, however, the jug is an isolated phenomenon. Even if we accept that several vases of this type existed in Troy,[115] they still do not form a representative sequence with an impact on the local ceramic production. It is an important indication, though, that the intensification of Phoenician activity in the southern Aegean manifested in the late 8th and especially early 7th c. BC[116] was echoed, although in a much smaller scale, in the contemporary material record of sites along the northern littoral of the basin.

The non-ceramic evidence

A rare, non-ceramic evidence for Cypriot trade activities was discovered in the LG-Early Archaic coastal cemetery of Mende on Chalkidike.[117] A late 8th/early 7th c. BC Attic SOS amphora was used as a burial container for *enchytrismos* (Fig. 9).[118] Although the type, origin and chronology of this find are unquestionably important for the archaeology of the Northern Aegean, its utmost significance lies in the short inscription incised on its shoulder in Cypriot syllabary.[119] According to one reading of the inscription it contains part of a personal name followed by patronym and the beginning of a place-name.[120] It was interpreted as the name of a trader or the owner of the amphora (]la-si) whose patronym began with Θεμι-(te-mi) and he was Selaminios/ Σελαμίνιος (se) by origin. The reading of the Mende inscription is supported by the fact that

112 Examples of Phoenician bronze and silver jugs with a biconical body, ridge at neck to body join and a vertical handle terminating in palmette are known from Mediterranean sites from Cyprus to the Iberian peninsula, but seems to have been particularly popular in Etruria and Campania in early 7th c. BC, cf. Markoe 2000, 150 fig. 57; Fletcher 2006, 177-8 fig. 5. The piriform shape of the metal jugs relates closely to the discussed ceramic version. For the close stylistic resemblance between such jug and its *bucchero* counterpart, both of early 7th c. BC date, from central Italy, cf. Nijboer 2004, 375 pl. II (middle row). He advocates a "*close relationship between some of the luxury goods of this period both in style and partially in the technology employed*." The type of a three-ridged handle that the metal jugs have (see the handle of the jug illustrated on his plate II, also familiar from other examples), could have provided the inspiration for the three-rope handle fragments discovered in Troy. Fletcher 2006, 177-8 fig. 5 also compares the ceramic and metal examples of the shape from central Italy (the silver jug on fig. 5 has a double-rope handle similar to the discussed ceramic examples). Geographically closer, metal example from the Aegean is a vase from the Idaean Cave on Crete, cf. Kourou 2012, fig. 1a (after Stampolidis *et al.* 1998).

113 The metal examples from Etruria and their bucchero counterparts discussed in the previous note indicate similar process. We should also consider the visual resemblance between Grey Ware and silver vases.

114 We should keep in mind, of course, that a fine metal vase could get bent out of shape if not packed carefully. A cargo with precious metal vases also increases the risk of piracy. I would like to thank Dr. T. Hodos for these remarks.

115 If we assume that the double- and triple-rope handle fragments belonged each to a different vase of this shape, it makes four vessels in total, unless more, unpublished exist.

116 Bourogiannis 2013, 171.

117 For the original excavation report, cf. Βοκοτοπούλου and Μοσχονησιώτη 1990, 411-23.

118 For the late 8th/early 7th c. BC date of the vessel and its Attic provenance, supported by archaeometric analysis, cf. Vokotopoulou and Christidis 1995, 5-12, followed by Bourogiannis 2007, 431. M. Tiverios (2012, 67) advocated a slightly later date within the 7th c. BC. See also Κοτσώνας 2012, 187 n. 1107.

119 Cf. Vokotopoulou and Christidis 1995, 5-12.

120 The whole inscription is transcribed as]la-si//. te-mi| se, la-si being the ending of a personal name, te-mi marking a complex patronym beginning with Θεμι-, popular on Cyprus for a number of personal names and se for the place of origin of the person (Selaminios/ Σελαμίνιος).

Fig. 9. Attic SOS-amphora with Cypriot syllabary inscription from the cemetery of Mende (after Καρναβά 2013, εικ.1-2)

Salamis represents the highest concentration of SOS amphorae on Cyprus.[121] Another reading suggests]la-si-te-mi se, se being the final –s of a personal name in Nom. Sg.[122] The vessel also bears three incised vertical lines on the handle, a practice popular on the island for marking the capacity of the containers.[123] The Mende inscription finds an almost identical, early 7th c. BC parallel in one from Policoro, South Italy.[124] Written in Cypriot syllabary, it was transcribed as (?)-la-si-te-mi[-?, which makes a possible common Cypriot background for the two containers not unlikely. The date of the Mende inscription (via the chronology of the SOS amphora), additionally confirmed by its South Italian counterpart, fits well into the late 8th-first half of 7th c. BC horizon of Cypriot and Phoenician finds in the Northern Aegean littoral.

Two types of glass beads that have been usually associated with Phoenician craftsmanship and trade activities,[125] and possibly part of what Homer calls *athyrmata* (Od. 15.415-6), have come to light from the Methone "Ypogeio,"[126] the Sindos settlement mound[127] and the cemetery at Sedes.[128] Compound three-eye-beads (triangular) made of dark (greenish or blueish) glass with white spiral "eyes" come from the "Ypogeio" (Fig. 10: middle and lower row), one example is known from the Sindos settlement mound (Fig. 11) and more are reported from Dailaki, Kastoria.[129] The narrow dating of the "Ypogeio" deposit (730-690 BC)[130] provides firm chronology for the eye-beads in the late 8th-very early 7th c. BC, while the Sindos find is reported as being from a 7th c. BC stratum.[131] The prevailing view for the Phoenician provenance of these beads or their association with Phoenician craftsmanship[132] was challenged some years ago with arguments

121 Cf. Johnston and Jones 1978, 114.
122 Καρναβά 2013, 162.
123 Cf. Vokotopoulou and Christidis 1995, 10 fig. 3; Bourogiannis 2007, 431.
124 Cf. Cordano 1984, 284, 293 n.14; Martelli 1991, 1054-5.
125 Cf. Tiverios 2004, 299; Τιβέριος and Γιματζίδης 2000, 200-1 with relevant earlier bibliography.
126 Ignatiadou 2015, 82 fig. 1.
127 Τιβέριος and Γιματζίδης 2000, 200-1 fig. 8; Bourogiannis 2007, 435; Gimatzidis 2010, 298-99.
128 Ιγνατιάδου and Χατζηνικολάου 2002, 57-72.
129 Cf. Ignatiadou 2015, 82 who also mentions more beads of this type with an unknown precise provenance, most likely from Macedonia. These are included in the Glass Cosmos exhibition catalogue (2010), which presents finds from Macedonia and Thrace.
130 For the stratigraphy and the chronology of the structure, cf. Μπέσιος 2012, 41-62.
131 It is associated with Phase 4 ceramic material (Sub-Geometric in terms of relative chronology), cf. Gimatzidis 2010, 289, 302-34. See also Gimatzidis 2014, table 1, where Habitation Level 4 is attributed to LG IIB.
132 See for example Markoe 2000, 158 where the glass coloured beads are attributed to Phoenician work-

Fig. 10. Glass beads from Methone (after Ignatiadou 2012, fig. 1)

based on their distribution pattern.[133] While the majority, including the very early, 9th c. BC examples, comes from sites in Greece, the Phoenician homeland and Phoenician establishments in the Mediterranean seem also to be a source. Schmid suggested a link between the distribution of the triangular and the Euboean trade activities and settlements abroad,[134] while a Rhodian workshop, on the other hand, has been also advocated.[135] To complicate matters, the excavation of the Methone "Ypogeio" has produced evidence that a glass-making workshop was active at the site as early as the colony's foundation.[136] In this case a local production stimulated through the Euboian connection or perhaps by early contacts with Rhodes,[137] seems very likely.

The second type, familiar from the Methone "Ypogeio"[138] and the cemetery at Sedes (Thermi),[139] includes undecorated, transparent, greenish and blueish round and biconical beads as well as a ring-bead of blue glass paste (Fig. 10: top row). Similar, undecorated beads appear to

shops in their homeland and Cyprus and distributed to the Aegean.

133 Cf. Schmid 2000-1, 115-7.

134 Cf. Schmid 2000-1, 117.

135 Cf. Triantafyllidis 2002, 26-7 (with earlier bibliography) who advocates that a glass workshop established on Rhodes by immigrant Mesopotamian craftsmen was the source of the rod-formed triangular beads with spiral eyes. For the possible Rhodian workshop attributed to immigrant Mesopotamian glassworkers, cf. Marcoe 2000, 157. See also Fletcher 2004, 64 on the probable role of Rhodes for the local production of Phoenician objects such as glass beads, faience, scarabs and anthropomorphic perfume vases.

136 Μπέσιος 2012, 44.

137 A small number of neck-ridge juglets of late 8th-early 7th c. BC date, most likely of Rhodian origin as well as some Spaghetti Ware aryballoi from the "Ypogeio" suggest a link between Rhodes and the Northern Aegean, cf. Bourogiannis 2007, 435. The attribution of the neck-ridge juglets to Rhodian workshops, suggested by Bourogiannis is based on examination of their technological features.

138 Ignatiadou 2015, 82 fig. 1.

139 Ιγνατιάδου and Χατζηνικολάου 2002, 57-72.

be common in central Macedonia[140] which again could be an indication for the role of one or more local, coastal workshops rather than a direct Phoenician import.

The excavation of the "Ypogeio" has brought to light other classes of artefacts such as glass vases, faience pendants and ivories, which could possibly (but not necessarily) be linked to Phoenician workshops/trade activities. Based on the "Ypogeio" finds, Bessios argued for the existence of an ivory workshop operating from the early days of the colony (Fig. 13).[141] Like the possible evidence for an early glass workshop, the indications for an ivory workshop pose the problem of the local manufacture *vs* imports.

An Egyptianising amulet was also discovered during the "Ypogeio" excavation at Methone, suggesting that it was discarded at the same time as the rest of the finds from the site in the late 8th-early 7th c. BC.[142] Judging by the published photograph of the find (Fig. 12), it appears to represent a standing female figurine with a rounded animal head with small pointed ears and a beginning of a head-gear between them. It looks worn, with no clear details and the fracture

11

12

13

Fig. 11. Compound three-eye-bead from the settlement mound at Sindos (after Τιβέριος and Γιματζίδης 2000, fig. 8). Fig. 12. Egyptianising amulet from Methone, "Ypogeio" (after Μπέσιος *et al.* 2004, fig. 3). Fig. 13. Ivory artefacts from Methone, "Ypogeio" (after Μπέσιος *et al.* 2004, fig. 4)

at the level of the head-attribute seems to be ancient. It recalls the Sekhmet type figurines with lioness head and uraeus between the ears and could be tentatively identified as representation of this mother-goddess of the Memphis triad.[143] In a recent study on the distribution of the Egyptianising amulets, often associated with Phoenician manufacture and/or trade in the Aegean and the Mediterranean, Fletcher demonstrated that it followed certain patterns.[144] A concentration of figurines of the Memphis triad is clearly noticeable in Tyrrhenian Italy[145] and eastern Aegean sites,[146] while only single ones are known from Spain, North Africa, Sardinia and Sicily.[147] It has also been established that the majority of the Memphis triad amulets date to the eighth and the first half of the 7th c. BC,[148] which accords well with the context date of the figurine discovered in Methone.

Fletcher links the distribution pattern of the Egyptianising amulets to distinctive North Phoe-

140 Cf. Ignatiadou (2015, 82) who comments that these finds have not been subjected to a thorough study.

141 Μπέσιος *et al.* 2004, 369 fig. 4; Μπέσιος 2012, 44.

142 Μπέσιος *et al.* 2004, 369 fig. 3. It is illustrated by a small photograph with no accompanying discussion on its technological features, type etc.

143 It can be compared to Sekhmet figurines from Veii, cf. Fletcher 2004, fig. 4.

144 Fletcher 2004, 51-77 with references.

145 Fletcher 2004, 52: "*214 examples in peninsular Italy, but less than half a dozen in Sardinia, and only 7 in Sicily*".

146 Fletcher 2004, 53: "*there are a total of 289 examples of Sekhmet, Nefertem, or Ptah, of which 200 are from East Greek sites*".

147 By contrast these places show high concentration of Wedjat-eye type amulets as well as Thot, Anubis and Shu.

148 Fletcher 2004, 57, following the chronology suggested by Hölbl 1986, 108-9.

Fig. 14. Egyptian scarab and amber beads from Lyubcha (after magazine "8", cover page)

nician/ Sidonian (manifested through the Memphis triad) and South Phoenician/ Tyrian (represented by the distribution of Wedjat-eyes, Thot, Anubis, Shu) trade routes and contrasting patterns of exchange, cooperation and settlement.[149] Undoubtedly the Methone amulet is a rare find for the northern Aegean;[150] it would thus be inappropriate to put too much weight on it as an argument in the discussion on the Phoenician presence in the area, the mechanisms of exchange and the identity of the carriers. Nevertheless, considering the presence of other Phoenician and Phoenician-type objects discovered in the "Ypogeio" and the fact that Methone was an Euboean establishment, it could be seen in the light of the suggested North Phoenician-Euboean cooperation.

A pair of discs made of gold foil, decorated with concentric circles and triple spirals were discovered in Grave A-CLXXVII in the cemetery of Hephaestia on Lemnos, dated to the late 8th/first half of 7th c. BC.[151] Similar discs come from earlier, MPG and LPG burials in Euboea (Lefkandi) and Skyros and were attributed to a workshop which may have operated in Lefkandi.[152] Based on stylistic similarities, Lemos suggests that the examples from Hephaestia were products of the same workshop.[153] The specimens from Euboea and Skyros, however, are nearly two centuries older than the Hephaestia discs. It implies that if the latter were manufactured in Lefkandi then these must have been ancient at the time of their deposition in the grave and perhaps considered a *keimelion*. The practice is attested in the Aegean and will be discussed further down. On the other side the discs were associated with North Syrian or Phoenician prototypes.[154] Ficuciello, in her discussion on the distribution pattern of these objects rightly points

149 Cooperation between the Northern Phoenicians and Euboeans in the Levant (North Syria) and possibly in places such as Pithekoussai to the west, with the Euboeans following the Sidonian "*method of discretion in their trading ventures*" is opposed to the Tyrian ventures characterised by "*little or no assimilation,….a deliberate maintenance of their individuality and the foundation of colonies*," Fletcher 2004, 60.

150 Unless more, unpublished ones exist.

151 Mustilli 1932-3, 76, 78 fig. 123.

152 Lemos 2002, 130.

153 Lemos 2002, 130.

154 Triester 2001, 8-9, 13-4, 376; Ficuciello 2013, 91.

out that it is not clear if the finished products travelled as part of a commercial cargo or the matrices were used by itinerant craftsmen from North Syria and Phoenicia, similarly to those working on Cyprus and Rhodes.[155] In this case a short-term establishment of travelling goldsmiths on Lemnos, working in the tradition of the Eastern Mediterranean, can be imagined. Such scenario accords well with the possibility that travelling craftsmen may have been present at Methone and active in ivory and glass-making almost from the very beginning of the colony.

An interesting, although indirect support for exchange networks linking the northern Aegean to the eastern Mediterranean can be seen in an unusual grave find from inland Thrace. An Egyptian scarab (Fig. 14), 50 amber beads, ceramic vessels and bronze jewellery were discovered in a cenotaph-type tumular grave dated to the late 8th-early 7th c. BC near the Rhodope mountain village of Lyubcha, in modern Bulgaria (Map 1).[156] The reading of the cartouche as the pharaoh's name Neb Tawi Re is one of the names of Montuhotep IV of 11th Dynasty (1992-1985 BC).[157] The great antiquity of this find, which was offered as a burial gift in a much later grave, and was certainly exotic for the local community, conspicuously reminds of three analogous, although slightly earlier contexts from Lefkandi and more from Cyprus. All these document the practice of offering exotic objects that were already ancient at the time of their deposition. The Lefkandi examples were discussed by Sherratt in the context of Phoenician trade activities in the Aegean reflected in the Homeric and later Greek perceptions of these eastern traders.[158] Perhaps closest to the Lyubcha grave is the mid-10th c. BC female inhumation grave in the so-called Heroon building where a damaged gold granulated pendant was found.[159] It finds precise parallels in Babylonia datable to ca. 1700 BC. The other two burials contain an already broken in antiquity 12th c. BC bronze Cypriot krater containing the cremated remains of the male burial in the Heroon and a bronze plate from a scale armour worn as a pendant, from a 9th c. BC grave in the Skoubris cemetery.[160] Similarly, a grave in the cemetery of Hephaestia on Lemnos,[161] attributed to the late 8th/first half of the 7th c. BC grave group, is the source of a Mycenaean lentoid agate seal (LHII-LHIII1A)[162] which must have been antique at the time of deposition with the burial.[163] Crielaard also reminds us of the ancients' taste of antiquities, listing a number of Cypriot graves containing much older offerings, including a scarab with the Ramses II or Ramses III cartouche and a commemorative scarab of Amenophis III.[164] The common element between these finds is that they are all of eastern Mediterranean origin (the example from Lemnos being an exception), were antique by the time they were deposited in the graves and travelled great distances. The Lyubcha cenotaph follows essentially the same pattern. Both Crielaard's and Sherratt's suggestion that the discussed finds probably came from recently robbed tombs in the Eastern Mediterranean (Cyprus, the Levant, the Nile delta)[165]

155 Ficuciello 2013, 91.

156 Damyanov 2003, 585 fig. 12. The tumulus was excavated in 1976 and is part of a tumular burial ground.

157 For the reading and attribution of the scarab, cf. Vassil Dobrev in the popular scientific journal 8, vol. 10, 2010, 16-19 and personal communication Jan, 24th 2017.

158 Sherratt 2010, 132-4.

159 Popham *et al*. 1993, 15-20; Sherratt 2010, 132.

160 Popham *et al*. 1979-80, 251; 1993, 87; Sherratt 2010, 132.

161 Mustilli 1932-3, grave A-CLXXXII, 80 fig. 126-7.

162 For the chronology of the seal, cf. CMS V, Suppl. 1B, 034.

163 The Mycenaean seal is actually the only piece of burial equipment in the urn, which makes the precise dating of the grave impossible.

164 Crielaard 1998, 189.

165 Crielaard 1998, 190. See Whitley 2002, 225-6 for other likely examples of antique eastern metalwork deposited in Lefkandi tombs. See also Catling 1994, 137-8 for the idea that at least some of the Cyprus antiques were results of tomb looting.

is supported by Near Eastern and Egyptian textual evidence for the practice in antiquity[166] and one may suspect that the scarab was acquired in a similar way. The association between these ancient objects and Eastern Mediterranean traders, instrumental in their transportation to the Aegean, could also account for the appearance of the Egyptian scarab in a Thracian grave.[167] Although the site of Lyubcha is not that far from the Aegean coast of Thrace it still requires an additional land journey, perhaps partly along the Nestos valley,[168] thus extending the Aegean exchange networks with an intersecting regional land route to the north.

Another grave find of late 8th/early 7th c. BC date was discovered even further away from the North Aegean coast, in the heart of inland Thrace (Belish village near Troyan, Map 1).[169] It is part of the burial equipment of a "symbolic grave" (cenothaph) consisting of remains of textile and leather, a rich set of bronze garment elements and jewellery, Baltic amber and mountain crystal beads. Scientifically analysed soil from the grave produced small pieces of hemp cloth, a number of loose, fine, hemp threads dyed in red, blue and pink, as well as traces of dyed leather.[170] While the red colour was most likely derived from local plants (madder), the blue could have been either from local plants or from indigo imported from the east and the pink threads were treated with purple dye extracted from Mediterranean murex shells,[171] and undoubtedly imported. Scholars are traditionally accustomed to think of Phoenicia as the *par exellence* source of high quality textiles coloured with purple dye, in the first half of the 1st millennium BC, due to the existing written testimony. The Homeric episode (*Il.* 6.289) reference to richly decorated textiles, work of Sidonian women, brought to Troy by Paris, suggests that luxury textiles from Phoenicia probably travelled as far north as the Northern Aegean. We should keep in mind, however, that Phoenician textiles are usually associated with fine wool or linen. On the other hand, Herodotus (4.74) tells us that the Thracians were highly skilled in manufacturing hemp textiles which were as good as the linen ones. If we accept the identification of the purple-dyed Belish threads as hemp, then the Phoenician provenance of the textile becomes less likely and one wonders if a locally produced cloth could have been dyed with

166 For textual references, cf. Sherratt 2010, 134.

167 I use the term Thracian here as a purely geographical designation.

168 Judging by the Mycenaen and the Subgeometric finds from sites along the Middle Nestos valley, it must have been an important communication corridor with the Aegean coast (perhaps with the Thermaic Gulf and Chalkidike rather than the coast at the river's delta) in the LBA and later in the 7th c. BC, cf. Александров 2002, 61-82 (Koprivlen); Mycenaean alabastron from Bresto (http://infomreja.bg/mikenski-syd-za-parfiumi-otkriha-kraj-selo-banq-32805.html); Bozkova 2002, 133-44; Bozkova and Delev 2012, 69-79 (late 8th and early 7th c. BC ceramics, Koprivlen, Mikrevo); Popov 2015, 109-26. It is not a surprise, therefore, that the scarab was discovered in a relative proximity to the river valley. The chronology and nature of the contacts between the middle Nestos valley communities and the Aegean, as revealed by the current archaeological evidence, reminds of the pattern familiar from Thassos-contacts and exchange with the rest of the Aegean towards the end of the LBA and the transition to the EIA and a new phase, revealed in the late 8th and the early 7th c. BC record, but in a more localised, northern Aegean scale.

169 The finds and the soil from the grave were not discovered during systematic archaeological excavation. These were given to the National Museum of History in Sofia and originally published by Христов 2002, 6-15; 2004, 43-67.

170 Николова 2008, 192-200; Петрова 2015, 115-219, Georgieva: paper presented at workshop *L'aristocratie odryse: signes et lieuxdu puvoir* held on 12-13 June 2015 in Louvre, Paris; Archibald 2013, 189-90. While Николова who analysed the organic remains noted only hemp fibres in the original report, Archibald mentions hemp or linen.

171 According to the dye analysis the red was achieved by the use of alizarin (probably from local plants-*Rubia tinctorum*), the blue derives from idigotin extracted either from *Isatis tinctoria* or imported from the East and the pink from murex shells (*Murex brandaris, Murex trinculus or Purpura haemostoma*), cf. Николова 2008, 192-200. Николова (2008, 193) clarifies that the identification of the purple dye followed the method in McGovern and Michel 1990, 69-76.

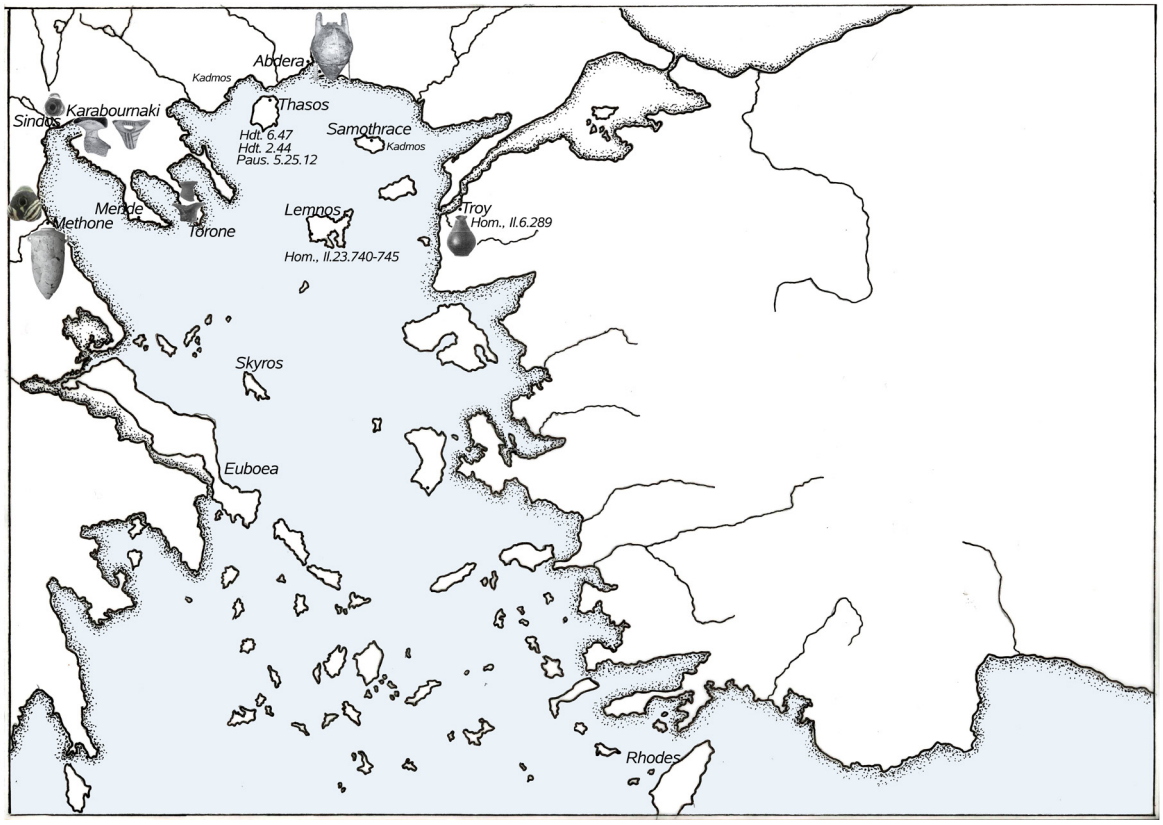

Map 2. Distribution map of Cypriot, Phoenician and Phoenician-type artefacts in the Northern Aegean and sites associated with Phoenicians by ancient literary sources (author)

imported purple dye. Alternatively, the purple-dyed fibres could be linen,[172] providing a rare evidence for the import of Eastern Mediterranean textiles in inland Thrace.

What is unquestionable, however, is that the purple-dyed cloth laid in the grave must have been a luxurious item for the local community, not least because of its (or the colour's) remote homeland and the distance involved in its acquiring. The combination with amber and the numerous bronze ornaments may point to the high status of the symbolically buried individual and recalls the Lyubcha cenotaph. The chronology of both graves bonds well with the date of the Cypriot, Phoenician and Phoenician-style artefacts discovered in Northern Aegean coastal settlements.

DISCUSSION: NETWORKS AND CARRIERS

This overview of the archaeological record indicates that, apart from the late 12th/early 11th c. BC bronze and bimetal knives from Thasos suggesting a possible Cypriot link, it is not before the late 8th c. BC, when artefacts of Cypriot and Phoenician origin or associations reached the northern Aegean. The late 8th c. BC also seems to be the likely time that the Homer's mentioning of Phoenicians in the Northern Aegean refers to.

A well-defined horizon of late 8th-early 7th c. BC date finds material expression in a variety of artefacts, concentrated in sites around the Thermaic Gulf and Chalkidike (Map 2), with a single

172 It is well known that very finely spun linen and hemp threads look very similar and their identification is very difficult even with scientific methods.

vase from Troy to the east and possibly the gold discs from Lemnos. The transport amphorae (one Cypriot from Abdera, the Phoenician ones from Methone, and an Attic SOS amphora with Cypriot syllabary inscription from Mende) indicate that processed agricultural goods (wine, olive oil or even some specialised food) must have been delivered to the northern Aegean market at that time, perhaps as part of mixed cargoes. Whether these cargoes were on board of Phoenician, Cypriot or Greek ships would be rather speculative to argue. A plethora of various trade partners may have contributed to a dynamic network of exchange which is far from being ethnically clear-cut and accounts for the blend of Cypriot, Phoenician and Phoenician-type artefacts in the Northern Aegean.

The connections between the Northern Aegean and the Eastern Mediterranean become archaeologically visible during that time and it seems that products of Eastern Mediterranean origin travelled further into inland Thrace via the coastal settlements of Chalkidice and the Thermaic Gulf. The still sporadic appearance of Eastern Mediterranean objects in inland Thrace,[173] however, does not allow us to argue for an established distribution network. It currently seems that these objects travelled inland from the Northern Aegean coast perhaps as part of individuals' loads rather than commercially oriented cargoes.

During the Late Geometric and the beginning of the Archaic periods the dynamism of the exchange networks linking the Southern Aegean with the Eastern Mediterranean and established much earlier, reached its apogee. While the Cypriots may have had a protagonist role in the southern Aegean in the 11th c. BC, the Phoenicians become increasingly more involved with the Aegean and appear to have acquired a better articulated commercial and craftsmen presence towards the end of the 8th and the early 7th c. BC especially in the Dodecanese.[174] It is during this same dynamic period of the late 8th and early 7th c. BC when Rhodes begins to enter the already established exchange networks,[175] while the Euboeans, traditionally credited as the earliest Aegean partners of the Cypriot and Phoenician (or more broadly Levantine, if one considers the Syrian and Aramean) merchants are still active and already establishing overseas settlements. There is no doubt, then, that the Aegean of the 8th c. BC focused, as discussed by S. Sherratt and A. Sherratt,[176] an active multi-ethnic exchange of goods, technologies and knowledge, facilitated not just by commercial mechanisms, but by mobility of people as well.[177] It would be, therefore, rather constraining and certainly methodologically inappropriate to try and associate the evidence from the Northern Aegean with a specific ethnic group. The spread of Cypriot and Phoenician finds around the Thermaic Gulf and Chalkidike could be seen in the light of the Euboean activities and interests in the Northern Aegean[178] with Methone providing the richest evidence at present. The area may have been part of a northern branch of Aegean commercial networks connecting the Cyclades, Euboea, and Skyros[179] to the Thermaic Gulf.

---

173 Considering that remains of textiles are rarely identified in Thrace (in the territory of modern Bulgaria) due to poor preservation (because of the acidity and chemical content of the soil) and the lack of systematic research and analysis, it is quite possible that more examples similar to the Belish textiles existed, but were never recognised and identified.

174 Cf. Bourogiannis 2013, 139-89, esp. 160-5 (the Phoenician apogee of Rhodes).

175 Bourogiannis 2007, 437, 497.

176 Sherratt and Sherratt 1992, 366.

177 See Bourogiannis (2007, 497) commenting on the presence and manufacturing activities of Cypriots and Phoenicians in important commercial spots of the Aegean.

178 On the Euboean activities in the Thermaic Gulf and Chalcidice, cf. the recent summarising discussion with earlier references in Κοτσώνας 2012, 232-8, also Tiverios 2004, 299; 2012, 67-8; 2017, 427.

179 For a Cypriot pot discovered on the island of Skyros, cf. Bourogiannis 2007, 2:330. The context and distribution pattern of the Cypriot and Phoenician imports and copies in the Aegean provide evidence for the suggested northern and southern branches of the Aegean commercial networks, cf. Bourogiannis 2007, 496.

The evidence for glassmaking and ivory workshops at Methone, however, may imply a possible presence of Phoenician craftsmen almost from the beginning of this Euboean establishment, or very soon after it was founded.[180] Similarly, a short-term presence of goldsmiths working in North Syrian/Phoenician tradition on Lemnos was suggested. The Sekhmet figurine from Methone could also be brought in the discussion. Since it was discovered in the "Ypogeio" deposit we cannot be sure about its original context and how it functioned in the local community. One could speculate, however, that it may have been a personal belonging of an easterner/Phoenician.[181] The growing body of evidence for resident easterners (Cypriots, Phoenicians, Phoenicians from Cyprus or broadly Levantine) in Geometric and early Archaic Aegean places such as Lefkandi,[182] Rhodes,[183] Crete[184] and Corinth[185] suggests that these people (craftsmen in particular) were supplying Levantine style products to the Aegean customers. Although similar pattern in the Northern Aegean must have been on a smaller scale, the presence of some individuals from the Eastern Mediterranean (Cyprus, Phoenicia) is not entirely impossible. The Phoenician presence in the Aegean has been seen as an example of *enoikismos* when Levantine people were integrated in the local communities rather than establishing settlements,[186] and Fletcher has argued that this pattern characterised the North Phoenician (Sidonian) enterprise,[187] possibly in cooperation with Euboeans.[188] A discreet settling among the native community could also provide a useful approach to understanding Herodotus claims regarding the Phoenician presence on Thasos. Although the archaeology of the island has not yielded unquestionable evidence yet, a small number of Eastern Mediterranean people resident or visiting the island and the opposite Thracian coast could be imagined. A long time ago Graham argued for a leading role played by the Phoenicians in the north Aegean exchange networks, connecting the distribution of a regional Subgeometric pottery group known as G 2-3 Ware to their maritime activities.[189] Although this statement is probably going too far, it is an interesting coincidence (if it is a coincidence at all) that the distribution map of G 2-3 Ware overlaps with the map of sites where Cypriot, Phoenician and Phoenician-type finds have come to light or these associated with Phoenicians by the ancient written testimonies (Methone, Karabournaki, Thasos and the opposite coastal sites, Samothrace, Troy, Lemnos).[190] Both sets of evidence

180 I would like to clarify that, by using the term *Phoenician craftsmen* here, I mean people who may have come from Cyprus or Rhodes, for example, not necessarily directly from metropolitan Phoenicia.

181 Papadopoulos 2016, 1238-54 also advocates a possible Phoenician presence in Methone in regard to their contribution to the early development of the Greek alphabet. A 6th c. BC votive statuette of an Eastern deity with Phoenician votive inscription was discovered in ancient Stageira and interpreted as a dedication of a Phoenician visitor to one of the Archaic temples of the city, Vainstub 2014, 345-50.

182 See the discussion in Papadopoulos 2011, 113-33.

183 Bourogiannis 2013, 139-89.

184 See the summarising discussions with earlier references in Shaw 1989, 165-83; Kourou 2000, 1067-81; Markoe 2003, 209-16; Kotsonas and Stampolidis 2006, 337-60.

185 Morris and Papadopoulos 1998, 251-63.

186 Bourogiannis 2013, 175. See also Papadopoulos and Lyons 2002: "*they did not establish colonies or even build settlements, but merely settled among the natives*."

187 It was contrasted to the Tyrian ventures characterised by "*deliberate maintenance of their individuality and the foundation of colonies*," Fletcher 2004, 60, cf. also Pekham 1998, 353.

188 Similarly, Boardman (2006, 195-200) advocates a Greek (Euboean)-Phoenician cooperation in the Central and Western Mediterranean before the 6th c. trade rivalry started and the model of their interaction changed. See also Hodos (2011, 38) who advocates that "*Greeks and Phoenicians working in cooperation with one another or cargo ships was not an uncommon occurrence*" in a broader Mediterranean context.

189 Graham 1978, 61-98.

190 There is still no published G 2-3 Ware from sites in Chalkidike, but judging by its distribution pattern I expect that it will come to light. It is also perhaps a matter of correct identification. For summarising discussions on G 2-3 Ware, cf. Ilieva 2009, 109-23; 2013, 123-31; 2014, 85-96; 2015, 146-57; 2016, 207-23; Ilieva *et al.* 2014, 565-74.

whether put together or viewed separately are certainly indicative of a dynamic regional maritime exchange network.

On the other hand the variety of Eastern Mediterranean finds from the Northern Aegean (Map 2) takes the discussion back to the wider Aegean system of trade networks. The concept of network, which "*functions as networks do-without a centre*,"[191] provides an operative theoretical background for advocating cooperative commercial ventures of Aegean and Eastern Mediterranean (Cypriot, Phoenician, Syrian) traders.[192] The limited volume and diverse nature of finds of Eastern Mediterranean origin or inspiration in the North Aegean suggest that their distribution in the area could be the end result of the activity of intersecting regional exchange networks with ports of trade facilitating mixed merchandise cargoes.[193] Cyprus, with its mixed demographic background, maritime expertise, long-lasting commercial experience and favourable location, provides a natural intersecting point for the Levantine and Southern Aegean trade routes. It is not a surprise, therefore, that Cypriot vases and a Phoenician jug of probably Dodecanese origin were discovered in Karabournaki, that a Cypriot and a Phoenician neck-ridge juglets came from Torone, or an Attic SOS amphora with Cypriot syllabary inscription from Mende. The last one offers an excellent example of a vessel with biography and several possible interpretations. It could have belonged to a literate Cypriot resident in Athens and arrived in Mende via Euboea for example, it could have been imported to Cyprus first, where it was inscribed and transported to the northern Aegean at a later date, or even being inscribed in the Northern Aegean suggesting a Cypriot presence.[194] This complex, mixed nature of the Late Geometric and Early Archaic exchange system could be also illustrated by the slightly later Cypriot basket amphora from Abdera which is indicative for the role of the South-Eastern Aegean and Ionian ports of trade in distributing Eastern Mediterranean goods. A link between the Northern Aegean and East Greece as early as the late 8th c. BC can be illustrated by the ceramic wares originating in a number of Northern Aegean sites,[195] such as, for example, transport amphorae discovered in Methone and Sindos[196] or East Greek fine ware of late 8th c. BC date from Karabournaki.[197]

The limited archaeological evidence from the North-Eastern Aegean, on the other hand, comes from the local Trojan copy of a Phoenician trefoil mouthed jug and possibly the golden discs from the cemetery of Hephaestia on Lemnos. Nevertheless, the literary testimonies for

---

191 Papadopoulos 2011, 130. For the network concept cf. also Crielaard 1998, 187-206; Malkin *et al.* 2009, 1-11.

192 Bourogiannis (2007, 494) refers to probably the best material manifestation, although of slightly later date (second half of 7th c. BC), of the complex, mixed nature of the contacts between the Aegean and the Eastern Mediterranean: the Vroulia Sphinx-a Cypriot limestone figure with incised Phoenician inscription, which was offered in a Greek sanctuary. Cf. Hodos 2011, 23-45 on the Greek-Phoenician cooperation patterns in the Mediterranean; Κοτσώνας (2012, 111-299) for a theoretical informed discussion of Aegean networks.

193 Sherratt (2000, n. 3) discusses the similar concept of intersecting trade circles in regard to the circulation of metal goods in the end of the LBA in the Eastern Mediterranean.

194 See Bourogiannis (2007, 439) who suggests that its presence in the Northern Aegean should perhaps be seen in the context of trade activities of Cypriots in the area. Καρναβά (2013, 163) also interprets the inscription as an indication of a Cypriot merchant/captain.

195 For the role of the eastern Aegean centres in the commercial exchange with the northern Aegean and the presence of Ionian and Aeolian Greeks in coastal settlements around the Thermaic Gulf and Chalcidice as early as the late 8th c. BC, cf. Papadopolulos 2005, 586-7; Κοτσώνας 2012, 233; Tiverios 2017, 423-4.

196 Five examples of Chian transport amphorae from the "Ypogeio" come from late 8th-early 7th c. BC context, while examples from Sindos were also dated to the second half of the 8th c. BC, cf. Κοτσώνας 2012, 199. Similar fragments of late 8th c. BC Chian transport amphorae were also discovered at Krania in Pieria: Gimatzidis 2010, 290 n. 1804. Samian, Milesian and Lesbian transport amphorae of late 8th c. BC date are also known from Methone, cf. Κοτσώνας 2012, 180-215; Φίλης 2012, 276

197 Τσιαφάκη 2012, 235.

Phoenicians in that part of the northern Aegean, survived in the Iliad, the Herodotus claims and via the mythology, are much stronger, which may suggest that a different mechanism, in the absence of the Euboeans east of Chalkidike, may have been in operation. We should, perhaps, consider a different pattern of involvement of the local, non-Greek populations, contrasting to that in the western corner of the northern Aegean.

All this leads to the logical question:

DID THE PHOENICIANS REACH THE NORTHERN AEGEAN?

Even with such diverse evidence, we can still offer only generalising conclusions regarding the Phoenician, or broadly Eastern Mediterranean involvement in the Northern Aegean. The archaeological record from the area suggests that a direct link with metropolitan Phoenicia is currently hard to prove. This does not mean, however, that Phoenician people (merchants, craftsmen) did not reach the Northern Aegean. It seems that the process has happened via places such as Cyprus, Euboea, or Rhodes where Phoenicians had already settled (Kition, Rhodes) or their presence is advocated (Euboea). The opening of the Northern Aegean (mainly its western corner) for the Aegean commerce facilitated the appearance of Cypriot, Phoenician and Phoenician-style objects in the area. It probably involved eastern Mediterranean people, Cypriots and Phoenicians who were already present in the Aegean, active in crafts and commercial exchange and extending their activities to the North, likely in cooperation with Greeks (especially Euboeans). I suggest that there is an obvious difference in the volume and nature of the relevant material and written record from and for the western and the eastern parts of the Northern Aegean (Map 2). I believe that if we accept Homer and Herodotus's claims for Phoenician presence in the north-eastern Aegean, the lack of archaeological expression should perhaps be linked to the pattern of interaction with the native non-Greek people. Integration of a small number of easterners among the local communities is not unlikely.[198] The possibility of resident Phoenician craftsmen in places such as Methone or Lemnos, or perhaps a Cypriot in Mende was advocated in the text, while a similar possibility was raised by Fletcher in regard to the Torone finds.[199] The Methone and Karabournaki discoveries, however, illustrate a far more complex picture of exchange flow and interactions. While the instrumental role of the Euboeans as middlemen between the Eastern Mediterranean and the Southern Aegean on one side and its North-Western part on the other, has been repeatedly advocated in relevant discussions, the mobility and presence of Cypriot Phoenician merchants and craftsmen should not be underestimated.

The volume and nature of Cypriot, Phoenician and Phoenician-type products from the Northern Aegean fits better the picture of mixed-cargo ships delivering a variety of goods originating in different parts of the Aegean and the Eastern Mediterranean. To attempt an estimation of the scale and significance of the role played by each one of the commercial partners-Euboeans, Cypriots, Phoenicians in the Northern Aegean interplay would be at least unwise, considering the present volume of evidence. While the role of the Euboeans in the area

198 I would like to attract the attention to an analogous example of another group of famous easterners that, according to Herodotus, not only crossed, but established themselves in Aegean Thrace-the Persians. It is a well-known axiom that had the Herodotus text not survived, the archaeological record would never make us guess their presence in the area. Nevertheless, no one questions the validity of this written testimony, while the information on the Phoenicians in the area is frequently scrutinised in comparison and juxtaposition to the material evidence (or more correctly its absence).

199 Fletcher 2008, 7.

around the Thermaic Gulf and the western tips of Chalkidike seems significant, they did not venture much beyond that towards the central and eastern part of the Northern Aegean which was still a non-Greek territory in the late 8th and the very beginning of the 7th c. BC.[200] The lack of material expression of the postulated Phoenician involvement along the coast to the east of river Strymon is perhaps not a mere coincidence. It can be compared to the lack of Mycenaean and Geometric finds in the same area[201] and may point at the strong presence (political and economic) of the local Thracian tribes. It does not necessarily mean, however, that there was no interaction between the local Thracians and Cypriots or Phoenicians from Cyprus reaching the Northern Aegean.

ACKNOWLEDGEMENTS

I would like to express my gratitude to Prof. M. Tiverios, Prof. N. Kourou, Dr D. Tsiafaki, Dr T. Hodos, Dr R. Georgieva, Dr A. Kotsonas, Dr M. Vassileva and the anonymous reviewers for reading the article and offering helpful and stimulating comments and suggestions. I am especially thankful to Dr T. Hodos for the English language corrections.

200 Troy, to the east, could be seen as an exception although its colonisation is far from clear (if there was such process at all) and a mixed population has been successfully advocated, cf. Rose 2008, 399-430.

201 The island of Thasos is a notable exception as Mycenaean wares were discovered there. Although LG ceramics have come to light on Thasos and at a number of sites along the coast between the rivers Strymon and Nestos, these are all products of North Aegean workshops, not imports from Euboea or mainland Greece.

CITED WORKS

Александров, Ст. 2002. "Селище от късната бронзова епоха край с. Копривлен." In Копривлен. Том 1, edited by А. Божкова, and П. Делев, 61-82. София: ANOUS.

Archibald, Z. 2013. *Ancient Economies of the Northern Aegean*. Oxford: Oxford University Press.

Astour, M. 1965. "The origin of the Terms "Canaan," "Phoenician," and "Purple." *JNES* 24(4):346-50.

Athanassiadou, A. 2012. In *Greeks and Phoenicians at the Mediterranean Crossroads*, edited by P. Adam-Veleni, and E. Stefani, 161 nos. 109-11. Archaeological Museum of Thessaloniki Publications 15. Thessaloniki: Ziti.

Aubet, M.E. 1997. *The Phoenicians and the West. Politics, Colonies, and Trade.* Cambridge: Cambridge University Press.

_____. 2001. *The Phoenicians and the West. Politics, Colonies, and Trade.* 2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press.

Aubet Semmler, M.E. 2002. "Phoenician Trade in the West: Balance and Perspectives." In *The Phoenicians in Spain. An Archaeological Review of the Eight-Sixth Centuries B.C.E.,* edited by M. Bierling, 97-112. Winona Lake: Eisenbrauns.

Bayne, N. 2000. *The Gray Wares of North-West Anatolia*. Bonn: Habelt.

Bernard, P. 1964. "Ceramiques de la premiere moitie du VIIe siecle a Thasos." *BCH* 88(1):77-146.

Bikai, P. 1978. *The Pottery of Tyre.* Warminster: Aris and Phillips.

_____. 1987. *The Phoenician Pottery of Cyprus.* Nicosia: A.G. Leventis Foundation.

Blegen, C., C. Boulter, J. Caskey, and M. Rawson. 1958. *Troy, settlement VIIa, VIIb and VIII*, Vol. IV. Princeton: Princeton University Press.

Block, D.I. 1998. *The Book of Ezekiel. Chapters 25-48*. Cambridge: W. B. Eerdmans.

Blonde, F., A. Muller, D. Mulliez, M. Kohl, and G. Sanidas. 2008. "Thasos in the age of Archilochos." In *Archilochos and his Age. Paros 2, Proceedings of the 2nd International Conference on Paros and the Archaeology of the Cyclades, Paros, October 2005*, edited by D. Katsanopoulou, I. Petropoulos, and S. Katsarou, 67-83. Athens: Diktynna.

Blonde, F., A. Muller, and D. Mulliez 2009. "Ανθρώπινοι και περιβαλλοντικοί παράμετροι της πολεοδομικής δυναμικής." In *20 χρόνια Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη*, edited by P. Adam-Veleni, 395-406. Thessaloniki: Θανάσης Αλτιντζής.

Boardman, J. 2006. "Early Euboean settlements in the Carthage area." *OJA* 25(2):195-200.

Βοκοτοπούλου, Ι., and Σ. Μοσχονησιώτη. 1990. "Το παράλιο νεκροταφείο της Μένδης." Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη 4:411-25.

Bourogiannis, G. 2000. "The Black-on-Red Pottery found in Cos: from Pots to Trade or Immigrants." AION 7:9-23.

_____. 2007. "Κυπριακή και φοινικική κεραμική στο Αιγαίο κατά τους πρώιμους ιστορικούς χρόνους: εμπορικά δίκτυα και το πρόβλημα του Black-on-Red." Ph.D. diss., National and Kapodistrian University of Athens.

_____. 2009. "Eastern influence on Rhodian Geometric pottery: foreign elements and local receptiveness." In *Cyprus and East Aegean. Intercultural contacts from 3000 to 500 BC.,* edited by V. Karageorghis, and O. Kouka, 114-30. Nicosia: A.G. Leventis Foundation.

_____. 2012a. "Introduction to the Phoenician problematic." In *Greeks and Phoenicians at the Mediterranean Crossroads*, edited by P. Adam-Veleni, and E. Stefani, 31-41. Archaeological Museum of Thessaloniki Publications 15. Thessaloniki: Ziti.

_____. 2012b. "Pondering the Cypro-Phoenician conundrum. The Aegean view of a bewildering term". In *Cyprus and the Aegean in the Early Iron Age. The Legacy of Nicolas Coldstream*, edited by M. Iakovou, 183-207. Nicosia: Bank of Cyprus Cultural Foundation.

_____. 2012c. "Rhodes, Cos and the White Painted Ware of Cyprus: Introduction to Contacts in the Early Iron Age." In *ATHANASIA. The Earthly, the Celestial and the Underworld in the Mediterranean from the Late Bronze and the Early Iron Age*, edited by N. Stampolidis, A. Kanta, and A. Giannikouri, 67-84. Heraklion: University of Crete.

_____. 2013. "Who hides behind the pots? A Reassessment of the Phoenician Presence in Early Iron Age Cos and Rhodes." *Ancient Near Eastern Studies* 50:139-89.

Bozkova, A. 2002. "Pottery with Geometric Decoration and Related Wares." In *Koprivlen I*, edited by A. Bozkova, and P. Delev, 133-44. Sofia: ANOUS.

Bozkova, A., and P. Delev 2012. "Archaic Pottery with Painted Decoration from South-Western Bulgaria." In *Archaic Pottery of the Northern Aegean and its Periphery*, edited by M. Tiverios, V. Misailidou-Despotidou, E. Manakidou, and A.

Arvanitaki, 69-78. Thessaloniki: Ziti.

Bouzek, J., and D. Graninger 2015. "Geography." In *A Companion to Ancient Thrace*, edited by J. Valeva, D. Graninger, and E. Nankov, 12-22. Blakwell Companions to the Ancient World. Chichester: Wiley Blackwell.

Burkert, W. 2002. "Ελληνική περιφέρεια: τα μυστήρια της Σαμοθράκης." In Λατρείες στην «περιφέρεια» του αρχαίου ελληνικού κόσμου, edited by A. Αβαγιανού, 31-63. Athens: Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερεύνων.

Cambitoglou, A. 2002. "Military, Domestic and Religious Architecture at Torone in Chalkidike." In *Excavating Classical Culture: Recent Archaeological Discoveries in Greece*, edited by M. Stamatopoulou, and M. Yeroulanou, 21-56. BAR International Series 1031. Oxford: Beazley Archive and Archaeopress.

Cambitoglou, A., J. Papadopoulos, and K. Jones 2001. *Torone I: The Excavations of 1975, 1976 and 1978.* Athens: The Archaeological Society at Athens.

Catling, H.W. 1994. "Cyprus in the 11th Century BC-an End or a Beginning?" In *Cyprus in the 11th Century BC: Proceedings of the international symposium organised by the Archaeological Research Unit of the University of Cyprus and the A.G. Leventis Foundation*, edited by V. Karageorghis, 132-41. Nicosia: A.G. Leventis Foundation.

CMS VS1B = *Online Corpus of the Minoan and Mycenaean Seals/ Corpus der Minoischen und mykenischen Siegel, Vol. V, Suppl. 1B: Griechenland, Neufunde*. AWOL April 28, 2015.

Coldstream, N. 1982. "Greeks and Phoenicians in the Aegean." In *Phönizier im Westen. Madrider Beiträge 8,* edited by H.G. Niemeyer, 261-75. Mainz: Phillip von Zabern.

_____. 1983. "Gift exchange in eight century BC." In *The Greek renaissance of the eight century BC. Tradition and Innovation. Proceedings of the Second International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 1-5 June 198*, edited by R. Hägg, 201-206. Stockholm: Svenska institutet i Athen.

_____. 1998. "Crete and the Dodecanese: Alternative Eastern Approaches to the Greek World during the Geometric period." In *Eastern Mediterranean: Cyprus-Dodecanese-Crete 16th-6th cent. B.C.*, edited by V. Karageorghis, and N. Stampolidis, 255-63. Athens: University of Crete and A.G. Leventis Foundation.

_____. 2006. "Other people's pot. Ceramic borrowing between the early Greeks and Levantines, in various Mediterranean contexts." In *Across Frontiers. Etruscans, Greeks, Phoenicians and Cypriots. Studies in Honour of Davis Ridgway and Francesca Romana Serra Ridgway,* edited by E. Herring, I.S. Lemos, F. Lo Schiavo, L. Vagnetti, R. Whitehouse, and J. Wilkins, 49-55. London: Accordia Research Institute, University of London.

Cordano, F. 1984. "L'uso della scrittura in Italia meridionale e Sicilia nei secoli VIII e VII a.C." *Opus* 3(2):281-309.

Courtils, J. des, and A. Pariente 1991. "Problèmes topographiques et religueux à l'Hérakleion de Thasos." In *L'espace sacrificiel les civilisations méditerranéennes de l'antiquité*, edited by R. Étienne, and M.-Th. le Dinahet, 67-73. Paris: de Boccard.

Courtils, J. des, A. Pariente, and A. Gardeisen 1996. "Sacrifice d'annimaux á l'Hérakleion de Thasos." *BCH* 120:799-820.

Crielaard, J.P. 1998. "Surfing on the Mediterranean Web: Cypriot Long-distance Communications during the Eleventh and Tenth Centuries B.C." In *Eastern Mediterranean: Cyprus-Dodecanese-Crete 16th-6th cent. B.C.*, edited by V. Karageorghis, and N. Stampolidis, 187-206. Athens: University of Crete and A.G. Leventis Foundation.

_____. 2000. "Homeric and Mycenaean long-distance contacts: discrepancies in the evidence." *BaBesch* 75:51-63.

Damyanov, D. 2003. "Das Weltbild der Thraker. Thrakische Hügelgrab-Nekropole bei Ljubtscha, Westliche Rhodopen." *Thracia* 15:581-95.

Dupont, P., and E. Skarlatidou 2012. "Archaic Transport Amphoras from the First Necropolis of Clazomenian Abdera." In *Archaic Pottery of the Northern Aegean and its Periphery*, edited by M. Tiverios, V. Misailidou-Despotidou, E. Manakidou, and A. Arvanitaki, 253-64. Thessaloniki: Ziti.

Fappas, I. 2013. "Precious gifts and the circulation of oils in the ancient Eastern Mediterranean." *TALANTA* 44:157-82.

Ficuciello, L. 2013. *Lemnos. Cultura, storia, archeologia, topografia di un'isola del Nord-Egeo*. Athens: SAIA.

Φίλης, Κ. 2012. "Ιωνικοί εμπορικοί αμφορείς στο Βόρειο Αιγαίο." In *Archaic Pottery of the Northern Aegean and its Periphery*, edited by M. Tiverios, V. Misailidou-Despotidou, E. Manakidou, and A. Arvanitaki, 265-80. Thessaloniki: Ziti.

Fletcher, R. 2004. "Sidonians, Tyrians and Greeks

in the Mediterranean: the evidence from the Egyptianising amulets." *Ancient West and East* 3:51-77.

_____. 2006. "The cultural biography of a Phoenician mushroom-lipped jug." *OJA* 25(2):173-94.

_____. 2008. "Fragments of Levantine Iron Age pottery in Chalkidike." *MeditArch* 21:3-7.

Georgiou, A. 2015. "Cyprus during the "Crisis years" revisited." In *The Mediterranean Mirror. Cultural contacts in the Mediterranean Sea between 1200 and 750 B.C.,* edited by A. Babbi, F. Bubenheimer-Erhart, B. Marín-Aguilera, and S. Mühl, 129-45. RGZM-Tagungen 20. Mainz: Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums.

Gilboa, A., P. Waiman-Barak, and R. Jones. 2015. "On the Origin of Iron Age Phoenician Ceramics at Kommos, Crete: Regional and Diachronic Perspectives across the Bronze Age to Iron Age Transition." *BASOR* 374:75-102.

Gimatzidis, S. 2010. *Die Stadt Sindos. Eine Siedlung von der Späten Bronze- bis zur Klassischen Zeit am Thermaischen Golf in Makedonien.* Prähistorische Archäologie in Südosteuropa 26. Rahden: Verlag Marie Leidorf.

_____. 2014. "Does time stand still in the Aegean? Early Iron Age chronology at Kastanas revisited." In *A century of research in prehistoric Macedonia 1912-2012,* edited by E. Stefani, N. Merousis, and A. Dimoula, 303-12. Archaeological Museum of Thessaloniki Publications 22. Thessaloniki: Ziti.

Graham A.J. 1987. "The foundation of Thasos." *BSA* 73:61-98.

_____. 1992. "Abdera and Teos." *JHS* 112:44-73.

_____. 2001. "Thasian controversies." In *Collected Papers in Greek Colonization*, 365-402. Mnemosyne Suppl. 214. Leiden: Brill.

Grandjean, Y., and F. Salviat 2000. *Guide de Thasos, deuxième* édition *refondue et mise à jour*. Athens, Paris: De Boccard.

Graninger, D. 2015. "Ethnicity and *Ethne*." In *A Companion to Ancient Thrace*, edited by J. Valeva, D. Graninger, and E. Nankov, 22-33. Blakwell Companions to the Ancient World. Chichester: Wiley Blackwell.

Greene, E. S., J. Leidwanger, and H. Özdaş. 2013. "Expanding Contacts and Collapsing Distances in Early Cypro-Archaic Trade: Three Case Studies of Shipwrecks off the Turkish Coast." In *Transport Amphorae and Trade of Cyprus*, edited by M. L. Lawall, and J. Lund, 21-34. Aarhus: Aarhus University.

Havelock, E. 1982. *The literate Revolution in Greece and its Cultural Consequences.* Princeton: Princeton University.

Hodos, T. 2006. *Local Responses to Colonization in the Iron Age Mediterranean.* London, New York: Routledge.

_____. 2011. "A Phoenician Past and Present." *Bulletin of the Royal Institute for Inter-Faith Studies* 13:23-45.

Hodos, T., C. Knappett, and V. Kilikoglou 2005. "Middle and Late Iron Age painted ceramics from Kinet Hüyük: macro, micro and elemental analyses." *AnatSt* 55:61-87.

Hölbl, G. 1986. Ägyptisches Kulturgut im Phönikischen und Punischen Sardinien. Leiden: Brill.

Iakovou, M. 2006. "Greeks," "Phoenicians" and "Eteocypriots." Ethnic Identities in the Cypriot Kingdoms." In "*Sweet Land": Lectures on the History and Culture of Cyprus*, edited by J. Chrysostomides, and Ch. Dendrinos, 27-59. Camberley: Porphyrogenitus.

_____. Ed. 2012a. *Cyprus and the Aegean in the Early Iron Age. The Legacy of Nicolas Coldstream.* Nicosia: Bank of Cyprus Cultural Foundation.

_____. 2012b. "External and internal migration during the 12th c. BC. Setting the stage for an economically successful Early Iron Age in Cyprus." In *Cyprus and the Aegean in the Early Iron Age. The Legacy of Nicolas Coldstream*, edited by M. Iakovou, 207-29. Nicosia: Bank of Cyprus Cultural Foundation.

_____. 2014. "Cyprus during the Iron Age through the Persian Period." In *The Oxford Handbook of Ancient Levant*, edited by M. Steiner, and A. Killebrew, 795-824. Oxford: Oxford University.

Ignatiadou, D. 2015. "Early glass in Methone." In *Annales du 19e Congrès de l'Association Internationale pour l'Histoire du Verre*, edited by I. Lazar, 81-8. Koper: AIHV.

Ιγνατιάδου, Δ., and Κ. Χατζηνικολάου 2002. "Γυάλινες χάντρες από το αρχαίο νεκροταφείο Θέρμης (Σέδες), Θεσσαλονίκης." In Το γυαλί από την αρχαιότητα ως σήμερα, edited by Π. Θέμελης, 57-72. Αθήνα: Εταιρεία Μεσσηνιακών Αρχαιολογικών Σπουδών.

Ilieva, P. 2009. "G 2-3 Ware" and the non-Greek Populations on the North Aegean coast." In *Greeks and Thracians in Coastal and Inland Thrace during the Years Before and After the Great Colonization*, edited by Z. Bonias, and J. Perreault, 109-23. Thasos: Δράσεις αλληλεγγύης στην Μεσόγειο και τα Βαλκάνια.

_____. 2013. "*G 2-3 Ware*: The Sub(proto)geometric Tradition of the Northeastern Aegean." In

Κεραμικά εργαστήρια στο Βορειοανατολικό Αιγαίο *(8ος- αρχές 5ου αι. π. Χ.)*, edited by P. Adam-Veleni, P., E. Kefalidou, and D. Tsiafakis, 123-31. Θεσσαλονίκη: Ζήτη.

_____. 2014. "Regional standardization and local variation: the case of the North Aegean G 2-3 Ware." In *Understanding standardization and variation in Mediterranean ceramics. Mid 2nd to late 1st millennium BC.,* edited by A. Kotsonas, 85-96. BABESCH Suppl. 25. Leuven, Paris, Walpole MA: Peeters.

_____. 2015. "G 2-3 Ware cosmetic vases reconsidered: between Mycenaean and Archaic Greece in the necropolis of Hephaistia on Lemnos." In *KERAMOS. Ceramics: a cultural approach,* ed. G. Gurtekin-Demir, H. Cevizoglu, Y. Polat, and G. Polat, 146-57. Ankara: Bilgin.

_____. 2016. "Becoming modern: North Aegean Thracian communities adopting wheel-made ceramics." *Thracia* 21:207-21.

_____. 2018. "Thracians of Odonis, the first Parians on Thasos and the North Aegean neighbours: the case-study of a group of pre/para-colonial ceramics." In *Paros and its Colonies*, edited by D. Katsonopoulou, 231-51. Athens: The Institute for Archaeology of Paros and the Cyclades.

Ilieva, P., Δ. Τσιαφάκη, Ν. Τσιρλιγκάνης, Α. Σακαλής, and Ν. Καζάκης. 2014. "G 2-3 Ware από τον Βορειοελλαδικό χώρο: η αρχαιομετρική έρευνα 2008-2011." Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη 24:565-74.

Ioannou, Ch. 2017. "La présence Phénicienne en Grèce." In ΤΕΡΨΙΣ. *Studies in Mediterranean Archaeology in Honour of Nota Kourou*, edited by V. Vlachou, and A. Gadolou, 435-46. Brussels: CReA-Patrimonie.

Jigoulov, V.S. 2014. *The social history of Achaemenid Phoenicia.* London, New York: Routledge.

Johnston, A.W., and R. Jones 1978. "The SOS Amphora." *BSA* 73:103-41.

Jones, D. W. 1993. "Phoenician Unguent Factories in Dark Age Greece." *OJA* 12:293-303.

Καρναβά, Α. 2013. "Κύπριοι της 1ης χιλιετίας στον ελλαδικό χώρο: η μαρτυρία των συλλαβικών επιγραφών." In *Epigraphy, Numismatics, Prosopography and History of Ancient Cyprus. Papers in Honour of Ino Nicolaou*, edited by D. Michaelides, 159-69. Uppsala: Paul Astroms.

Κασσέρη, Ε. 2012. "Φοινικική εμπορικοί αμφορείς από τη Μεθώνη Πιερίας." In Κεραμέως παίδες. *Αντίδωρο στον Καθηγητή* Μηχάλη Τιβέριο από τους μαθητές του, edited by Ε. Κεφαλίδου, and Δ. Τσιαφάκη, 299-308. Θεσσαλονίκη: ΕΑΕ.

Kassianidou, V. 2013. "The production and trade of Cypriot copper in the Late Bronze Age: an analysis of the evidence." *Pasiphae. Rivista di filologia e antichità Egee* 7:133-45.

Kohl, M., A. Muller, Γ. Σανίδας, and M. Σγούρου 2002. "Ο αποικισμός της Θάσου: η επανεξέταση των αρχαιολογικών δεδομένων." Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη 16:57-69.

Κοτσώνας, Α. 2012. "Η ενεπίγραφη κεραμική του «Υπογείου»: προέλευση, τυπολογία, χρονολόγηση και ερμηνεία." In Μεθώνη Πιερίας *I*, edited by Γ. Τζιφόπουλος, 111-300. Θεσσαλονίκη: Υπουργείο Παιδείας, Δία Βίου Μάθησης και Θρησκευμάτων, Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας.

Kotsonas, A., and N. Stampolidis 2006. "Phoenicians in Crete." In *Ancient Greece from the Mycenaean palaces to the Age of Homer*, edited by S. Deger-Jalkotzy, and I. Lemos, 337-60. Edinburgh: Edinburgh University.

Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Χ. 1992. Πρωτοϊστορική Θάσος. Τα νεκροταφεία του οικισμού Καστρί. Αθήνα: ΤΑΠΑ.

Kourou, N. 2000. "Phoenician presence in Early Iron Age Crete reconsidered." In *Actas del IV Congreso Internacional de Estudios Fenicios y Púnicos*, edited by M.E. Aubet, and M. Barthélemy, 1067-81. Cádiz: Servicio de Publicaciones Universidad de Cádiz.

_____. 2003. "Rhodes: the Phoenician Issue Revisited. Phoenicians at Vroulia?" In *Ploes - Sea Routes...Interconnections in the Mediterranean 16th-6th c. BC.*, edited by N. Stampolidis, and V. Karageorghis, 249-62. Athens: The University of Crete and A.G. Leventis Foundation.

_____. 2008a. "The Aegean and the Levant in the Early Iron Age. Recent Developments." In *Interconnections in the Eastern Mediterranean. Lebanon in the Bronze and Iron Ages*, edited by A. M. Maïla-Afeiche, 361-74. BAAL. Hors-Série VI. Beirut: Ministère de la Culture, Direction Générale des Antiquités.

_____. 2008b. "The Evidence from the Aegean." In *Beyond the Homeland: Markers in Phoenician Chronology,* edited by C. Sagona, 305-64. Ancient Near Eastern Studies Suppl. 28. Leuven, Paris, Dudley, MA: Peeters.

_____. 2012. "Phoenicia, Cyprus and the Aegean: J. N. Coldstream's contribution and the current state of research." In *Cyprus and the Aegean in the Early Iron Age. The Legacy of Nicolas Coldstream*, edited by M. Iakovou, 33-51. Nicosia: Bank of Cyprus Cultural Foundation.

Kourou, N., and E. Grammatikaki. 1998. "An Anthropomorphic Cippus from Knossos, Crete." In

Archäologische Studien in Kontaktzonen der antiken Welt. Veröffentlichungen der Joachim Jungius. Gesellschaft der Wissenschaften 87, edited by R. Rolle, and K. Schmidt, 1-19. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

Launey, M. 1944. *Le sanctuaire et le culte d'Héraklès à Thasos.* Études Thasiennes 1. Paris: De Boccard

Leidwanger, J. 2006. "The Cypriot Transport Amphora. Notes on its Development and Distribution." *Skyllis* 7:24-32.

Lemos, I. 2002. *The Protogeometric Aegean. The Archaeology of the Late Eleventh and Tenth Centuries BC*. Oxford: OUP.

Lewis, N. 1958. *Samothrace,* Vol. 1, *The Literary Sources.* New York: Pantheon Books.

Lipiński, E. 2004. *Itineraria Phoenicia.* Studia Phoenicia 18. Orientalia Lovaniensia Analecta 127. Leuven: Peeters.

Liverani, M. 1990. *Prestige and Interest. International Relations in the Near East ca. 1600-1100 B.C.* Padova: Sargon.

_____. 2008. "The Late Bronze Age: Materials and Mechanisms of Trade and Cultural Exchange." In *Beyond Babylon. Art, Trade and Diplomacy in the Second Millennium B.C.*, edited by J. Aruz, K. Benzel, and J. M. Evans, 161-8. New York: Metropolitan Museum of Art.

Malkin, I., Ch. Constantakopoulou, and K. Panagopoulou. Eds. 2009. *Greek and Roman networks in the Mediterranean.* London, New York: Routledge.

Markoe, G.E. 2000. *Peoples of the Past. Phoenicians.* Berkley, Los Angeles: University of California.

_____. 2003. "Phoenician metalwork abroad: a question of export or on-site production?" In *Ploes - Sea Routes... Interconnections in the Mediterranean 16th-6th c. BC*, edited by N. Stampolidis, and V. Karageorghis, 209-16. Athens: The University of Crete and A.G. Leventis Foundation.

Martelli, M. 1991. "I Fenici e la Questione Orientalizzante in Italia." In *Atti del II Congresso Internazionale di Studi Fenici e Punici,* Vol. 3, 1049-72 Roma: Consiglio nazionale delle ricerche.

Mazar, E. 2001. *The Phoenicians in Achziv, the southern cemetery: Jerome J. Loss Expedition, final report of the excavations 1988-1990*. Barcelona: Carrera.

McGovern, P.E, and R.H. Michel 1990. "Royal purple dye: its identification by complimentary physico-chemical techniques." *MASCA Research Papers in Science and archaeology* 7:69-76.

Morris, S. P., and J. Papadopoulos 1998. "Phoenicians and the Corinthian Pottery Industry." In *Archäologische Studien in Kontaktzonen der antiken Welt,* edited by R. Roller, and K. Schmidt, 251-63. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

Moscati, S. Ed. 1988. *I Fenici.* Milano: Bompiani.

Μπέσιος, Μ. 2012. "Η ανασκαφή του "Υπογείου." In Μεθώνη Πιερίας *Ι*, edited by Γ. Τζιφόπουλος, 41-112. Θεσσαλονίκη: Υπουργείο Παιδείας, Δία Βίου Μάθησης και Θρησκευμάτων, Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας.

Μπέσιος, Μ., Α. Αθανασιάδου, Ε. Γεροφωκά, and Μ. Χριστάκου-Τόλια 2004. "Μεθώνη 2004." Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη 18:367-76.

Μπέσιος, Μ., Γ. Τζιφόπουλος, and Α. Κοτσώνας 2012. "Επίλογος." In Μεθώνη Πιερίας *Ι*, edited by Γ. Τζιφόπουλος, 321-8. Θεσσαλονίκη: Υπουργείο Παιδείας, Δία Βίου Μάθησης και Θρησκευμάτων, Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας.

Muller, A., and D. Mulliez. 2009. "Από την Οδωνίδα στην Θάσο. Θράκες και Έλληνες (8ος-6ος αι. π.Χ.): προσπάθεια απολογισμού." In *Greeks and Thracians in coastal and inland Thrace during the years before and after the Great Colonization. Proceedings of the International Symposium, Thasos 26-27 September 2008*, edited by Z. Bonias, and J. Perreault, 135-50. Θάσος: Δράσεις Αλληλεγγύης στην Μεσόγειο και τα Βαλκάνια.

Mustilli, D. 1932-3. "La necropolis tirrenica di Efestia." *ASAA* 15-6:1-278.

Negbi, O. 1992. "Early Phoenician Presence in the Mediterranean Islands: A Reappraisal." *AJA* 96:599-615.

Niemeyer, H.G. 1990. "The Phoenicians in the Mediterranean: A Non-Greek Model for Expansion and Settlement in Antiquity." In *Greek Colonists and Native Populations,* edited by J.P. Descoeudres, 469-89. Oxford: Clarendon Press.

_____. 2005. "Phoenicians vs. Greeks: Achievements and Polemics in Archaeological Research Since the Discovery of Al Mina." In *Atti del V Congresso Internazionale di Studi Fenici e Punici*, edited by A. Spanò Giammellaro, 11-7. Palermo: Università di Palermo.

Nijboer, A. 2004. "Jewellers' Workshops in Context." In *Ancient Gold Technology: America and Europe,* edited by A. Perea, I. Montero, and O. García-Vuelta, 371-83. Anejos de Archivo Español de Arqueologia 32. Madrid: CSIC.

Николова, Д. 2008. "Анализ на органика от тракийско могилно погребение край с. Белиш, Троянско." Известия на Националния Исторически Музей 20:192-200.

Núñez, F. 2008. "Phoenicia." In *Beyond the Homeland: Markers in Phoenician Chronology,* edited by C. Sagona, 19-95. Ancient Near Eastern Studies Suppl. 28. Leuven, Paris, Dudley, MA: Peeters.

_____. 2013. "De Tiro a Almuñécar. Conexiones metropolitanas de un contexto colonial Fenicio." *MM* 54:27-88.

_____. 2014. "The ceramic repertoire of the Iron Age." *BAAL. Hors-Série* 9:261-371.

Owen, S. 2000. **"**New light on Thracian Thasos: a reinterpretation of the "Cave of Pan." *JHS* 120:139-43.

_____. 2006. "Mortuary display and cultural contact: a cemetery at Kastri on Thasos." *OJA* 25(4):357-70.

Papadopoulos, J. 2005. *The Early Iron Age Cemetery at Torone.* Los Angeles: Cotsen Institute of Archaeology at UCLA.

_____. 2011. "Phantom Euboians"-A Decade On." In *Euboea and Athens. Proceedings of a Colloquium in Memory of Malcolm B. Wallace,* edited by D. Rupp, and J.Tomlinson, 113-33. Athens: Publications of the Canadian Institute in Greece.

_____. 2016. "The Early History of the Greek Alphabet: New Evidence from Eretria and Methone." *Antiquity* 90:1238-54.

Papadopoulos, J., and C.L. Lyons 2002. "Archaeology and Colonialism." In *The Archaeology of Colonialism*, edited by C. L. Lyons, and J. Papadopoulos, 1-23. Los Angeles: Getty.

Pekham, B. 1998. "Phoenicians in Sardinia: Tyrians or Sidonians?" In *Sardinian and Aegean Chronology: Towards a Resolution of the Relative and Absolute Dating in the Mediterranean*, edited by M.S. Balmuth, and R. H. Tykot, 347-54. Oxford: Oxbow Books.

Popham, M.R., L.H. Sackett, and P.G. Themelis. Eds. 1979-80. *Lefkandi I: The Iron Age Settlement and the Cemeteries. BSA* Suppl. 1. London: Thames and Hudson.

Popham, M.R., P.G. Calligas, and L.H. Sackett. 1993. *Lefkandi II: The Protogeometric Building at Toumba*, Part 2, *The Excavation, Architecture and Finds. BSA* Suppl. 23. Oxford: British School at Athens.

Popov, Hr. 2015. "Settlements." In *A Companion to Ancient Thrace*, edited by J. Valeva, D. Graninger, and E. Nankov, 109-26. Blakwell Companions to the Ancient World. Chichester: Wiley Blackwell.

Pouilloux, J. 1982. "La foundation de Thasos: archéologie, litterature et critique historique." In *Rayonnement grec. Hommages à Charles Delvoye*, edited by L. Hadermann-Misguish, G. Raepsaet, and G. Camèier, 91-101. Bruxelles: Editions de l'Université de Bruxelles.

Πούλιος, Β. 1988. "Έρευνες Παγγαίου." Αρχαιολογικόν Δελτίον 36 (1981): 344.

Pritchard, J. B. 1975. *Sarepta. A Preliminary Report on the Iron Age.* University of Pennsylvania Museum Monographs 35. Philadelphia: University of Pennsylvania Museum.

Quinn, J. 2017. *In Search of the Phoenicians.* Princeton: Princeton University Press.

Rose, C. B. 2008. "Separating fact from fiction in the Aeolian migration." *Hesperia* 77:399-430.

Roux, G. 1979. "L'Héracleion thasien. Problèmes de chronologie et d'architecture." In *Thasiaca*, 191-211. *BCH* Suppl. 5. Paris: De Boccard.

Sagona, A.G. 1982. "Levantine storage jars of the 13th to 4th century BC." *OpAth* 14:73-110.

Salviat, F. 1962. "Lions d'ivoire orientaux à Thasos." *BCH* 86:95-116.

_____. 1990. "Vignes et vins anciens de Maronée à Mendé." In Μνήμη Δ. Λαζαρίδη. Πόλις και χώρα στην αρχαία Μακεδονία και Θράκη, 457-76 Θεσσαλονίκη: Υπουργείο Πολιτισμού, Αρχαιολογικό Μουσείο Καβάλας.

Salviat, F., and J. Servias 1964. "Stéle indicatríee thasienne trouvée au sanctuaire d'Aliki." *BCH* 88:267-87.

Schaus, G. 1992. "Imported West Anatolian pottery at Gordion." *AnatSt* 42:151-77.

Schmid, S.G. 2000-1. "Zwischen Mythos und Realität. Neue Forschungen sum geometrischen und archaischen Eretria." *Nürnberger Blätter zur Archäologie* 17:101-20.

Schreiber, N. 2003. *The Cypro-Phoenician Pottery of the Iron Age.* Culture and History of the Ancient Near East 13. Leiden, Boston: Brill.

Sconzo, P. 2016. "The Archaic Cremation Cemetery on the island of Motya. A Case-Study for Tracing Early Colonial Phoenician Culture and Mortuary Traditions in the West Mediterranean." In *Karthago Dialoge. Karthago und der punische Mittelmeerraum-Kulturkontakte und Kulturtransfers im 1.Jahrtausend vor Christus*, edited by F. Schön, and H. Töpfer, 315-30. Tübingen: University of Tübingen.

Shaw, J.W. 1989. "Phoenicians in Southern Crete." *AJA* 93:163-85.

_____. 2000. "The Phoenician Shrine, ca. 800 B.C., at Kommos in Crete." In *Actas del IV Congreso Internacional de Estudios Fenicios y Púnicos,* Vol. III, edited by M.E. Aubet, and M. Barthélemy,

1107-19. Cádiz: Servicio de Publicaciones Universidad de Cádiz.

Sherratt, S. 1993. "Commerce, iron and ideology: Metallurgical innovations in 12th-11th century Cyprus." In *Cyprus in the 11th century BC. Proceedings of the international symposium organised by the Archaeological Research Unit of the University of Cyprus and A.G. Leventis Foundation*, edited by V. Karageorghis, 59-106. Athens, Nicosia: A.G. Leventis Foundation and University of Cyprus.

_____. 2000. "Circulation of metals and the end of the Bronze Age in the Eastern Mediterranean." In *Metals Make The World Go Round. The Supply and Circulation of Metals in Bronze Age Europe*, edited by C.F.E. Pare, 82-98. Oxford: Oxbow Books.

_____. 2010. "Greeks and Phoenicians: Perceptions of Trade and Traders in the Early First Millennium BC." In *Social Archaeologies of Trade and Exchange: Exploring Relationships between People, Places, and Things*, edited by A. Agbe-Davies, and A. Bauer, 119-42. Walnut Creek: Left Coast.

Sherratt, S., and A. Sherratt. 1991. "From Luxuries to Commodities: The Nature of Mediterranean Bronze Age Trading Systems." In *Bronze Age Trade in the Mediterranean,* edited by N.H. Gale, 351-86. *SIMA* 90. Jonsered: Paul Åströms Förlag.

Σκαρλατίδου, Ε. 2010. Το Αρχαϊκό νεκροταφείο των Αβδήρων. Θεσσαλονίκη: Ζήτη.

Sommer, M. 2010. "Shaping Mediterranean Economy and Trade: Phoenician Cultural Identities in the Iron Age." In *Material Culture and Social Identities in the Ancient World*, edited by S. Hales, and T. Hodos, 114-37. Cambridge, New York: Cambridge University.

Stager, L.E. 2003. "Phoenician Shipwrecks in the Deep Sea." In *Ploes-Sea Routes... Interconnections in the Mediterranean 16th-6th c. BC.*, edited by N. Stampolidis, and V. Karageorghis, 233-47. Athens: The University of Crete and A.G. Leventis Foundation.

Stampolidis, N. 1990. "A Funerary Cippus at Eleutherna-Evidence of Phoenician Presence?" *BICS* 37:99-106.

_____. 2003. "On the Phoenician Presence in the Aegean." In *Ploes - Sea Routes... Interconnections in the Mediterranean 16th-6th c. BC.*, edited by N. Stampolidis, and V. Karageorghis, 217-32. Athens: The University of Crete and A.G. Leventis Foundation.

Stampolidis, N., A. Karetsou, and A. Kanta. Eds. 1998. *Eastern Mediterranean. Cyprus - Dodecanese - Crete 16th-6th cent. B.C.* Heraclion: The University of Crete and A.G. Leventis Foundation.

Steel, L. 2014. "Late Bronze Age Cyprus." In *The Oxford Handbook of Ancient Levant*, edited by M. Steiner, and A. Killebrew, 577-91. Oxford: Oxford University.

Stoss-Gale, Z., and N. Gale 1992. "Sources of copper used on Thasos in Late Bronze and Early Iron Age." In Πρωτοϊστορική Θάσος. Τα νεκροταφεία του οικισμού Καστρί, edited by Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, 782-92. Αθήνα: ΤΑΠΑ.

Τιβέριος, Μ. 1989. "Από τη νησιώτικη κεραμική παραγωγή των αρχαϊκών χρόνων στο βορειοελλαδικό χώρο." Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη 3:617-19.

_____. 1995-2000. "Έξι χρόνια πανεπιστημιακών ανασκαφών στο Καραμπουρνάκι Θεσσαλονίκης (1994-1999)." Εγνατία 5:297-321.

_____. 2004. "Οι πανεπιστημισακές ανασκαφές στο Καραμπουρνάκι Θεσσαλονίκης και η παρουσία των Φοινίκων στο Βόρειο Αιγαίο." In Το Αιγαίο στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, edited by Ν. Σταμπολίδης, and Α. Γιαννικούρη, 295-303. Αθήνα: ΤΑΠΑ.

_____. 2006. "Πάρος - Θάσος - Έυβοια." In Γενέθλιον, edited by Ν. Σταμπολίδης, 73-85. Αθήνα: Ίδρυμα Ν.Π. Γουλανδρή, Μουσείο κυκλαδικής Τέχνης.

_____. 2012. "The Phoenician presence in the Northern Aegean." In *Greeks and Phoenicians at the Mediterranean Crossroads*, edited by P. Adam-Veleni, and E. Stefani, 65-73. Archaeological Museum of Thessaloniki Publications 15. Thessaloniki: Ziti.

_____. 2017. "Εισαγμένη κεραμική στον Θερμαϊκό κόλπο και την Ιβηρική χερσόνησο - Αργανθόνιος (παρατηρήσεις στο πρώιμο εμπόριο κεραμικής)." In ΤΕΡΨΙΣ. *Studies in Mediterranean Archaeology in Honour of Nota Kourou*, edited by V. Vlachou, and A. Gadolou, 419-35. Brussels: CReA-Patrimonie.

Τιβέριος, Μ., and Σ. Γιματζίδης. 2000. "Αρχαιολογικές έρευνες στη διπλή τράπεζα της Αγχιάλου κατά το 2000." Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη 14:193-205.

Τιβέριος, Μ., Ε. Μανακίδου, and Δ. Τσιαφάκη. 2001. "Ανασκαφικές έρευνες στο Καραμπορνάκη το 2001: ο αρχαίος οικισμός." Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη 15:255-62.

_____. 2004. "Ανασκαφικές έρευνες στο Καραμπορνάκη κατά το 2004: ο αρχαίος

οικισμός." Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη, 18:337-44.

Triantafyllidis, P. 2002. "The Art and the Craft of Glass in South-East Aegean." In *Hyalos, Vitrum, Glass. History, Technology and conservation of glass and vitreous materials in the Hellenic world*, edited by G. Kordas, 21-40. Athens: Glasnet.

Τσιαφάκη, Δ. 2012. "Κεραμική Ανατολικής Ελλάδας στο Καραμπουρνάκι." In *Archaic Pottery of the Northern Aegean and its Periphery*, edited by M. Tiverios, V. Misailidou-Despotidou, E. Manakidou, and A. Arvanitaki, 227-38. Thessaloniki: Ziti.

Vainstub, D. 2014. "A Phoenician votive inscription on a figurine from Stageira and the root ṬN.'" In *Phéniciens d'Orient et d'Occident: mélanges Josette Elayi,* edited by A. Lemaire, 345-350. Paris: Editions Jean Maisonneuvre.

Van Berchem, D. 1967. "Sanctuaires d'Hercule-Melqart." Contributions á l'étude de l'expansion phénicienne en Méditerranée." *Syria* 44:73-109.

Vokotopoulou, I., and A. Christidis 1995. "A Cypriot Graffito on an SOS Amphora from Mende, Chalcidice." *Kadmos* 34:5-12.

Voskos, I., and A.B. Knapp. 2008. "Cyprus at the End of the Late Bronze Age: Crisis and Colonization or Continuity and Hybridization?" *AJA* 112:659-84.

Waldbaum, J. 1982. "Bimetallic objects from the eastern Mediterranean and the question of the dissemination of iron." In *Early Metallurgy in Cyprus, 4000-500 B.C.*, edited by J. Muhly, R. Madin, and V. Karageorghis, 325-50. Nicosia: Pierides Foundation.

Whitley, J. 2002. "Objects with Attitude: Biographical Facts and Fallacies in the Study of Late Bronze Age and Early Iron Age Warrior Graves." *CAJ* 12:217-32.

Winter, I.J. 1995. "Homer's Phoenicians: History, Ethnography, or Literary Trope? [A Perspective on Early Orientalism]." In *The Ages of Homer: A Tribute to Emily Townsend Vermeule*, edited by J.B Carter, and A.P. Morris, 247-71. Austin: University of Texas.

Христов, Ив. 2002. Тракийски накитни съкровища *VII-VI в.пр.Хр.* София: Фабер.

_____. 2004. "Тракийски накитни съкровища от (IX-VI в.пр.Хр.) от фонда на Националния Исторически музей." Известия на Националния Исторически музей 14:43-67.

Zaccagnini, C. 1973. *Lo scambio dei doni nel Vicino Oriente durante i secoli XV-XIII.* Orientis Antiqui Collectio 11. Rome: Centro per le Antichita e la Storia dell'Arte .

_____. 1987. "Aspects of Ceremonial Exchange in the Near East during the Late Second Millenium BC." In *Centre and Periphery in the Ancient World*, edited by M. Rowlands, M. Larsen, and K. Kristiansen, 57-65. Cambridge: Cambridge University.

Exotic offerings in the archaic Rhodian sanctuaries

A critical synthesis of the Egyptian and Egyptianizing votives

Electra Apostola

Department of Mediterranean Studies
University of the Aegean
apostolaelectra@gmail.com

Panagiotis Kousoulis

Department of Mediterranean Studies
University of the Aegean
kousoulis@aegean.gr

ABSTRACT

During the Iron Age, especially between the 8th and the 6th century BC, Egyptian and Egyptianizing artifacts were spread within the Mediterranean world through various trade and cultural networks. The largest assemblage of the Aegyptiaca in the Aegean derives from the three sanctuaries of Athena at Lindos, Camirus and Ialysus, on the island of Rhodes. The aim of this paper is to present a critical synthesis of the most representative religious artifacts, which were imported or locally made, and to trace their multiple connotations and functionality within the specific archaeological context. By analyzing the material in relation to the special cultural interaction between Egypt and the Aegean during the 26th Dynasty, we will attempt to trace modes of interaction, perception and creative reinterpretation of Egyptian symbols and ideas within the religious milieu of the archaic Dodecanese. This paper is part of the Aegyptiaca Project: Ecumene and Economy in the Horizon of Religion, *an international collaborative project of the University of the Aegean (Department of Mediterranean Studies) and the University of Bonn (Institute of Egyptology), which focuses on the systematic study of the Egyptian and Egyptianizing objects in Archaic Greece.*

INTRODUCTION

Rhodes, owing to its 'strategical' geographical position, played a significant role in the sea routes of the Eastern Mediterranean from the Late Bronze Age (LBA) onwards. After the reactivation of trading networks in the Early Iron Age (EIA),[1] partially linked to the gradual develop-

1 Babbi *et al.* 2015.

ment of Cypriot,[2] Euboean[3] and Phoenician commercial activity,[4] the island grew to a key place for redistribution of products, motifs and ideas from Egypt and the Near East to the Aegean. From the 8th c. BC onwards the three main sanctuaries of the goddess Athena at Lindos, Ialysus and Camirus turned to centers of commercial and cultural interaction, as indicated by various imports from Syro-Palestine, Assyria, Cyprus and other places of the Aegean.[5] However, the most impressive corpus of these exotic votives in terms of variety and quantity includes Egyptian and Egyptianizing artifacts, the so called Aegyptiaca.

Aegyptiaca were spread to many sites of the Mediterranean world, i.e. to Syropalestine,[6] Cyprus,[7] Italy and Etruria, [8] Sardinia,[9] Carthage,[10] Malta.[11] Aegyptiaca from the Aegean constitute one of the greatest assemblages in the Mediterranean. They are dated mainly from the 8th to the 6th c. BC and are primarily concentrated at votive deposits of coastal sanctuaries and to a lesser extent in burial contexts.[12] The highest portion of (c. 3000 out of 5500 artifacts) derives from the sanctuaries at Lindos,[13] Camirus[14] and Ialysus.[15] Furthermore, from the middle of the 7th and during the 6th c. BC, Egyptianizing objects of mixed style -vessels, anthropomorphic and zoomorphic figurines and amulets- were manufactured in a faience workshop in Rhodes, most likely established with the contribution of Phoenician craftsmen.[16] Scarabs were also manufactured in a Greek workshop, which was probably situated on the same island, from the latter half of the 8th to the middle of the 7th c. BC.[17] The production of scarabs and other Egyptianizing

2 Sherratt 2010; Iakovou 2012.

3 Lemos 2005.

4 Bourogiannis 2012; Stampolidis 2012.

5 Martelli 1988, 107-13; 2000; Kourou 2014.

6 Herrmann 1994; Hermann and Staubli 2010.

7 For Kition, see Clerc *et al.* 1976. For Amathus see Clerc 1991.

8 Hölbl 1979.

9 Hölbl 1986.

10 Vercoutter 1945.

11 Hölbl 1989.

12 The first catalogue of Aegyptiaca from the Bronze and Iron Age Greece was compiled by Pendlebury 1930. For most recent catalogues, see Brown 1985; Webb 1978; for scarabs, see Gorton 1996; for general studies on Aegyptiaca of the Aegean see De Salvia1991, 2011; Hölbl 2005, 2016; Kousoulis 2017; Kousoulis and Morenz 2007; Apostola, 2015, 2016, 2018; Webb 1978, 2016.

13 Aegyptiaca from the sanctuary of Athena at Lindos were the result of the Danish excavations (1902-1905) and have been published by Blinkenberg 1931, cols. 333-95 nos. 1207-559. See also Skon-Jedele 1994, 2205-334, nos. 3452-4307.

14 Aegyptiaca from the Acropolis of Camirus derive from the well and the votive deposit between walls D and E, which were excavated by Salzmann and Billioti in 1864. The collected material was not stratigraphied, but was dated in the late 8th - early 6th c. BC, based on other archeological material, see Jacopi 1932-3; Skon-Jedele 1994, 1987-2204 nos. 3003-451. For specific artifacts, see Hölbl 1994. The Egyptianizing material has been studied by Webb 1978.

15 Skon-Jedele 1994, 2355-644 nos. 4354-867 (Athena sanctuary). The votive deposit of Ialysus is dated from the middle of the 8th to the end of the 6th c. BC. Aegyptiaca from this site are currently being studied by the authors of this paper and the Aegyptiaca Project (official website: http://aegyptiaca.gr) and will be published as a complete monograph within 2020.

16 Coldstream 1969; Webb 1978, 9-10.

17 Scarabs of this type have been partially studied by Hölbl 1979, 1:209-14; Skon-Jedele 1994, 291-313; Gorton 1996, 63-79, but a thorough study of this material is still missing. The greatest assemblage of this kind of scarabs derives from the Heraion at Perachora, from strata dating from the late 8th to the middle of the 7th c., i.e. before the flourishing of the Scarab factory at Naukratis, see James, 1962, 462-4. Based on the study of the material and the repeating of garbled hieroglyphic signs on many scarabs, James argued that a series of workshops could have been established somewhere in East Greece, probably by Phoenician craftsmen. A great amount has also been found at Lindos, in the Archaic stratum datable to the 8th and 7th c. The predominant theory about the production of these scarabs in Rhodes is basically drawn by the fact that there was probably a faience workshop producing

artifacts in the Greek emporium at Naukratis during the 6th c. BC has more certainly been testified, as F.W. Petrie discovered the so called "Scarab factory", an area with high concentration of scarabs, raw materials, waste and moulds, east of the Aphrodite temple.[18] The main phase of this workshop is placed between 600 and 570 BC.[19]

The high concentration of Aegyptiaca in East Greece reflects the intensifying cultural contact between the Nile land and the Greek world during the 7th and 6th c. BC, which was exemplified in many different ways. Greek traders were active in the Nile Delta from the middle of the 7th c. BC or even earlier,[20] but trade obtained a more profound character only after the foundation of Naukratis around 630 BC.[21] Another significant aspect of cross cultural interaction was the recruitment of Ionian and Carian mercenaries by Psammetichus I (664-610 BC).[22] Some of them who rose to high offices[23] were gradually assimilated in the Egyptian society by marrying Egyptian women, participated in religious ceremonies and even followed local burial customs.[24] Diplomatic relations between the rulers of the Saite Dynasty and cities of East Greece,[25] probably initiated by the growing need for Greek mercenaries, were expressed through the dedication of pharaonic gifts to Greek sanctuaries mentioned in Herodotus.[26] Another aspect of cultural

---

Egyptianizing artifacts on the island, as shown by the typological study of Virginia Webb 1978. The distribution of these objects was similar to that of this type of scarabs, see Gorton 1996, 72. De Salvia (1991, 338-40) suggested that there was also a faience workshop established by Greeks at Corinth, although elsewhere in his paper mentions Egyptian craftsmen. The high number and variety of this type of scarabs in the votive deposit of Perachora (more than 300 out of approximately 750) along with the existence of many series of almost identical scarabs could indicate the existence of a workshop there or nearby. Further typological and chemical study of this material can shed more light to these questions. The published scarabs from Perachora are now reinvestigated by the *Aegyptiaca Project* in the light of the more recent categorization by Gorton 1996 and will be published within 2020.

18 Petrie 1886, 36-8; Gorton 1996, 91-2, 177-80. For recent treatment of products of the Naukratite faience factory, see also: Masson-Berghoff 2018; Webb 2013-2015a, 2013-2015b.

19 The main phase of the factory was during the reigns of Psammetichus II (595-589 BC) and Apries (589-570 BC), since scarabs found there bore only the names of these pharaohs and the Greek pottery belongs almost to the same time. For the dating of the factory, see Gorton 1996, 178; Webb 2016, 95; Masson-Berghoff 2018, 5. The decline of the workshop is probably related to reforms of Amasis, see Gorton 1996, 178.

20 Herodotus 4.152.4; The story of the Samian Colaeus indicates that Greek traders were present in the Nile Delta from the middle of the 7th c. BC; see Boardman 1999, 114; Villing 2018, 73-81.

21 Although Herodotus (2.178-179) states that Amasis gave Naukratis to Greek settlers, there is evidence that it was already founded under Psammetichus I (664-610 BC). For recent studies on Naukratis, see Möller 2000; Villing and Schlotzhauer 2006; Villing 2018, 77-80.

22 Herodotus 2.152-4. For Greek mercenaries in Egypt see Möller 2000, 33-6; Vittmann 2003, 197-206; Agut-Labordere 2012, 293-306.

23 Names of Greek mercenaries participating in the expedition of Psammetichus II to Nubia were inscribed on the legs of the statue of Ramesses II at Abu Sibel. Among the names inscribed there was a man named Telephos from Ialysus, see Vittmann 2003, 202 fig. 101. Egyptianizing statues of Greek mercenaries of high rank have been found in Greek sanctuaries; cf., for example, the cube statue of Pedon from Priene dating to the 7th c. BC in Höckmann and Vittmann 2005, 99-100. For a basalt male statuette of the 6th c. BC, with donor's name restored as *[*Σμύ*]*ρδης from Camirus, see Skon-Jedele 1994, 1989-90 no. 3011. Another fragmentary basalt statue, inscribed with the same name has been found in the sanctuary of Zeus Atavyrios, see Kourou 2014, 86-7 fig. 39.

24 The most famous case was that of Wah-ib-Re-em-akhet, the son of Alexikles and Zonodote, who was buried in an Egyptian sarcophagus around 600 BC; see Vittmann 2003, 203 pl. 21. For the well known wooden painted plaque from Saqqara showing Ionians in a procession with the Isis cow and the Apis bull, see Vittmann 2003 242-3 pl. 24b; for Greek grave stelae from Saqqara with mixed iconographical features and the bronze votives with Greek inscriptions in Egypt, see Höckmann and Vittmann 2005, 97-101; Villing 2018, 75-7.

25 For the political friendship of Amasis with the tyrant of Samos Polycrates, see Herodotus 3.39-3.43; Lloyd 2007, 44-5.

26 Except for the chest sent by Necho II as a tribute to the temple of Apollo at Brachidae near Miletus, various donations were sent by Amasis to the sanctuary of Delphi, the Heraion of Samos, Lindos, Cyrene and Sparta. For the dedication of pharaonic gifts, Herodotus 2.159.3, 2.180-182, 3.47; Möller 2000, 37-8; Lloyd 2007, 35-50. Concerning Rhodes, apart from the two stone statues and a linen breastplate sent by Amasis to the sanctuary

contact was the impact of Egyptian ideas on monumental sculpture, architecture and pottery, which has been analyzed in many studies.[27] Less visible, but still traceable, is the relation of Egyptian religious ideology with Greek philosophy.[28]

Although Egyptian and Egyptianizing artifacts have adequately studied, modes of transmission, interaction and transformation of Egyptian religious ideas within the Archaic cultic milieu have not thoroughly investigated in modern scholarship.[29] Study of Egyptian and Egyptianizing votives of cultic and magical character (e.g. amulets, scarabs) and their divine representations, can shed more light to this procedure. Thus, in the limited space of this paper we restrict ourselves to present some representative a critical review of this material deriving from the three sanctuaries of Rhodes.

AMULETS AND FIGURINES DEPICTING EGYPTIAN DEITIES

Amulets and figurines, mostly of Egyptian origin, representing popular deities of the Nile Land, are among the most common categories of Aegyptiaca found on Rhodes.[30]

In the votive deposits of Rhodes, as in Aegean as a whole, the most frequent Egyptian deity was the lion headed dwarf demon-god Bes.[31] Due to his role as hypostasis of Re, Bes's protective and apotropaic power affected different spheres of human life.[32] He was mainly regarded as protector of the household, women and childbirth as well as sexuality, but he was equally significant in war, in the sphere of the underworld, in music and dance, in sleep and dreams.[33] He was closely associated with the region of Memphis, as implied by the multiple Bes bronze and faience figures discovered at the site.[34]

Most of Bes figures and amulets from the island date to the 7th and 6th c. BC and follow the typical representation of the Third Intermediate and Late Periods. The demon-god is depicted in frontal squatting pose with hands resting on the thighs, wearing a feather crown of plumes and often has large protruding eyes.[35] A particular type of double-faced amulets represents the god in the typical squatting pose, wearing a crown of four upright plumes, with a bulbous nose, a mouth surrounded by a drooping mustache and a brow rendered by vertical and horizontal incised lines above the deeply recessed eyes (**Fig. 1**).[36] This type dates to the 25th-26th

---

of Athena at Lindos, faience inlays with hieroglyphic inscriptions from the sanctuary of Athena at Ialysus have been considered to be part of a wooden shrine donated by Necho II, see Kousoulis and Morenz 2007, figs. 2-4.

27 For the Egyptian impact on the Archaic art, see various studies in Beck *et al.* 2005.

28 See Haider 2004, 447-73, with further bibliography.

29 For a detailed bibliography, see n.12.

30 For a general review of faience figurines and amulets depicting Egyptian deities in the Archaic Greece, see Apostola 2016.

31 For Camirus see Jacopi 1932-3, 306-21; For Lindos, see Blinkenberg 1931, 343-4; See also Skon-Jedele 1994, 1992-7(Camirus), 2207-12 (Lindos), 2373-91 (Ialysus). Some of the Bes figures come from the excavations of Salzmann and Billioti in the acropolis of Camirus and are housed today in the Louvre and in the British Museum, see Hölbl 2016; Skon-Jedele 1994, 1994-7. For a general review of Bes in Rhodes and in the Aegean, see Apostola 2018.

32 Altenmüller 1975, 721-2; Dasen 1993, 64-5.

33 Dasen 1993, 67-78.

34 Daressy 1905-6, 183-94.

35 For a general review off this material, see Skon-Jedele 1994, 1992-7 nos. 3014-33 (Camirus), 2207-12 nos. 3455-547 (Lindos), 2373-96 nos. 4375-4417 (Ialysus).

36 Blinkenberg 1931, 344 no. 1228 pl. 54 (Lindos); Skon-Jedele 1994, 2208-9 no. 3458 (Lindos), 2373-6 nos. 4375-8 (Ialysus); Hölbl 2016, 239 (Camirus).

Fig. 1. Double faced Bes amulet from the votive deposit of Ialysus (preserved ht. 6.2cm) from the votive deposit of Ialysus, Archaeological Museum of Rhodes, inv. no. 10867, Ephorate of Antiquities of Dodecanese. Photographer: Niki Spartali. Fig. 2. Faience amulet of Bes (preserved ht. 3.6 cm) from the votive deposit of Ialysus, Archaeological Museum of Rhodes inv. no. 7725, Ephorate of Antiquities of Dodecanese. Photographer: Niki Spartali. Fig. 3. Faience Nefertum figure with Sekhmet on the back (preserved ht. 4.5 cm) from the votive deposit of Ialysus, Archaeological Museum of Rhodes, inv. no. 7703, Ephorate of Antiquities of Dodecanese. Photographer: Niki Spartali.

Dynasties (c. 744-525 BC),[37] and it was spread out in Israel/ Palestine,[38] in Italy[39] and in Malta.[40] Moreover, Bes-head figures and amulets would have been found at Lindos and Ialysus.[41] Except for authentic Egyptian works, it is highly plausible that Bes figures were also produced in the local faience workshop, as implied by some notably coarse examples.[42] Indicative of the symbolical connotations of Bes are large figures of the god holding and nursing a small figure from the sanctuary of Athena at Ialysus (**Fig. 2**).[43] Figures of this type were mainly found in sites of the Nile Delta (Tanis, Bubastis) and were used either as finials attached to wooden furniture or as handles of ritual sistra to avert evil powers threatening childbirth.[44]

Another deity of the Memphite theological cycle frequently found on Rhodes is Nefertum, the youthful god of the lotus blossom, often identified with the sun god and associated with ideas of regeneration.[45] In Late Period he was merged with Horus the Child and was considered as a protector against crocodiles and other dangerous animals.[46] The majority of finds from the three votive deposits depicts the god in the typical striding pose, with hands hanging down at the sides, with some examples inscribed with a good wish formula on the back pillar.[47] Of particular interest are Sekhmet-backed Nefertum figures found in the votive deposit of Ialysus, Camirus and Lindos,[48] with parallels from Kition (**Fig. 3a-b**).[49] Webb stresses out that some of

37 Hölbl 1979, 1:199.

38 For example in Tell *Ǧemme*, Achsib, Tell en Nasbe, see Herrmann 1994, 364-5 nos. 414-7.

39 Hölbl 1979, 1:199, 2:117-8 nos. 505-8 pls. 55-9.

40 Hölbl 1989, no. 3, 178 pl. 5.

41 A large Bes-head figure and two small Bes-head amulets have been found in the sanctuary of Athena at Lindos, whereas Bes head amulets with aegis were unearthed at Ialysus, see Blinkenberg 1931, 343 no. 1227 pl. 54; Skon-Jedele 1994, 2207-8 nos. 3455-7 (Lindos), 2447-8 nos. 4484-5 (Ialysus).

42 Jacopi 1932-3, 308, 318 no. 10, 309 figs. 43, 59; Skon-Jedele 1994, 1995-6 nos. 3020-1.

43 Skon-Jedele 1994, 2395-8 nos. 4415-6; Apostola 2018, 117.

44 For parallels see Clerc *et al.* 1976, 240-1 figs. 19-22; Bulté 1991, 17-29.

45 Andrews 1994, 18-9.

46 Hölbl 1979, 1:111.

47 Blinkenberg 1931, cols. 338-9 nos. 1207-11 pl. 53 (Lindos); Jacopi 1932-3, 302-6, 320-1 nos. 1-2, 43, 46, 48 figs. 38, 61, 63-4; (Camirus), Skon-Jedele 1994, 2003-7 nos. 3040-53(Camirus), 2213-16 nos. 3551-612 (Lindos), 2401-14 nos. 4420-41 (Ialysus).

48 For Camirus, see: Hölbl 2016, 231 pl. 2.3; Skon-Jedele 1994, 2007 nos. 3048-51 (BM 1864, 1007.764, BM 1864, 1007.765, BM 1864, 1007.767, BM 1864, 1007.769). Hölbl (2016, 231) mentions that there is an amulet of the same type from Lindos, housed today in the Copenhagen Museum (inv. no. 10375).

49 Clerc et al. 1976, no. 443 pl. 6.

Fig. 4. Sekhmet amulet made of blue compound (ht. 3.2 cm) from the votive deposit of Ialysus, Archaeological Museum of Rhodes, inv. no. 7760, Ephorate of Antiquities of Dodecanese. Photographer: Niki Spartali. Fig. 5. Faience Ptah Pataikos amulet (ht. 5.6 cm) from the Sanctuary of Athena at Camirus, Archaeological Museum of Rhodes, inv. no. 14620. Ephorate of Antiquities of Dodecanese. Photographer: M. Papanousis.

these pieces could be ascribed to the local workshop.[50] The combination of both deities is reasonable due to their strong mythological link and may intend to strengthen the efficacy of the amulet.

Amulets of lion-headed goddesses are very frequently found among votive offerings at the three sanctuaries of Rhodes.[51] They could represent goddesses, like Bastet, Mut, Pakhet, and Wadjyt,[52] but they are usually identified with Sekhmet. Except for being the divine mother of the king, protector of to the country, consort of the god Ptah and mother of Nefertum, Sekhmet was also a ferocious manifestation of the Eye of Ra who could destroy humankind.[53] She was considered the alter ego of Bastet, the lion or cat-headed goddess of fertility and love making.[54] On New Year's Day Egyptians used to exchange Sekhmet amulets in order to pacify the wrath of the goddess, expressed through her 'seven arrows', demonic manifestations causing famine, plague and various diseases, during the 'epagomenal days'.[55]

Sekhmet amulets from Rhodes are usually represented standing upright or striding on a rectangular base and holding in her left hand a scepter that terminates in a blossom, whereas she is occasionally accompanied on the back by a wish formula of this type: "Words spoken by the lady Sekhmet: Give Life, Prosperity, Health (Dd mdw jn sxmt nb dj anx wDA snb)" (**Fig. 4a-b**).[56] Representations of a seated goddess[57] or an aegis with the head of the goddess are limited.[58]

Another deity commonly appearing in the votive deposits is Ptah-Pataikos, a dwarf demon-god, interpreted as manifestation of Ptah, Horus, Amun-Re, Osiris, Min, Sokar.[59] Pataikos amulets had a manifold significance and use. They were often worn to speed up delivery and

50 Webb 2016, 71, n. 442-3.
51 Blinkenberg 1931, col. 339 no.1213 pl. 53; Skon-Jedele 1994, 2221-2 nos. 3633-41, 2432-53 nos. 4460-78, 4488-93. For a general review of Sekhmet amulets on Rhodes and in the Aegean, see Apostola 2015.
52 Andrews 1994, 33-4.
53 See Sternberg 1984, 324-7, with further references. Hathor, Bastet, Wadjyt and Mut were also identified with the "Eye of Ra".
54 Sternberg 1984, 325.
55 Sternberg 1984, 325-6.
56 Skon-Jedele 1994, 2432-3 no. 4460.
57 Skon-Jedele 1994, 2441 no. 4478
58 Skon- Jedele 1994, 2432-53 nos. 4488-93; Hölbl 2016, 227 n. 93, color pl. 1.4
59 Dasen 1993, 89-95; Andrews 1994, 39; Györy 2003.

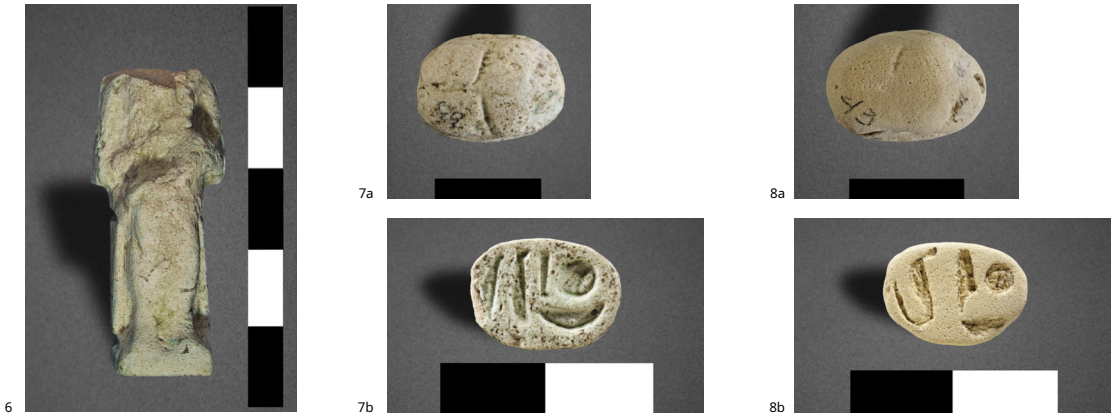

Fig. 6. Isis with Horus amulet (preserved ht. 3.8 cm) from the Sanctuary of Athena at Camirus, Archaeological Museum of Rhodes, inv. no. 14620, Ephorate of Antiquities of Dodecanese. Photographer: M. Papanousis. Fig. 7. Faience scarab from the votive deposit of Ialysus (1.4x1x0.6 cm), Archaeological Museum of Rhodes, inv. no. 11, Ephorate of the Dodecanese. Photographer: M. Papanousis. Fig.8. Faience scarab from the votive deposit of Ialysus (1.4x0.9x0.6 cm), Archaeological Museum of Rhodes, inv. no. 43, Ephorate of the Dodecanese. Photographer: M. Papanousis.

protect from the risks of the childbirth.[60] They could also provide the living, especially children, with protection against dangerous reptiles (snakes, scorpions, etc.) or diseases.[61] Pataikos amulets were also found in burials, probably due to their rejuvenating and apotropaic power.[62] Some amulets could also be used as charms-seals, as indicated by the presence of hieroglyphic inscriptions bearing magical formulas underneath their base.[63] In Rhodes the greatest amount of Ptah-Pataikos amulets derives from Lindos and incorporates mostly composite types, with snakes on hands or in the mouth, usually backed by Isis and occasionally flanked by Isis and Nephthys,[64] whereas a small amount derives from Ialysus[65] and Camirus (**Fig. 5a-b**).[66]

Less common in the assemblage is the presence of amulets representing Isis. Except for her leading role as a mother goddess and protector of Horus and the Pharaoh, Isis was also venerated as the protector of the deceased and as a divinity of magical knowledge and healing.[67] Amulets representing Isis with Horus would protect women and children in this world and even in the Afterlife.[68] Most amulets from Rhodes represent the goddess in this pose (**Fig. 6**).[69] Apart from imports, large figurines of Isis with Horus were manufactured in the Rhodian faience workshop.[70] Isis can also be represented wearing a wig and a horn-and- disc crown, occasionally accompanied on the back by the standard formula "words spoken by (Dd mdw jn)".[71]

The high concentration of figures and amulets depicting Egyptian deities strongly connected with fecundity, childbirth and regeneration, such as Bes, Ptah Pataikos, Isis with Horus, in the three sanctuaries of Athena on Rhodes, is in line with the nature of the worshipped deity,

60 György 2003, 18; The use of a dwarf amulet during delivery is prescribed in the Papyrus Leiden I.348, spell 31, vs. 12,6, see Borghouts 1971, 29; Dasen 1993, 97; Hermann and Staubli 2010, 75.
61 György 2003, 11.
62 Dasen 1993, 97.
63 Daressy 1905-6, 201 no. 38805.
64 Blinkenberg 1931, col. 331-42 nos. 1216-26 pl. 53; Skon-Jedele 1994, 2217-21 nos. 3615-30.
65 Skon-Jedele 1994, 2418-26 nos. 4443-53.
66 Jacopi 1932-3, 304-6, 320-1 nos. 5-6, 10, 48 figs. 39, 41-2, 64; Skon-Jedele 1994, 2007-11 nos. 3054-8; Hölbl 2016, 240-2.
67 Andrews 1994, 48; Wilkinson 2003, 146-9.
68 Andrews 1994, 48.
69 Skon-Jedele 1994, 2013-5 nos. 3065-7 (Camirus), 2221 no. 3631 (Lindos), 2430-2 nos. 4458-9 (Ialysus).
70 Webb 1978, 99-100.
71 Skon-Jedele 1994, 2221 no. 3632 (Lindos), 2427-30 nos. 4456-7 (Ialysus).

Fig. 9. Faience scarab from the votive deposit of Ialysus (1.1x0.8x0.5 cm), Archaeological Museum of Rhodes, inv. no. 93, Ephorate of the Dodecanse. Photographer: N. Spartali. Fig. 10. Steatite scarab from the votive deposit of Ialysus (1.5x1.1x0.8 cm), Archaeological Museum of Rhodes, inv no. 119, Ephorate of the Dodecanese. Photographer: N. Spartali. Fig. 11. Steatite scarab from the votive deposit of Ialysus (1.5x1.1x0.7 cm), Archaeological Museum of Rhodes inv. no. 152, Ephorate of the Dodecanese. Photographer: N. Spartali

as implied by the character of other votives, apart from Aegyptiaca, such as ivory plaques with female figures, jewellery, etc.[72] It is also noteworthy that most of the represented deites, such as Bes, Sekhmet, Nefertum, Pta-Pataikos, are closely related to the mythological cycle of Memphis, which was inhabited by many Greek traders and mercenaries.

EGYPTIAN AND EGYPTIANIZING SCARABS[73]

Scarabs were the most popular category of Aegyptiaca in the votive deposits of the three sanctuaries on Rhodes. The majority belongs to types possibly manufactured from the latter half of the 8th c. BC to the middle of the 7th c. BC in the aforementioned faience workshop of Rhodes.[74] However, the high number and great variety of such scarabs in the votive deposit at Perachora indicate that the origin of their workshop should be reconsidered.[75] In scarabs attributed to the "local" workshop the prothorax is usually outlined with a semicircular or lightly angular single line and the elytra are divided with a single straight line.[76] They usually bear combinations of certain, albeit often debased, hieroglyphic signs and symbols (mAat, nfr, anx, nb, sA, uraeus, sun-disc), which could be either correspond to a good luck formula or they are just meaningless. Some examples show variations of the formula "all good things (xt nbt nfrt)" or the "everything just (xt nbt mAat)" (**Fig. 7a-b**).[77] They may also have been decorated with a squatting deity usually identified with the goddess Ma'at, who is holding the mAat-feather and is flanked by uraei or other signs (nb, nfr, sA).[78] Several other scarabs bear a garbled combination of nb-mAat-ra, which correspond to the prenomen of Amenhotep III, accompanied by other signs or symbols (i.e. nfr-sign, nb-basket, anx-sign, mAat-feather, uraeus) (**Fig. 8a-b**).[79] This type of

72 See Martelli 2000, 112; Kourou 2014.

73 Representative example, mostly from Ialysus votive deposit, are examined here, since the typological classification of the corpus is still in progress.

74 Hölbl 1979, 1:209-14; Skon-Jedele 1994, 291-313; Gorton 1996, 63-79.

75 See n. 17.

76 See type XXII, Gorton 1996, 63-72.

77 Blinkenberg 1931, cols. 387-9 nos. 1480-97, 1500-3, 1509, 1518-9 pl. 62 (Lindos); Skon-Jedele 1994, 2268-75 nos. 3844-74 (Lindos), 2512-8 nos. 4600-10 (Ialysus).

78 For Lindos: Blinkenberg 1931, cols. 381-2, 1403, 1408-13, 1546-8 pls. 60, 62 (Lindos); Skon-Jedele 1996, 2278-80 nos. 3882-92 (Lindos), 2521-5 nos. 4613-25 (Ialysus).

79 Skon-Jedele 1994, 2075-6 nos. 3208-9 (Camirus), 2254-8 nos. 3808-19 (Lindos), 2493-5 nos. 4568-72 (Ialysus).

scarabs is the most widely distributed in the Aegean, thus examples from Rhodes have close parallels from Ephesus, Argive Heraeum, Perachora and Aegina.[80]

Scarabs, scaraboids and seals from the Naukratis workshop or predating workshops from the Delta were frequent in the votive deposits of the island.[81] One of the most common motifs on these scarabs is an animal (lion, ibex, horse, cat, ox, etc.) couching, seated or striding with a sun-disc over its back and occasionally accompanied by a debased form of mAat-feather, or another sign (**Fig. 9a-b**).[82] This kind of composition has been occasionally interpreted as a cryptographic writing for the name of Amun-Ra.[83]

The corpus from Rhodes contains also scarabs attributed to an Egyptian workshop of the New Kingdom or manufactured in later workshop imitating earlier royal names.[84] A steatite scarab from Ialysus shows a sacred bark with a sun disk on the upper part and a pharaoh kneeling in front of the *ankh*-symbol below (**Fig. 10a-b**).[85] The prothorax and the elytra of the scarab are outlined by deeply incised single lines and the elytra bear two well defined triangular notches. The whole synthesis could be interpreted as a cryptographic formula for the name of Amun-Ra: worshipping figure = j (from jAj= praise), anx = m (from mAw-Hr = mirror), bark = Amun-Ra. Scarabs with similar cryptographic writings (kneeling pharaoh and an obelisk) were produced since the Ramesside Period to the 26th Dynasty (c. 664-525 BC) and were widely spread to Israel/Palestine.[86]

Phoenician and Cypro-phoenician scarabs were also rare in the Aegean, as indicated by few examples found mostly in Rhodes.[87] A steatite scarab from Ialysus is decorated with an uraeus at right, whereas at left there is a squatting deity wearing a wig and sun disc crown and holding an anx on the knees (**Fig. 11a-b**).[88] The scene is framed by striated nb-baskets in exergues. According to the shape, the size, the material and the subject, the scarab can be attributed to Gorton's XX type, most likely produced in a Cypriot workshop and widely distributed in Punic sites.

The great majority of scarabs in the Aegean derive from coastal sanctuaries of female deities, while significant number has often been found in child or female graves in Camirus necropolis[89] and Vroulia[90], as well as in other sites of the Aegean.[91] De Salvia, based mainly on scarabs from female and child geometric burials of Pithekoussai -the earliest Greek colony in the West- references on Egyptian papyri and written sources of Roman period, interpreted scarabs distributed outside Egypt as amulets ensuring children's protection and women's fer-

80 Gorton 1996, 64-71.

81 Gorton 1996, 91-130 (XXVIII-XXXVI)

82 Skon-Jedele 1994, 2298-304 nos. 3955-86 (Lindos), 2547-53 nos. 4684-706 (Ialysus). For the distribution of the motif on scarabs from the Mediterranean, see Gorton 1996, 94-5 nos. 6-48 (type XXVIIIA). For parallels at Naukratis, see Petrie 1886, nos. 34, 37 pl. 37.

83 Keel 1995, 243-6 §647-9; Masson-Berghoff 2018, 26-9.

84 Gorton 1996, 34-8.

85 Skon-Jedele 1994, 2506 no. 4591.

86 Keel 1995, 242-6 § 644, 649-50 fig. 569.

87 Gorton 1996, 43-60 (types XV-XXI).

88 Skon-Jedele 1994, 2521 no. 4613.

89 Jacopi 1932-3, 27, 40 no.2 figs. 30, 32 (Camirus).

90 Two scarabs with similar decoration have been found in the inhumation burial of a 6-year old child at Vroulia cemetery (grave S), see Kinch 1914, cols. 47-8 no. 15 pl. 31.

91 Skon-Jelele 1994, 65-8 nos. 8, 10-1 (Athens), 119, 121 nos. 25, 28-9 (Eleusis-Isis grave). For scarabs found in child burials of North cemetery at Knossos, see Webb 1996, 604. Six scarabs were found in a girl's grave dating to the early sixth century BC; see Webb 2016, 99 nos. 167-72.

tility.[92] This assumption has been partially confirmed by the depiction of scarabs as parts of necklaces on archaic and classical terracotta and stone figurines of female figures and boys.[93] Considering the rejuvenating power of scarabs and the potential associations with children and women, as indicated by burials, it is plausible that in some cases dedications of scarabs in the sanctuaries of Athena were intrigued by their symbolic value.

Hölbl remarks that the general idea of rejuvenation incorporated in scarabs agrees with the general idea of eternal transformation, known in Greek society.[94] He further notes that, although hieroglyphic inscriptions on scarabs were most likely not conceivable outside Egypt, particular signs could be recognized.[95] The imitation of magical inscriptions may imply that some ideas about the prophylactic efficacy of legendary pharaohs, of specific symbols (such as the anx-sign, the mA'at-feather, or the sun disc) or deities, such as Maat, were also imported in the Aegean. The garbled reproduction is though indicative for the adaptation of Egyptian motifs and ideas. While in Egypt the signs were recognized as signs forming prophylactic texts-although not always understandable, since most much of the population and the craftsmen were illiterate- in the Aegean they were most likely perceived as separate images with a general magical power. It is noticeable that such scarabs were small, mass-produced and the rendering of the signs was crude. They can hardly be considered as items of decorative character or simple trinkets. Thus, they were most likely imitated mainly for their amuletic power and symbolic meaning.

CONCLUSION

The analysis of the afore-mentioned characteristic case studies from Rhodes points to the polysemous interpretation of Egyptian materials and concepts within the cultic environment of Archaic East Greece. The concentration of amulets and figurines of Egyptian deities which are compatible with the nature of the local worship suggest that basic properties of the depicted divinities were known and their dedication could have been dictated by their appropriateness to the symbolic connotations of a Greek divinity. This procedure reflects transmission of knowledge of Egyptian beliefs within Archaic Greece. This assumption is justified by the presence of Greek soldiers and traders settled in the Delta and assimilated in the local cultic context, which could also explain the high number of divinities worshipped in the Delta, specifically in the Memphite region. Furthermore, the presence of cultic objects associated with childbirth rites (i.e. furniture or sistra in the form of Bes) may imply that the knowledge about specific Egyptian practices could have also been transmitted.

The transmission of Egyptian religious beliefs or cult practices of the Nile Delta is justified by the historical context. Flourishing direct contacts between Egypt and the Aegean during the 7th and 6th c. BC indicate that owners and dedicators of these votives were more likely Greek traders or mercenaries and their wives returning back from the Nile land, although Phoenician and Cypriots cannot be excluded. In any case, the above examined votives should not be considered just as athyrmata or exotic items. Greek sources, both archaeological and literary, do not classify the offerings according to material or value. Anything could be dedicated and, thus, consecrated within the sacred environment of the sanctuary. A homogeneity of the offer-

92 De Salvia 1978, 1041-7.
93 Lagarce 1976, 169-74.
94 Hölbl (1979, 1:230-1) connects the regenerative symbolism of scarab with the concept of «τὰ *πάντα ῥεῖ*».
95 Hölbl 1979, 1:230.

ings that depends on the reciprocal correlation between the dedicators and the nature of the particular cult could easily be detected on most cases from Greek sanctuaries.

Some of these Aegyptiaca could also have served as objects of daily use and amuletic value, worn by women, children, mariners, mercenaries or other social groups, and, consecutively, they have been dedicated as votive offerings. Their dedication may be in many cases dictated by the relation of their symbolic meaning with the character of the worshipped deity. In fact, their amuletic power could enhance their votive value. As talismans constituted special items for the dedicator and they could be offered through critical situations, in order to enhance request or just to express gratitude for the successful outcome of a disease, a difficult delivery or a dangerous journey. The exotic element, particularly in the case of the prophylactic Egyptianizing figurines, could only bring an additional protection. It adds somehow to the protection of the Greek divinity receiving the offering all the oriental magic contained in the object. In Egypt, gods and demons cannot be comprehended outside their religious or magical environment. Thus, Egyptian magical artifacts could be transformed into votive offerings to the Greek gods, without completely been stripped out of their original Egyptian symbolism.

ACKNOWLEDGMENTS

We would like to express our gratitude to the Ephorate of Antiquities of Dodecanese for the permission to publish pictures of Egyptian and Egyptianizing material from Camirus and Ialysus, which are housed in the Archaeological Museum of Rhodes, and to the two anonymous referees for their valuable comments and corrections. A preliminary draft of this paper was presented at the international conference “Religion and Cult in the Dodecanese during the first millennium BC”, which was organized by the Department of Mediterranean Studies of the University of the Aegean (Rhodes, 18-21 October 2018).

WORKS CITED

Agut-Labordere, D. 2012. "Plus que des mercenaires! L´integration des hommes de guerre grecs au service de la monarchie saite." In *Les diasporas grecques du VIIIe a la fin du IIIe siecle av. J.-C.: actes du colloque de la SOPHAU, tenu à l'Université Charles-de-Gaulle-Lille 3, les 11 et 12 mai 2012*, edited by L. Martinez-Seve, 293-306. Toulouse: Presses universitaires du Mirail.

Altenmüller, H. 1975. "Bes." *LÄ* 1:720-4.

Andrews, C. 1994. *Amulets of ancient Egypt*. London: British Museum Press.

Apostola, E. 2015. "Cross-cultural relations between Egypt and Greece during the Early Iron Age: Representations of Egyptian lion-headed goddesses in the Aegean." In *Current Research in Egyptology XV: Proceedings of the Fifteenth Annual Symposium*, edited by J. Pinarello, J. Yoo, J. Lundock, and C. Walsh, 100-12. Oxford: Oxbow Books.

_____. 2016. "A*egyptiaca* in Archaic Greece: The multiple connotations of faience amulets and figurines representing Eygptian deities." In *Mediterranean: Relationships from Prehistoric to the Byzantine period. Proceeding of the 3rd National Student Archaeology Congress of the Department of Mediterranean Studies,* edited by A. Kalaitzaki, and G. Mavroudis, 101-14. Rhodes: University of the Aegean.

_____. 2018. "Representations of the demon god Bes in East Greece (Samos, Rhodes) during the 7th and 6th centuries BC and their influence on popular religious beliefs: Bes and the 'fat-bellied demons." In *Popular religion and ritual in prehistoric and ancient Greece and the eastern Mediterranean,* edited by G. Vavouranakis, K. Kopanias, and C. Kanellopoulos, 113-24. Oxford: Archaeopress Archaeology.

Babbi, A., F. Bubenheimer-Erhart, and B. Marín-Aguilera. Eds. 2015, *The Mediterranean mirror: cultural contacts in the Mediterranean Sea between 1200 and 750 B.C.: International Post-Doc and Young Researcher Conference, Heidelberg, 6th-8th October 2012*. Mainz: Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums.

Beck, H., P.C. Bol, and M. Bückling. Eds. 2005. Ägypten Griechenland Rom: Abwehr und Berührung, Katalog zur Ausstellung im *Städelschen Kunstinstitut Frankfurt, 26.11.2005–26.02.2006*. Tübingen: Wasmuth.

Blinkenberg, C. 1931. *Lindos: Fouilles del'acropole, 1902-1914.* Vol. I, *Les petits objets*. Berlin: W. de Gruyter.

Boardman, J. 1999. *The Greeks Overseas: Their Early Colonies and Trade*. 4th ed. London: Thames & Hudson.

Borghouts, F. 1971. *The Magical Texts of Papyrus Leiden I 348*. Leiden: Brill.

Bourogiannis, G. 2012. "The Phoenician presence in the Aegean from the 7th to the 4th century BC." In *Greeks and Phoenicians at the Mediterranean Crossroads*, edited by P. A. Veleni, and E. Stefani, 63-64. Thessaloniki: Archaeological Museum of Thessaloniki.

Brown, R. 1985. *A provisional catalogue of and commentary on Egyptian and Egyptianizing artifacts found on Greek sites*. Ann Arbor: University Microfilms.

Bulté, J. 1991. *Talismans égyptiens d'heureuse maternité. "Faïence" bleu-vert à pois foncés.* Paris: Editions du Centre national de la recherche scientifique.

Clerc, G. 1991. "Aegyptiaca." In La *necropole d' Amathonte, Tombes110-385,* edited by V. Karageorghis, O. Picard, and C. Tytgat, 1-157. Études Chypriotes 13. Nicosia: Ecole Francais d'Athenes/Fondation A.G. Leventis.

Clerc G., V. Karageorghis, E. Lagarce, and J. Leclant J. Eds. 1976. *Fouilles de Kition.* Vol. 2, *Objects égyptiens et égyptisants: scarabées, amulettes et figurines en pâte de verre et en faïence, vase plastique en faïence. Site I et II*. Nicosia: Department of Antiquities.

Coldstream, N. 1969. "The Phoenicians of Ialysus." *BICS* 16:1-8.

Daressy, G. 1905-6. *Statues de divinités*. *Catalogue général des antiquités égyptiennes du Musée du Caire, Nos 38.001–39.384.* Le Caire: Imprimerie de l'Inst. Français d'Archéologie Orientale.

Dasen, V. 1993. *Dwarfs in Ancient Egypt and Greece*. Oxford: Clarendon Press.

De Salvia, F. 1978. "Un ruolo apotropaico dello scarabeo egizio nel contest cultural greco-arcaico di Pithekoussai (Ischia)." In *Hommages à Maarten J. Vermaseren, Recueil d'études offert par les auteurs de la Série Études Préliminaires aux Religions Orientales dans l'Empire romain à Maarten J. Vermaseren à l'occasion de son soixantième anniversaire le 7 Avril 1978*. Vol. 3, edited by M.B. de Boer, and T.A. Edridge, 1003-61. Leiden: Brill.

_____. 1991."Stages and aspects of the Egyptian religious and magic influences on archaic Greece." In *Akten des Vierten Internationalen* Ägyptologenkongresses München 1985 IV, edited by S. Schoske, 335-43. Hamburg: Buske.

_____. 2011. „La via mediterranea degli Aegyp-

tiaca. Produttori, acquirenti e consumatori nell'Egitto faraonico." In *La cultura egizia e i suoi rapporti con i popoli del Mediterraneo durante il I millennio a.C. Atti del convegno internazionale, 6-7 novembre 2008*, edited by S. Francocci, and R. Murgano, 35-43. Vetralla: Davide Ghaleb Editore.

Gorton, A.F. 1996. *Egyptian and Egyptianizing Scarabs: A Typology of Steatite, Faience, and Paste Scarabs from Punic and other Mediterranean Sites*. Oxford: Oxford University Committee for Archaeology.

György, H. 2003. "A Pataikos with hawks on the shoulders." *Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts* 98:11-29.

Haider, P.W. 2004. "Kontakte zwischen Griechen und Ägyptern und ihre Auswirkungen auf die archaisch-griechische Welt." In *Griechische Archaik: Interne Entwicklungen – Externe Implulse*, edited by R. Rollinger, and C. Ulf, 447-92. Berlin: Akademie.

Herrmann, C. 1994. Ägyptische Amulette aus Palästina/Israel I: mit einem Ausblick auf ihre Rezeption durch das Alte Testament. Orbis Biblicus et Orientalis 138. Freiburg (Schweiz): Universitätsverlag.

Herrmann, C., and T. Staubli. Eds. 2010. *1001 Amulett: altägyptischer Zauber, monotheisierte Talismane, säkulare Magie*. Freiburg: Bibel and Orient Museum.

Höckmann, U., and G. Vittmann 2005. "Griechische und karische Söldner in Ägypten in archaischer Zeit (7.–6. Jahrhundert v. Chr.): Archäologische Zeugnisse." In Ägypten Griechenland Rom: Abwehr und Berührung, Katalog zur Ausstellung im *Städelschen Kunstinstitut Frankfurt, 26.11.2005–26.02.2006,* edited by H. Beck, P.C. Bol, and M. Bückling, 97-103. Tübingen: Wasmuth.

Hölbl, G. 1979. *Beziehungen der ägyptischen Kultur zu Altitalien.* 2 vols. Leiden: Brill.

_____. 1986. Ägyptisches *Kulturgut ins phönikischen und punischen Sardinien*. 2 vols. Leiden: Brill.

_____. 1989. Ägyptisches *Kulturgut auf den Inseln Malta und Goto in phönikischer und punischer Zeit*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

_____. 1994. "Vorhellenistische Isisfigürchen des ägäischen Raumes, insbesondere von der Insel Rhodos." In *Hommages à Jean Leclant*, edited by C. Berger, G. Clerc, and N. Grimal, 271-85. Le Caire: Institut français d'archéologie orientale.

_____. 2005. "Ägyptisches Kulturgut in der griechischen Welt im frühen ersten Jahrtausend v.Chr. (10.–6. Jahrhundert v.Chr.)." In Ägypten Griechenland Rom: *Abwehr und Berührung, Katalog zur Ausstellung im Städelschen Kunstinstitut Frankfurt, 26.11.2005–26.02.2006,* edited by H. Beck, P.C. Bol, and M. Bückling, 114-32. Tübingen: E. Wasmuth.

_____. 2016. "Die ägyptische Götterwelt in den rhodischen Votivdepots von Kameiros." In *Sapientia Felicitas. Festschrift für Günter Vittmann zum 29. Februar 2016,* edited by S.L. Lippert, M. Schentuleit, and M.A. Stadler, 217-54. *CENIM* 14. Montpellier: Université P. Valéry.

Iakovou, M. Ed. 2012. *Cyprus and the Aegean in the early Iron Age: The legacy of Nicolas Coldstream*. Nicosia: Bank of Cyprus Cultural Foundation.

Jacopi, G. 1931. *Clara Rhodos,* Vol. 4, *Esplorazione archeological di Camiro I: Scavi nelle necropolis camiresi*, 1929-1930. Rodi: Istituto storico-archeologico.

_____. 1932-3. *Clara Rhodos.* Vols. 6-7*, Esploriazione archeologica di Camiro: part II: A. Necropoli: B. Acropoli*. Rodi: Istituto storico-archeologico.

James, T.G.H. 1962. "The Egyptian Type Objects." In *Perachora: The Sanctuaries of Hera Akraia and Limenia; Excavations of the BSAE at Athens, 1930-1933.* Vol. 2, *Pottery, Ivories, Scarabs, and Other Objects from the Votive Deposit of Hera Limenia*, edited by H. Payne, and T.J. Dunbabin,. 461-516. Oxford: Clarendon.

Keel, O. 1995. *Corpus der Stempelsiegel-Amulette aus Palästina/Israel: von den Anfängen bis zur Perserzeit. Einleitung*. Freiburg & Göttingen: Universitätsverlag; Vandenhoeck & Ruprecht

Kinch K.F. 1914. *Fouilles de Vroulia*. Berlin: G. Reimer.

Kourou, N. 2014. "Rhodes: un importante Carrefour en Méditerranée orientale." In *Rhodes, Une le Grecque aux Portes de l'Orient,* edited by A. Coulié, and M. Filimonos-Tsopotou, 74-88. Paris: Somogy, Louvre Iditions d'art.

Kousoulis, P., and L. Morenz 2007. "Ecumene and economy in the horizon of religion: the Egyptian donations to Rhodian sanctuaries." In *Das Heilige und die Ware. Zum Spannungsfeld von Religion und Ökonomie*, edited by M. Fitzenreiter, 179-92. Internet-Beiträge zur Ägyptologie und Sudanarchäologie 7. London: Golden House Publications.

Kousoulis, P. 2017. "Ροδιακά Αιγυπτιακά "Aegyptiaca" Μια εισαγωγή στις αιγυπτιακές εκφάνσεις της οικουμένης του 7ου και 6ου αιώνα π.Χ." *Themes in Archaeology* 1(1):34-45

Lagarce, E. 1976. "Remarques sur l' utilization des scarabées, scaraboids, amulettes et figurines

de type égyptien á Chypre." In *Fouilles de Kition.* Vol. 2, *Objects égyptiens et égyptisants: scarabées, amulettes et figurines en pâte de verre et en faïence, vase plastique en faïence. Site I et II*, edited by G. Clerc, V. Karageorghis, E. Lagarce, and J. Leclant, 169-74. Nicosia: Department of Antiquities.

Lemos, I. 2005. "The changing relationship of the Euboeans and the East." In *The Greeks in the East*, edited by A. Villing, 53-60. London: British Museum Press.

Lloyd, A. 2007. "The Greeks and Egypt: diplomatic relationsin the seventh–sixth centuries BC." In *Moving across Borders: Foreign Relations, Religion and Cultural Interactions in the Ancient Mediterranean*, edited by Kousoulis, and K. Magliveras, 35-50. P. Leuven: Peeters.

Martelli, M. 1988. "La Stipe Votiva dell'Athenaion di Jalysos: un primo bilancio." In *Archaeology in the Dodecanese*, edited by S. Dietz, and I. Papachristodoulou, 104-20. Copenhagen: National Museum of Denmark, Dept. of Near Eastern and Classical Antiquities.

Martelli, M. 2000. "La stipe di Ialysus: avori orientali e greci." *Un ponte fra l'Italia e la Grecia: atti del simposio in onore di Antonino Di Vita*: 105-18. Padova: Bottega d' Erasmo.

Masson-Berghoff, A. 2018. "Scarabs, scaraboids, and amulets."*Naukratis: Greeks in Egypt* http://www.britishmuseum.org/research/online_research_catalogues/ng/naukratis_greeks_in_egypt/material_culture_of_naukratis/scarabs_scaraboids_and_amulets.pdf (accessed February 1, 2019)

Möller, A. 2000. *Naukratis: Trade in Archaic Greece*. Oxford: Oxford University Press.

Pendlebury, J.D.S. 1930. *Aegyptiaca: a Catalogue of Egyptian Objects in the Aegean Area*. Cambridge: Cambridge University Press.

Petrie, W.M.F. 1886. *Naukratis. Part I., 1884-1885*. London: Egypt Exploration Fund.

Sherratt, S. 2010. "Greeks and Phoenicians: Perceptions of Trade and Traders in the Early 1st Millennium BC." In *Trade as Social Interaction: New Archaeological Approaches*, edited by A. Agbe-Davies, and A. Bauer, 119-42. Walnut Creek (CA): Left Coast Press.

Skon-Jedele, N.J. 1994. "Aigyptiaka: A Catalogue of Egyptian and Egyptianizing Objects Excavated from Greek Archaeological Sites, ca. 1100-525 B.C. with Historical Commentary." Ph.D. diss. University of Pennsylvania.

Stampolidis, N. 2012. "The Phoenicians and the Aegean in the Early Iron Age." In *Greeks and Phoenicians at the Mediterranean crossroads*, edited by P.A. Veleni, and E. Stefani, 55-59. Thessaloniki: Archaeological Museum.

Sternberg, H. 1984. "Sachmet." *LÄ* 5:324-33.

Velázquez Brieva, F. 2007. *El dios Bes: de Egipto a Ibiza*. Ibiza: Museo Arquelogico de Ibiza.

Vercoutter, J. 1945. *Les objets égyptiens et égyptisants du mobilier funéraire carthaginois.* Bibliothèque archéologique et historique 11. Paris: P. Geuthner.

Villing, A. 2018. "The Greeks in Egypt: Renewed contact in the Iron Age." In *Beyond the Nile. Egypt and the Classical World,* edited by J. Spier, T. Potts, and S. Cole, 73-81. Los Angeles: J. Paul Getty Museum.

Villing, A., and U. Schlotzhauer. Eds. 2006. *Naukratis: Greek Diversity in Egypt. Studies on East Greek Pottery and Exchange in the Eastern Mediterranean*. London: British Museum Press.

Vittmann, G. 2003. *Ägypten und die Fremden im ersten vorchristlichen Jahrtausend.* Kulturgeschichte der Antiken Welt 97. Mainz: Philipp von Zabern.

Webb, V. 1978. *Archaic Greek Faience: Miniature Scent Bottles and Related Objects from East Greece, 650-500 B.C*. Warminister: Aris & Phillips.

_____. 1996. "Faience and Glass." In *Knossos*: The *North Cemetery*: *Early Greek tombs,* edited by J.N. Coldstream, and H.W. Catling, 599-610. London: British School at Athens.

_____. 2013-15a. "Archaic mixed style faience figures." In *Naukratis: Greeks in Egypt*, edited by A. Villing *et al.* 2-31. London: The British Museum. (https://www.britishmuseum.org/pdf/Webb_faience_figures.pdf)

_____. 2013-15b. "Archaic mixed style faience vessels." In *Naukratis: Greeks in Egypt*, edited by A. Villing *et al.* 2-6. London: The British Museum: (https://www.britishmuseum.org/pdf/Webb_Faience_vessels_SF_AV.pdf)

_____. 2016. *Faience Material from the Samos Heraion Excavations*. Samos 13. Wiesbaden: Reichert Verlag.

Wilkinson, R.H. 2003. *The Complete Gods and Goddesses of Ancient Egypt*. London: Thames & Hudson.

An Overview on Ancient Quarries of Southeastern Attica

The Ancient Quarries of Hymettus Revisited[1]

Georgia Kokkorou-Alevras

Professor Emerita in Classical Archaeology of University of Athens • galevras@arch.uoa.gr

Eirene Poupaki

Archaeologist, Dr. in Classical Archaeology, Ephorate of Palaeoanthropology and Speleology • ipoupaki@culture.gr

Alexis Eustathopoulos

Archaeologist-Photographer, Msc in Classical Archaeology • alef79@hotmail.com

Efstathia Rigatou

Archaeologist, MSc in Museology • efst.rigatou@gmail.com

Achilleas Chatziconstantinou

Geologist, MSc in GIS • achilleasch@gmail.com

ABSTRACT

Based upon the information about the quarries of southeastern Attica presented in Kokkorou-Alevras et al. (2014), the research group of the National and Kapodistrian University of Athens has tried to throw light on the quarrying activity, that took place in these quarries during the antiquity and to update, to a certain degree, the data from past publications. New investigations were conducted in areas where ancient quarries had been located in the past (e.g. in Rhamnous, Marathon, Brauron, etc.) and important knowledge has been added about the quarrying activity of that region in antiquity. Our research focused on the Hymmetus marble quarries and was based upon both a new systematic investigation of the ancient quarry-faces on mount Hymettus and a search for possible unknown and smaller quarries on the mountain. Our work led us to a re-evaluation of the attested quarry-marks and the quarrying techniques on the extensive working-faces, as well as to a better understanding of the actual scale of the extraction and thus to a re-estimation of the bulk of the extracted blocks. Furthermore, we came to new conclusions about the scale of stone extraction during the Archaic period, judging from the distinctive technical features observed on the quarried rock.

The research group working towards the compilation of a systematic catalogue, or *corpus*, of ancient Greek quarries was set up in 2002 in the Department of Archaeology and History of Art in the University of Athens by Professor -emerita today- Georgia Kokkorou Alevras, together

1 The following text has been written by Eir. Poupaki who was also responsible for the coordination of new investigations by the research team in southeastern Attika and mainly in mount Hymettus.

Fig. 1. Quarry of white marble on the "Nudists' beach" at Marathon.

with Eirene Poupaki, Alexis Efstathopoulos and Achilleas Chatziconstantinou at the start, and Efstathia Rigatou, who joined the team later. The published volume[2] is the happy outcome of this laborious and complicated project, comprising a compilation of information for each quarry separately. The achievement of such a huge task would not have been realized without the financial support of the research program *Kapodistrias* of the National and Kapodistrian University of Athens. The published volume, with additional photos from the quarries, can be also retrieved on the official web page of the Department of History and Archaeology of the NKUA.[3]

The data about the quarries of southeastern Attica and, especially, Hymettus, assembled in the published volume had been in the meantime significantly enriched: our team set out to illustrate the quarrying activity that took place during the whole of antiquity and to update, to a point, the data from past publications.

The natural and archaeological landscape of southeastern Attica, as it appears today, has been thoroughly altered during the last decades, due to the close-packed building of new structures and the construction of the present road network that was put in place ahead of the Olympic Games of 2004. For example the ancient quarries of Brauron at *Pouria* (Corpus no. 749)[4] and to the southwest of the early-Byzantine Basilica (Corpus no. 750) are difficult to locate anymore, while the quarries in the district of ancient Rhamnous (Corpus no. 947-50) are quite invisible nowadays, because of the dense vegetation and the opening of modern quarries that have obliterated the ancient quarrying traces.[5] As a matter of fact, the major cause for the disappearance of the ancient extraction traces on the rock is the opening of modern quarries on ancient quarrying sites, such as the modern quarry in *Kakorema* of Hymettus and of the quarry in *Upper* (*Ano) Glyfada*.

2 Kokkorou-Alevras *et al.* 2014.

3 http://www.arch.uoa.gr/ekdoseis/ekdoseis-toy-tmimatos/eikones-latomeiwn.html

4 The inventory number in the *Corpus* (= Kokkorou-Alevras *et al.* 2014) for each one of the discussed quarries is cited in-text, whereas bibliography for quarries not included in the *Corpus*, is cited in the footnotes.

5 Hodge and Tomlinson 1969, 192 n. 15.

Fig. 2. Rock-cut slipway in Marathon quarry.

Nevertheless, a few quarries that came to light during the recent rescue excavations of the Ephorates of Antiquities of Attica (ex Β' and ΚΣτ' Ε.Π.Κ.Α.) are sufficiently published by their excavators to provide important knowledge about the exploitation of natural resources of Attica during antiquity. For example, the quarry excavated on Ivi Street (Corpus no. 747), on the borderline of the Artemis and Markopoulo municipalities, constituted the major quarry of "poros" (sandstone) for the sanctuary of Brauron. Remarkable wedge-holes and tool-marks of the characteristic quarry-pick, which was the tool pre-eminently used by the workers, can still be observed. In the past decade, another quarry of the 4th c. BC was excavated in the same area, on Brauron Street,[6] which too preserved important quarrying traces.

Again, an ancient quarry of limestone dated also in the Classical period was revealed in Ellinikon (Corpus no. 745), during the public works for the Olympic Games. According to the excavator,[7] important finds came to light, and in particular a hoard of 57 bronze coins from the Salaminian and Eleusinian series, as well as a large number of pottery sherds, which could have been dumped as a fill (and for the restoration in part of the natural environment?) in antiquity after the extraction. Important quarrying sites have been also excavated in the neighboring municipalities of Alimos (ancient Alimous), on the hill of *Pani* (Corpus nos. 743-4) and *St. Anne*,[8] Argyroupolis (ancient Evonymos) and Glyfada (ancient Aixonidai Alai) during rescue excavations. In particular, the quarry of Argyroupolis was excavated on Vouliagmenis Avenue, in the vicinity of the Archaic theatre of Trachones,[9] and is dated to the 5th-3rd c. BC. In Glyfada, an important Classical quarry had been found when opening the foundations of the Hotel

6 Methodiou-M. Psathi 2006, 177.

7 Kaza-Papageorgiou 2006, 103-6.

8 Another quarry was discovered later on the hill of *Aghia Anna* at Alimos: Psarri 2009, 228.

9 The quarry had been explored during the rescue excavation in the property of the car dealership 'Kosmocar A.E.' (Karenta): Kaza 2005, 243-4; Dova 2007, 229; Papageorgiou 2015. The quarry is visible and can be visited nowadays.

"Asteras",[10] and yet another was excavated in the commercial plot of the same municipality.[11]

The ancient quarries of the Lavrion peninsula are well known in modern literature; in particular, the Agrileza quarry is famous for its gray-bluish marble, which had been used for the Temple of Poseidon in Cape Sounion, but also for less important monuments of the region (e.g. tomb enclosures, houses and workshops of Thorikos etc.). Much information for the quarrying activity on the *Lavrion* peninsula is provided by the rescue excavations of the former B' Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities of Attica and the Belgian Archaeological School in Thorikos. At *Thermi* of KalyviaThorikos, a limestone quarry of the Classical period has been investigated (Corpus no. 757), while a gray-whitish limestone had been also quarried in *Stefani* until the Roman period (Corpus no. 755). In *Velatouri* in the ancient city of Thorikos (Corpus no. 756), a quarry of gray-bluish marble had been opened for the construction of the nearby theatre, the earlier use of which goes back to the Geometric period. This quarry was active until modern times: it must be one of the oldest and longest-lived quarries of Greece, if the published date of its opening is indeed correct.

During the last decades, the existence of ancient quarries has also been recorded on several internet sites; however, sometimes the information given is wrong and requires verification. Ancient quarries, dating in the 4th c. BC, at *Barako* and *Pefkoto* of *Vari* (ancient Anargyrous),[12] where vertical extraction of blocks had been observed, was mentioned on the site of the Municipality of Vari and it was included in the Corpus (Corpus no. 748). Later on, a rescue excavation by the local Ephorate of Antiquities brought to light the road whereby the transfer of the extracted blocks was made, thus corroborating the above information on the internet site.[13]

Information about the ancient quarries of southeastern Attica, which are still visible, even if only partially, led us to other sites of extraction. Thus, during the search for the ancient quarry of "poros" (sandstone) on the western coasts of Marathon, at *Drakonera* (*Corpus* no. 758), we came across a quarry of white marble in a nearby coastal site of the *Dikastika* settlement, where the nudists' beach is located (**Fig. 1**). That quarry was probably active in antiquity judging from the remnants observed, such as the stepped extraction,[14] the complete absence of traces from modern quarrying methods (dynamite, pneumatic hammer, etc.) and the coastal location of the quarry, which was extremely convenient for the transfer of the extracted blocks. A rock-cut formation is reminiscent of a slipway, used as a rudimentary dock, on which the ships would be pulled up, to be loaded with the detached blocks and then relaunched into the sea (**Fig. 2**).[15] It is probable, though, that the good quality of the quarried marble,[16] which was fine-grained without any veins or fissures, will turn out to have ensured its use in local architecture and even in sculpture, should archaeometric analysis be one day applied.

The existence of another quarry in Marathon valley, located close to an ancient road,[17] in the vicinity of the *Cave of Pan* and the *Gorge of Oinoe*, is also recorded, as well as extraction sites to the west of Nea Makri, on the foothills of mount *Agrieliki*, which belong to the mountain bulk of Dionysus.[18]

---

10 Kassimi-Soutou 2006, 229.
11 It was excavated on Eous Str. 28 in Glyfada: Antonopoulou 2008, 198.
12 Kassimi-Soutou 2006, 222; 2008, 188.
13 Kassimi-Soutou 2008, 188.
14 Kokkorou-Alevras *et al*. 2010, fig. on p. 32.
15 Compare with the slipway in the *Feloti* quarry of Kythera: Kokkorou-Alevras *et al*. 2009, 182.
16 Papageorgakis 1966, 211-2.
17 http://5.135.161.95/topoguidemap/1advfull.php?a=Attiki/Attiki_Marathonas_faragi_Inois
18 https://el.wikiloc.com/oreibasia-diadromes/miltiadeios-atrapos-tmema-proto-10501637

Map. 1. Map showing the quarries of Hymettus.

HYMETTUS QUARRIES

The research undertaken in southeastern Attica focused, heavily, on the ancient quarries of Hymettus (**Map 1**), which were well-known to the ancient authors.[19] At the end of the 19th c. AD, it was Milchhöfer[20] who undertook the first mapping of the whole mountain. These ancient quarries of marble have continued to attract the interest of many scholars up to the present:[21] they have explored mainly the quarries located on the western steep slopes of the mountain, in the deep and wild gorge of *Kakorema*, close to the chapel of Ag. Georgios Koutalas.[22] *Kareas* produced, however, a yellowish limestone, known as *agrylikos stone*, named after the nearby ancient deme.

Quarrying traces had been also recorded in the grove of the Kaisariani Shooting Range (*Skopeftirio Kaisarianis*), known also as *Alepovouni* (Corpus no. 951), but they could not be located during our recent survey in the area. Nevertheless, there was abundant soft gray-brownish limestone thereabouts, which would have been exploited in the past, probably for local use as building material. The absence of tool-marks does not allow any conclusions about the quarrying in the *Alepovouni* area. According to Merle Langdon, there was evidence of a prehistoric settlement in that area, whereas the quarrying activity was rather restricted. The quarry could have been part of a Roman farmstead, which was defined by inscribed *horoi.*[23]

Additional traces of ancient quarrying had been also revealed in the nearby municipalities of Argyroupolis and of Ilioupolis, at *Aghia Eirene* (Corpus no. 952) and the *Profitis Ilias Chapel*

19 Strabo, *Geogr.* 9.1.23: "Μαρμάρου δ' ἐστὶ τῆς τε Ὑμηττίας καὶ τῆς Πεντελικῆς κάλλιστα μέταλλα πλησίον τῆς πόλεως".

20 Milchhöfer 1889, sheet IV.

21 Ober 1981, 68-77; Langdon 1985, 257-70; 1988, 75-83; 1999, 481-508; Spathari 1997, 5-6; Goette *et al.* 1999, 83-90; Goette 2002, 93-102; Lekkas 2004, 305-12.

22 Xenogiannis 1978.

23 Langdon 1985, 257-60.

Fig. 3. Threshold half-buried in the path leading to the "Karavi" quarry.

(*Corpus* no. 953), respectively. A modern quarry was also active at the end of Sophocles Venizelos road in Ilioupolis, in the proximity of the barrier and the fire outpost. Contemporary quarrying activity took place close to the *Asteriou Monastery*, too (Corpus no. 961).

Furthermore, west of the *Kareas Monastery*, the remains of limestone extraction (Corpus no. 954) have been observed, although immediately around the monastery this is rather modern than ancient quarrying activity. Recently, 2 km south of *Aghios Ioannis* at the *Kareas Monastery* (the ancient deme of Themakos or Euonymon), a small quarry of Hymettus marble has been located. The intensive quarrying left a deep and impressive pit dated in the Hellenistic period: the rough installations observed in the adjacent area around the *Aghios Nikolaos Church* have been attributed to the mercenaries of the Ptolemaic fleet during the Chremonidean War (266-262 BC).[24]

In the publication of N.S.C.R. "Demokritos",[25] where the chemical identity of Pentelic and Hymmetian marbles is given, there is a map with the sites of an extended Hellenistic-Roman quarry of the gray Hymettian marble on the upper part of the mountain, and of smaller quarries of white fine-grained marble in the foothills. According to the authors, the white marble of Hymettus was in use before the Pentelic, so the above-mentioned quarries have been dated in the Archaic-Classical period. The intensive surveys in the marble outcrops of the mountain have enabled us to record new data about certain extraction areas, i.e. distinct quarries:

1. On the top of the mountain, at the site of *Karavi*, where a zone for climbing exists nowadays (Corpus no. 758). The site can be reached by the path, which passes in front of the chapel of *Aghios Georgios Koutalas*,[26] and which partly follows the ancient quarry road, which is bordered by a retaining wall and embankment.[27] Indeed, a few unfinished architectural members

24 Kaza-Papageorgiou 2006, 134-6.

25 Goette *et al.* 1999, 83-90.

26 The ancient street branches some meters further on. One takes the sledge path on the left, which is steeper. At the next fork again the steeper path, on the left. At the end of that path, there is a small quarry (no. 2 cited above).

27 Carpenter and Boyd 1977, 189; Goette *et al*. 1999, 87.

Fig. 4. A rectangular chamber at the lowest part of the path towards "Karavi" quarry.

(e.g. a part of a threshold: **Fig. 3**)[28] and extracted blocks with tool-marks (e.g. a block with a series of 7 wedge-holes)[29] are embedded in the path. At the lowest part of the path, and adjacent to it, a rectangular chamber (**Fig. 4**)[30] of uncertain date has been built with stone slabs without mortar (dim. 3.00 × 5.20 m and pres. ht. 1.00 m). The path ends at the impressive vertical face (more than 20 m high) of this extensive quarry of gray marble. Marble chips and extracted blocks are scattered all over the site; as a matter of fact, walking on the sloping path covered with the chipped stones proved to be a rather dangerous task. On the rock surface there are visible point and cutting edge-marks caused by the chiseling (with the hammer) around the hollows left by the extracted blocks, while the wedge-holes (rectangular and square) illustrate the efforts of the quarrymen to detach the blocks from the parent rock.[31] On the quarry face the diagonal and horizontal parallel marks of the *tykos*, the quarrying double-axe with its two blunt edges, are visible. The fish-bone working-pattern (*a festoni* technique), dated from late-Roman period onwards, is also observed (**Fig. 5**). The stone extraction process has formed recesses of some size, separated by sections of untouched rock that look like buttresses now (**Fig. 6**). These spaces were later filled with quarrying waste products when the fine quality marble was exhausted, as has also happened in the Pentelikon quarries, according to M. Korres. In fact, the very ground surface of the quarries is built up with this debris. The same process was also followed in other ancient quarries, e.g. in Karystos, in Chasampale of Thessaly, in Kos etc.[32]

In the northeastern part of the quarry, eight 'steps' had been cut out of the rock (or, at least, eight may be observed nowadays) (**Fig. 7**), ascending in a total height of 33 m.[33] It is obvious

28 Lat.: 37;51;49.0599999999975 / long.: 23;44;53.8600000000003. Thresholds carved in Hymettus marble had been used in the temples of *Apollo Patroos* and *Artemis Aristovoule* in Athens, as well as for the *Skevotheke of Philon* in Piraeus: Townsend 2004, 312.

29 Lat.: 37;57; 10.2300000000104/ long.: 23;47;29.1499999999943.

30 Lat.: 37;57;7.00000000000002 / long.: 23;47;30.4299999999929.

31 Kokkorou-Alevras *et al*. 2010, 39-40, 49-51.

32 Poupaki 2017, 209, n. 31-4 (with bibliography).

33 Ht. of each step (from the topmost to bottom): 40, 40, 45, 45, 55, 35, 40 and 30 cm.

Fig. 5. Quarry faces with fish-bone quarrying pattern (a festoni technique) in the “Karavi” quarry.

Fig. 6. Recesses/ “chambers” separated by sections of untouched rock formed by stone extraction in “Karavi” quarry.

Fig. 7. Eight 'steps'formed in the rock by stone extraction in the "Karavi" quarry.

that the topmost step belongs to the earliest phase of quarrying. In the northeastern corner of that space, there are three carved blocks, which were not split off the natural rock (**Fig. 8**) The biggest block measures 0.90 × 2.45 × 0.90 × 2.40 m, ht. 0.30 m and the half-carved 1.10 × 1.05, ht. 0.40-0.50 m.) and is entirely surrounded by extraction trenches[34] (north: l. 0.90, w. 0.55 m, ht. 0.30 m; east: l. 2.45 m, w. 0.45 m, ht. 0.30 m), in contrast to the two smaller ones, which remained attached to the vertical faces of the rock.[35] In the eastern corner of the quarry, there is another plinth attached to the rock (0.60 × 0.80 m., ht. 0.90 m) and two elongated concave hollows mark the extraction of two monolithic columns of about 3.20 m in height and 0.40-0.50 m in diameter (**Fig. 9**). As is widely known, columns of Hymettus marble, fully carved, were transported by stone-carrying ships (*λιθηγοί νῆες*), which carried the quarried products across the Mediterranean, as proven by the wreck of Mahdia, close to the Tunisian shoreline (1st c. BC).[36] Certainly, then, this part of the quarry was active during the Roman and Late Roman period, but the extraction had apparently begun much earlier (in Hellenistic times?).

Next to the recessed zone at the east, there is another one formed by intensive quarrying, but the thick vegetation does not allow any additional detailed observations about the extraction methods. However, on the quarry faces the characteristic *tykos* marks are to be seen and close to the corner of the recess the inscription ΚΕΘΗΓΟΥ (**Fig. 10**) can be read.[37] According to J. Ober,[38] this is the genitive case of "Κέθηγος" (lat. CETHEGUS), who may have been the owner of the quarry. Indeed, to the family of Cethegus belonged certain senators and consuls down to the era of the emperor Tiberius. This information makes the dating of this part of

34 Quarrying trenches are carved vertically and around each block to be extracted: Kokkorou-Alevras *et al*. 2010, 39. For the quarrying trenches in this quarry: Waelkens *et al.* 1990, 49 fig. 1.

35 1st plinth: dim. 0.40 × 1.10 × 1.05 m, ht. 0.55 m; 2nd plinth: dim. 0.60 × 0.80 m., ht. 0.90 m. The plinths are located in the site: Lat.: 37; 57; 3.60000000000567 / Long.: 23;47;30.3399999999963.

36 Merlin 1909, 650-71.

37 Lat.: 37;56;59.7099999999916 / long.: 23;47; 8699999999954. L. of inscription: 90 cm., ht of "Y" 17 cm, w. of "Y" 8 cm, diam. of "O"10/9.5 cm, ht. of "E" 19 cm, w. of "E" 16 cm.

38 Pleket and Stroud 1981; Ober 1981, 70. For the use of Hymettus' marble in Roman villas: Pliny, *Naturalis Historiae* 36.7.

Fig. 8. Three blocks in the northeastern corner of the “Karavi” quarry.

Fig. 9. Two elongated concave impressions from the extraction of two monolithic columns in the “Karavi” quarry.

Fig. 10. Inscription ΚΕΘΗΓΟΥ engraved on the quarry face behind the “Dragon-house”.

Fig. 11. The “Dragon-house” of Hymettus (view of its entrance).

Fig. 12. The interior of the “Dragon-house”.

Fig. 13. Three blocks in the northeastern corner of the “Karavi” quarry.

the quarry to before the age of Augustus very likely.[39] 14 cm above the inscription, there is a series of eight vertical engraved lines, which probably indicated the number of blocks to be extracted or transported, a common practice in many ancient quarries (e.g. in the *Aformous* bay on Naxos,[40] in *Tsoukali* at Karystos[41] and in the *Avlemonas* quarry of Kythera[42]).

The area in front of the "Kethegos quarry" is dominated by the celebrated "*Dragon-house*" of Hymettus (**Fig. 11**), which has been identified as a dwelling for the laborers or a store for the quarrying equipment,[43] even as a cult place.[44] This circular building is constructed with boulder-sized slabs in a corbelling technique. In the interior there is a semi-finished *mensa* or altar (**Fig. 12**, dim. 0.34 × 0.55 × 0.50 × 0.36 m, ht. 0.33 m, ht. of the rim 0.055 m), while into the side walls a small two-levelled niche is cut (0.26 × 0.19 × 0.25 m, ht. 0.20 m and 0.14 m) and a wide step, which looks like a bench (w. 0.08/0.10 m), is to be found above the floor. The doorjamb (w. 0.28 m, dim. of sockets: 4.50 × 5.00 cm) of its entrance (overall w. 0.80 and pres. ht. 0.95 m) is well constructed. The hypothesis that the *Dragon-house* of Hymettus had been used as a cult place seems likely, though no archaeological evidence exists.[45] Buildings which are identified as ancient lodges bear special cuttings associated with the placement of the elementary furniture. For example, in *Drakospilio* cave of Nisyros, located underneath the Hellenistic tower,[46] there are such formations in the rock for the guards of the tower, who were its occasional residents. In the surroundings, another two Dragon-houses are noted too.[47]

2. Below the "Kethegos quarry", on the lower part of the slope, in a ravine, more vertical quarry faces[48] were explored (Corpus no. 957) and additional quarrying traces were recorded: wedge holes, stepped extraction, a sloping surface, a ramp for the movement of the extracted blocks (**Fig. 13**) and the typical *tykos* traces, which form the fishbone pattern as observed in the aforementioned quarries. The detection of the use of the pick-axe with a broad and a blunt end (*πλατύστομη τυπίς* or *κροταφίς*) is quite noteworthy for this marble quarry, because this tool is

39 After the reign of Augustus, Greek marbles were no longer popular in the Roman empire; on the other hand, the use of Carrara marble became so in Italian peninsula: Ober 1981, 69-70.

40 Kokkorou-Alevras *et al.* 2014, no. 474.

41 Kokkorou-Alevras *et al.* 2014, no. 1001.

42 Kokkorou-Alevras *et al.* 2014, no. 238.

43 Carpenter and Boyd 1977; Koželj and Wursch-Koželj 1995, 27-9.

44 Oikonomidis 2018.

45 On mount Hymettus have been excavated in the past several cult places mentioned by Pausanias, who had seen the statue of Hymettian Zeus and the altars of Ombrios Zeus and Apollo Proopsios (*Ελλάδος Περιήγησις* I 32, 1-2). The most important sanctuary has been excavated at *Euzonas*, the highest peak of the mountain, which was dedicated to *Ombrios Zeus* (Langdon 1976). That sanctuary, also mentioned by Pausanias, is dated at the end of the 8th and the beginning of the 7th c. BC and is connected with the general effort to please the Gods in a period when the polis had been plagued by drought followed by epidemics and social turmoil. There is also a reference about the cult of *Apollo Proopsios* on Hymettus, who was considered to be the God responsible for the climate changes. The excavated remains of an amphiprostyle temple on the site of Prophet Elias chapel, in the mountainous pass from Glyfada to Koropi, has been attributed to an Apollo cult: Kotzias 1949, 51-3. A significant sanctuary of the 4th c. BC dedicated to Pan, the Nymphs and Apollo was established in a cave of Vari, named as "Nympholeptos or Archedemus Cave", according to the preserved inscription. In that cave, the cult had been re-established in the era of Julian the Apostate, and this is the place where the Neoplatonists' assembly gathered: Weller 1903, 263-88. Another sanctuary dedicated to Pan and the Nymphs has been excavated in the *Leontari Cave* on Hymettus, at the eastern slope of *Korakovouni* and to the west of *Glyka Nera* in Paiania. This cave has been inhabited since the Neolithic period (Mavridis and Karali 2018).

46 Filimonos-Tsopotou 2013, 155.

47 Goette *et al.* 1999, 87 ; Goette 2002, 98.

48 These quarries of *Kakorema* can be reached via the track from the military camp *Saketta* of Vyronas towards the modern quarry.

Fig. 14. Impressions of four detached blocks separated by quarrying trenches with series of punch-marks (*pointillé technique*) inside, in the "lower" quarry.

Fig. 15. Row of three extracted blocks separated by trenches with rectangular and trapezoidal wedge-holes, in the "lower" quarry.

Fig. 16. An unfinished monolithic column in the dump of debris of the quarry on the highest part of the mountain.

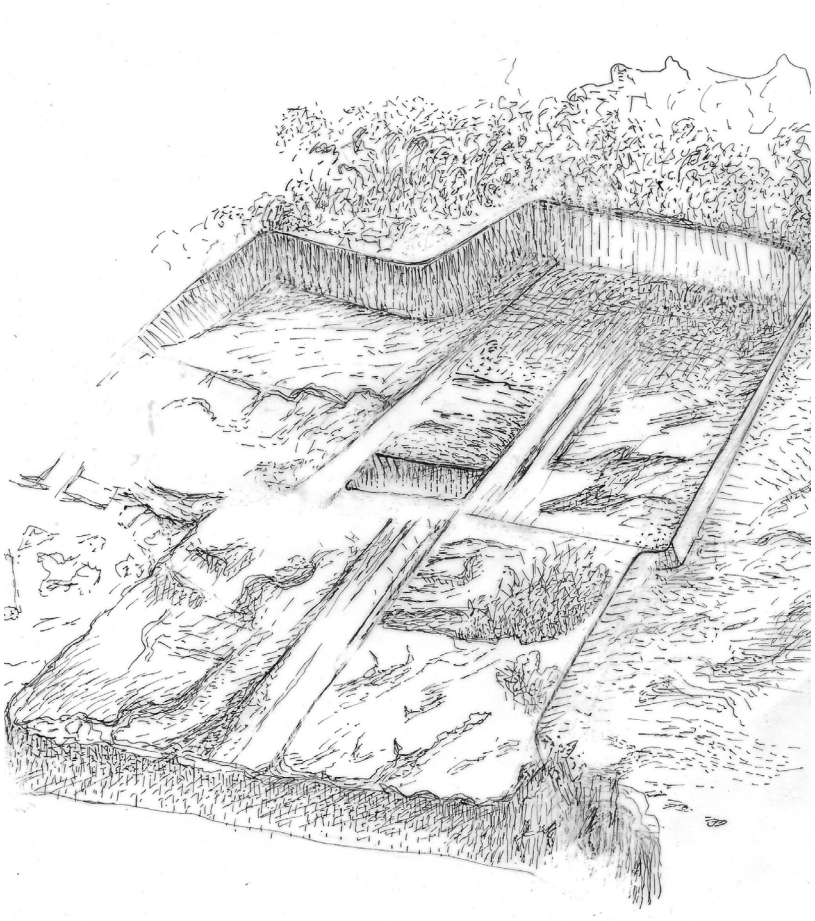

Drawing 1. Impressions of four detached blocks separated by quarrying trenches with series of punch-marks (*pointillé* technique), in the "lower" quarry.

mainly preferred for the extraction of soft stones, as our team has pointed out.[49] In this quarry is also to be remarked the use of the punch for the final detachment of a block from the parent rock instead of the wedges. That process is known as "pointillé technique" and leaves a series of circular marks on the rock; it can be dated to the Archaic period, as can be assumed for the *Apollonas* quarries of Naxos.[50]

3. During the ascent and before reaching the big quarry of *Karavi*, if one takes the steep path to the left, one arrives at the very top level of another quarry, which abounds in marble chips and possesses a lot of circumscribed surface extraction pits. Thus, on the higher part of the site there is a small rectangular depression (dim.: 1.00 × 2.80 × 1.5 m, ht. 0.40 m) and below it extends a sloping terrace (gradient 21°) due to the quarrying process. From this part of the quarry face, four blocks have been extracted (**Drawing 1**); the preserved traces of two rows of two blocks each are separated by quarrying trenches (w. 20 cm) of a series of punch-marks (*pointillé* technique) – quite eloquent for the quarrying technology adopted (**Fig. 14**). The above-mentioned method of detachment of the block from the parent rock, the so-called *Keilrinne*/*Keilgraben* technique (of *pointillé* work inside the quarrying trench), is also attested in several quarries of Classical date (e.g. the travertine quarry in Pyli of Kos: Corpus no. 83). On the lowest level of that slope, there is another less fiercely sloped terrace (gradient 18°), where another row of three extracted blocks of slightly bigger size (2.20/2.50/2.00 × 0.90 m.) is also

49 E.g. the quarry of *Feloti* at Kythera: see above n. 14.
50 Kokkorou-Alevras *et al*. 2010, 42.

Drawing 2. General view of the large quarry at the top of the mountain.

preserved (**Fig. 15**). Between the traces of the extracted blocks, there are trenches of 15 cm width, where rectangular and trapezoidal wedge-holes had been hollowed out (three series of 9, 7 and 7 wedge-holes are preserved). On the imprint of the biggest plinth, 11 successive circular marks of a crowbar used for the shifting of the extracted blocks are also visible. This horizontal extraction of blocks in rows is identical with the one employed in the organized quarries of the Classical period, as is also the case in the *Chrysafa* quarry in Lakonia (Corpus no. 692). Generally, this quarry seems to be older than the other quarries described above; indeed, the work must be dated as early as in the 6th c. BC.

4. Above these quarrying sites, on the highest part of the mountain, there is another big quarry (**Drawing 2**), but not as extensive as the "*Karavi* quarry" though. The uphill path is thick with marble chips, which complicates the ascent towards the quarry front. In the quarry among the dumped debris, there is a semi-finished monolithic column, 1 m in visible height and 45 cm in diameter (**fig. 16**).[51] On the lowest part of the quarry face, there are two carved blocks (dim.: 0.80/1.00 m x 1.70 m) surrounded by quarrying trenches formed by a series of punch-marks (*pointillé* technique), which are ready to be extracted from the parent rock. On the quarry front, above these blocks there are some holes for the secure fastening of ropes used for the movement of the blocks (**Fig. 17**). Similar holes in the quarry fronts for the same purposes are also attested in the quarries of *Apollonas* in Naxos, next to the unfinished/semi-carved statue of

51 Lat.: 37; 57; 14.6400000000140 / long.: 23;47; 37.520000000040.

Fig. 17. Holes for the secure fastening of ropes used for the transportation o f the blocks in the quarry.

Fig. 18. A non-detached triangular block in the central part of the quarry on the highest part of the mountain.

Dionysos, in the *Tsoukali* of Karystos and elsewhere.[52] In the western part of this quarry there is a rectangular recess (dim. 1.70 x 4.10 m) formed by cutting out the rock, in front of which there is a non-detached triangular block (dim.: 1.40 x 1.40 x 1.25 m and ht. 20-25 cm) surrounded by quarrying trenches with a series of punch-marks (*pointillé* technique)[53] (**Fig. 18**). In this quarry there are no imprints of extracted blocks, though *tykos* traces are to be seen on its vertical walls, over a height of more than 10 m. (**Fig. 19**). A mound of marble chips and related quarrying debris fills all the eastern part of the quarry, where the ascent is extremely difficult (**Fig. 20**). The general appearance of the quarry points to it belonging to the same period of activity as the previous one.

52 Poupaki and Chidiroglou 2017, 444 fig. 5.

53 The peculiar block recalls the general shape of a triangular base or pedestal, which are known, but also rare, from the Archaic period on (e.g. the Archaic base of *Euthykartides* in Delos Mus. No. A728: Kokkorou-Alewras 1995, 83-4 no. 12 figs 24-7).

Fig. 19. Tykos traces on the vertical wall of the quarry on the highest part of the mountain.

Fig. 20. A mound of marble chips and related quarrying debris in the eastern part of the quarry on the highest part of the mountain.

Finally, several more quarry sites dated in the Roman period[54] have been also recorded in the bulk of mount Hymettus: one is found to the northeast of *Profitis Ilias* (Corpus no. 958) and another one in *Sesi* of Koropi (Corpus no. 959), which is adequately published and may even be dated to the Byzantine period.[55] In both quarries, extracted monolithic columns had been preserved *in situ*.

Despite the abundance of information gathered and cited in this study, there is still plenty of evidence in the various publications, which has neither been corroborated nor rejected by our research. However, the most important conclusion to emerge from our recent research is that the quarrying sites dated from the Archaic period onwards are numerous, and that therefore a great scale of production seems plausible even in such an early period, during

54 For the chemical identity of Hymettian marble: Attanasio *et al*. 2006, 87-91.

55 Langdon 1988.

which marble of the quarries of Naxos and Paros were widely imported in Attica. Even if the major role of Naxian and Parian marble in Archaic Attic sculpture remains beyond question, the use of Hymettus marble, if not very suitable for sculpture, was not absent from the Attic stone-carving workshops. Even though not a lot of Archaic Attic sculptures of this marble are preserved,[56] there does exist in Attica sculpture in the round, e.g. the calf-bearer or 'moschophoros' of Acropolis (Acropolis Mus. no. 624), and the horseman from Vari (National Museum no. 79), amongst others, as well as architectural sculpture (e.g. the frieze with the leopards and the Gorgo acroterium of the building H of the Athenian Acropolis) all carved from Hymettus marble, as is well known. In smaller quantities, the same marble had been also used in the Classical period (e.g. for Iris' wings on the west pediment of Parthenon).[57] Furthermore, the marble of Hymettus was used as building material for the earlier buildings of Athens (e.g. the Hekatompedon and the ancient Temple of Athena on the Athenian Acropolis[58]) and in Attica too (e.g. the ancient theatre of Euonymon in Trachones[59]). In the architecture of the 4th c. BC, the Hymettus marble had but a secondary role, but it was quite often used in several buildings of Athens (e.g. in the Thrasyllus monument, in the Doric stoa of the Asklepeion and in the theatre of Dionysos on the south slope of the Athenian Acropolis, the temple of Apollo Patroos and in the altar of Zeus Phratrios and Athena Phratria of the Athenian Agora, and so on) and in the Piraeus (e.g. the skevotheke of Philon, etc.).[60] Even more so, this marble was broadly used for stelae bearing all kinds of inscriptions. Future further research and archaeometric analysis will reveal the extent of the use of this Attic marble.

ACKNOWLEDGEMENTS

Many thanks are owed to Ilias Liakopoulos, archaeologist of the Ephorate of Palaeoanthropology and Speleology, for guiding us to the quarries and Aspasia Drigopoulou, painter, for the drawings. We are also thankful to the archaeologists of Attica for sharing their knowledge about quarries with us and for their assistance, especially Konstantina Kaza-Papageorgiou, Anthi Dova and Stella Raftopoulou.

The same text has been presented in a conference organized by the 'Greek Center of Art and Culture' , on 16 of September 2018 and has been recently published in Greek without footnotes and the drawings in V. Kioussi (ed.), *Αρχαία και Σύγχρονα Λατομεία-Μεταλλεία-Λιγνιτωρυχεία στη Ν. Α. Αττική*, Athens 2019. We thank V. Kioussi for the kind invitation to participate in this conference.

56 Recently, Palagia 2010, 44 (with previous bibliography).
57 According to Palagia (2006, 119), the marble from Hymettus ceased to be used towards the 4th c. BC
58 Butz *et al*. 1999, 258-9.
59 Paga 2010, 364.
60 Townsend 2004, 311-4; Wycherley 1978, 66-7.

BIBLIOGRAPHY

Antonopoulou, V. 2008. "Οδός Ηούς 28" *ArchDelt* 63(B1):198.

Attanasio, D., M. Brilli, and N. Ogle. 2006. *The isotopic signature of classical marbles*. Studia Archaeologica 145. Roma: L' Erma di Bretschneider.

Butz, P., Y. Maniatis, and K. Polykreti. 1999. "The Hekatompedon Inscription and the marble of its metopes." In *Actes de la ConférenceInternationale ASMOSIA IV, Archéomateriaux. Marbre et autres roches*, edited by M. Schvoerer, 255-60. Bordeaux: CRPAA-PUB.

Carpenter, J., and D. Boyd. 1977. "Dragon-Houses: Euboia, Attika, Karia." *AJA* 81:179-215.

Dova, A. 2007. "Οδός Μεγάλου Αλεξάνδρου 5-7 (Ο.Τ. 84 Τάφρος φυσικού αερίου)" *ArchDelt* 62(B1): 228-9.

Filimonos-Tsopotou, M. 2013. "Το Παλαιόκαστρο της Νισύρου." *Νισυριακά* 20:149-71.

Goette, H.R., K. Polykreti, Th. Vakoulis, and Y. Maniatis. 1999. "Investigations of the Greyish-blue marble of Pentelikon and Hymettus." In *Archéomatériaux. Marbres et Autres Roches*, *ASMOSIA* IV, edited by M. Schvoerer, 83-90, Bordeaux: CRPAA-PUB.

Goette, H.R. 2002. "Quarry roads on Mt. Pentelikon and Mt. Hymettus." In *Ancient Roads in Greece. Proceedings of a Symposion organized by the Cultural Association Aigeas (Athens) and the German Archaeological Institute (Athens) with the support of the German School at Athens. Nov. 23, 1998*, edited by H. R. Goette, 93-102. Schriftreihe Antiquitates. Archäologische Forshcungergebnisse 21. Hamburg: Kovac.

Hodge, T.A., and P.A. Tomlinson. 1969. "Some Notes on the Temple of Nemesis at Ramnous." *AJA* 73:185-92.

Kaza-Papageorgiou, K. 2006. "Ευώνυμον και Αλιμούς." In *Άλιμος. ΄Οψεις της ιστορίας της πόλης και του δήμου*, edited by D. Loukas, 17-151. Αθήνα: Εκδόσεις Αλέξανδρος.

Kaza, K. 2005. "Οδός Μεγάλου Αλεξάνδρου και Λεωφόρος Βουλιαγμένης 566 (Ο.Τ. 84, οικόπεδο KOSMOCAR." *ArchDelt* 60(B1):243-5.

Kokkorou-Alewras, G. 1995. „Die archaische Naxische Bildhauerei". *AntPl* 24:37-138.

Kokkorou-Alevras, G., Eir. Poupaki, A. Efstathopoulos. 2010. *Αρχαία Ελληνικά Λατομεία*. Αθήνα: Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς.

Kokkorou-Alevras, G., Eir. Poupaki, A. Efstathopoulos and A. Chatziconstantinou. 2009. "Ancient quarries of Kythera." In *ΛευκόςΛίθος. Marbres et autres roches de la Méditerranée antique, Études Interdisciplinaires. Actes du VIIIe Colloque International de l'ASMOSIA, Aix-en-Provence 2006*, edited by Ph. Jockey, 177-88. Paris: Maisonneuve & Larose.

Kokkorou-Alevras, G., Eir. Poupaki, A. Efstathopoulos and A. Chatziconstantinou. 2014. *Corpus Αρχαίων Λατομείων. Λατομεία του ελλαδικού χώρου από τους προϊστορικούς έως τους μεσαιωνικούς χρόνους*. Αθήνα: ΕΚΠΑ - Εκδ. Καρδαμίτσα.

Kassimi-Soutou, M. 2006. "Αστέρας Βουλιαγμένης" *ArchDelt* 61(B1):229.

_____. 2008. "Οδός Υπάτης και Καλαμάτας. Οικόπεδο Δ. Πετρίδου" *ArchDelt* 63(B1):188.

Kotzias, N. 1949. "Ανασκαφαί εν Προφήτη Ηλία, Υμηττού." *Prakt:*51-74.

Koželj, T., and M. Wurch-Koželj. 1995. "Dragon-houses of Southern Euboea: Military guard-places of the quarries." In *The study of marble and other stones in antiquity. ASMOSIA III Athens: Transactions of the 3rd International Symposium of the Association for the Study of Marble and other Stones in antiquity*, edited by Y. Maniatis, N. Herz, and Y. Basiakos, 17-31. London: Archetype Publications.

Langdon, M.K. 1976. A *Sanctuary of Zeus on Mount Hymettus*. Hesperia Suppl. 16. Princeton - New Jersey: American School of Classical Studies at Athens.

_____. 1985. "Hymettiana I." *Hesperia* 54:257-70.

_____.1988. "Hymettiana II: An ancient Quarry on Mt. Hymettos." *AJA* 92:75-83.

_____. 1999. "Hymettiana III: The Boundary Markers of Alepovouni." *Hesperia* 68:481-508.

Lekkas, S. 2004. "Ένα λατομείο ρωμαϊκής εποχής στη θέση Σέσι Κορωπίου (Αν. Υμηττός)." In *Πρακτικά Ί Επιστημονικής συνάντησης ΝΑ Αττικής, Καλύβια Θορικού Αττικής 28 Νοεμβρίου-1η Δεκεμβρίου 2002*, 305-12. Καλύβια Θορικού: Εταιρεία Μελετών Νοτιοανατολικής Αττικής.

Mavridis, F., and L. Karali. 2018. "Lion's cave, Hymettus Mountain, Attica. Figurines, structures and material culture associations." In *Communities in Transition: The Circum-Aegean Area during the 5th and 4th Millennia BC.*, edited by S. Dietz, F. Mavridis, Ž. Tankosić, and T. Takaoğlu, 269-82. *Monographs of the Danish Institute at Athens* 20. Oxford: Oxbow Books.

Merlin, A.1909. "Fouilles sous-marines de Mahdia." *CRAI*:650-71.

Methodiou, E., and M. Psathi. 2006. "Συμβολή οδού Άτλαντος και Λεωφόρου Βραυρώνος (Ο.Τ.Γ.

1615, ΠΕ 14η, Οικόπεδο Ρουσάκη" *ArchDelt* 61(B1): 177.

Milchhöfer, A.1889. *Karten von Attica (Heft* III-*VI)*. Berlin: D. Reimer.

Ober, J. 1981. "Rock-cut inscriptions from Mt. Hymettus." *Hesperia* 50:68-77.

Oikonomidis, S. 2018. "Το Δρακόσπιτο του Υμηττού. Αττική «Μεγαλιθική» αρχιτεκτονική." *AAA* 42:360-76.

Paga, J. 2010. "Deme theatres in Attica and the Trittys System." *Hesperia* 79:351-84.

Palagia, O. 2006. "Classical Athens". In: *Greek Sculpture: Function, material and techniques in the Archaic and Classical Periods*, edited by O. Palagia, 119-62. New York: Cambridge University Press.

_____. 2010. "Early archaic sculpture in Athens." In *Scolpireilmarmo. Importazioni, artistiitineranti, scuoleartistichenel Mediterraneo antico*, edited by G. Adornato, 41-55. Milano: Edizioni Universitarie di Lettere Economia Diritto (LED).

Papageorgakis, I. 1966. "Τα εις τη μαρμαρικήν χρήσιμα πετρώματα της Ελλάδας." Ann. Geol. Pays Hell. 18:193-270.

Papageorgiou, K. 2015. *Η Αρχαία Αστική Οδός και τα Αρχαία κάτω από την Λεωφόρο Βουλιαγμένης*. Αθήνα: Καπόν.

Pleket, H.W., and R.S. Stroud. 1981. "Mt. Hymettos. Rock-cut boundary markers, Roman." In *Supplementum Epigraphicum Graecum* 31, edited by A. Chaniotis, T. Corsten, N. Papazarkadas, and R.A. Tybout, 148. Amsterdam: J. C. Gieben Leiden.

Poupaki, Eir. 2017. "Ancient Koan marble quarries and the distribution of Koan marble in antiquity: Results of the recent archaeological research." In *Το Αρχαιολογικό Έργο στα Νησιά του Αιγαίου. Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο*, τ. Γ', edited by Π. Τριανταφυλλίδης, 205-22. Μυτιλήνη: Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού, Γενική Γραμματεία Αιγαίου και Νησιωτικής Πολιτικής.

Poupaki, Eir., and M. Chidiroglou 2017. "A half-carved marble vessel (Tsoukali) from the ancient quarries of Myloi, Karystos in southern Euboea: A contribution to the study of the use of Karystian marble for vase carving in antiquity." In *An Island between two Worlds. The Archaeology of Euboea from Prehistoric to Byzantine Times*, edited by Ž. Tankosić, F. Mavridis, and M. Kosma, 441-60. Papers and Monographs from the Norwegian Institute at Athens. Athens: Norwegian Institute at Athens.

Psarri, S. 2009. "Συμβολή των οδών Ηγησιπύλης 5 και Ερατούς 2. Λόφος Αγίας Άννας (Ο.Τ. 270α, οικόπεδο Α. Ροδίτη" *ArchDelt* 64(B1): 227-8.

Spathari, E. 1997. "Ο Υμηττός κατά την αρχαιότητα." *Επτά Ημέρες Καθημερινή* 28.9.1997:5-6.

Townsend, R.F. 2004. "Classical signs and anti-classical signification in the 4th c. Athenian Architecture." In *Χάρις: Essays in honor of Sara A. Immerwahr*, edited by A. Proctor Chapin, 305-26. Hesperia Suppl. 33. Princeton - New Jersey: American School of Classical Studies at Athens.

Waelkens, M., P. De Paepe, and L. Moens. 1990. "The quarrying techniques of the Greek World." In *Marble. Art Historical and Scientific Perspectives on Ancient sculpture*, edited by M. True, and J. Podany, 47-72. Malibu, CA: J. Paul Getty Museum.

Weller, C.H. 1903. "The Cave at Vari. I. Description, Account of Excavation, and History." *AJA* 7:263-88.

Wycherley, R.E. 1978. *The Stones of Athens*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.

Xenogiannis, K. 1978. *Η μονή του Αγ. Γεωργίου Κουταλά Υμηττού.* Αθήνα: Εκδόσεις Επιστημονικής Εταιρείας Παραδοσιακών Σπουδών «Βυζαντινός Πολιτισμός».

The Sea Battle Tumulus at Salamis revisited[1]

Yannis Chairetakis

Archaeologist PhD
yannischairetakis@gmail.com

ABSTRACT

The discovery in 1884 of an inscription from the Imperial times that refers to the polyandrion of those who fell in the sea battle of Salamis in 480 BC prompted a large portion of the scientific community to take it for granted that the polyandrion was set up right after the sea battle. However, a more careful analysis of the archaeological data and of the literary sources undermines the unquestioned acceptance of that view. In the present paper, a critical approach to the ancient sources is adopted, as well as an overall assessment of the state of research and of the interpretations proposed for the area.

The ancient city of Salamis, close by the later township of Ambelaki, is sited in a bay on the east part of the island: to the north it is bounded by the peninsula of Pounta and to the south by the peninsula of Kynosoura (**Figs 1-4**). The latter is an oblong-shaped piece of land, remaining broad across from its neck right to its tip at the east, and characterized by steep sides and numerous small coves. From its north flank, close in to the bay of Ambelaki, the small point of Magoula juts out into the sea, capped by a low hill. As a result of works conducted in the 1960s and 1970s in the construction of a peripheral road running along its west, southwest and southeast sides, the hill looks quite different today, with its sides more vertically inclined, giving the false impression of an artificial mound large in diameter. On the Magoula hill, a circular structure, a cemetery, architectural features and a quarry have been studied. From the end of the 19th century, the area was already associated with the grave of those that fell in the sea battle at Salamis of 480 BC, and with the subsequent development of the scholarly narrative on the 'Tumulus of the Salamis Warriors'.

1 A shorter version of the topic, titled 'Monuments and Memory: The Salamis' sea battle tumulus', focusing mainly on the interpretation of the inscription IG II2 1035, was presented in the First Panhellenic Conference of postgraduate students and PhD candidates in Ancient History and Classical Archaeology, on 'War and Peace in Antiquity: The aspects of a dual reality (1100 BC to late Antiquity)', 6-7 November 2017, at the National and Kapodistrian University of Athens. The historical framework and relevant archaeological evidence are thoroughly analyzed in my Doctoral Dissertation (Chairetakis 2018). I would like to thank Dr Katya Manteli for the translation into English and Dr Doniert Evely for editing the text. I, also, thank the two anonymous reviewers and the Associate Professor of Classical Archaeology Dimitris Plantzos for their suggestions and comments.

Fig. 1. Bay of Ambelaki. On the right the peninsula of Kynosoura, on the left the peninsula of Pounta, in the background Athens (Photo by M. Dourakis)

THE MAGOULA HILL IN THE 19TH AND THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURIES

The ancient past of Salamis was 'rediscovered' in the era of the Grand Tour and the exploration of Greece by European philhellenes: quite a few travellers visiting Athens passed through the island and the Straits of Salamis, either as individuals or as members of missions (e.g. the Dilettanti and the French Expedition to the Morea), locating, recording, removing or buying antiquities.[2] One of the monuments and landscapes they took notice of was the mound on the hill of Magoula.[3]

The earliest reference to the mound as a tumulus was made by the British archaeologist W. Gell who visited Salamis in 1804-1806.[4] A few years later, on a French map, titled *Plan géométrique du Pirée dela presqu' île de Munichie et du canal de Salamine fait à bord de la frigate du Roi la Galatée en 1817*, the mound is marked by a circle and dashed line and in the map legend is characterized as 'tumulus'.[5] The Austrian consul, A. Prokesch von Osten, finding himself in Greece from 1834 to 1849, had visited Salamis before 1836. He singled out the artificial mound,[6] identifying it with the *Tumulus of Telamon*.[7] Although he does not quote the evidence on which he bases this attribution, it is very probable that he misinterprets Pausanias' passage about the *rock of Telamon* (1.35.3, see also further below).

On a map that accompanies the publication of the study *The Topography of Athens and the Demi* by the British military officer, diplomat and topographer W.M. Leake, in the area of Magoula, to the southwest of the hill, two sides of a building topped with a cross, are shown,

2 Chairetakis 2018, 39-42.
3 As far as we know the first mention of the name Magoula appears in Lolling's article (1884, 9).
4 Gell 1819, 303.
5 http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/ btv1b8494391n
6 Prokesch von Osten 1836, 368.
7 Prokesch von Osten 1844, 325. Initially published in sequential installments in the Journal 'Wiener Zeitschrift für Kunst, Literatur, Theater und Mode', 29/10 and 1/11/1836, issues 130-131.

Fig. 2. Bay of Ambelaki. Overpainted bronze engraving by O.M. von Stackelberg (Private Collection)

bearing the name Aghia (Saint) Varvara.[8] The Kynosoura peninsula in the 19th century is referred to as Punto Barbaro,[9] Barbara,[10] or Cape Barbari[11]/Varvari,[12] a name deriving, according to one theory, from a similarly called church,[13] the existence of which is not documented, though.[14] R. Chandler has eloquently supported the derivation of the name from the defeat of the 'barbarians', that is, of the Persians.[15]

The next, and made rather later, piece of information refers to a probable excavation research project. The vice-admiral of the Royal Navy and full member of the Athens Academy, St. Lykoudis, reports in 1927 that 'in proximity to the recess of the [Ambelaki] south shoreline, near some furnaces lying a little further away from the base of the peninsula of 'Kynosoura', the tumulus of the Salamis Warriors can be seen, excavated in 1856 by Austrian archaeologists, who found nothing else but a stratum with ashes of burnt bones'.[16] Although the validity of Lykoudis' work overall is not questioned, this description, in particular, should be treated with great scepticism. At the end of the 19th century, the Austrian Archaeological Institute had indeed expressed its intention to conduct research at the polyandrion of Salamis, but that project never came to fruition.[17]

8 Leake 1841, 171.

9 Stuart and Revett 1762, ix; Chandler 1776, 202.

10 Bursian 1862, 364.

11 Lolling 1884, 5.

12 Milchhoefer 1895, 26.

13 Milchhoefer 1895, 26: 'nach einer (jetzt verschwundenen) Kapelle der H. Barbara bennant'.

14 Recent sources do not support the existence of a church to Aghia Barbaba on the hill of Magoula. The interpretation proposed by Pallas (1988, 110, note 2) is also problematic: 'The term 'Barbara' is probably meant to encompass, apart from Kynosoura, the sea of the Salamis strait extending further from it, which ends in the bay of Paloukia, where an old small cross-roofed church of Aghia Barbara used to be (demolished around 1930, to be replaced by a larger, still standing, church to the same saint)'.

15 Chandler 1776, 202.

16 Lykoudis 1927.

17 I warmly thank Dr Christa Schauer, member of the Austrian Archaeological Institute of Athens, for the information she kindly shared with me about the Institute's intention to conduct research at the tumulus, at the end of the 19th century, which, though, was never carried out. More precisely, I quote the relevant extract from her message: 'In the periodical Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes 4, 1901, Adolf Bauer in his article titled 'Die Seeschlacht von Salamis', notes on p. 111 that in 1899, Adolf Wilhelm, the then Secretary of the Austrian Archaeological Institute at Athens, intended, with the permission of the Greek government, to

Fig. 3. Map from Curtius' and Kaupert's edition of 1895 (Personal Archive)

In 1884, the German archaeologist H.G. Lolling in his article *Die Meerenge von Salamis* on the topography of the Straits of Salamis characterizes the tumulus with its stone enclosure as one of the biggest of its kind and assigns it to the prehistoric times,[18] whereas he identifies the hill of Magoula with the site of the sanctuary of Kychreus.[19] On the map that supplements his article some walls are shown on the hill.

In 1895, the first edition of E. Curtius' and J.A. Kaupert's work *Karten von Attika* was published, in which Salamis is spread across three sheets. On sheet XXI, which illustrates the north-north-east part of the island, on the peninsula of Kynosoura, the name Magoula is cited to merely indicate the low hill, without any further specification of structure or configuration[20] (**Figs. 3-4**). The text that accompanies the edition is written by the German archaeologist, A. Milchhoefer, who, based on the evidence of the inscription *IG* II^{2}1035, which had been found in 1884, establishes a connection between the polyandrion mentioned in it with the artificial mound at Ma-

undertake a research project at the Polyandrion of Salamis. However, Wilhelm himself in his article 'Zur Topographie der Schlacht von Salamis' (Sitzungsberichte deAkademie Wien, phil.-hist. Klasse 1929, Bd. 211,1, 3–39 [reprinted in the volume: Adolf Wilhelm, Akademieschriften zur griechischen Inschriftenkunde (1895-1951) Teil 2 (Leipzig 1974) 235–71], where on p. 7 [=239] refers to his annual lectures in Salamis and to Bauer's article, makes no mention of excavations at that site'.

18 Lolling 1884, 9.

19 Lolling 1884, 9.

20 All three sheets that compile the map of 1895 were drawn in different periods between the years 1889 and 1891 (Lohmann 2010, 264, 270).

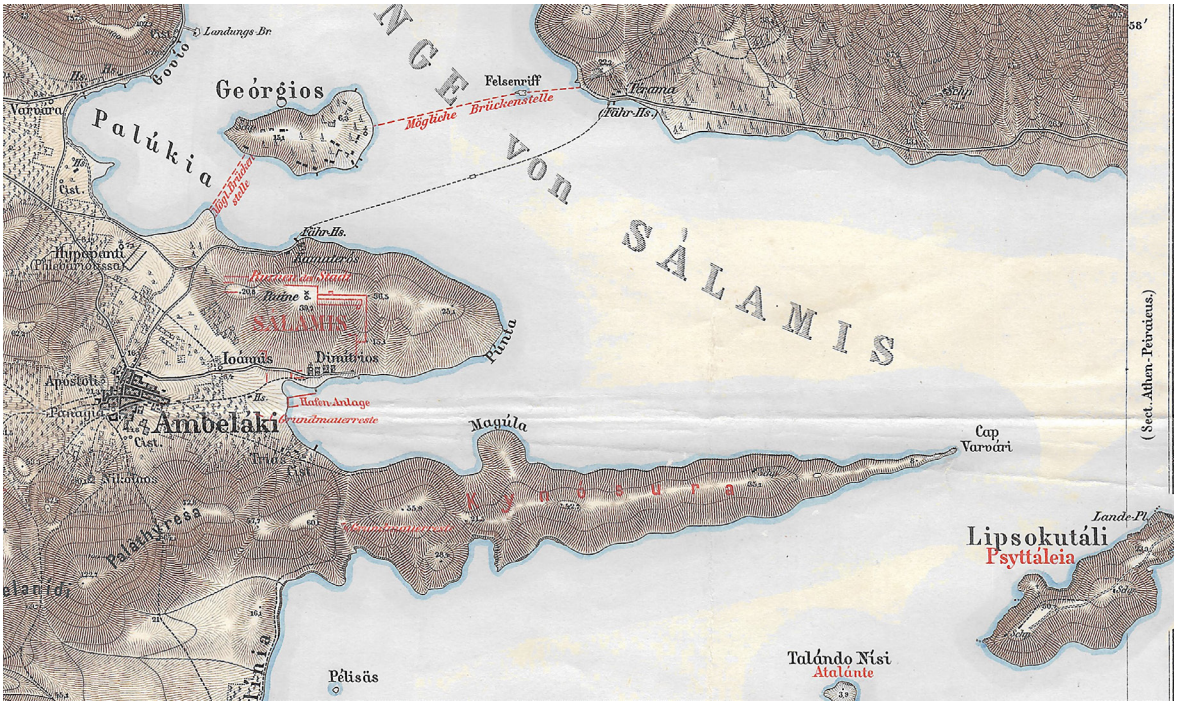

Fig. 4. Map from Curtius' and Kaupert's edition of 1895, detail (Personal Archive)

goula.[21] However, in the 1900 edition of the same work, in which the map of Salamis occupies a single sheet,[22] on the Magoula hilltop a three-sided building is demarcated.

Of the 20th century topographic evidence, we focus on a map of the island with indication of elements of the 480 BC sea battle, included in the 1926 treatise by J. Kromayer and G. Veith, *Schlachten - Atlas zur antiken Kriegsgeschichte*, where on the hilltop of Magoula two walls of a building are shown.[23]

ARCHAEOLOGICAL RESEARCH IN THE 20th CENTURY

The Greek Archaeological Service carried out trial trenches and excavations of limited extent on the peninsula of Magoula in the years 1965, 1976, 1980 and 1981. From the evidence of these research sessions, on the top of the hill there was an artificial tumulus-like mound. This is raised on the levelled hill summit, over an underlying layer of stones, which make up a circular structure, 20.00 m in diameter, made of poros limestone,[24] that retained a 0.50 m thick fill of gravel.[25] Just under the gravel, going down to bedrock, a 0.30 m thick and naturally deposited fill appears, of natural white earth and dark red earth, which contained fragments of domestic vases of prehistoric times and sea shells.[26] Overlying the gravel there was pure earth 'in successive, almost flat, layers' 1.00 m thick.[27] Tsirivakos opened a test trench 'down the top

21 Milchhoefer 1895, 28-9.
22 http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/curtius1900a/0006/image
23 http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/kromayer1926lfg4/0026/image
24 It is referred to as 'polygonal' by Lolling (1884, 9) and Milchhoefer (1895, 28).
25 Tsaravopoulos 1981, 64-5, also referred to it as 'pile of stones in circular arrangement.'
26 Piteros 1980, 91.
27 Tsaravopoulos 1981, 64.

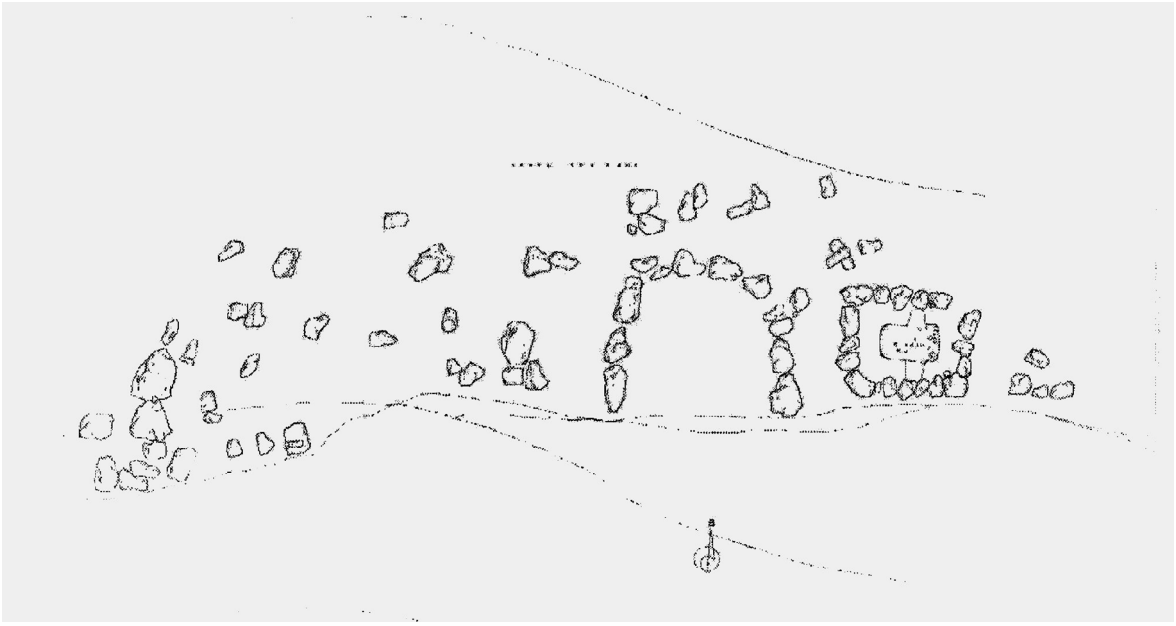

Fig. 5. Topographic plan of the north side of the Magoula hill (Kattoula 2006, fig. 60)

of the tumulus', which 'yielded nothing',[28] but equally fruitless were the trenches opened 'on the tumulus ... in the central part', as well as 'on the east side of the tumulus' in 1980 by Pitteros.[29] In light of this evidence, it is difficult to pinpoint which was the spot where the burnt stratum mentioned by Lykoudis was located, since, as is the case with other tumuli in the Helladic area, the burnt stratum should have been spread over the underlying layer of stones to be then covered by earth.

On the north slope of the hill, during two research campaigns, there were excavated funerary periboloi, in the environs of which the 1976 research had 'produced sherds of the beginning of the 5th century BC'.[30] There were found three rectangular periboloi, and a fourth damaged one, made of large stone blocks (measuring 3.50 x 4.00 m), orientated in an E-W direction[31] (**Fig. 5**). In the course of the 1976 expedition, funerary pyres had also been uncovered, which, according to the excavator, are assigned to the period of the sea battle.[32] New chronological data came to light in the more recent investigations. In the interior of the easternmost peribolos, at a level deeper than that where previous research had reached, a rectangular rock-cut pit of a funerary pyre was located, aligned E-W and measuring 2.20 x 1.30 m.[33] The rock-cut pit was traversed along its N-S axis by a 0.50 m wide channel. The funerary pyre fill contained a large amount of ash, while at the bottom of the pit bones and charcoal were revealed. In the same place, a small aryballoid lekythos was unearthed, decorated with wavy

28 Tsirivakos 1967, 146. More recent studies have been exclusively based on Tsirivakos' report, without acquaintance with the research activities of 1980 and 1981. Typically, see Schmalz 2007-2008, 38; Oikonomou 2012, 121. On the other hand, Langdon (2007, 111) is aware of the Greek research projects, but not of that of the Austrian archaeologists.

29 Piteros 1980, 91.

30 Tsaravopoulos 1981, 65; Kattoula 2006, 239.

31 Kattoula 2006, 239.

32 In a telephone communication (19/5/2017), the excavator of the site, P. Zoridis, whom I would like to thank for the discussions we had about the cemetery, presented his view on the chronology of the material belonging to the first half of the 5th century BC.

33 Kattoula 2006, 237-40.

Fig. 6. Stone blocks from a funerary peribolos (Veltanisian 2002, 31)

band, as well as parts of a small black-glazed trefoil oinochoe, dated to the last quarter of the 5th century BC.[34] Therefore, an earlier dating is rather unjustifiable, unless we assume that the periboloi were gradually constructed in the course of the 5th century BC and that there was continuous funerary use in the 5th century BC. South of the funerary pyre and the structure, there was found an almost intact lekythos with black linear decoration of a net pattern in two zones bordering a branch of ivy[35] (dated to 475-450 BC on the basis of the vase description), probably from a damaged burial.

To the northeast of the hill, quite a distance away from the graves, there are some rectangular stone blocks,[36] probably displaced from their original position, one of which bears a pair of circular sockets (**Fig. 6**). Perhaps these blocks belong to yet another funerary peribolos, which would have been decorated with marble lekythoi-loutrophoroi.

East of the tumulus, an extensive cemetery has been unearthed. In 1965, eight graves were investigated[37] and in 1976 another 63 came to light, across an area of 576 sq.m.[38] In the same place, during the first research period, among the graves some architectural remains were located, which were characterized as 'remains of a small building, most probably an altar'[39] (**Figs. 7-8**). Following the same line of reasoning, even though Tsirivakos' research did not yield any relevant finds, Clairmont suggested that the 'altar' should be interpreted as a bench to accommodate funerary meals held by the kin in the memory of the dead heroes and Zeus Tropaios.[40] However, from the drawing, the photograph and the finds of the following years, it can certainly be inferred that this 'small building' was yet another funerary peribolos.

The graves were oriented E-W and N-S, and can be classified into sarcophagi of shelly lime-

34 Kattoula 2006, 239; Chairetakis 2018, 214, note 1064.
35 Kattoula 2006, 239.
36 Tsaravopoulos 1981, 65; Veltanisian 2002, 31. There is a possibilty that these stone blocks were also seen by Lolling (1884, 9).
37 Tsirivakos 1967, 146.
38 Kattoula 2006, 238.
39 Tsirivakos 1967, 146.
40 Clairmont 1983, 290, note 42.

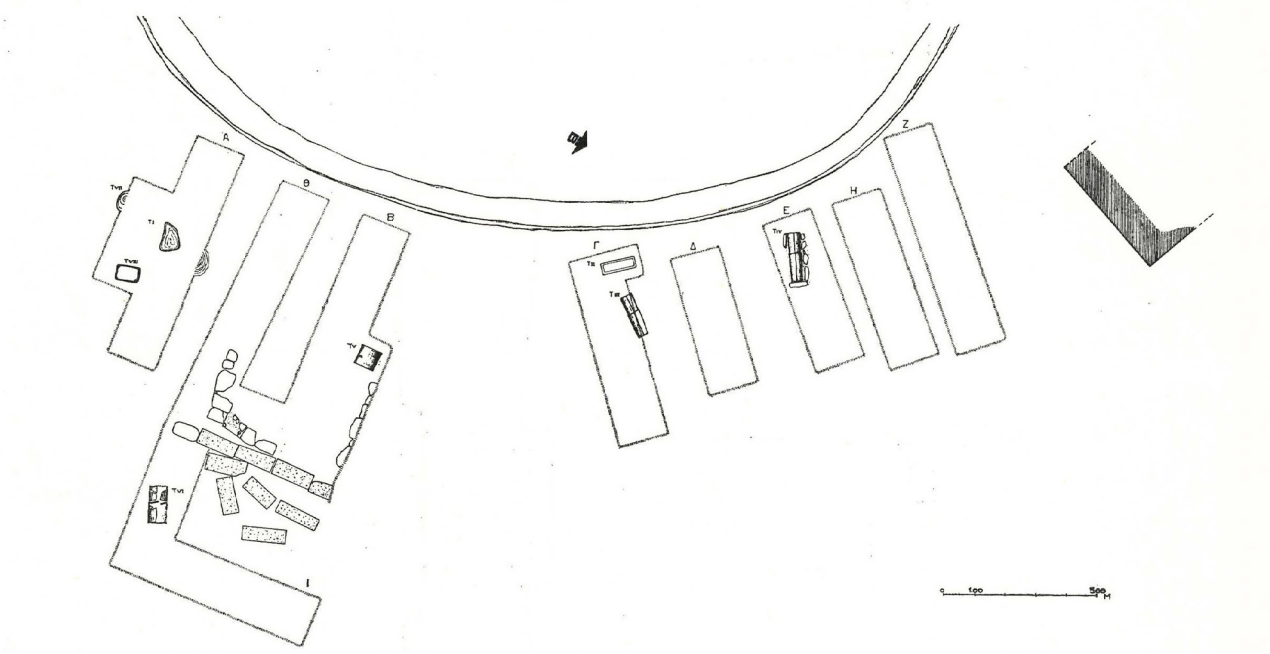

Fig. 7. Topographic plan of the east side of the Magoula hill (Tsirivakos 1967, fig. 10)

stone and poros limestone, built cist graves, shaft graves, while there were some pot burials too. From the first excavation by Tsirivakos, among the reported funerary offerings are included small aryballoid lekythoi (some red-figured ones, too), black-glazed skyphoi and a clay bird figurine.[41] Furthermore, some of the graves were enclosed by individual periboloi. Yet another grave, measuring 2.00 x 0.85 m and oriented N-S, was excavated in 1986, to the northeast of the tumulus.[42] The lining of its sides 'was built of small stones and coated with a thick layer of lime and sand plaster'. The grave was covered by three slabs of shelly limestone. The bones were degraded, though the deceased had been accompanied by a bronze mirror, three bronze rings and a silver obol dating after 390 BC.

This cemetery[43] is the place of provenance of a small funerary stele with inscription in the Megarian dialect (*SEG* 44.195):

Θοκλέδας[44]
Μηγαρ<ι>κός,

which dates to the end of the 5th century BC. Thoukleides (Θοκλέδας) might have been a resident alien (an immigrant, metic or freed slave) or even a slave.[45] It is possible that from this site also comes the funerary stele mentioned by Pittakis as lying 'next to the funerary marker

41 The cemetery was excavated by Zoridis and yielded mainly lekythoi with black linear decoration, and pinakia (plates), etc., but there were no white-ground lekythoi in the assemblage.

42 Dekoulakou 1986, 18.

43 Pologiorgi 2004, 32. In the literature, the stele is reported as originating in the site of Maroudi. However, in the excavation daybook of the graves in the area of Magoula, it is recorded that the stele comes from this site, and is now exhibited with this provenance in the Salamis Archaeological Museum (SM 5914). I warmly thank the archaeologist A. Kapetanopoulou for this information (2013).

44 Pologiorgi 2004, 37: Θεοκλείδης (Theokleides) or Θουκλείδης (Thoukleides).

45 Pologiorgi 2004, 38-9.

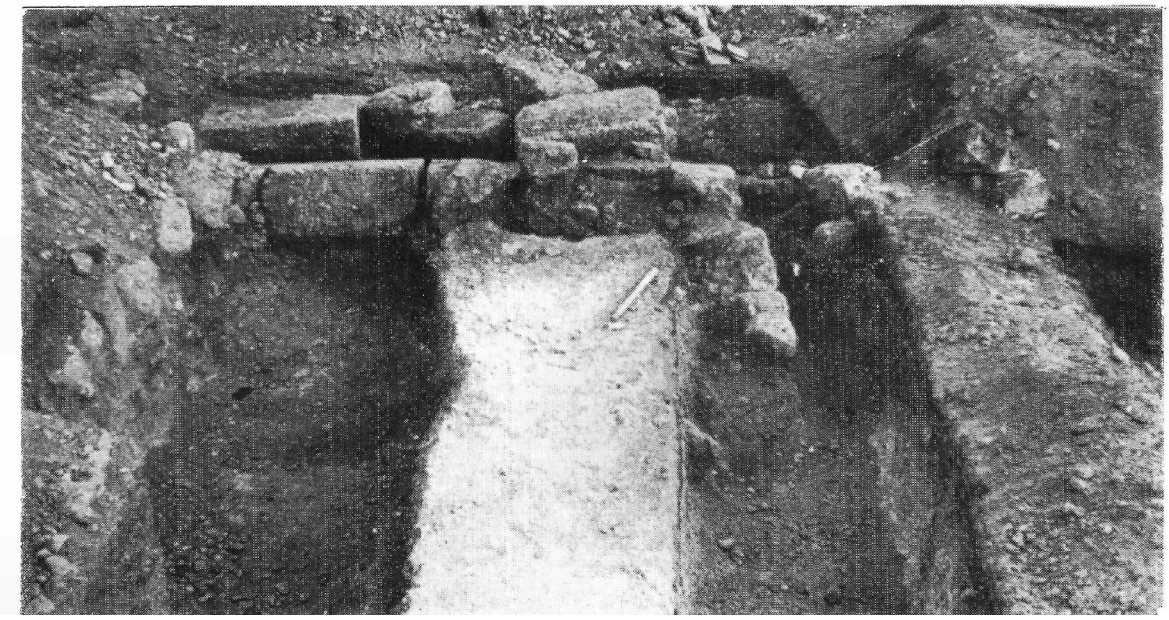

Fig. 8. Architectural remains on the east side of the Magoula hill (Tsirivakos 1967, pl. 110c)

of Xanthippos' dog'.[46] This is the stele that bears a funerary epigram of the mid 3rd century BC[47] (*IG* II² 11960 / *SEG* 25.301), reading:

εἶλεσόν, Ἡράκλειτε, καὶ αἰνετὸν υἷα Λεαίνης
εἶλεν θαρραλέης ἔργα Λέοντα μάχης·
ἀνχιάλου Σαλαμῖνος ὁ γὰρ κλήροισιν ἀμύνων
δυσμενέων ὁλοὸν τραῦμα κατηγάγετο.
ζηλοῦτ' ἀλλὰ νέοι τὸν ὁμήλικα· κάθθανε γάρ που
μηδοφόνων ἀρετᾶς μνωόμενος πατέρων.

It is likely that young Leon fell in one of the battles against Alexander, the son of Krateros, in the mid 3rd century BC.[48] Leon is perhaps a descendant of that Leon, who resided in Salamis, and whom Plato (*Apology* 32 c-d) and Xenophon (*Hellenica* II) mention was killed by the regime of the Thirty.[49] It is also feasible that he is the son of Herakleitos, son of Asklepiades from Athmonea,[50] who was honoured by the deme of the Salaminians for undertaking the repair of the walls during the preparations for the war against Alexander.[51] On the basis of all this evidence, the cemetery spans the period from the beginning of the 5th to the mid 4th centuries BC, or the mid 3rd century BC.

46 Pittakis 1855, no. 2565.
47 Cargill 1995, 125 and note 28.
48 Habicht 1998, 215. Probably not a little later in the raid launched by Aratus of 242 BC, see Taylor 1997, 249.
49 Cargill 1995, 125 and note 28.
50 Taylor 1997, 253, note 84.
51 The epigram was engraved on a stone on the rear side of which there was an honorary decree (SEG 47.153), Taylor 1997, 245-50.

To the west of the hill, a strongly built wall was located, aligned E-W. In the same area, near the coast, there is a quarry of poros limestone, its material having been used for the construction of the tumulus.[52] However, it should be pointed out that, along the north and northeast coasts, there are also preserved signs of quarrying in recent years with the use of controlled blasting. Finally, to the south of the mound, three cavernous pits appear, the largest of which is enclosed by a strongly built semicircular peribolos, 11.00 m in diameter, made of large field stones.[53] Further to the south, a wall extends E-W, for a length of 20.00 m. Some more walls are visible to the west and the southeast of the hill.

As it would be expected, the occurrence of the above structures has led to a multitude of interpretations.

1.1 The Tumulus of the Salamis Warriors

The existence of a tomb for the Greeks who fell in the sea battle of Salamis is not mentioned in any source contemporary with the events, although this does not indicate that such a tomb did not exist.[54] Plutarch (*On the Malice of Herodotus* 39), whose evidence is apparently confirmed by a funerary epigram found at Ambelaki (*IG* I^3 1143), reports that the Corinthians asked the Athenians for permission to bury their dead on the island. This request for permission may indicate that the rest of the Greeks were buried in their homelands,[55] an inference further supported by Pausanias' statement (I.43, 3) that the Megarians erected a tomb in their city for those fallen at Salamis and at Plataea.[56]

A group of Athenian decrees to do with the institution of an ephebeia in the Hellenistic times gives a glimpse of athletic exercises and rituals taking place on the island, such as the contest of the boats, sacrifices to Ajax and sacrifices to Zeus at the Trophy of the sea battle. At the same time, as part of the same institution, ritual activities, in honour of those fallen at Marathon in the Persian wars, are performed at the local polyandrion, as recorded in the inscription *IG* II^3 1 1313 of the year 175/4 BC and in inscription *IG* II^{2}1006 of the year 122/1 BC. Remarkable, therefore, is the lack of reference to a polyandrion on Salamis on which the Athenian ephebes would have conferred honours equal to those they did at Marathon. It seems, then, that the corresponding memorials honouring the Persian wars held at Salamis was fulfilled through the sacrifices at the trophy of Zeus, and that no Athenians had been buried on the island. Nevertheless, at the end of the 1st century BC some sanctuaries undergo restoration on the island of Salamis (*IG* II^2 1035) and it is attested that there is a structure at Kynosoura, which is characterized as a polyandrion. On the other hand, when Pausanias visits Salamis between 155-160 AD he does not mention anything at all about the existence of a polyandrion. Both of these points will be discussed in greater detail further below.

The majority of scholars accept that there was a polyandrion on Salamis,[57] based mainly on the inscription of the Imperial times (*IG* II^2 1035). If we take it as given that bones were indeed found, as stated in Lykoudis' report, and that these bones were human, then the Salamis poly-

52 Piteros 1980, 91. Kokkorou-Aleura *et al.* 2014, 256, no. 977.
53 Kattoula 2006, 237-8.
54 Arrington 2015, 41.
55 Robertson 1983, 84; Schmalz 2007-2008, 38 and note 135.
56 Oikonomou 2012, 170-171. Although some scholars doubt whether that was a real tomb and not a heroon or cenotaph, Schörner 2014, 155.
57 Milchhoefer 1895, 29; Clairmont 1983, 102-3 no. 10a; Stroszeck 2004, 317; Arrington 2010, 54.

andrion – the term signifies communal burials of men fallen on the battlefield[58] – contains the ashes of the Greeks fallen in the sea battle, since, in the absence of graves inside of it, we have to assume that the dead were cremated, by analogy with the polyandrion erected after the battle of Marathon for the Athenians,[59] the polyandrion of Thespiae[60] and the polyandrion of Chaeronea.[61] In contrast with the polyandria of Marathon, of Thespiae and of Chaeronea, we do not know whether the Salamis polyandrion contained vases as funerary goods or remains of funerary offerings, meals etc.,[62] essential components of the funerary ritual. Calculating the dimensions of the Salamis polyandrion, by analogy to the Marathon one, which was 50.00 m in diameter and 9.00 m high, the 20.00 m wide structure at Salamis must have reached a height of 3.60 m. If, on the other hand, one takes as basis of the calculation the polyandrion of Chaeronea, which was 70.00 m in diameter and 7.00 m high, the height of that at Salamis could have been just 2.00 m high.

In any case, the view that the tumulus of Salamis constitutes a polyandrion 'in general', without specifying the origins of those buried in it,[63] is problematic, since every city buried its dead separately.[64] The custom of cremating the dead was common in Attica, and presumably from this period onward *patrios nomos* (the custom of public burial at home of the men killed in action) came into effect, by which the war dead were cremated.[65] Did the same, however, hold true for the Corinthians? Is the Salamis polyandrion only concerned with the cremations of the dead Corinthians, the sole people who fell in the sea battle that were with certainty buried on the island? Unfortunately, there is no knowledge about the treatment of Corinthians fallen in war. We must take into consideration that the allocation of the polyandrion at a nodal point of the island, at the entrance to the harbour, visible to all arriving there, would have conveyed powerful political messages. If the Corinthians had to ask for permission to bury their dead on the island, how easy would it have been for them to obtain permission to build a monument at such a conspicuous place in the city? Robertson holds it probable that the Corinthians buried their dead on the island, due to their outstanding achievement in the sea battle.[66] Nevertheless, it would not be wise to ignore the suspicion – probably an untrue one, constructed by the Athenians – that the Corinthians had initially abandoned the Straits during the sea battle, only to return when the outcome of the battle had been decided (Herodotus 8.94).[67] Would then the Athenians have allowed the Corinthians to bury their dead in a conspicuous place, one which would have stood as a point of reference for the next generations? Unlikely. The same goes for the other eternal rivals of the Athenians, the Aeginitians and the Megarians.

If, on the contrary, the hypothesis is entertained that it was the Athenians who were buried in the polyandrion of Salamis, something that would have exceptionally well suited the Athenian propaganda about their right of possession of Salamis, why is there no such reference

58 Oikonomou 2012, 95.

59 The dead were cremated either separately, and subsequently deposited in the mound, or simultaneously, as it is commented upon in relation to Marathon (Valavanis 2010, 87-89, with relevant bibliography).

60 Keramopoulos 1911.

61 Sotiriadis 1902.

62 Valavanis 2010, 80-87.

63 Hammond 1973, 309; Clairmont 1983, 103.

64 Robertson 1983, 84 note 8.

65 Valavanis 2010, 90; Oikonomou 2012, 56-7. For a probable early introduction of this law, see Shapiro 1996, 132, with relevant bibliography.

66 Robertson 1983, 84.

67 It has been suggested, nonetheless, that this incident may reflect yet another 'manoeuvre' in the course of the sea battle (Wallinga 2005, 126-9, with relevant bibliography).

in the sources? How many Athenian citizens were killed? Why is the number of the Athenians killed at Marathon (Herodotus 6.117.1) preserved in the sources, but not that of those killed at Salamis? The Athenians, in all probability, returned right after the sea battle of Salamis – in early October[68] – to Athens. Upon their return, their primary concern must have been the burial of their dead, especially so if they had already cremated them on the island. The possibility that the Athenians were not been buried in the Salamis polyandrion becomes much stronger, when one considers the lack of any reference to it in the Athenian decrees of the institution of the ephebes in Hellenistic times. The absence, moreover, of any relevant mention in Pausanias, who records information of much less importance, strengthens the argument that there was no polyandrion of the Athenians fallen in action set up on Salamis.[69]

Examining the setting of the cemetery to the north and east of the mound, yet another possibility arises. The cemetery was in use for a long period of time, probably from the beginning of the 5th century BC, down to the mid 4th or the mid 3rd centuries BC. If we take for granted the existence of a polynadrion, it is an obvious deduction that some people made the choice to bury their dead around a symbolic monument.[70] If we accept that those buried in the peripheral cemetery were inhabitants of the island – men, women and, as it seems, metics or slaves, too, then there is a chance that the polyandrion was also the burial place of native Salaminians (not Athenians), who were killed in the sea battle. This interpretation would make sense of the difference in the setting, on the one hand, of the Trophy at the tip of the peninsula, which was not only visible to seafarers, but also even from Athens, and, on the other hand, of the 'Salaminian' polyandrion at the entrance of the city. In this hypothesis, the key question of the role of the native Salaminians in the sea battle remains unknown. Herodotus reports that Aristides took the hoplites, who had been arrayed along the shores of the island, and landed them on Psyttalia in order to slaughter the Persians who were on the islet (8.95.1).[71] The most likely case is that this group, which, apart from hoplites, included archers, as well as some unarmed men,[72] was formed by those arrayed along the shores of Salamis, by some inhabitants of the island and by some men brought in from Athens. In any case, it is usually conjectured that no battle was fought on Psyttalia,[73] so the notion that there were dead therefrom is unsubstantiated.[74] Moreover, Salamis was a recently founded cleruchy[75] and the reinforcement of the local population's identity, through a polyandrion, would not have been a sensible move on the part of the Athenians.

Despite rejecting the identification of the Magoula mound with the polyandrion, Culley[76] does not rule out the existence of a polyandrion on Salamis, which he fixes at another spot of the Kynosoura peninsula. This coincides with the location of the polyandrion a little further to

68 Garland 2017, xii.

69 Arrington 2010, 54 'if it were a tumulus for war dead, it need not necessarily have belonged to Athenians'; Arrington 2015, 79 note 98.

70 Burton 2003, 20-1.

71 Wallinga 2005, 87 ff.

72 Wallinga (2005, 88), based on Aeschylus' passage (Persians 459-61), argues that there were not only hoplites.

73 Wallinga 2005, 88.

74 However, there is a counterview to this. Proietti (2015, 48-51) examines the epigram of the Persian Wars (*IG* I3 503/4: A), which, as it has already been argued by other scholars in the past (Butera 2010, 65ff, with relevant bibliography), might also be related to Psyttalia: she concludes that the battle at Psyttalia had a great significance and that the epigram refers to the dead of that battle, too.

75 Igelbrink 2015, 152-75; Chairetakis 2018, 375-7.

76 Culley 1977, 292-3, 297.

the east of the Magoula hill on two of Rediadis' maps, made in 1901 and 1911,[77] albeit without supporting evidence. On this matter, our view is that this hypothesis is ungrounded. In Pritchett's opinion, the tumulus-like mound at Magoula is the only artificial one on the peninsula, and we completely agree with him that an artificial construction of this kind on the peninsula would not have been left unremarked upon by the Greek and the foreign travellers, scholars and archaeologists in the 19th century.[78]

Finally, the 'polyandrion' interpretation relies on the evidence of the occurrence of ashes from burnt bones. However, we cannot but wonder whether the recovery of the 'stratum with ashes of burnt bones', mentioned by Lykoudis, is related not with the circular structure, but, in fact, with the rectangular ones to the north, where cremations were indeed unearthed.

1.2 The Tumulus of the Salamis Warriors: Inscription IG *II²1035 and the testimony of Pausanias*

At the end of the 1st century BC in a decree relating to the restoration of sanctuaries and sacred properties in Attica and Salamis, mention is made of a structure on the island, which is characterized as a polyandrion (*IG* II² 1035 / *SEG* 14.78 / *SEG* 26.121 / *SEG* 33.136, lines 31-35[79]):

> [— — — — τέμενος? τοῦ δεῖνα ὃ Σόλ]ων ἀνῆκε τῆι Πολ[ιάδ]ι καθ[ιερωθ]ὲν π[ρ]ότερ[ον μὲν ὑπὸ τοῦ] κτίσαντος τὴν νῆσον
>
> [Κυχρέως? — — — — — — ὅπου κεῖτα]ι ἡ ἀρχαία πόλις [ἡ προ]σον[ομ]ασθεῖσ[α] Κυ[χρεία, τέμεν]ος Αἴαντος ὃ καθιέρωσε
>
> [— — — — — — — — — — — — ἀκρωτήριο]ν ἐφ' οὗ κεῖται τὸ [Θεμισ]τ[οκ]λέους τ[ρόπαιον κατὰ Π]ε[ρ]σῶν καὶ πολυάνδρειον τῶν
>
> [ἐν τῆι μάχηι τελευτησάντων — — — — —]ένοις καὶ προθυ[σ]άμενο[ι ἐ]ν τῶ[ι] πρὸς Μ[εγαρέας] πρὸ τῆς νήσου πολέ[μ]ωι· ν κῆπον ἐν κρ.
>
> [— — — — — — ὅπου ὀρχή]σεις καὶ χορε[ῖ]αι ἐδρῶ[ντο . .]ἐν πλευ[. . . c.9 . . .] πόλει τὸ λεγόμενον ὑπὸ Σόλωνο[ς]

The inscription is dated between 10/9 and 3/2 BC, and the historical context is very revealing with regard to its interpretation. In the period of Augustus (31 BC-14 AD), and especially after his visit to Athens in 21/0 BC,[80] in keeping with the emergent spirit of antiquarianism,[81] the feeling of 'anti-barbarism' was reinforced.[82] In Athens, it is encapsulated in the construction of the temple to Rome and Augustus on the Acropolis, erected in 19 BC, and directly associated with the diplomatic victory of the emperor over the Parthians.[83] The wars of Rome against the people on the east borders of the empire, and particularly against the Parthians, lead to the

77 Rediadis 1901. 1911.

78 Pritchett 1985, 131. The same scholar refers to surveys conducted by himself in the area, which did not bring to light any relevant finds. We also note that the topic of the burial of the dead Persians has never been addressed.

79 Chairetakis 2018, 330-7, for comprehensive discussion.

80 Schmalz 1996, 382.

81 Shear 1981, 361.

82 Schmalz 2007-2008, 39 ff.; Morales 2016, 81.

83 Rose 2005, 50; Huber 2011, 212; Spawforth 2012, 106.

emergence of a dominant ideology against the barbaric East.[84] In this context, the Greco-Persian wars are brought to the fore to serve as vehicle for the Roman propaganda and shape a narrative,[85] which culminated in the sea battle of Salamis. Thus, the victory of the Greeks against the Persians is now transformed into the 'ideal battle' of the Athenians against the Persians.[86] This narrative is spectacularly expressed in 2 BC, when a staging of the battle of Salamis takes place in Rome.[87] An artificial lake was created by the river Tiber, with an islet – Salamis – constructed in it, where 3,000 gladiators and thirty triremes featured in a representation of the naval battle of 480 BC.[88] The combatant sides are Athenians and Persians.[89] But why was the naval battle of Salamis chosen, and not the battle of Marathon or Plataea? An immediate observation would be that its representation might have been *more impressive* than that of a mere land battle, although it is equally certain that there was the intention too to establish a conceptual link with the naval battle of Actium.[90] If, however, the sea battle of Salamis becomes a symbol in the time of the empire, so much so that even the mere mention of the word 'Salamis' could 'recall the memory of the relevant traditions' that accompany it,[91] what is happening on the island itself as the 'geographical setting of that memory'?[92]

In Attica, the monuments being restored lie within a confined area: in Piraeus, in Athens, a sanctuary at Aexone and the remotest one at Lamptrai.[93] And, of course, on Salamis, which comes first in the list of sites, and where all the sanctuaries and monuments, which undergo restoration, are situated in the northeast to east part of the island, clustered almost in their entirety in the capital of the island, at Ambelaki.[94] In the decree, prominence is given to Salamis and Piraeus, focusing on shrines related to bygone victories and generals.[95] Furthermore, oddly enough, emphasis is also placed on the naval supremacy of Athens in a period when the city is nothing more than a Roman province. This distinctive component of the decree has led to the hypothesis of 'external impulse'[96] as a contributing factor in the shaping of the inscription's framework. Corroborating this perspective is also the mention of the Peloponnesian war, a war in which Athens was defeated. It seems, then, that an attempt is being made to somehow put a gloss 'in retrospect' on the historical events of Athens and the best moments of Greek history.[97]

---

84 Spawforth 1994, 238; Schmalz 2007-2008, 39.

85 Grigoropoulos 2015, 75-6.

86 Spawforth 1994; Alcock 2002, 74-88; Schmalz 2007-2008, 39. Similar practices have been noticed already from the 2nd century BC, see relevantly Spawforth 1994, 243; Clough 2004, 195; Spawforth 2012, 105. See also the parallelism drawn with the naval battle of Actium, Spawforth 2012, 103.

87 Hardie 2007, 129; Schmalz 2007-2008, 39; Spawforth 2012, 104-5.

88 Rose 2005, 45-6 and note 132; Clough 2004, 200-5.

89 Schmalz 2007-2008, 39. However, this is not the only time in Roman history that a sea battle is used this way. An equivalent 'naval battle' was also staged by Nero in 57 or in 58 AD, a little before he set out to attack Armenia, Spawforth 1994, 238; Clough 2004, 201. In contrast, mention to the battle of Marathon is made in 235 AD by emperor Gordian III, when he organized races in Rome in honour of Athena Promachos, who had helped at Marathon, Spawforth 1994, 239-40; Hardie 2007, 130.

90 Hardie 2007, 130, 139.

91 Chaniotis (2017, xxiii) uses some examples from the ancient and contemporary Greek history.

92 For the terminology, see Assmann 2017, 39-40, and note 34.

93 Schmalz 2007-2008, 41-42.

94 Chairetakis 2018, 329-36.

95 Spawforth 2012, 107, 110.

96 Spawforth 2012, 107, 110 'The extraordinary emphasis on the Athenian thalassocracy of four centuries earlier seems inexplicable at this date without an external impulse, such as that provided by the ideological importance of the Persian Wars, and Salamis not least, under Augustus'.

97 Spawforth 2012, 111 and note 28. Also see similar remarks in relation to the Chronicle of Lindos (Shaya 2005, 430).

Athens, through the highlighting of its important historical events,[98] seeks to publicize its own national feelings, which are concurrently conceptualized as Roman and therefore as universal ones (at the time). Within such a framework, it would indeed be understandable that a certain 'degree of impulse' was at play in the choice of places and the restoration of monuments, which would *indirectly* or *primarily* serve the Roman propaganda.[99] What is going on with the polyandrion of Salamis, though? In the inscription, reference to the polyandrion is encountered for the first time ever, while no mention is made of the Athenians' tomb at Marathon, a focal point, as we have already seen, of the celebrations in the ephebic decrees. We might then reasonably wonder whether in this period the weight of historical memory relating to the defeat of the Persians is being intentionally shifted westward, to Salamis, where it is possibly better visualized for the above discussed propaganda purposes.

Let us examine another parameter. Ambelaki in the second half of the 1st century BC is no longer inhabited.[100] The restoration of sanctuaries, therefore, is carried out in an empty, uninhabited, *ancient* city. A city, nonetheless, with important monuments, standing as 'reference points of memory'.[101] Indeed, monuments as places of memory, apart from providing the setting for commemorative celebrations, attract visitors,[102] and, moreover, monuments live through and depend on the people who visit them.[103] Should we then view Ambelaki of the end of the 1st century BC as an 'archaeological site',[104] which is easily accessible to visitors who pass through Athens? The presentation and perception of history and memory, as well as the creation of identity – all necessary ingredients for the formation of 'museums',[105] or museum spaces, in general – seem to dictate the choice in the restoration of specific shrines and monuments on Salamis, namely those related to Ajax (Trojan War), Solon (War against Megara) or Themistocles (Persian Wars), to the exclusion of others, such as Artemis, Dionysus and Demeter.[106] The recognition, therefore, of Ambelaki as a place of memory could have stimulated the shaping of an imaginary landscape, where any existing structures carried the weight of memory. In such a case, it can be argued that, at the end of the 1st century BC, it was needful that the sea battle of Salamis gain substance through some monument for the gratification of the visitors, and primarily of the eminent Roman visitors.[107] Furthermore, it is quite probable that no matter what structure might have been then standing on the hill of Magoula, by then it could have been characterized as a polyandrion. Indeed, one cannot rule out the possibility that not *only* the circular structure, but the entire peninsula of Magoula, was considered as the polyandrion. As a closing comment on inscription *IG* II^2 1035, it should be noted that we are

98 Already in Hellenistic times, an increase is observed in the local histories inscribed on stone of the Greek cities (Shaya 2015, 30).

99 Spawforth 2012, 112. See, in contrast, the effort that went into the Chronicle of Lindos, at the beginning of the 1st century BC, to highlight the glorifying moments of the island's history, in a period when the power of Rhodes is fading and that of Rome rising (Shaya 2005, 434-6).

100 Chairetakis 2018, 468-70.

101 Assmann 2017, 40.

102 Chaniotis 2005, 237: 'As 'places of memory' (lieux de mémoire) they attracted visitors and were used as the location for rituals, especially on commemorative anniversaries or other celebrations'.

103 Shaya 2013, 95: 'Monuments live by the consent of their public; it is only with the explicit cooperation of the people that they serve as points around which official history is told and remembered'.

104 Furthermore, the transportation of quite a few sculptures that were placed in the Ancient Agora led Shear (1981, 361-2) to remark that in the mid 1st century AD the Agora would have resembled a museum. For the analysis of similar conceptual approaches in Lindos of Rhodes, see Shaya 2005; 2015.

105 Shaya 2005, 424.

106 Chairetakis 2018, 108-20, 330-7.

107 Spawforth 2012, 112.

somewhat disinclined, albeit not entirely of a negative frame of mind, to believe that a completely new structure was created in this period, since, though the 'construction of monuments' to commemorate older wars in the early imperial period has been debated by scholars, it is still treated with scepticism.[108]

Pausanias visited Salamis between 155-160 AD, in the course of his stay in Athens. In that period, Ambelaki was still uninhabited; the inhabitants of the neighbouring area (1.35.4), in the role of guides, showed him the important spots of touristic interest, as occurred in the other cities, too.[109] The sorts of information quoted by the traveller can be classified into three groups. To the first belong those monuments for which he adds some specific detail (1.35.5). These are the Agora, of which he saw the ruins, and the temple of Ajax, in which there was the hero's statue of ebony. Both monuments were situated in the flat – submerged today – part of the city, easily accessible to someone by land.[110] The second group is basically represented by a single monument – *the rock of Telamon* (1.35.3), which was not known to Pausanias from the sources, but exclusively from the information he received from the local guides. He himself added the comment that the rock lies within a small distance from the port. Most probably on the peninsula of Kynosoura, as Papachatzis suggests,[111] a certain rock must have been pointed out to him by the local people, to which they attached symbolic value; it cannot be excluded that the 'rock' was the hill of Magoula itself. *The flower of Ajax* (1.35.4) is also included in the same group.

Placed in the third and last group are monuments associated with the historical events of the Persian wars, already known to Pausanias from the sources, well before his visit to the island (1.36.1-2). These are the shrines of Artemis and Kychreus, whose role had been crucial in deciding the outcome of the sea battle,[112] as well as the Trophy of the sea battle.[113] Why then does he not mention the polyandrion? A lot of discussion on the validity of Pausanias' testimony has been made: it has been argued that the traveller was interested in creating an ideal religious landscape, one representative of classical Athens, while at the same time emphasizing the moments when the Greeks put up a united front and fought together against external enemies.[114] Accordingly, he cites monuments that were witnesses of important historical events for Salamis and Athens, highlighting their glorious past. But yet again not the polyandrion. Surely, had there been a polyandrion to the fallen in the sea battle of Salamis, would not the local community and Pausanias have tried to promote and show it off to advantage?

We find, furthermore, that in this period a wide-ranging effort is made to reinforce the myth of Salamis.[115] More precisely, activity is attested in the Shrines of Athena and Enyalios at the site of Arapis in north Salamis;[116] Euripides' origin from Salamis is for the first time stressed, through his characterization as *Salaminian* in an inscription at Velitrae of Italy (*IG* XIV 1207); a heroon for Euripides is founded in south Salamis.[117] Meanwhile, in the old – *empty, uninhabited,*

108 Alcock 2002, 77; Grigoropoulos 2015, 76, with relevant bibliography.

109 Stewart 2013, 232; Shaya 2015, 30.

110 Approachable more probably via the port at Kamatero, the second port of the city (Chairetakis 2018, 258), which became, throughout the following centuries, the main entrance point by which to reach the island from Attica. For the site on the north shore of the Pounta peninsula, see Fig. 4.

111 Papachatzis 1974, 459, note 1.

112 Chairetakis 2018, 380, with relevant bibliography.

113 Chairetakis 2018, 230-4.

114 Stewart 2013, 243-5, with relevant bibliography.

115 For the framework of the period, see Wenzel 2009, 18 ff.

116 Chairetakis 2018, 67-9.

117 Chairetakis 2018, 277-85, for comprehensive discussion and reassessment of data.

ancient – city capital of the island, new Homeric landscapes – *the rock of Telamon and the flower of Ajax* – 'are constructed', undoubtedly after the rekindling of interest in the epic past by the emperor Hadrian, who undertook to rebuild (at a place other than its original position) the tomb of Ajax at Rhoiteion of the Troad (Philostratus *Heroicus* 8.1).[118] In that period, then, the narrative content of the (old and newly interpreted) monuments of Salamis was systematically and purposefully enhanced: it comes then as a great surprise that there is neither mention nor elaborate presentation of the polyandrion for the fallen in the sea battle of Salamis, given that it would have been such an emblematic and symbolic landmark. The only persuasive reason for this omission is that no polyandrion of the fallen in the sea battle of Salamis ever existed,[119] and so for this very simple reason it had not been kept alive in the cultural memory of the Athenians to be passed on either to Pausanias, or to those earlier authors he had read.

2. Prehistoric Tumulus

Prokesh von Osten and Lolling interpreted the artificial mound as a prehistoric tumulus.[120] The former, knowing obviously of the existence of Ajax's tomb at Rhoiteion in the Troad, assigned the tumulus of Salamis to his father, Telamon, thus establishing a link with the Mycenaean tradition or with the era of Homer. Although the area of the hill and the foundation of the artificial mound have produced pottery of prehistoric times,[121] any hypothesis ascribing an early dating to the tumulus is particularly implausible, especially so as only short-lived installations existed in the area of Ambelaki in the prehistoric times.[122] But its dating to the Geometric,[123] Archaic or Classical times would not be possible either. Without going into more detail about the various aspects of hero cults, we should, nonetheless, point out that the Athenians never attempted to bring back to Attica the bones of Ajax,[124] although his grave was known (Strabo 13.1.30-32; Pausanias 1.35.4-5), conceivably because such an act would have reinforced the sense of unity among the native Salaminians, against the Athenian cleruchs and conquerors. Similarly, a *Tumulus of Telamon,* the mythical king of the island, could have also been perceived as inimical to the security of the cleruchy.

3. Cenotaph

Another line of argument that takes the matter further and, given the lack of bones from the circular structure, raises another potential funerary aspect for the monument, is that the artificial mound of Magoula could have been a cenotaph. The act of heaping up an accumulation of earth on a battlefield, so as to form a cenotaph, is recorded only in the *Iliad* (7.331-335). Thereafter, in the following centuries, no known cenotaph has the features of the Salamis mound, as these have already been described, since cenotaphs were set up in the homeland of those fallen in action, when the latter were interred away from it or could not be found to be given a burial.[125]

---

118 Boatwright 2000, 140-1; Minchin 2016, 260.

119 In other cities Pausanias omits *on purpose* mention of monuments from the Roman times (Stewart 2013, 243-5).

120 See also Culley 1977, 293, note 36.

121 Piteros 1980, 91.

122 Chairetakis 2018, 43, 44, 47.

123 Chairetakis 2018, 52.

124 Higbie 1997, 304.

125 Oikonomou 2012, 159.

4. Sanctuary of Kychreus

Already at the end of the 19th century, a different conceptualization of the Magoula hill structures had been developed by Lolling,[126] which was later adopted and expounded by Culley,[127] to be quite recently reintroduced by Van Rookhuijzen.[128] Culley, in his own attempt to interpret the inscription *IG* II^2 1035, proposes a very different, albeit 'hypothetical' as he freely acknowledges, spatial approach: this he does by fixing the ancient city of Salamis at Magoula and on part of the Kynosoura peninsula.[129] The occurrence of the cavernous pits has led scholars to identify the hill with the sanctuary of Kychreus, and the walls to the south of it with part of his precinct. Kychreus' cult makes a dynamic appearance after the sea battle,[130] since it was thought that its fortunate outcome was reached with the hero's help (Strabo 9.1.9, Pausanias I.36.1). The earliest ever reference to a sanctuary of Kychreus is made by Lycophron, in the 3rd century BC, in his work *Alexandra* or *Cassandra* (451): Κυχρεῖος ἄντρων, and the next one is not until Pausanias in the 2nd century AD (1.36.1): καὶ Κυχρέως ἐστὶν ἱερόν. *Andra*, that is caves–cavernous pits, were suitable places for the cult of Kychreus, since, as a chthonic deity, it was possible to worship him in such settings, and, as a son of Poseidon, it is reasonable that his sanctuary would have been situated near the sea.[131] Corroborating evidence for this interpretation appears in the relevant entry by Stephanos Byzantios, where reference is made to: Κυχρεῖος Πάγος, περὶ Σαλαμῖνα. Culley also speculates that the 'altar', mentioned by Tsirivakos, could be associated with that sanctuary.[132] Having fixed the location of the island's ancient city in the area around the Magoula hill, he does not regard as problematic the existence of the cemetery close to the sanctuary, each of which, though, lie on different sides of the hill.[133]

Indeed, it is probable that the sanctuary of Kychreus was situated on the peninsula of Kynosoura, although there are numerous points along the shoreline, from Aghia Triada to Magoula, where cavernous recesses and alcoves are formed in the rock, natural landforms which could all be interpreted as serving the same purpose.

5. Trophy

It is of some interest that not one of the three Greek archaeologists, who carried out excavation research at the mound, has identified it with a funerary structure. Tsaravopoulos is the only one who suggests an alternative interpretation for the tumulus-like mound, as the base of the trophy.[134] He does not, however, specify what the word 'trophy' signifies. Was it – a) the trireme that after the sea battle was dedicated to Ajax, b) the first, probably wooden, trophy that was set up right after the sea battle, or c) the stone trophy that was erected after the mid

126 Lolling 1884, 9.
127 Culley 1977, 291, note 32.
128 Van Rookhuijzen 2018, 279-82.
129 Culley 1977, 292-4.
130 The mention of a sacrifice to Kychreus by Solon, as handed down in Plutarch (*Solon* 9), provides, according to Culley, an indication of the earliness of his cult, a view we are not in agreement with (Chairetakis 2018, 362 ff.).
131 Culley 1977, 294 and note 39.
132 Culley 1977, 293.
133 Culley 1977, 293. He postulates that the cemetery was created after the city was moved to its new location, namely, to the innermost part of the Ambelaki bay. Obviously, then, the sanctuary would have continued to be in use. This interpretation does not take into account the construction of the artificial mound. He states the negative results of Tsirivakos' research and rejects the possibility of the existence of a polyandrion at this site.
134 Tsaravopoulos 1981, 65.

5th century BC by the Athenians to replace the wooden one.[135] It is necessary to assess all three structures in the context of their contemporaneous occurrence with the cemetery.

If we accept that the initially wooden and subsequently stone trophy was erected near the tip of the Kynosoura peninsula, as it is almost certainly the case,[136] then it remains only to fix the location of the trireme. Its location at this spot is unlikely. Even though tombs of prominent individuals or heroes are located in the Agorae of cities, the opposite, that is the setting up of dedications in a cemetery, is fairly unknown. Given that the trireme was not just a trophy, but a dedication to Ajax,[137] if it had been placed on the hill of Magoula, then this act would automatically imply that the hill was sacred and dedicated to him, an interpretation that has no basis in any known facts. In consequence, the interpretation of the circular structure as a trophy base, or as a setting for the dedication of the trireme has to be emphatically rejected.

6. Residential remains

Leake, Lolling, Milchhoefer and Kattoula report numerous 'fixed structures', to the west and south of the Magoula hill and on a part of the north slope of Kynosoura. It would be reasonable to assign all these structures to residential remains, which indicate the simultaneous development of settlement activity on the peninsulas of Pounta and Kynosoura, after the installation of Athenian cleruchs at the end of the 6th century BC, rather than being the remains of an earlier city, as maintained by Culley. Of the cavernous pits, at least the biggest one, which additionally preserves an enclosure, could have been a storage space or even an animal pen.[138] Further away from the residential part, the cemetery going with it expands over the north and east of the Magoula hill. Judging from the duration of the cemetery's use, that part of the city was inhabited from the beginning of the 5th century BC. In the mid 4th or in the 3rd centuries BC, though, a change is observed in the layout of previously existing sectors – in this case, the cemetery was abandoned. All the same, prior to the completion of research and the publication of the whole set of structures, it is hardly possible to be certain as to their correct interpretation.

There is also a chance that in the Classical and early Hellenistic times, the hill of Magoula still retained its natural form, and that the circular structure was built later.

7. Altar of Zeus

The last interpretation focuses on the mention of sacrifices to Zeus in the ephebic decrees dealing with festivals. These celebrations take place in the period around 213/2-43/2 BC and in the decrees it is stated, among other things, that sacrifices were performed at the trophy of Zeus, as is typically attested in *IG* II^{3}1 1313 of 175/4 BC: [κ]ạὶ ἔπλευσαν πρὸς τὸ τρόπαιον καὶ στεφανώσαντες ἔθυσαν, in *SEG* 15.104 of 127/6 BC: ἔθυσάν τε ἐπὶ τοῦ τροπαίου [τῶ]ι Διὶ, and in *IG* II^2 1006 of 122/1 BC: ἀνέπλευσαν δ[ὲ καὶ] ἐπὶ τρόπαιον καὶ ἔθυσαν τῶι Διὶ τῶι Τρο[πα]ίωι. Necessary for the performance of the sacrifices to Zeus was a fixed structure, an altar, its existence clearly implied by the use of the verb θύω.[139] Scholars have not delved into this aspect and have not therefore searched for the specific area where sacrifices were carried out.

135 Chairetakis 2018, 231.

136 Wallace 1969, 301-2; Chairetakis 2018, 230-4.

137 Frielinghaus 2017, 24.

138 For a group of partially sunk into the ground, cave-like structures on Aegina, which lie outside the city walls, in the spaces between the cemeteries, Papastavrou (2016) argues that they were dwellings of slaves.

139 Ekroth 2002, 15.

In the inscriptions, the place for the enactment of the sacrifice is defined, in one case, ἐπὶ τοῦ τροπαίου, and in another, ἐπὶ τρόπαιον.[140] However, these spatial specifications do not especially help to settle the problem of location, although it does seem reasonable that the sacrifice would have been performed close to the place where the trophy stood, namely near the tip of the Kynosoura peninsula.

Clairmont, however, and regardless of the fact that he proposes misrepresentative interpretations for the structures unearthed at Magoula, has no difficulty in fixing the location of the altar of Zeus in the Magoula area, at least two kilometres away from the position of the trophy.[141] Taking into consideration that the peninsula, as a whole, is also called Cape Tropaia,[142] it might not be unreasonable to place the trophy on one spot and the altar on another, within, of course, the limits of the geographical entity dedicated to Zeus. In any case, in the period from the mid 3rd to the end of the 1st centuries BC, on the peninsula of Magoula no other activity occurs. As a result, it is probable that the structure uncovered on the summit of the Magoula hill is, in fact, a large circular altar. The absence of relevant evidence, such as traces of fire or bones, could be explained by a possible 'clearing-up' of the circular structure prior to its restoration at the end of the 1st century BC, potentially at the time when it was identified with the 'polyandrion of the fallen in the sea battle of Salamis', as recorded in *IG* II^2 1035.

AFTERWORD

Through a full presentation and examination of the archaeological data and the philological sources related to the hill of Magoula in the peninsula of Kynosoura on Salamis we have tried to demonstrate, on the one hand, the difficulties encountered in interpreting certain archaeological remains and, on the other hand, the over-willingness some scholars show in approaching the same remains, often thereby advancing an interpretation in conflict with the evidence and documentation. Several different interpretations have been proposed down the years for the circular structure on top of Magoula hill: burial structures (Tumulus of the Salamis Warriors, Prehistoric tumulus, Cenotaph), shrine structures (Sanctuary of Kychreus, Altar of Zeus), residential remains or even a base for a trophy. These interpretations and discussions do form a solid base for discussion, drawing conclusions and promoting scientific knowledge, as well as assist in devising a more accurate approach to the monument. Though it is rather remarkable to see how the same data has bred these, mutually conflicting, interpretations. The present study concentrates largely on the recording and assessing of all the data. Nevertheless, quite a few pieces of the puzzle are still resolutely missing.

'What kind of activity did the circular structure on the summit of the Magoula hill serve' is a question to which we will not be able to give a final answer for as long as the results of archaeological research remain unpublished. And yet, even so, we may never find out. Tsaravopoulos, with regard to the last research conducted at the monument in 1981, has written the following: 'It seems that the hill summit area has been completely excavated and that any further removal of the ancient fill will not bring to light new evidence for research, but, on the contrary, it will irretrievably damage the monument, which retains hardly one quarter of its original surface'.[143]

---

140 For the construction of ἐπὶ with the genitive, dative or accusative cases, see also Valavanis 2010, 76-7, in relation to another instance.

141 Clairmont 1983, 290, note 42.

142 Chairetakis 2018, 230-3.

143 Tsaravopoulos 1981, 64-5.

The absence of literary sources contemporary with the Salamis sea battle makes it really hard to securely interpret the circular structure on top of Magoula hill as the 'Tumulus of the Salamis Warriors' over any of the remaining opinions. The fact that no tumulus is mentioned either in decrees of the Athenian ephebes or by Pausanias is probably the best answer we have as to whether such a polyandrion existed or not: namely not. The view which seems to be the most plausible is that which argues the concept of a polyandrion on Salamis, as revealed in *IG* II^2 1035, was created at the end of the 1st century BC to promote Roman propaganda, without necessarily there existing any connection of this interpretation with the real and original – if such ever was – use of the circular structure on the hill of Magoula.

Having excluded, though, its interpretation as the Tumulus of the Salamis Warriors, we have come to realize that most of the remaining theories should also be treated with scepticism. That of a burial context (prehistoric tumulus, cenotaph) does not rest on any relevant finds, while the sanctuary of Kychreus seems most unlikely to be located *on* the Magoula hill. The Trophy surely lies elsewhere in the ancient urban landscape; any connection with Magoula hill is again not valid. Interpretation of the structures seen elsewhere on the hill as part of the urban development (residential remains) is the only one resting on solid architectural evidence; future research and publication may come as a pleasant surprise here. As far as the altar of Zeus is concerned, this new suggestion rests purely on an effort to identify a structure referred to in decrees of the Athenian ephebes. As already stated, Magoula hill did not host any other activity when the altar was in existence, so the creation hereabouts of a structure of some ritual function should not be excluded. Here too, though, archaeological evidence that could definitely support this theory is at present lacking. In any case, one should always bear in mind that any structure placed on the hilltop is meant to be clearly visible to anyone entering the harbour; we would then expect such to be a structure of major importance. The structure on Magoula could well be the Altar of Zeus. In addition, we observe again that a 'clearing' of the circular structure prior to its restoration at the end of the 1st century BC is possible, potentially at the time when it was identified with the 'polyandrion of the fallen in the sea battle of Salamis', as recorded in *IG* II^2 1035.

The present study has sought to examine all the data – as retrieved and devised during the last 200 years or so – concerning what is an actually unknown monument. It also raised new questions, requiring a re-examination of the topography and history of ancient Salamis. The sea battle of 480 BC is one of the most important historical events of the Greek past: the monument on top of the Pounta peninsula may at some time and in some way have been connected to this event.

WORKS CITED

Alcock, S.E. 2002. *Archaeologies of the Greek Past. Landscape, Monuments, and Memories*, Cambridge: University Press.

Arrington, N.T. 2010. *Between Victory and Defeat: Framing the Fallen Warrior in Fifth-Century Athenian Art*. Unp. PhD Thesis: University of California, Berkeley.

Arrington, N.T. 2015. *Ashes, Images, and Memories. The presence of the war dead in fifth century Athens*. New York: Oxford University Press.

Assmann, J. 2017. Η Πολιτισμική Μνήμη. Γραφή, ανάμνηση και ταυτότητα στους πρώιμους ανώτερους πολιτισμούς. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης (ελ. μτφ.).

Boatwright, M.T. 2000. *Hadrian and the cities of the Roman Empire*. Princeton & New Jersey: Princeton University Press.

Bursian, C. 1862. *Geographie von Griechenland*. Leipsig: B.G. Teubner.

Burton, D. 2003. "Public memorials, private virtues: women on classical Athenian grave monuments." *Mortality* 8.1: 20-35.

Butera, C.J. 2010. *"The Land of the Fine Triremes:" Naval Identity and Polis Imaginary in 5th Century Athens*. Unp. PhD Thesis: Duke University.

Cargill, J. 1995. *Athenian settlements of the fourth century BC*. Leiden: E.J. Brill.

Chairetakis, Y. 2018. Οικιστική οργάνωση και χωροταξία στη Σαλαμίνα από τον 6ο ως τον 1ο αι. π.Χ. Αδημ. Διδ. Διατριβή: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Chandler, R. 1776. *Travels in Greece, or an account of the tour made at the Expense of the Society of Dilettanti*. Oxford: Clarendon Press.

Chaniotis, A. 2005. *War in the Hellenistic World. A social and cultural History*. Maiden, MA & Oxford: Blackwell.

Chaniotis, A. 2017. "Παιχνίδια μνήμης. Πρόλογος στην ελληνική έκδοση." In J. Assmann, Η Πολιτισμική Μνήμη. Γραφή, ανάμνηση και ταυτότητα στους πρώιμους ανώτερους πολιτισμούς, xv-xxiv. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Clairmont, C.W. 1983. *Patrios nomos. Public burial in Athens during the fifth and fourth centuries B.C. The archaeological, epigraphic-literary and historical evidence*. B.A.R. International Series 161. Oxford: British Archaeological Reports.

Clough, E.E. 2004. *In search of Xerxes: images of the Persian king*. Unp. PhD Thesis: Durham University.

Culley, G.R. 1977. "The Restoration of Sanctuaries in Attica, II. The Structure of I.G. II2 1035 and the Topography of Salamis." *Hesperia* 46: 282-298.

Dekoulakou, I. 1986. "Σαλαμίνα." *ArchDelt* 41 (B1): 16-18.

Ekroth, G.D. 2002. *The sacrificial rituals of Greek hero-cults in the Archaic to the early Hellenistic periods*. *Kernos Supplement* 12. Liège: Presses universitaires de Liège.

Frielinghaus, H. 2017. "Schiffe im Votiv kontext." In *Schiffe und ihr Kontext. Darstellungen, Modelle, Bestandteile – von der Bronzezeitbis zum Ende des Byzantinischen Reiches, Internationales Kolloquium 24.-25. Mai 2013 in Mainz*, edited by H. Frielinghaus, T. Schmidts and V. Tsamakda, 23-37. Mainz: Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums.

Garland, R. 2017. *Athens Burning: The Persian Invasion of Greece and the Evacuation of Attica*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.

Gell, W. 1819. *The itinerary of Greece containing one hundred routes in Attica, Boeotia, Phocis, Locris and Thessaly*. London: Rodwell & Martin.

Grigoropoulos, D. 2015. "Hadrian, Abai and the Memory of the Persian Wars." In *Ein Minoer im Exil. Festschrift für Wolf-Dietrich Niemeier*, edited by D. Panagiotopoulos, I. Kaiser and O. Kouka, 75-98. Bonn: Dr. Rudolf Habelt.

Habicht, C. 1998. Ελληνιστική Αθήνα. Αθήνα: Οδυσσέας (ελ.μτφ.)

Hammond, N.G.L. 1973. *Studies in Greek History*. Oxford: Clarendon Press.

Hardie, P. 2007. "Images of the Persian Wars in Rome." In *Cultural responses to the Persian wars: Antiquity to the third millennium*, edited by E. Bridges, E. Hall and P.J. Rhodes, 127-143. Oxford: University Press.

Higbie, C. 1997. "The bones of a Hero, the ashes of a politician: Athens, Salamis, and the usable past." *Classical Antiquity* 16.2: 278-307.

Huber, M. 2011. "Rome Becoming Athens, Athens Becoming Rome: Building Cultural Reciprocity in the Augustan Period." *Chrestomathy: Annual Review of Undergraduate Research, School of Humanities and Social Sciences, School of Languages, Cultures, and World Affairs, College of Charleston* 10: 204-219.

Igelbrink, C. 2015. *Die Kleruchien und Apoikien Athens im 6. und 5. Jahrhundert v. Chr. Rechtsformen und politische Funktionen der athenischen Gründungen*. KLIO Beiträgezur Alte Geschichte 25. Berlin/Boston: De Gruyter.

Kattoula, T. 2006. "Σαλαμίνα." *ArchDelt* 61 (B1): 229-230.

Keramopoulos, A.D. 1911. "Ανασκαφή Θεσπικού πολυανδρίου του 424 π.Χ." *Prakt* 66: 153-163.

Kokkorou-Aleura, G., E. Poupaki, A. Eustathopoulos and A. Chatzikonstantinou 2014. *Corpus* αρχαίων λατομείων. Λατομεία του ελλαδικού χώρου από τους προϊστορικούς έως τους μεσαιωνικούς χρόνους. Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Langdon, M.K. 2007. "Lolling's Topographical Work on Salamis." In *Historische Landeskunde und Epigraphik in Griechenland. Akten des Symposiums veranstaltetaus Anlaß des 100. Todestages von H. G. Lolling (1848 - 1894) in Athenvom 28. bis 30. 9. 1994*, edited by K. Fittschen, 109-122. Münster: Scriptorium.

Leake, W.M. 1841. *The topography of Athens and the Demi*. London: J. Rodwell.

Lohmann, H. 2010. "Die preußischen «Karten von Attika»." In *Attika. Archäologieeiner "zentralen" Kulturlandschaft. Akten der internationalenTagungvom 18.–20. Mai 2007 in Marburg*, edited by H. Lohmann and T. Mattern, 263-280.Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Lolling, H.G. 1884. "Die Meerenge von Salamis." *Historische und Philologische Aufsätze Ernst Curtius zu seinem siebenzigsten Geburtstage am zweiten September 1884 gewidmet*, 1-10. Berlin: A. Asher & Company.

Lykoudis, S.E. 1927: "Αιγαίον." Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια (Δρανδάκη), Τόμος Β. Αθήνα: Π. Γ. Μακρής.

Milchhoefer, A. 1895. "Salamis und die Meerenge." In *Karten von Attika*, edited by E. Curtius and J.A. Kaupert, 26-37. Berlin: D. Reimer.

Minchin, E. 2016. "Heritage in the Landscape: the 'Heroic Tumuli' in the Troad region." In *Valuing Landscape in Classical Antiquity. Natural Environment and Cultural Imagination*, edited by J. McInerney and I. Sluiter, 255-275. Mnemosyne supplements. Monographs on Greek and Latin language and literature, 393. Leiden & Boston: Brill.

Morales, F.A. 2016. "The restoration of Perikles' odeion at Athens in the first century BC: new and ancient barbarians." *Heródoto - Revista do Grupo de Estudossobre a Antiguidade Clássica e suas Conexões Afro-asiáticas* 1.1: 73-90.

Oikonomou, S. 2012. Ταφές πεσόντων, πολυάνδρεια, κενοτάφια και ηρώα, από την ύστερη εποχή του Χαλκού έως και τους κλασικούς χρόνους στον Ελλαδικό χώρο. Αδημ. Διδ. Διατριβή: Πανεπιστήμιο Κρήτης.

Pallas, D. 1988: "ΒΡΟΚΗ < *ΒΟΪΚΗ, Σαλαμίνος τοπωνυμικά–τοπογραφικά–ιστορικά." Αθηνά 80: 99-135.

Papastaurou, E. 2016. "Σπηλαιώδεις κατασκευές στην Αίγινα." *ArchEph* 155: 243-254.

Papachatzis, N.D. 1974: Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις, Αττικά. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.

Piteros, Ch. 1980: "Τύμβος Σαλαμίνας." *ArchDelt* 35 (B1): 91.

Pittakis, K.S. 1842. Εφημερίς Αρχαιολογική.

Pittakis, K.S. 1855. Εφημερίς Αρχαιολογική.

Pologiorgi, M. 2004. "Ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη από τη Σαλαμίνα." *ArchEph* 143: 33-39.

Pritchett, W.K. 1985. *The Greek State at War, IV*. Berkeley, Los Angeles & Oxford: University of California Press.

Proietti, G. 2015. "War and Memory: the battle of Psyttaleia before Herodotus' Histories." *BICS* 58.2: 43-54.

Prokesch von Osten, A. 1836. *Denkwürdigkeiten und Erinnerungenaus dem Orient, II*. Stuttgart: Hallberger.

Prokesch von Osten, A. 1844. *Kleine Schriften*. Stuttgart: Hallberger.

Robertson, N. 1983. "The collective burial of fallen soldiers at Athens, Sparta and elsewhere: ancestral custom and modern misunderstanding." *Echos du Monde Classique/Classical Views* 27.2: 78-92.

Rediadis, P. 1901. "Η εν Σαλαμίνι Ναυμαχία, υπό ναυτικής και ιστορικής απόψεως." Αρμονία 2: 1-60.

Rediadis, P. 1911. Η εν Σαλαμίνι ναυμαχία από ναυτικής και ιστορικής απόψεως. Αθήναι: Εστία.

Rose, C.B. 2005. "The Parthians in Augustan Rome." *AJA* 109: 21-75.

Schmalz, G.C.R. 1996. "Athens, Augustus, and the Settlement of 21 B.C." *GRBS* 37: 381-398.

Schmalz, G.C.R. 2007-2008. "Inscribing a Ritualized Past: The Attic Restoration Decree IG II2 1035 and Cultural Memory in Augustan Athens." Ευλιμένη 8-9: 9-46.

Schörner, H. 2014. "Revival of the intraurban burial in Greek poleis during the Roman imperium as a creation of identity." In *Attitudes towards the Past in Antiquity Creating Identities. Proceedings of an International Conference held at Stockholm University, 15-17 May 2009*, edited by B. Alroth and C. Scheffer, 151-162. Stockholm: Stockholm University.

Shapiro, H.A. 1996. "Cults of Solonian Athens." In *The Role of Religion in the early Greek Polis. Proceedings of the Third International Seminar on Ancient Greek Cult, organized by the Swedish Institute at Athens, 16-18 October 1992*, edited

by R. Hägg, 127-133. Stockholm: Svenska instituteti Athen.

Shaya, J. 2005. "The Greek Temple as Museum: The case of the legendary treasure of Athena from Lindos." *AJA* 109: 423-442.

Shaya, J. 2013. "The public life of monuments: the Summi Viri of the Forum of Augustus." *AJA* 117: 83-110.

Shaya, J. 2015. "Greek temple treasures and the invention of collecting." In *Museum Archetypes and Collecting in the Ancient World*, edited by M. Wellington Galtan and D. Pegazzano, 24-32. Leiden & Oxford: Brill.

Shear, T. L.Jr. 1981. "Athens: from city-state to provincial town." *Hesperia* 50: 356-377.

Sotiriadis, G. 1902. "Ανασκαφή δύο τύμβων παρά την Χαιρώνειαν." *Prakt* 53-59.

Spawforth, A. 1994. "Symbol of Unity? The Persian-wars tradition in the Roman Empire." In *Greek Historiography*, edited by S. Hornblower, 233-247. Oxford: Clarendon Press

Spawforth, A. 2012. *Greece and the Augustan Cultural Revolution*. Cambridge & New York: Cambridge University Press.

Stewart, D.R. 2013. "'Most worth remembering'. Pausanias, analogy, and Classical archaeology." *Hesperia* 82: 231-261.

Stroszeck, J. 2004. "Greek Trophy Monuments." In *Myth and Symbol II: Symbolic Phenomena in Ancient Greek Culture*, edited by S. Bouvrie, 303-331. Bergen: The Norwegian Institute at Athens.

Stuart, J. and N. Revett. 1762. *The Antiquities of Athens*. London: J. Haberkorn.

Taylor, M.G. 1997. *Salamis and the Salaminioi. The history of an unofficial Athenian Demos*. Monographs on Ancient Greek History and Archaeology. Amsterdam: Gieben.

Tsaravopoulos, A. 1981. "Κυνόσουρα (Τύμβος Σαλαμινομάχων)." *ArchDelt* 36 (B1): 64-65.

Tsirivakos, I. 1967. "Σαλαμίς. Β. Ανασκαφαί." *ArchDelt* 22 (B1): 144-146.

Tsountas, Ch.D. 1884. "Επιγραφή εξ Ακροπόλεως." *ArchEph* 165-172.

Valavanis, P. 2010. "Σκέψεις για τις ταφικές πρακτικές προς τους νεκρούς της μάχης του Μαραθώνος." In Μαραθών. Η Μάχη και ο Αρχαίος Δήμος, edited by Κ. Μπουραζέλης and Κ. Μεϊδάνη, 73- 98. Αθήνα: Ινστιτούτο του βιβλίου - Α. Καρδαμίτσα.

Van Rookhuijzen, J.Z. 2018. *Where Xerxes' Throne Once Stood. Gazing with Herodotus at the Persian invasion in the Landscapes of Greece and Anatolia*. Unp. PhD Thesis: Radboud University.

Veltanisian, P. 2002. Δήμος Αμπελακίων. Διαδρομή στο χρόνο, Αθήνα: Δήμος Αμπελακίων.

Wallace, P. 1969. "Psyttaleia and the Trophies of the Battle of Salamis." *AJA* 73: 293-303.

Wallinga, H.T. 2005. *Xerxes's Greek Adventure. The naval perspective. Mnemosyne Supplement* 264.

Wenzel, A.W. 2009. *Pots of Honey and Dead Philosophers: The Ideal of Athens in the Roman Empire*. Unp. PhD Thesis: The Ohio State University.

Βιώνοντας τον δημόσιο χώρο στην αρχαία Ελλάδα (6ος-1ος αι. π.Χ.)

Δρόμοι, πλατείες και ελεύθεροι ανοιχτοί χώροι στις πόλεις, τα ιερά και τα νεκροταφεία

Πάνος Βαλαβάνης

Καθηγητής Κλασικής Αρχαιολογίας ΕΚΠΑ

Νικόλας Δημάκης

Μεταδιδ. Ερευνητής Κλασικής Αρχαιολογίας ΕΚΠΑ

Ειρήνη Δημητριάδου

Δρ. Αρχαιολογίας ΕΚΠΑ

ABSTRACT

Experiencing the public space in ancient Greece (6th-1st c. B.C.)

Roads, squares and open air free spaces in poleis, sanctuaries and cemeteries

Up to date the archaeological research has mainly focused on the structured environment, while the significant to ancient public life, open air free spaces, have been largely neglected. These spaces were consciously created or left as such, within ancient cities, sanctuaries and cemeteries. A public space operates dynamically in three dimensions and it is shaped both by the architectural structures that surround it and by natural or artificial landmarks, but also by the people themselves who use and "experience" it in everyday life or in specific circumstances. Spaces within the anthropogenic environment, roads (urban, sacred, funerary), squares and open air free spaces, in varying forms and sizes, jointly by the structures (temples, shrines, graves etc) and performances (processions, sacrifices etc) which they are associated with, constitute places of collective memory and identity. Spaces that correspond to the aforementioned parameters are examined in the research project entitled "Experiencing the public space in ancient Greece (6th-1st c. B.C.) Roads, squares and open air free spaces in cities, sanctuaries and cemeteries" funded by the O.P. "Human Resources Development, Education and Lifelong Learning", co-funded by the European Social Fund (E.S.F.). A summary of the project's aims, methodology, research questions and selected case studies is here presented.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ως σήμερα η αρχαιολογική έρευνα έχει ασχοληθεί κυρίως με το δομημένο περιβάλλον, αγνοώντας πόσο σημαντικοί για τον αρχαίο δημόσιο βίο υπήρξαν οι ελεύθεροι χώροι που συνειδητά δημιουργούνταν ή αφήνονταν μέσα στις πόλεις, στα ιερά και στα νεκροταφεία. Ένας δημόσιος χώρος, λειτουργεί δυνητικά σε τρεις διαστάσεις και διαμορφώνεται τόσο από τα αρχιτεκτονήματα που τον περιβάλλουν όσο και από φυσικά ή τεχνητά τοπόσημα, αλλά και από τους ίδιους τους ανθρώπους που τον χρησιμοποιούν και τον βιώνουν καθημερινά ή περιστασιακά. Περιοχές εντός του ανθρωπογενούς περιβάλλοντος, δρόμοι (αστικοί, ιεροί,

ταφικοί), πλατείες και ανοιχτοί ελεύθεροι χώροι, με τη μορφή τους και τις αναλογίες τους, σε συνδυασμό πάντα με τις εγκαταστάσεις (ναοί, ιερά, τάφοι κ.ά.) και τα δρώμενα (πομπές, θυσίες κ.ά.) με τα οποία συνδέονται, συνθέτουν τόπους συλλογικής μνήμης και ταυτότητας και αποτελούν φορείς έκφρασης και προβολής αντιλήψεων, αξιών και ιδεολογίας. Στο παρόν άρθρο παρουσιάζεται μια σύνοψη των στόχων, της μεθόδου, των ερευνητικών ερωτημάτων, καθώς και ορισμένες σκέψεις από επιλεγμένες μελέτες περιπτώσεων του ερευνητικού προγράμματος με τίτλο «Βιώνοντας τον δημόσιο χώρο στην αρχαία Ελλάδα (6ος-1ος αι. π.Χ.) Δρόμοι, πλατείες και ελεύθεροι ανοιχτοί χώροι στις πόλεις, τα ιερά και τα νεκροταφεία».[1]

ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

Ως ελεύθερος χώρος χαρακτηρίζεται ο μη οικοδομημένος, ο υπαίθριος χώρος, οοποίος μπορεί να διατηρεί τη φυσική του μορφή ή να είναι τεχνητός. Ο ελεύθερος χώρος, λειτουργεί δυνητικά σε τρεις διαστάσεις: διαμορφώνεται από τα αρχιτεκτονήματα που τον περιβάλλουν,[2] από φυσικά ή τεχνητά τοπόσημα, αλλά και από τους ίδιους τους ανθρώπους που τον χρησιμοποιούν και τον βιώνουν καθημερινά ή περιστασιακά.

Ο ελεύθερος και ο δημόσιος χώρος δεν είναι έννοιες ταυτόσημες, ούτε ανεξάρτητες, αλλά σχετίζονται μεταξύ τους. Η έννοια «δημόσιος χώρος» έχει δύο σημασίες: τη νομική, η οποία αναφέρεται στο καθεστώς ιδιοκτησίας του, και την πολιτικοκοινωνική, που παραπέμπει στη δημόσια ζωή και τη λειτουργία του.[3] Σύμφωνα με διάφορες κοινωνιολογικές προσεγγίσεις, σε μια κοινωνία με δημοκρατικό πολίτευμα δημόσιος χαρακτηρίζεται κάθε χώρος στον οποίο διατυπώνονται δημόσια ιδέες, κριτική, αντιθέσεις και αντιπαραθέσεις για θέματα που προβληματίζουν τους πολίτες στην καθημερινότητά τους. Μάλιστα ο πολίτης με την ένταξη της παρουσίας του μέσα στο χώρο αλληλεπιδρά με αυτόν, μεταφέρει και ανταλλάσσει μηνύματα με το περιβάλλον του, ενώ παράλληλα αποτελεί ο ίδιος τμήμα της δημόσιας σφαίρας της κοινωνίας.

Το έργο των Pierre Bourdieu, Anthony Giddens και Henri Lefebvre έχει αποδειχθεί εξαιρετικά πολύτιμο σε μελέτες ανάλυσης του χώρου στην αρχαιολογία. Ο Pierre Bourdieu μελέτησε την χωροταξική διευθέτηση της καθημερινής συμπεριφοράς και εξέτασε πώς η χωροκοινωνική τάξη μεταφράζεται σε βιωμένη εμπειρία και πρακτική. Με τον όρο «habitus» (έθος/έξις) που εισάγει και παραθέτει συχνά στο έργο του, ορίζει μια εσωτερικευμένη δομή ή σειρά δομών, που καθορίζει πώς ένα άτομο δρα και αντιδρά στον κόσμο, και η οποία χρησιμεύει για να παράγει πρακτικές, αντιλήψεις και συμπεριφορές, που είναι τακτικές, δεν συντονίζονται συνειδητά και δεν διέπονται από οποιονδήποτε κανόνα.[4] Το habitus είναι ένα σύστημα

---

1 Το πρόγραμμα υποβλήθηκε τον Φεβρουάριο 2017 στην πρόσκληση της Ειδικής Γραμματείας Διαχείρισης Τομεακών Επιχειρησιακών Προγραμμάτων του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου, με τίτλο «Υποστήριξη ερευνητών με έμφαση στους νέους ερευνητές». Αξιολογήθηκε επιτυχώς και εντάχθηκε στον Άξονα Προτεραιότητας «Βελτίωση της Ποιότητας και Αποτελεσματικότητας του Εκπαιδευτικού Συστήματος» του Ε.Π. «Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού, Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση», με συγχρηματοδότηση από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο (Ε.Κ.Τ.) Έχει προϋπολογισμό 46.900,00€, χρονική διάρκεια 15 μηνών, και αποτελείται από τριμελή ερευνητική ομάδα με ΕΥ τον Καθηγητή Πάνο Βαλαβάνη, και υποτρόφους-ερευνητές τον μεταδιδάκτορα κλασικής αρχαιολογίας Νικόλα Δημάκη και την διδάκτορα κλασικής αρχαιολογίας Ειρήνη Δημητριάδου.

2 Hölscher 1991, 355-6.

3 Για τον συνεχώς εξελισσόμενο χαρακτήρα των δημόσιων χώρων της Αθήνας σε συνάρτηση με την πολιτική, κοινωνική και ιδεολογική εξέλιξη της ταυτότητας της πόλεως από τον 8ο και τον 7ο αι. π.Χ. έως τους Ελληνιστικούς χρόνους βλ. Hölscher 2007. Για τις γενικές αρχές οργάνωσης και υλοποίησης της οικιστικής εξέλιξης της αρχαϊκής Αθήνας μέσω της αναδιάταξης των δημόσιων χώρων βλ. Dimitriadou 2019, 222-5.

4 Bourdieu 1977, 214· Throop και Murphy 2002, 186.

διατάξεων που περιλαμβάνει έναν τρόπο ύπαρξης, μια προδιάθεση ή κλίση, αλλά και το αποτέλεσμα της οργάνωσης δράσης. Αναπαράγει τις συνθήκες που του δίνουν νόημα και ύπαρξη, προκύπτοντας έτσι ως προϊόν αλλά και παραγωγός ιστορίας.[5] Μέσα από το habitus ο Bourdieu καθορίζει πώς μπορεί να βιωθεί ο χώρος και πώς μπορεί να προκύψει νόημα από αυτόν.[6] Σε αντίθεση με τις δομικές προσεγγίσεις, η έννοια του habitus συνδέει χωρικά την κοινωνική δομή με το σώμα και με τη σωματική κίνηση του ανθρώπου.

Ο Anthony Giddens μέσω της θεωρίας της δομοποίησης παρουσίασε μια δυναμική θεώρηση του χώρου. Με τη «δυαδικότητα της δομής» υποστηρίζει ότι οι κοινωνικές δομές διαμορφώνουν κοινωνική δράση, και την ίδια στιγμή η κοινωνική δράση διαμορφώνεται από τις κοινωνικές δομές.[7] Η αρχιτεκτονική διαμόρφωση του χώρου αποτελεί μέρος της δομής των κοινωνικών συστημάτων και ο αρχιτεκτονικά δομημένος χώρος συμβάλλει στη συνεχή διαδικασία διαμόρφωσης μιας κοινωνίας μέσω της κοινωνικής πρακτικής. Η αρχιτεκτονική αποτελεί, μεταξύ άλλων, μια πηγή γραπτών κανόνων, ένα μέσο μέσα στο οποίο οι κοινωνικές σχέσεις λαμβάνουν χώρα, αλλά και μέσω του οποίου διαμορφώνονται, αναπαράγονται και μεταβάλλονται.[8]

Ο Henri Lefebvre απέρριψε τις δομικές και σημειωτικές προσεγγίσεις στο χώρο, που υποστήριζαν ότι ένας εξωτερικός παρατηρητής μπορούσε να διαβάσει ή να αποκωδικοποιήσει τον χώρο χωρίς στην πραγματικότητα να αποτελεί μέρος του. Ο Lefebvre όρισε τρεις διαφορετικούς τρόπους συσχετισμού με τον χώρο: τις χωρικές πρακτικές μιας κοινωνίας, τις αναπαραστάσεις του χώρου και τον παραστατικό χώρο ο οποίος ενσωματώνει σύνθετους συμβολισμούς.[9] Σε αυτές τις μορφές ο χώρος παράγεται ή διαμορφώνεται από την αλληλεπίδραση των σωμάτων, των αντικειμένων και των μορφών περιβάλλοντος. Για τον Lefebvre, ο χώρος δεν είναι κάτι που μπορεί να «διαβαστεί» αλλά μόνο να βιωθεί με τη βοήθεια του σώματος το οποίο κινείται, μυρίζει, γεύεται και τελικά ζει σε ένα χώρο.[10] Η βασική πτυχή εδώ είναι η έμφαση στη δράση και το συναίσθημα, άρα ο χώρος μπορεί να υπάρχει μόνο μέσα σε μια σωματική σφαίρα: πρέπει να είναι επικεντρωμένος στην έννοια του σώματος.

Ο Pierre Bourdieu το υποστηρίζει αυτό όταν γράφει ότι το σώμα «δεν αντιπροσωπεύει αυτό που εκτελεί, δεν απομνημονεύει το παρελθόν, θεσπίζει το παρελθόν φέρνοντάς το στη ζωή».[11] Η ιδέα του χώρου που αναπαρίσταται στο έργο του Bourdieu είναι ότι είναι δυναμικός και όχι στατικός, και περιλαμβάνει «μια σκέψη μέσα από το σώμα» η οποία τονίζει την αλληλεπίδραση μεταξύ του υλικού και του διανοητικού.[12] Σε αντίθεση με τις προηγούμενες τυπολογικές αντιλήψεις για το χώρο που τον ήθελαν σαν ένα «δοχείο» γεμάτο με αντικείμενα και ανθρώπους, και ο οποίος αποτελούσε το προσκήνιο οποιασδήποτε δράσης, η δυναμική πλέον θεώρηση των εννοιών του χώρου τονίζει ότι αυτός δεν αλληλοεξαρτάται, vis-à-vis, με τις δράσεις που πραγματοποιούνται εντός του, αλλά μέσα από την παρατήρηση των μεταβαλλόμενων ανθρώπινων δραστηριοτήτων, συντίθεται σε τόπους.[13] Έτσι ο χώρος δομεί τη δράση, αλλά και συνειδητοποιείται μέσω των δράσεων και των διαφόρων αντιλήψεων. Δεν αποτελεί μια σταθερή οντότητα, αλλά συνεχώς συγκροτείται και μεταβάλλεται μέσω της κοινωνικής πρακτικής.

---

5 Lawrence και Low 1990, 469.
6 Ahlfeldt 2004, 205.
7 Giddens 1979, 69-70.
8 Gieryn 2002, 37.
9 Lefebvre 1991, 33.
10 Wiles 2003, 10.
11 Pierre Bourdieu στο Turnbull 2002, 131.
12 Turnbull 2002, 131.
13 Maran 2006, 77.

Σύγχρονες μέθοδοι αντίληψης και εμπειρίας του χώρου προχωρούν αρκετά βήματα παραπέρα. Ο τρόπος με τον οποίο οι άνθρωποι δημιουργούν, χρησιμοποιούν και αντιλαμβάνονται τον χώρο συνδέεται άμεσα με τον τρόπο που βιώνουν, κωδικοποιούν και απομνημονεύουν τις εμπειρίες τους. Έτσι ο χώρος γίνεται δημιουργός αλλά και φορέας νοημάτων και πληροφοριών αποτελώντας μέρος ενός μη λεκτικού συστήματος επικοινωνίας όπου πομπός και δέκτης εναλλάσσονται ρόλους. Μέσα σε αυτόν τον δίαυλο επικοινωνίας αναπτύσσονται και διαμορφώνονται συναισθήματα, τα οποία επηρεάζουν τις κοινωνικές σχέσεις.

ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΤΩΝ ΘΕΩΡΗΤΙΚΩΝ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΩΝ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ

Η επιλογή του παραπάνω εννοιολογικού πλαισίου οφείλεται στην αντιδιαστολή που υπάρχει στη σύγχρονη θεώρηση του χώρου, ανάμεσα σε «πρόσωπα» και «πράγματα» (όπου το πρώτο θεωρείται ανώτερο του δευτέρου). Η σπουδαιότητα του ανθρωπογενούς περιβάλλοντος ως παράγοντα ερμηνείας του χώρου είναι ιδιαίτερης σημασίας για τον αρχαιολόγο, ο οποίος πλέον δεν διαθέτει το «σώμα» με το οποίο να αναδημιουργήσει το χώρο της αλληλεπίδρασης. Η ανακατασκευή του χώρου αρχαιολογικά είναι μονοδιάστατη, καθώς το αρχαίο σώμα απουσιάζει.[14] Αλλά αντιλαμβανόμενοι το ανθρωπογενές και φυσικό τοπίο μέσω των αισθήσεων, και όχι μέσω της ύπαρξης οποιουδήποτε πράγματος αυτού καθ'αυτό, μπορούμε να αποκρυπτογραφήσουμε ενδείξεις για τη δυναμική του χώρου στην αρχαιότητα και των δρώντων σε αυτόν υποκειμένων. Το τοπίο αποτελεί το πλαίσιο (context) δραστηριότητας δρώντων και τέλεσης δρωμένων, και το πλαίσιο είναι ζωτικής σημασίας σε κάθε προσπάθεια ερμηνείας παρελθόντος χώρου.[15] Έτσι, ο δημόσιος χώρος δεν προσεγγίζεται μόνο μέσω μιας κάτοψης,[16] αλλά και μέσα από τα μάτια των δρώντων ατόμων ή/και των θεατών,[17] ως βιωματική εμπειρία.[18] Συνεκτιμάται, δηλαδή, η λειτουργία του δημόσιου χώρου τόσο μέσα από τα μάτια των θεατών που παρακολουθούν τα δρώμενα όσο και μέσω της εμπειρίας των συμμετεχόντων σε αυτά.

Σκοπός της μελέτης είναι η προσέγγιση του δημόσιου χώρου στην αρχαία Ελλάδα ως βιωματικού και λειτουργικού πλαισίου, αφού ανήκει στην κοινωνική συλλογικότητα, συνθέτει τόπο συλλογικής μνήμης και ταυτότητας, ανάλογα με το πώς αυτός προσδιορίζεται κάθε φορά από το κοινωνικό σύνολο, για τις ανάγκες των μελών του. Η προσέγγιση του χώρου γίνεται κατά κύριο λόγο με συνδυασμό αρχαιολογικών δεδομένων, ιστορικών πληροφοριών, και ανθρωπολογικών και κοινωνιολογικών μηχανισμών. Με άλλα λόγια, μια αγορά, ένα ιερό, ή ένα νεκροταφείο δίνει στοιχεία για την ανθρώπινη παρουσία μέσα σε αυτό (το πώς εισέρχεται, εξέρχεται και κινείται κανείς) αλλά και λαμβάνει το νόημά του στο χώρο μέσω της ανθρώπινης δραστηριότητας σε αυτό. Η συγκέντρωση, η κίνηση και η διάταξη των ανθρώπων εκτιμώνται μέσω του εντοπισμού αναφορών για μεγέθη πλήθους στις αρχαίες πηγές, εμπλουτισμένων με αυτοψίες σε αυτούς τους χώρους και σύγχρονα μαθηματικά μοντέλα εκτίμησης πλήθους. Τα τελευταία, περιλαμβάνοντας πλέον και την έννοια της εμπειρίας, επιτρέπουν την παραγωγή συμπερασμάτων που ποικίλλουν ανά μορφή δομημένου αρχιτεκτονικά χώρου.

Για να κατανοήσουμε τη βίωση των δημόσιων χώρων στην αρχαιότητα, τους μελετάμε σε δύο επίπεδα: από τη μία ως τόπους καθημερινής ή πολιτικής δράσης ή ως τόπους λατρείας, ευ-

14 Βλ. π.χ. Travlos 1971· 1988· Greco 2010-2015.
15 Connerton 1989, 52.
16 Takeshi και Coben 2006, 30.
17 Richard Schechner στο Pearson και Shanks 2001, xiii.
18 Letesson και Vansteenhuyse 2006, 95.

λάβειας και απόδοσης τιμών, και από την άλλη, ως τόπους παγίωσης του χρόνου και ανάδειξης μνημειακού πλούτου και κοινωνικής προβολής. Αλλά διέπεται ο κάθε δημόσιος χώρος από την ίδια λογική οργάνωσης και λειτουργίας; Πώς διαφοροποιούνται αυτές στη συγχρονία και τη διαχρονία διαφορετικών μορφών οργάνωσης του δημόσιου χώρου; Η μελέτη μας σκοπεύει να στηριχθεί ακριβώς σε αυτή την ιδιότητα του δημόσιου χώρου ως τόπου σύγκλισης υποκειμενικών και συλλογικών αντιλήψεων. Κάθε αντικείμενο των χώρων αυτών ή υποκείμενο που δρα στο εσωτερικό τους σημαίνει και σημαίνεται από τον συγκεκριμένο χώρο.

ΕΠΙΛΕΓΜΕΝΕΣ ΜΕΛΕΤΕΣ ΠΕΡΙΠΤΩΣΕΩΝ

Με βάση τα δεδομένα αυτά, θα ακολουθήσουν μερικές προκαταρκτικές σκέψεις σχετικά με τρεις μελέτες περιπτώσεων, η καθεμιά από τις οποίες διαθέτει ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Κριτήρια της επιλογής των συγκεκριμένων περιπτώσεων αποτέλεσαν α. το γεγονός ότι βρίσκονται στην Αθήνα, δηλ. σε έναν χώρο με τις περισσότερες σχετικές πληροφορίες από τις αρχαίες γραπτές πηγές, β. για τους χώρους αυτούς τα αρχαιολογικά δεδομένα είναι επαρκή και, γ. γιατί είναι αντιπροσωπευτικοί ως προς τρεις διαφορετικές μορφές και χρήσεις του δημόσιου χώρου, μία λατρευτική (οδός Παναθηναίων), μία πολιτική (Πνύκα) και μία ταφική (Δημόσιον Σήμα).

Οδός των Παναθηναίων

Η οδός των Παναθηναίων, μια πανάρχαια οδική αρτηρία που συνέδεε την πόλη αφενός με τις εκτός των τειχών περιοχές και αφετέρου με την Ακρόπολη, χρησιμοποιήθηκε από τους Αρχαϊκούς χρόνους και εξής για τη διέλευση της πομπής των Παναθηναίων,[19] αλλά και ως χώρος διεξαγωγής διαφόρων αθλητικών και ιππικών αγωνισμάτων της εορτής. Αποτελεί δηλαδή μια κύρια αστική οδό που μέσω της πομπής μετατρέπεται σε ιερό, εν κινήσει, χώρο. Η πομπή των Παναθηναίων εμπεριέχει τη μετακίνηση ανθρώπων που συγκεντρώνονται εξαρχής ή καθοδόν,[20] αλλά λόγω της τέλεσης δρωμένων διαθέτει συνάμα τελετουργικό και συμβολικό χαρακτήρα και είναι αυτό το διττό χαρακτηριστικό που διαχωρίζει μια πομπή από κάθε άλλη απλή μετακίνηση στο χώρο.[21]

Είναι βέβαιο ότι το εύρος της οδού (10-20 μ.), πολύ μεγαλύτερο του μέσου πλάτους των αθηναϊκών οδών, εξυπηρετούσε και τον πολύ μεγάλο αριθμό ανθρώπων που θα συμμετείχαν στην πομπή της μεγαλύτερης γιορτής της πόλης, που στόχο είχε την προβολή της υπεροχής της. Η τελετουργική αυτοεκπροσώπηση της *πόλεως* θεσμοθετείται έτσι με τον πλέον μνημειακό τρόπο μέσα στο αστικό τοπίο μέσω της πομπικής οδού.[22] Η υψηλή συμμετοχή στην παλλαϊκή γιορτή της Αττικής θα πρέπει να θεωρείται ασφαλής αλλά η πυκνότητα του πλήθους δεν είναι εύκολο να εκτιμηθεί από τα δεδομένα των ιστορικών πηγών και την εικονογραφία, ούτε όμως και χωροταξικά, καθώς η οδός δεν σώζει πλευρικά όρια, ενώ το πλάτος της κυμαινόταν κατά τόπους από 5-20 μ. Προφανώς η πυκνότητα θα μεταβαλλόταν ανά διαστήματα λόγω της επιλεγμένης πορείας, της αυξομείωσης των συγκεντρωμένων ή από τις απαραίτητες στην αρχαία ελληνική λατρεία επικοινωνιακές πράξεις (απλές προφορικές, μουσικές, κινησιολογικές, κλπ.), που θα ποίκιλλαν σε ένταση αλλά θα συνέβαλλαν στην περαιτέρω αύξηση του πάθους, άρα

19 Shear 2001.
20 Johnston 1999, 39.
21 Schechner 1988, 159-60· Warford 2018.
22 Hölscher 1991, 377.

και της πυκνότητας. Σύγχρονα μοντέλα εκτίμησης συγκεντρωμένου (στατικού όμως) πλήθους υποδεικνύουν περίπου 0,93 τ.μ./άτομο ή 1,07 άτομα/τ.μ. για αραιή συγκέντρωση πλήθους, ή 0,42 τ.μ./άτομο ή 2,38 άτομα/τ.μ. για πυκνές συγκεντρώσεις.[23]

Καθώς κάθε πομπή είναι από τη φύση και τη διάρθρωσή της δομημένη ιεραρχικά[24] με βάση τα ποικίλα επίπεδα κοινωνικής και πολιτικής οργάνωσης, οι συμμετέχοντες στην πομπή των Παναθηναίων εξέφραζαν την κοινωνική τους θέση μέσω της ένταξής τους στο σώμα της πομπής,[25] μετατρέποντας την τελευταία σε αναπαράσταση κοινωνικοπολιτικής ιδεολογίας. Η ζωφόρος του Παρθενώνα με τις 378, προσεκτικά ιεραρχημένες, ανθρώπινες και θεϊκές μορφές (και περισσότερα από 200 ζώα – κυρίως άλογα),[26] προσφέρει μια εξιδανικευμένη εικόνα της πομπής, ενδεικτική του κορυφαίου γεγονότος της 28ης Εκατομβαιώνος, αλλά με σαφώς επιλεκτική παρουσίαση των συμμετεχόντων. Φυσικά η αναπαράσταση της ζωφόρου δεν είναι αρκετή για να μπορέσουμε να προσεγγίσουμε βιωματικά όλη την ουσία της πομπής των Παναθηναίων, κι εδώ η βοήθεια της μελέτης των τοπικών, χρονικών και άλλων ποιοτικών παραμέτρων είναι πολύτιμη.

Πνύκα

Η Πνύκα αποτελεί ένα ακόμα διδακτικό παράδειγμα βιωματικής προσέγγισης ελεύθερου ανοιχτού δημόσιου χώρου. Οι φιλολογικές και οι επιγραφικές πηγές μάς δίνουν μια ιδέα για τον ελάχιστο αριθμό πολιτών που παρευρισκόταν στις συγκεντρώσεις της Εκκλησίας του Δήμου.[27] Από την άλλη, τα αρχαιολογικά δεδομένα μάς επιτρέπουν να εκτιμήσουμε τον μέγιστο αριθμό συμμετεχόντων σε αυτές. Οι ανασκαφές στην Πνύκα κατά τα έτη 1930-31 αποκάλυψαν τρεις φάσεις στην ιστορία αυτού του χώρου συγκέντρωσης των Αθηναίων πολιτών. Κατά την πρώτη περίοδο (Πνύκα Ι) η Πνύκα λειτούργησε από τον Κλεισθένη μέχρι το 404 π.Χ. και η έκτασή της εκτιμάται στα 2400 τ.μ.[28] Λίγα χρόνια μετά, ο χώρος αναμορφώθηκε και όλη η κατασκευή άλλαξε προσανατολισμό (Πνύκα ΙΙ), έχοντας επιφάνεια, σύμφωνα με διάφορες εκτιμήσεις, από 2600–3200 τ.μ.[29] Κατά τον σχεδιασμό της τρίτης φάσης (Πνύκα ΙΙΙ) την εποχή του Λυκούργου (β' μισό 4ου αι. π.Χ.), που μάλλον δεν αποπερατώθηκε, με την κατασκευή ενός τεράστιου καμπύλου αναλημματικού τοίχου επιτυγχάνεται σχεδόν διπλασιασμός της επιφάνειας συγκέντρωσης των πολιτών, η οποία έφθασε τα 5500 τ.μ.[30]

Από πολλά χωρία λόγων που εκφωνήθηκαν ενώπιον της Εκκλησίας του Δήμου γίνεται σαφές ότι οι πολίτες ήταν καθισμένοι στο βράχο,[31] πιθανώς πάνω σε κουρελούδες ή μαξιλά-

23 Βλ. ενδεικτικά: https://www.poynter.org/reporting-editing/2009/how-to-calculate-crowd-size-at-big-events-like-the-inauguration (18/2/2019) και https://www.banquettablespro.com/space-and-capacity-calculator (18/2/2019).

24 Holliday 1990, 73.

25 Graf 1996, 58.

26 Connolly 2001, 84-5.

27 Ο Δήμος συνεδρίαζε σαράντα φορές τον χρόνο (Αριστοτέλης, *Αθηναίων Πολιτεία* 43.3) και η συνεδρίαση διαρκούσε λίγες ώρες (Αισχίνης 1.112). Ο ελάχιστος αριθμός πολιτών που παρευρισκόταν εκτιμάται σε 6000 (Δημοσθένης 59.89). Hansen 1987· Hansen και Nielsen 2004, 630. Οι αρχαίοι συγγραφείς διασώζουν επίσης την πληροφορία ότι ορισμένες φορές τον 5ο αι. π.Χ. με δυσκολία συγκεντρωνόταν ο επαρκής για την απαρτία αριθμός Αθηναίων πολιτών (Θουκυδίδης VIII.72.1) καθώς και ότι οι πολίτες δεν συγκεντρώνονταν εγκαίρως για την έναρξη της διαδικασίας (Αριστοφάνης, *Αχαρνείς* 22 σχόλ.). Hansen 1996, 32.

28 Kourouniotes και Thompson 1932, εικ. 6.

29 Kourouniotes και Thompson 1932, εικ. 16. Οι Dinsmoor (1933) και McDonald (1943) αποκαθιστούν μια επιφάνεια έκτασης 3200 τ.μ.

30 Kourouniotes και Thompson 1932, εικ. 51· Βαλαβάνης 2011, 5-7.

31 Αριστοφάνης, *Ιππείς* 754, 783· *Σφῆκες* 31-33, 42-4. Kourouniotes και Thompson 1932, 111-12.

ρια.[32] Σε δύο χωρία από τις *Εκκλησιάζουσες* ο Αριστοφάνης χρησιμοποιεί την έκφραση *έδρας καταλαβείν* για το ακροατήριο,[33] που σημαίνει ότι υπήρχαν κάποιου είδους θέσεις – *έδραι*, ενδεχομένως ξύλινοι πάγκοι. Ο Δανός ιστορικός Mogens Herman Hansen εκτιμά βάσει σύγχρονων χωροταξικών μοντέλων ότι τα 0,4 τ.μ. είναι αρκετός χώρος για ένα άτομο σε μια υπαίθρια συγκέντρωση, εφόσον το ακροατήριο κάθεται σε στενούς πάγκους ή σε μαξιλάρια.[34] Βάσει αυτών των υπολογισμών κατέληξε στα ακόλουθα συμπεράσματα σχετικά με τη χωρητικότητα της Πνύκας:

Πίνακας 1: εκτίμηση χωρητικότητας πλήθους στην Πνύκα με 0,4 τ.μ./άτομο

Πνύκα (φάση)	Έκταση (τ.μ.)	Μέγιστος αριθμός ατόμων
I	2400	6000
II	2600 (3200)	6500 (8000)
III	5500	13750

Εντυπωσιακό είναι το γεγονός ότι ο μέγιστος αριθμός καθισμένων συμμετεχόντων κατά τον 5ο αι. π.Χ. συμπίπτει με αυτόν της *απαρτίας* που αναφέρεται σε τρεις νόμους του 4ου αι. π.Χ.[35] Από την άλλη, το μέγεθος του κοίλου και των τριών περιόδων ήταν πολύ μικρό για να φιλοξενήσει όλους τους Αθηναίους πολίτες ή ακόμη και τους περισσότερους από αυτούς. Στο Διονυσιακό θέατρο υπάρχει χάραξη υποδιαιρέσεων θέσεων ανά 0,41 μ. με την απόσταση μεταξύ των εδωλίων 0,76 μ. υποδεικνύοντας ότι τουλάχιστον για τους Αθηναίους μια επιφάνεια ~0,31 τ.μ. ήταν επαρκής για να καθίσουν στα εδώλια, ενώ στο θέατρο της αρχαίας Κορίνθου οι θέσεις ήταν ακόμη μικρότερες. Πάντως, πιστεύουμε ότι σε έναν χώρο, όπως η Πνύκα που δεν υπάρχουν εδώλια αλλά οι ακροατές κάθονταν στο φυσικό βράχο, σε μαξιλάρια ή πάνω σε πρόχειρα υφάσματα, υπήρχε ανάγκη για μεγαλύτερο χώρο. Μια εκτίμηση του μέγιστου πλήθους καθήμενων με αραιή διάταξη σε επιφάνεια 0,65 τ.μ./άτομο,[36] οδηγεί στα εξής αποτελέσματα:

Πίνακας 2: εκτίμηση πλήθους στην Πνύκα με 0,65τ.μ./άτομο

Πνύκα (φάση)	Έκταση (τ.μ.)	Μέγιστος αριθμός ατόμων
I	2400	3692
II	2600 (3200)	4000 (4923)
III	5500	8461

32 Αριστοφάνης, *Αχαρνείς* 25.
33 *Εκκλησιάζουσες* 21, 86-7.
34 Hansen 1976, 131, σημ. 67.
35 Δημοσθένης, *Κατά Τιμοκράτους*, 24.45· *Κατά Νεαίρας*, 59.89-90· Ανδοκίδης, *Περί των Μυστηρίων* 1.87.
36 Σύγχρονα μοντέλα εκτίμησης πλήθους (βλ. ενδεικτικά σημ. 23) εκτιμούν ως ~0,75 τ.μ. την έκταση που καταλαμβάνει ένα καθήμενο άτομο σε χώρο με αρκετά αραιή συγκέντρωση καθημένων, και ~0,55 τ.μ. την έκταση που καταλαμβάνει ένα άτομο σε χώρο με ιδιαιτέρως πυκνή συγκέντρωση καθημένων. Για τους σκοπούς της μελέτης μας προτιμήθηκε μια μέση τιμή: 0,65 τ.μ. ανά καθήμενο άτομο.

Σε κάθε περίπτωση, βάσει των μαρτυριών του Θουκυδίδη και του Αριστοφάνη, φαίνεται ότι οι συγκεντρώσεις του Δήμου τον 5ο αι. π.Χ. παρακολουθούνταν από λιγότερους πολίτες σε σχέση με τον 4ο αι. π.Χ. και αυτό παρά τη μείωση του αριθμού των πολιτών.[37] Αντίθετα δηλαδή προς την επικρατούσα άποψη, φαίνεται ότι το ενδιαφέρον των Αθηναίων πολιτών για τους δημοκρατικούς θεσμούς ήταν μεγαλύτερο τον 4ο παρά τον 5ο αι. π.Χ. και ότι η συμμετοχή στις συνελεύσεις ήταν αυξημένη μετά την αποκατάσταση της δημοκρατίας, το 404/3 π.Χ. Επομένως, στις συνελεύσεις της Εκκλησίας του Δήμου τον 5ο αι. π.Χ. συνήθως δεν ελάμβανε μέρος πάνω από το 1/7 των πολιτών,[38] ενώ κατά τον 4ο αι. π.Χ. κάπου μεταξύ του 1/3 και του 1/4. Εξαιρούνται φυσικά οι εκκλησίες στις οποίες ετίθεντο κρίσιμα θέματα για το μέλλον της πόλης, όπως π.χ. η απόφαση για τη Σικελική εκστρατεία το 415 π.Χ., όπου η συμμετοχή θα ήταν πολύ μεγάλη.

Δημόσιον Σήμα

Μολονότι κάθε ελεύθερος ανοιχτός δημόσιος χώρος στην Αθήνα των Κλασικών χρόνων είχε την αστική του και συχνά και τη θρησκευτική του σημασία, τα μνημεία και οι δραστηριότητες στον χώρο γύρω από την οδό προς την Ακαδημία, δημιουργούσαν μια αυτόνομη ενότητα με ισχυρές πολιτικές και συλλογικές προεκτάσεις. Αυτά τα τοπογραφικά χαρακτηριστικά της περιοχής, σε συνδυασμό με την απουσία προ-Κλασικών ταφικών καταλοίπων, ανάγουν την οδό προς την Ακαδημία και την εγγύς περιοχή της σε μια ιδανική επιλογή για το *Δημόσιον σήμα*[39]. Σε αυτήν την περιοχή οι πεσόντες εν πολέμω δεν χάνονταν στην ανώνυμη συλλογικότητα των νεκρών, αλλά αποκτούσαν συλλογική υπόσταση που ενίσχυε την ενότητα της πόλης και τη συνέχεια και επιβίωση της συλλογικότητας της αθηναϊκής κοινωνίας.[40] Επιπλέον, η επιλογή αυτής της περιοχής για την ταφή των μεγάλων ηγετών της αθηναϊκής δημοκρατίας, επέτρεπε τη δημιουργία ενός αυτοτελούς δημοκρατικού «ταφικού χώρου», διακριτού από την περιοχή ανατολικότερα, γύρω από τον δρόμο προς τον Ίππιο Κολωνό, χώρο προβολής αριστοκρατικού κύρους και δύναμης.[41]

Την ίδια στιγμή οι πολιτικές (π.χ. επιτάφιοι λόγοι) και αθλητικές (αγώνες προς τιμήν των πεσόντων) δραστηριότητες, που διεξάγονταν κατά μήκος και γύρω από την οδό, άμβλυναν την ψυχολογική δύναμη του θανάτου δίνοντας έμφαση σε ιδανικά και αξίες που ξέφευγαν από αυτόν: τοπική ιστορία, παραδοσιακές πρακτικές και λατρευτικές εκδηλώσεις, τόνωση της «εθνικής» ταυτότητας. Οι διαβάτες και επισκέπτες στην περιοχή δεν αντίκριζαν μόνο τους πεσόντες και τα δημόσια επιτύμβια μνημεία τους. Με τη συγκέντρωσή τους για εορτασμούς

37 Θουκυδίδης (2.13.3), 431 π.Χ., περίπου 43.000 πολίτες. Απογραφή Δημητρίου Φαληρέα, 309 π.Χ. 21.000 πολίτες (Αθήναιος 272c).

38 Ο Rhodes (1988, 271-77) και ο Hansen (1988, 23-25) εκτιμούν ότι ως το 431 π.Χ., ο αριθμός των πολιτών ανερχόταν στους 50.000-60.000 άνδρες. Αλλά εξαιτίας του λοιμού (430-426 π.Χ.), των απωλειών κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού Πολέμου, και της πολιορκίας του 405/4 π.Χ., γύρω στο 400 π.Χ. ο αριθμός των πολιτών είχε πέσει στους 25.000-30.000 (Hansen 1988, 14-28). Κατά τη διάρκεια του 4ου αι. π.Χ. ο αριθμός των Αθηναίων πολιτών που ζούσαν στην Αττική θα πρέπει να ήταν γύρω στους 30.000 (Hansen 1986, 65-9· 1994). Η πολεμική δραστηριότητα κατά τον λεγόμενο Λαμιακό πόλεμο το 323/2 (Διόδ. 18.10.2, 11.3. IGII² 1631.167–74) προϋποθέτει ότι τουλάχιστον 30.000 Αθηναίοι πολίτες ζούσαν στην Αττική (Hansen 1986, 37-40· 1994, 308-10). Για χαμηλότερες εκτιμήσεις πληθυσμού βλ. Gomme 1933, 27, 43.000 το 431 π.Χ. Ruschenbusch (1984) και Sekunda (1992): περίπου 21.000 πολίτες τον 4ο αι. π.Χ. Για τον πληθυσμό των Αθηνών και της Αττικής βλ. τελ. Akrigg 2019, ο οποίος ουσιαστικά επιβεβαιώνει τις εκτιμήσεις του Hansen.

39 Για αναλυτική παρουσίαση των δεδομένων και ενδελεχή συζήτηση, Arrington 2010b. Επίσης, βλ. Arrington 2010a, 40-49, όπου συζήτηση για τη μορφή του νεκροταφείου.

40 Βλ. Dimakis 2015, για την πολυσημία και τη μεταβλητότητα του ταφικού τοπίου στην αρχαία Ελλάδα.

41 Arrington 2015, 55-90.

στον ίδιο ακριβώς χώρο όπου ενταφίαζαν τους νεκρούς τους, οι Αθηναίοι προέβαλλαν τη διάρκεια και τη συνέχεια της πόλης τους, των θεών τους, της πολιτείας και της κοινωνίας τους

ΣΥΝΟΨΗ

Γίνεται έτσι σαφές ότι η παρούσα έρευνα προτείνει μια νέα θεώρηση του ελεύθερου ανοιχτού δημόσιου χώρου που συνδέει μεθόδους, και εκ πρώτης όψεως ετερογενή μεταξύ τους αντικείμενα έρευνας, αναδεικνύοντας τη συνάφειά τους. Παρόλο που στο παρόν άρθρο περιοριζόμαστε κυρίως σε μελέτη συγκεκριμένων περιπτώσεων, τελικός στόχος της μελέτης είναι μια συνθετική προσέγγιση και ανάλυση των υπερτοπικών και διαχρονικών παραμέτρων που διέπουν τους δημόσιους χώρους στην αρχαιότητα, συγχρόνως με μια ενσυνείδητη αναζήτηση της αρχαίας αντίληψης της «εμπειρίας» τους. Με αυτή τη θεματική προσέγγιση επιτρέπεται η διείσδυση και στη συμβολική όψη του δημόσιου χώρου, με άλλα λόγια στο φαντασιακό της ζωής (για τον αστικό χώρο), του θανάτου (για τον ταφικό χώρο) και του μεταφυσικού (για τον ιερό χώρο). Άλλωστε, η σύλληψη του χώρου, αρχιτεκτονικού, πολεοδομικού, περιφερειακού, ακόμη και του συνόλου της γης, στην ελληνική αρχαιότητα εδραζόταν σε κοσμολογικές ιδέες με πολλαπλούς θρησκευτικούς και πολιτικούς συμβολισμούς. Γι' αυτό και ο χώρος συγκεντρώνει και διαφυλάττει την αντανάκλαση και την αναπαράσταση των κοινωνικών γεγονότων για χρόνο μεγαλύτερο από την πραγματική τους ζωή.

Έτσι, η προβληματική και οι προκαταρκτικές σκέψεις που εκτέθηκαν παραπάνω σχετικά με την συνθετική ανάλυση του δημόσιου χώρου στην αρχαιότητα πιστεύουμε ότι θα μπορούσε να προσφέρει μια καινοτόμα προσέγγιση της εμπειρίας, της μεταβολής, της επιβολής και της διαμόρφωσης ανθρωπίνων συναισθημάτων σε διαφορετικό πλαίσιο (τόπο). Κατά συνέπεια, θα μπορούσε να οδηγήσει σε μια νέα προσέγγιση των ιδεολογιών και της κοινωνικοπολιτικής οργάνωσης στην αρχαία Ελλάδα, προσδίδοντάς τους λεπτομερέστερη, πιο ευαίσθητη και πιο «ανθρώπινη» δυναμική.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ahlfeldt, J.F. 2004.«On Reconstructuring and Performing Ancient Maya Architecture: Structure 22, Copan, Honduras (AD 715)». Διδ. διατρ., Columbia University.

Akrigg, B. 2019. *Population and Economy in Classical Athens*. Cambridge: Cambridge University Press.

Arrington, N.T. 2010a. «Between Victory and Defeat: Framing the Fallen Warrior in Fifth-Century Athenian Art». Διδ. διατρ. University of California, Berkeley.

Arrington, N.T. 2010b. «Topographic Semantics: The Location of the Athenian Public Cemetery and Its Significance for the Nascent Democracy». *Hesperia* 79, 499-539.

Arrington, N.T. 2015. *Ashes, images, and memories: the presence of the war dead in fifth-century Athens*. Oxford: Oxford University Press.

Βαλαβάνης, Π. 2011. «Ασκήσεις Αθηναϊκής Τοπογραφίας». Στο Έπαινος *Luigi Beschi*, επιμ. Α. Δεληβορριάς, Γ. Δεσπίνης και Α. Ζαρκάδας, 3-9. Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη.

Bourdieu, P. 1977. *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge: Cambridge University Press.

Connolly, P. 2001. *Ancient Greece*. Oxford: Oxford University Press.

Connerton, P. 1989. *How Societies Remember*. Cambridge: Cambridge University Press.

Dimakis, N. 2015. «Ancient Greek Deathscapes». *Journal of Eastern Mediterranean Archaeology and Heritage Studies* 3.1: 27-41.

Dimitriadou, E. 2019. Early Athens. Settlements and Cemeteries in the Submycenaean, Geometric, and Archaic Periods, *Monumenta Archaeologica* 42, Los Angeles: The Cotsen Institute of Archaeology Press.

Dinsmoor, W. 1933. «Review of Hesperia 1». *AJA* 37: 180-2.

Friese, W., S. Handberg και T.M. Kristensen (επιμ.). 2018. *Ascending and Descending the Akropolis. Movement in Athenian Religion, Monographs of the Danish Institute at Athens*, vol. 23. Aarhus: Aarhus University Press.

Giddens, A. 1979. *Central Problems in Social Theory: Action, Structure and Contradiction in Social Analysis*. London: MacMillan.

Gieryn, T.F. 2002. «What Buildings Do». *Theory and Society* 31: 35-74.

Gomme, A.W. 1933. *The Population of Athens in the Fifth and Fourth Centuries B.C*. Oxford: Blackwell.

Graf, F. 1996. «Pompai in Greece. Some Considerations about Space and Ritual in the Greek Polis». Στο *The Role of Religion in the Early Greek Polis: Proceedings of the Third International Seminar on Ancient Greek Cult*, επιμ. R. Hägg, 55-65. Stockholm: Paul Åströms Förlag.

Greco, E., (επιμ.). 2010-2015, *Topografia di Atene: Sviluppo urbano e monumenti dalle origini al III secolo d.C. Atene*. Paestum: Pandemos.

Hansen, M.H. 1976. «How Many Athenians Attended the Ecclesia?». *GRBS* 17: 115-34.

Hansen, M.H. 1986. *Demography and Democracy: the number of Athenian citizens in the fourth century B.C*. Herning: Systime.

Hansen, M.H. 1987. *The Athenian Assembly in the Age of Demosthenes*. Oxford: Blackwell.

Hansen, M.H. 1988. *Three Studies in Athenian Demography*. Copenhagen: Kgl. Danske Videnskabernes Selskab.

Hansen, M.H. 1994. «The Number of Athenian Citizens Secundum Sekunda». *EchCl* 38: 299-310.

Hansen, M.H. 1996. «Reflections on the Number of Citizens Accommodated in the Assembly Place on the Pnyx». Στο *The Pnyx in the History of Athens, Proceedings of an International Colloquium organized by the Finnish Institute at Athens, 7-9 October 1994*, *Papers and Monographs of the Finnish Institute at Athens, vol. II*, επιμ. B. Forsén και G. Stanton, 23-33. Helsinki: Foundation of the Finnish Institute at Athens/

Hansen, M.H., και T.H. Nielsen. (επιμ.). 2004. *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*. Oxford: Oxford University Press.

Hölscher, T. 1991. «The City of Athens: Space, Symbol, Structure». Στο *City States in Classical Antiquity and Medieval Italy. Athens and Rome, Florence and Venice*, επιμ. A. Molho, K. Raaflaub και J. Emlen (επιμ.), 355-80. Stuttgart: Franz Steiner.

Hölscher, T. 2007. «Urban Spaces and Central Places. The Greek world» στο S. Alcock – R. Osborne (επιμ.), Classical Archaeology. Blackwell Studies in Global Archaeology, vol. 10, 164-181.

Holliday, P.J. 1990. «Processional Imagery in Late Etruscan Funerary Art». *AJA* 94: 73-93.

Johnston, R. 1999. «An Empty Path? Processions, Memories and the Dorset Cursus». Στο *Pathways and Ceremonies: The Cursus Monuments of Britain and Ireland*, A. Barclay και J. Harding (επιμ.), 39-48. Oxford: Oxbow Books.

Kourouniotis, K., και H.A. Thompson. 1932. «The Pnyx in Athens». *Hesperia* 1: 90-217.

Lawrence, D.L., και S.M. Low. 1990. «The Built Envi-

ronment and Spatial Form». *Annual Review of Anthropology* 19: 453-505.

Lefebvre, H. 1991. *The Production of Space*. Oxford: Blackwell.

Letesson, Q., και K. Vansteenhuyse. 2006. «Towards an Archaeology of Perception. «Looking» at the Minoan Palaces». *Journal of Mediterranean Archaeology* 19: 91-119.

Maran, J. 2006. «Mycenaean Citadels as Performative Space». Στο *Constructing Power: Architecture, Ideology and Social Practice*, επιμ. J. Maran, C. Juwig, H. Schwengel και U. Thaler, 75-91. Hamburg: LIT Verlag.

McDonald, W.A. 1943. *The Political Meeting Places of the Greeks.* Baltimore.

Pearson, M., και M. Shanks. 2001. *Theatre/Archaeology: Disciplinary Dialogues*. London: Routledge.

Rhodes, P.J. 1988. *Thucydides, History, II*. Warminster: Aris & Phillips.

Ruschenbusch, E. 1984. «Zum letzten Mal: Die Bürgerzahl Athens im 4.Jh.v.Chr.» *ZPE* 54: 253-69.

Schechner, R. 1988. *Performance Theory*. New York: Routledge.

Sekunda, N. 1992. «Athenian Demography and Military Strength 338–22 B.C.». *BSA* 87: 311-55.

Shear, J.L. 2001. *Polis and Panathenaia. The History and Development of Athena's Festival*, Διδ. Διατριβή, University of Pensylvania.

Takeshi, I. και L.S. Coben. 2006. «Overture: An Invitation to the Archaeological Theater». Στο *Archaeology of Performance: Theatres of Power, Community and Politics*, επιμ. I. Takeshi και L.S. Coben, 11-46. Oxford: Altamira Press.

Throop, J. C. και K. M. Murphy. 2002. «Bourdieu and Phenomenology: A Critical Assessment». *Anthropological Theory* 2: 185-207.

Travlos, J. 1971. *Bildlexikon zur Topographie des antiken Athen.* Tuebingen: Wasmuth.

Travlos, J. 1988. *Bildlexikon zur Topographie des antiken Attika.* Tuebingen: Wasmuth.

Turnbull, D. 2002. «Performance and Narrative, Bodies and Movement in the Construction of Places and Objects, Spaces and Knowledges: The Case of the Maltese Megaliths». *Theory, Culture and Society* 19:5/6: 125-143.

Warford, E. 2018. «Performing Piety: A Phenomenological Approach to Athenian Processions». Στο *Ascending and Descending the Akropolis. Movement in Athenian Religion, Monographs of the Danish Institute at Athens, vol. 23*, επιμ. W. Friese, S. Handberg και T.M. Kristensen, 23-41. Aarhus: Aarhus University Press.

Wiles, D. 2003. *A Short History of Western Performance Space*. Cambridge: Cambridge University Press.

The Architecture of the 'Pantheon' in Athens[1]

Recent Discoveries

Chrysanthos Kanellopoulos

Assistant Professor
Faculty of History and Archaeology, NKUA

ABSTRACT

In the decade of the 1960's the remains of a large building were discovered, 65 m southeast of the Library of Hadrian in Athens. The temple-like construction with dimensions 87 m and 39 m was identified with the Pantheon built under Hadrian. Recent research in the Library of Hadrian discovered a number of architectural features that match the colossal size of the building. Column bases and drums, as well as fragments from the superstructure, mostly incorporated in second use in the Tetraconch building, allow for the reconstruction of the outer and interior orders and their association with the in situ remains. The raised panels in the ashlars of the masonry, together with the octastyle prostyle plan which was used only during Hadrian's years confirm the suggested chronology. As the cella corresponds to the 8 columns of the facade, the interior width equals 32 m, making the 'Pantheon' of Athens the broadest known cella, appropriate for the worship of all gods. The article includes stylistic comparisons with other works of the Hadrianic repertoire and views the 'Pantheon' as the Athenian response to the Pantheon in Rome.

In 1960s the remains of a large structure were excavated in *Adrianou str.*, approximately 65 meters southeast of the Library of Hadrian (**Fig. 1**). Overall dimensions of the building should be 87 m and width approximately 36-39 m The building was reconstructed by Travlos as octastyle prostyle with the porch located in the area directly east of *Mnesicleous str*. Two rows, each with 12 pillars, would have divided the interior space in three aisles. Width of wall foundations is approximately 1.70 m with a thicker construction near the south-west corner. Dontas, based on the raised panels of the ashlars, justifiably dated the structure to the Hadrian's days (AD 117-138).[2]

Today only the area of the corner on *86 Adrianou* and the portion on *78 Adrianou str.* are visible. The latter site is fenced, with signage, and it contains a portion of the foundation construc-

1 I wish to thank colleague and friend Dimitris Sourlas for bringing the smallest architectural features to my attention, for the guidance and support at the site of the Library of Athens and for all the fruitful discussions, Prof. Eirini Peppa-Papaioannou for her assistance and Prof. Manolis Korres for prompting me to measure accurately the column drums and his encouragement. Last but not least, special thanks are ought to all the volunteers during the documentation works, graduate and post graduate students in the Faculty of History and Archaeology in NKUA: Dr Giorgos Doulfis, Manolis Petrakis, Michalis Barlambas, Alexia Piperi, Lina Tsatsaroni, Niki Georgakopoulou, Maria Tzelli, Anna Dalgkitsi, Dimitra Kovani and to VXF artist Dimitris Tsalkanis, for bringing to life the architecture of the Library. The assistance of the staff at the site of Hadrian's Library is deeply appreciated.

2 These are quite common in buildings of Athens that were erected under Hadrian (Library, Arch, enclosure wall of the Olympieion): Δοντάς 1968, 222; 1969. Preliminary plan by I. Travlos in Δοντάς 1968, 223 drawing 1; Travlos 1971, 282 fig. 362, 439.

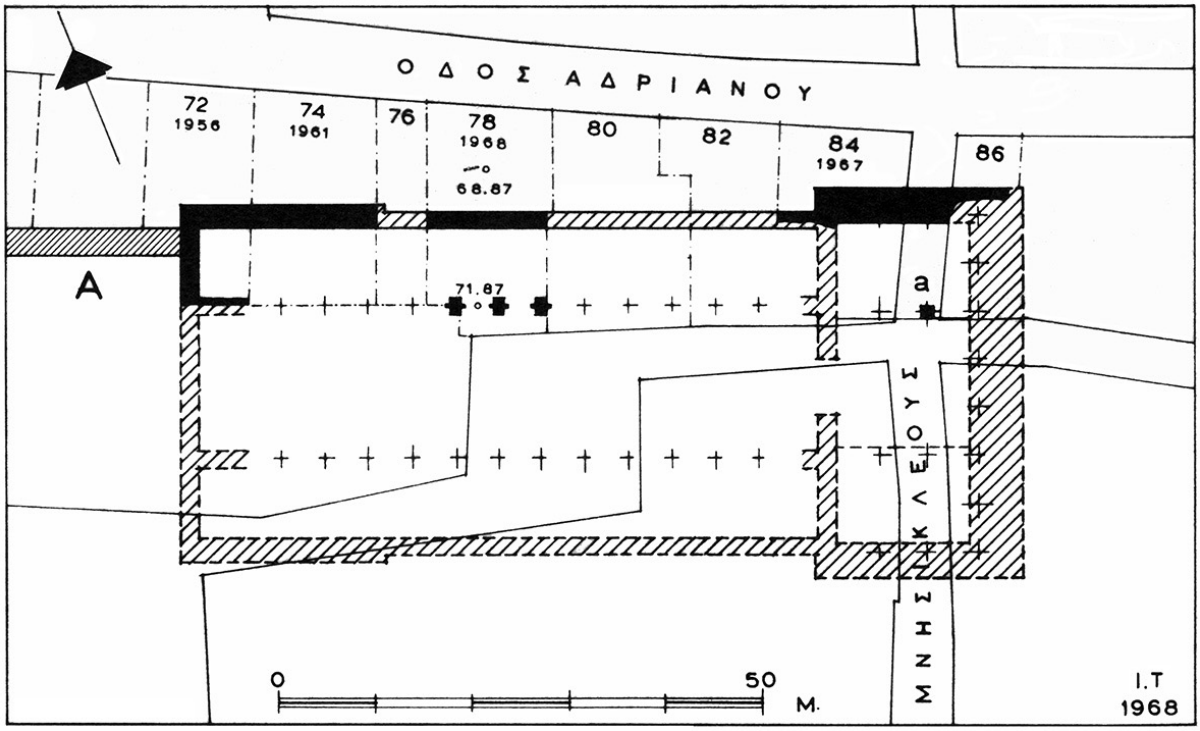

Fig. 1. Ground plan of the 'Pantheon' (from Travlos 1970, fig. 362).

Fig. 2. The remains of the foundations of the 'Pantheion' on 78 Adrianou str.

tion of the north wall and individual pillars with a cross shaped plan; these pillars appear to be the foundations of an interior colonnade (**Fig. 2**). All foundations are constructed with large ashlars of Piraeus limestone. The facets of the ashlars are treated with a *rusticus* masonry with raised panels, seen commonly in Hadrian's monuments in Athens (the Library, the surrounding wall of the Olympeion). The north wall of the 'Pantheon' was incorporated in the post Herulian fortification[3].

Dontas identified the colossal building with *θεοῖς τοῖς πᾶσιν ἱερὸν κοινόν*, or the 'Pantheon', built under Hadrian and mentioned by Pausanias;[4] this identification was accepted by Kokkou, Travlos, Shear and Boatright. Spawforth with Walker and, more recently, Corcella, Monaco and Nuzzo identify this large structure as a basilica, the meeting place of the Panhellenion. After Willers the large structure termed the 'Pantheon' could be a temple on a podium, but the possibilities of a large basilica or a stoa with reinforced corners cannot be ruled out. Lippolis has suggested that the remains of the 'Pantheon' belong to a Hadrianic phase of Ptolemy's gymnasium whilst Camia explores the possibility that the large Hadrianic building on the north slope of the Acropolis hosted imperial cult.[5] The recent discovery of the north-east corner of the building (*88 Adrianou str.*) confirms the reconstructed plan by Travlos and weakens out the hypothesis for a stoa.[6]

Recently discovered features of two colossal Corinthian orders suggest the existence of a temple like building. The latter have been identified and documented in the Library of Hadrian and in the excavated property of the National and Kapodistrian University of Athens; the latter site lies 65 m east of the 'Pantheon'.[7] These features are a base and drums from gigantic columns (**Figs. 3, 8-10**), the large acanthus fragment of a corinthian capital, a volute from a Corinthian capital, and a dentil from a large cornice (**Fig. 12**). The re-use of the column parts in the Tetraconch, which is tentatively dated to the early 5th century AD, supports our identification. The provenience of the one dentil, now stored in the Library of Hadrian and associated with the 'Pantheon' is unknown.

The extant foundation construction suggests wall thickness of about 1.70 m. In the prostasis, an anta jamb that would be slightly wider than the wall, in the common manner, would associate well with the corresponding column diameter of 1.90 m. Most probably, the walls were also constructed of Piraeus rock and were covered with revetment.

It seems improbable that the entire surface of the cella wall with a length of approximately 72 m was plain. Such large surface would be strikingly uninteresting, resulting in a bulky, boxy mass seen from all over within the city. Smaller Roman monuments in Athens were treated with pilasters (Odeion of Agrippa, Monument of Philopappos) and it is possible that such was the case in the Athenian 'Pantheon' (**Fig. 6**).

Drum AB2118 and large dentil ΠΛ2593 are the known members that can be attributed to the outer colonnade of the 'Pantheon', with criteria size and provenience. Theoretically, drum AB2118, that was incorporated in secondary use in the Tetraconch, could have belonged to

3 Σπετσιέρη-Χωρέμη 1991, 22 fig. 3; Malacrino 2014, 756.

4 Paus. 1.18.9 and "ἔστιν οἱ πάντα γεγραμμένα Ἀθήνησιν ἐν τῷ κοινῷ τῶν θεῶν ἱερῷ" (Paus. 1.5.5). Three inscriptions from the Agora contain the phrase 'to all gods' (Travlos 1971, 439 with related bibliography).

5 Κόκκου 1970; Karivieri 1994, 90 with related bibliography. Spawforth and Walker 1985, 97-8; Raja 2012, 121; Corcella *et al.* 2013, 133; Willers 1990, 22-3; Lippolis 1995, 45-55; Camia 2011, 59-60; Background information in Malacrino 2014. After Martini (1985, 191) the Pantheon is identified in the great hall of Hadrian's Library on the basis of its similarities with similar halls of Imperial cult ('Kaisersäle').

6 Σπετσιέρη-Χωρέμη 1991, 22 fig. 3, 23; 1993, 19.

7 We are grateful to Prof. Eirini Peppa-Papaioannou for her support in the study of the fragment.

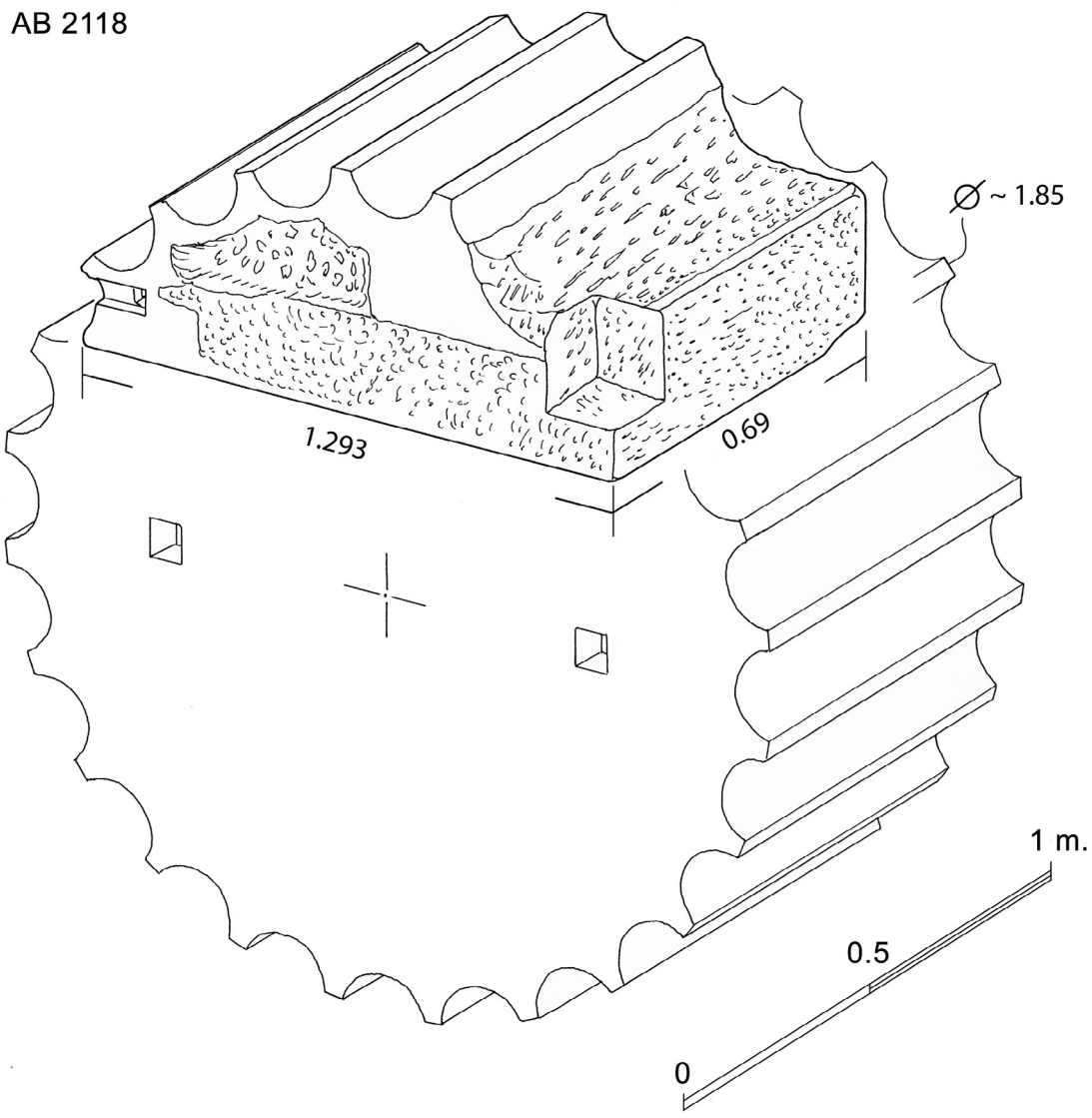

Fig. 3. Axonometric view of column drum AB2118. Drawing: Chrysanthos Kanellopoulos.

the Olympieion which has outer columns with shaft diameter of similar size (lower diameter of 1.91 m)[8]; however the location of the Tetraconch which lies 65 m to the NW of the 'Pantheon' makes it more likely that AB2118 originally belonged to the porch of the latter building. The incorporation of the 'Pantheon' structure in the post Herulian wall suggests that the large Roman building went out of use already in AD 267.

As demonstrated above, only one out of hundreds of cornice dentils has been identified; similarly, only one out of the 250 drums of the interior colonnades has survived. The state of preservation of the two colonnades is notoriously fragmentary. The phenomenon is not uncommon in Athens. The main orders of the Odeion of Agrippa are also in an extremely poor state of preservation.[9]

8 Quite strikingly, small features from the Olympieion site are recovered as far as the area of the Horologion of Andronikos. Such are the fragments of a course with a large, archaic bead and reel (height of bead is 0.10 m). These resemble strikingly the archaic features discovered in the Olympieion area; the latter were attributed by Welters (1922, 65-6) to an archaic altar. We ought to thank Lina Tsatsaroni for identifying the features.

9 Only two large fragments from the cornice course have been discovered, while the courses of the architrave

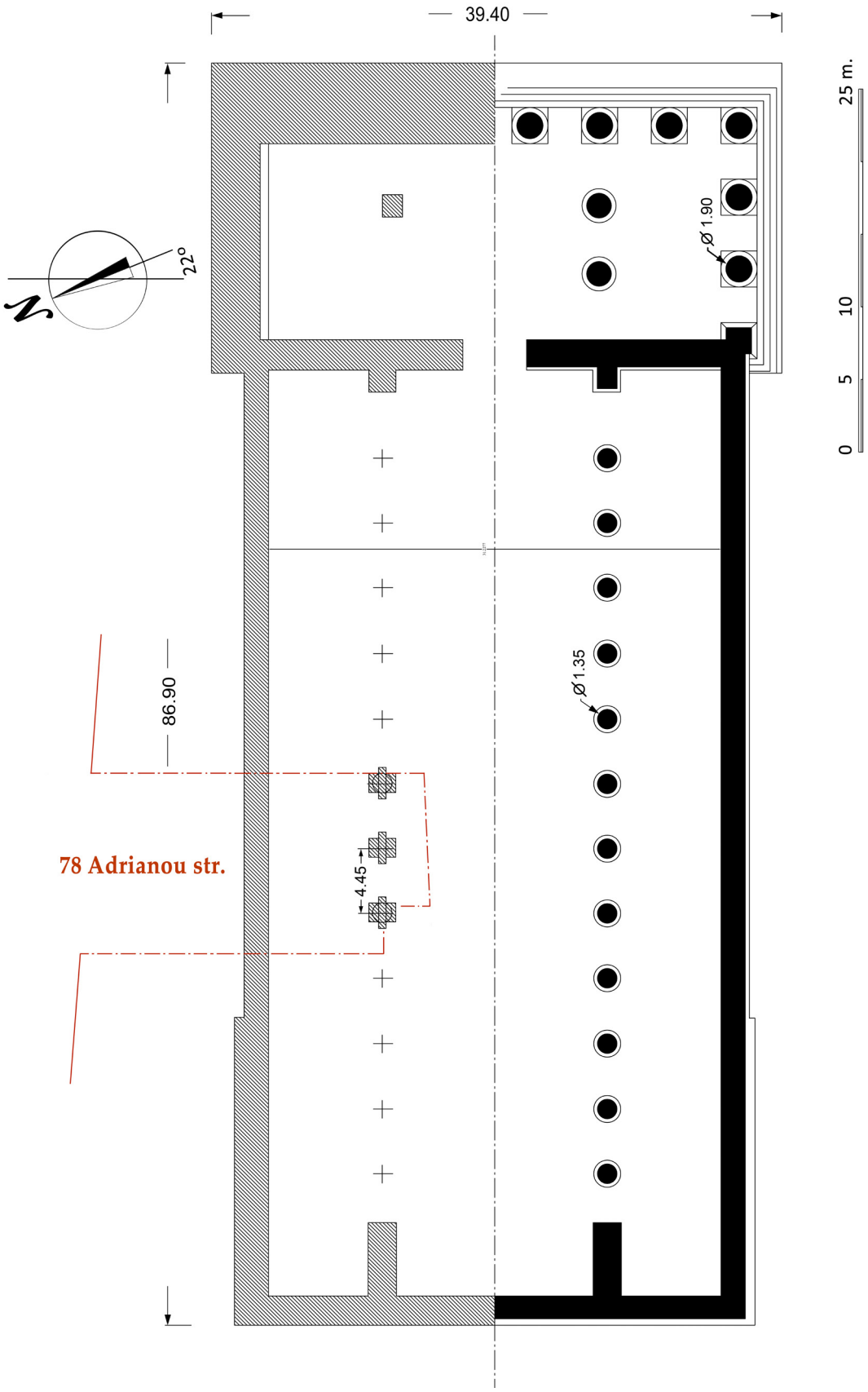

Fig. 4. Reconstructed foundation layout and ground plan of the 'Pantheon'. Drawing: Chrysanthos Kanellopoulos.

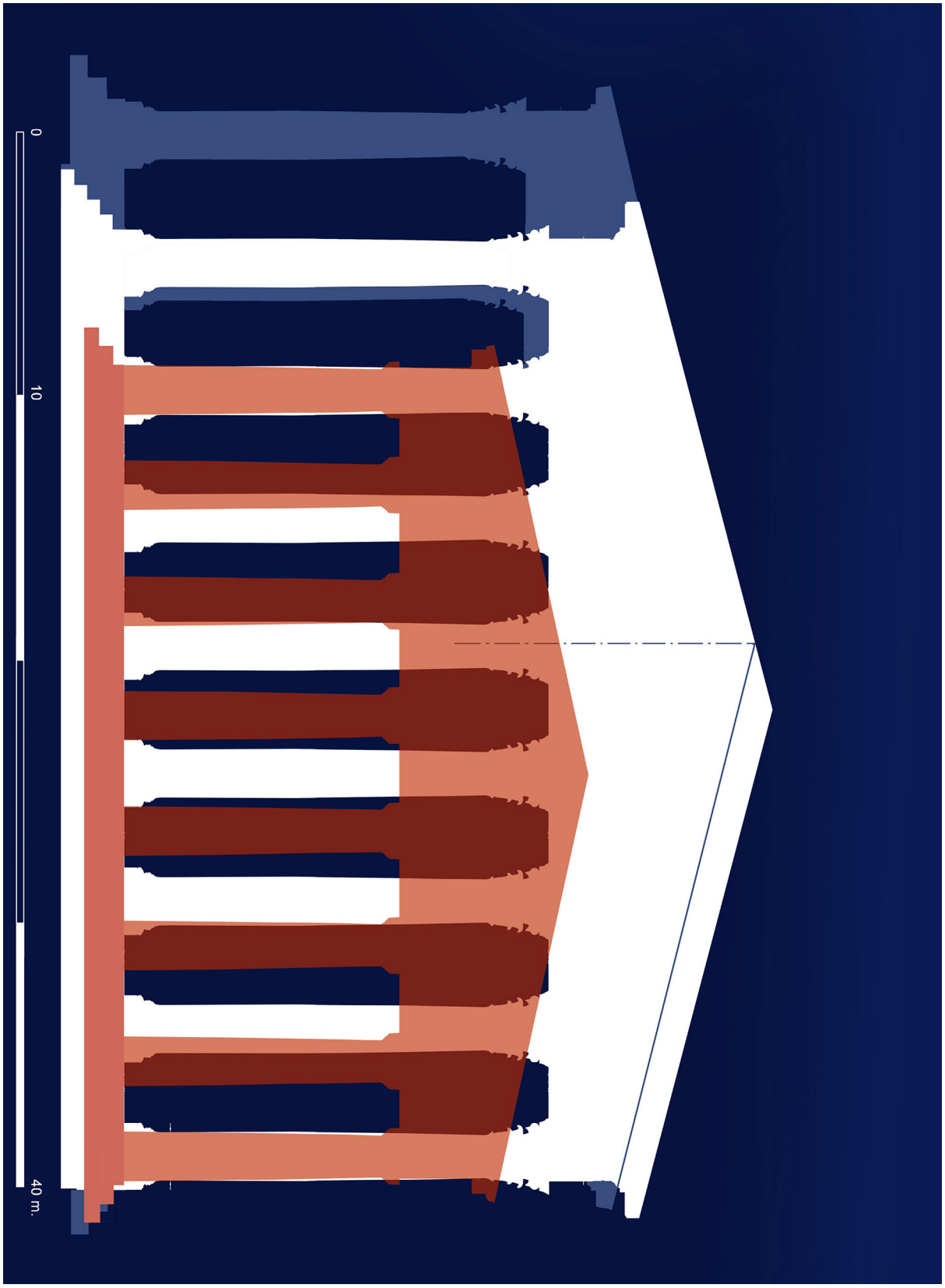

Fig. 5. Reconstructed elevation of the 'Pantheon' (white). With light blue, the elevation of the Olympieion and the Parthenon in red. Drawing: Chrysanthos Kanellopoulos.

Fig. 6. The 'Pantheon' as viewed from the north east. Image by Dimitris Tsalkanis.

The size of the large building assigned the 'Pantheon' is known since Travlos's plan, who reconstructed 7 equal interaxial spaces of approximately 5 m each across the width of the building. The stylobate would have been 3 m longer than the stylobate of the octastyle façade in the Pantheon of Rome.[10] After the recent discoveries, it is now possible to associate the width of the building with the size of columns and proceed to a suggested plan and elevation (**Figs. 4-5**).

The unusual plan of the 'Pantheon' finds two parallels in the façade of the Pantheon in Rome and in the large octastyle prostyle temple of Serapis in Ephesos, which were also built during Hadrian's reign; the latter building has stylobate width 29 m.[11] Whilst the octastyle porch derives from the dipteral plan, the Serapeion and the Pantheon employ 8 columns for the porches in front of their abbreviated, compact plans. Only the 'Pantheon' of Athens has plan proportions of a true dipteral temple with 17 columns along the length. Indeed, the length of the building would accommodate 17 columns spaced on 16 interaxial spacings, each approximately 5.07-5.12 m (versus ±4.96 m for those spaces in the façade).[12] It would be tempting to assume that the revetted surface of the walls was treated with shallow pilasters in the place of columns along the flanks and rear (**Figs. 6-7**).

---

and frieze are identified in small fragments that retain the crowing moldings; the heights of the courses remain unknown (Thompson 1950, 49 fig. 5 pl. 36).

10 Wilson Jones 1989, 37.

11 Keil 1926, 266-70 fig. 53; Lyttelton 1987, 46 fig. 11.

12 Such variations are possible in the Roman temple architecture. In the temple of Bacchus at Baalbek, for example, the interaxial column spaces of the flanks are 0.28 m. longer than the corresponding spaces in the front (Wiegand 1921, fig. 2).

Appropriate to most Roman temples, the central interaxial column spacing is expected to have been longer than the rest of the openings in the porch. In the 'Pantheon', however, the known location of the pronaos column reveals the corresponding third column from the corner of the porch, and consequently, seven equal interaxial spacings across the facade. It appears that all 8 columns in the porch would have been arranged on 7 equal axial spacings of approximately 4.95 m each, very much as in Travlos' suggested plan. Equal spacings between columns would have resulted in the appearance of a Greek temple, as in the temples of Side and Euromos.[13] A pediment with the Greek gradient of approximately 1:4 would then be more appropriate than the intense Roman pediment, and it is favored in our reconstructed elevations.

In lack of definitively known interaxial spacings the ratio stylobate width : lower diameter of column can be used to demonstrate the relative density of the portico openings. In the 'Pantheon' this ratio would be 19.5:1-20:1 whilst in the Olympieion the corresponding proportion is 41.10:1.91 m, or 21.51:1.[14]

It is expected that the proportions of the large portico would have conformed to the rules of Roman metropolitan taste; following the latter the overall column height should be close to 10 times the diameter of the shaft.[15] In Athens however, that has a strong classical tradition, a more modest column height of 9.5 lower diameters is preferred for Corinthian columns.[16]

In the 'Pantheon' this would have resulted in an overall column height of ±17.50 m. This dimension can be compared with the columns of the Olympieion. The latter have roughly the same lower diameter (1.91 m), however combined with the lowest known proportions for the Corinthian order (8.8:1), resulting in an overall column height of 16.90 m With a pediment that sloped 14 degrees from the horizontal plane, in the Greek fashion, the 'Pantheon', though not the largest temple, would have been the tallest temple in Greece. The column shafts of the Olympeion are constructed of 14 and 15 drums, with drum heights varying between 0.62 m and 1.32 m. Given that the columns of the Pantheon' would have had more slender proportions, each shaft would have been constructed of 16 to 17 drums. With a slightly steeper pediment favored in the Roman period, the overall height would have been even greater. With the above in mind the 'Pantheon' can now be identified as the second largest octastyle façade in Athens, the other three being the Odeion of Agrippa, the Parthenon and the Olympieion, categorized by size (**Fig. 5**).

The columns of the inner colonnade would be standing on the massive piers discovered in *78 Adrianou str*. These are individual supports with a cross shape plan, at foundation level, and are spaced at an axial distance of 4.45 m Plan dimensions are 2.15 m (E-W) and 1.85-1.90 m (N-S). The distance between the E-W axis of the north colonnade of the interior and the inner face

13 Contrary to the Roman norm, the hexastyle peripteral temples of Apollo at Side and of Zeus Lepsynos at Euromos, both of which date to Hadrian's reign, also have equal interaxial column spaces across their fronts.

14 The octastyle peripteral temple of Bacchus at Baalbek is even more densely spaced, with a corresponding ratio of only 33.47:1.79, or 18.69:1 (Wiegand 1921, fig. 2).

15 Wilson Jones 1989, 37.

16 This proportion (9.6:1) occurs in the façade and the propylon of the Library of Hadrian (Kanellopoulos and Sourlas 2018, 428; the columns of the Odeion of Agrippa were reconstructed following this ratio 9.5:1 for the overall height and column diameter respectively (Thompson 1950, 47). The dimensions of the large columns in Hadrian's Arch remain unknown. All reconstructed elevations are based on Stuart's and Revett's suggestion with columns that have a height of 6.34 m and stand on excessively slender pedestals; the reconstructed height of the latter is 1.907 m. See suggested elevations of the Arch by Stucchi and Ward-Perkins collected in Willers 1990, 73 pl. 25. Stuart must have realized that the pedestals must have been of shorter, more cubical proportions, resulting in taller columns, when he undertook the construction of a replica of Hadrian's Arch in Staffordshire. On the arch in the gardens of Shugborough Hall at Staffordshire, see Noszlopy and Waterhouse 2005, 103-4; Bryant 2007; Marr 2007. Special thanks to Maria Tzelli for her assistance in the matter.

Fig. 7. The 'Pantheon', as seen from inside the Library of Hadrian. Image by Dimitris Tsalkanis.

of the north wall is approximately 7.85 m Column base AB2119 and drum AB2402 would have belonged in the same colonnade, with a lower diameter of the shaft 1.35 m.[17] Both features were turned to ashlars of the Tetraconch (see below, Catalogue). The size of Corinthian capital fragment Δ1715 matches the size of the same column. The column is attributed to the inner colonnade of the 'Pantheon' with the known interaxial column spacing of 4.45 m.

Fragments ΠΛ2593, ΠΛ2882 and ΠΛ2883 belong to Attic column bases (**Figs. 12d, 13d-e**); these are notably taller than those bases in the Odeion of Agrippa (**Fig. 13b**). The column diameter in the latter monument is 1.09 m and the height is estimated approximately 10.30 m. The above mentioned *toroi* fragments come from unknown, so far, larger columns in Athens. It would be tempting to attribute these features to an "adyton" arrangement in the interior of the 'Pantheon', in the fashion seen in the temple of Bacchus at Heliopolis/Baalbek. Indeed, remains of walls in the west end of the cella's interior may have belonged to this *adyton* space (Figs. 1, 4). Categorized by size, the exterior columns would have had a lower diameter in the range of 1.91 m, the columns in the interior colonnades a lower diameter of approximately 1.35 m, while those columns in the adyton arrangement, a lower diameter of ±1.15 m.

17 This colonnade cannot be reconstructed in the Olympieion. All features of the interior are entirely missing due to extensive destruction and looting activities (Κορρές 1999, 29). After Tölle-Kastenbein (1994, drawings 35-6) the diameter of the columns in the lower tier of the interior colonnades would have been approximately 1.15 m. Corinthian column composed of base AB2119, drum AB2402 and, possibly, capital Δ1715 cannot be a votive pillar. Votive columns reach an approximate lower diameter of 0.90 m. and a height of 9 m. See e.g. the Trajanic column and the one that dates to the reign of Antoninus Pius in the decumanus of Apameia (Foss 1997, 207-9) and the honorific columns in the upper agora of Sagalassos (Waelkens and Loots 2000, 298).

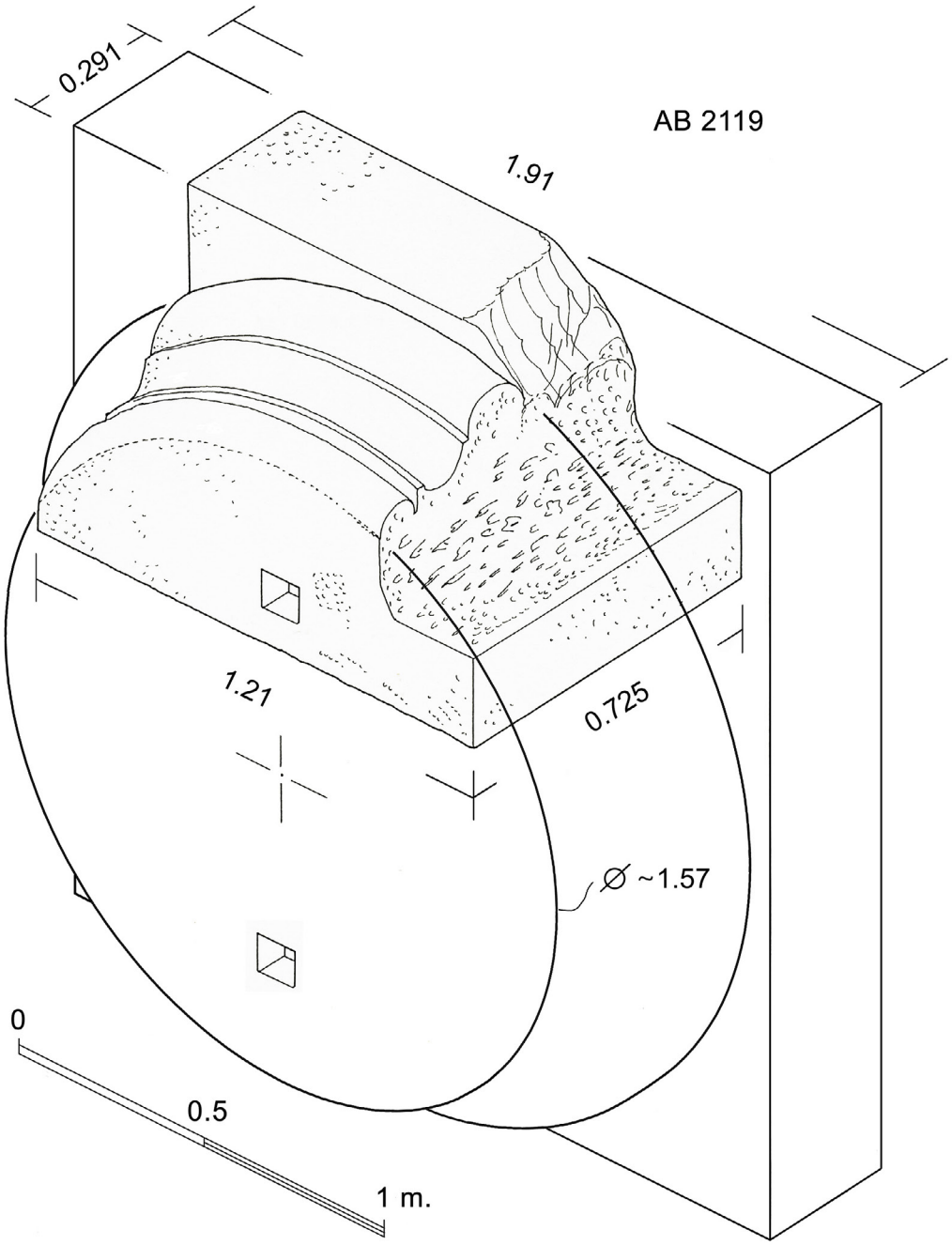

Fig. 8. Axonometric view of column base AB2119. Drawing: Chrysanthos Kanellopoulos.

Architrave beams and corresponding spans with a length of 5 m[18] are within the capacity of Athenian workshops during the Hadrianic period; during the same period a large number of marble beams, each 5.50 m long, were quarried, transported and lifted over the intercolumniations of the dipteral Olympieion. Along with the erection of columns in the dipteral temple, 16 same size columns would have been constructed for the 'Pantheon' of Athens. In this aspect, the 'Pantheon' appears as a byproduct of the Olympieion building program under Hadrian. With the Olympieion worksite in full development it would be convenient for the quarries, carriages for transportation and cranes to be readily employed only for a smaller number of columns and entablature features of the same size for the gigantic portico of the 'Pantheon'. It cannot be ascertained whether the remains of the large octastyle temple-like structure on the North slope of the Acropolis are indeed the relics of Hadrian's 'Pantheon'. The size of columns, the raised panels in the masonry, the craftsmanship and style of acanthus Δ1715, all point to a Hadrianic date for the large building. Furthermore, the occurrence of the rare octastyle prostyle plan seen in the Pantheon of Rome[19] and in the temple of Serapis in Ephesos, both of which also date to the reign of Hadrian, are all in support of Dontas' suggested chronology. The two columns behind the prostasis seem to have been borrowed from the Pantheon in Rome.

As the cella corresponds to the 8 columns of the facade, the interior width equals 32 m, making the 'Pantheon' of Athens the broadest known cella, appropriate for the worship of all gods.[20] The location of the large temple-like 'Pantheon', which looks squeezed between the streets in the north slope of the Acropolis and the area of the *Horologion of Andronikos*, is somewhat puzzling. Its large façade should be viewed in connection with the eastern parts of the city. A piazza of analogous dimensions must have existed before the large structure, following the Roman schemes. The building, as most temples do, faces east, but also faces the smoother landscape northeast of the Acropolis. This allows the development of a processional way leading directly to the temple from the alleged 'Hadrianoupolis' and viewed axially from the same area of eastern Athens.[21] More importantly, the colossal Hadrianic temple, practically unseen from the part of the city west of Ceasar's and Augustus' forum and concealed behind the west elevation of the Library's facade, would be revealed and experienced from the interior of Hadrian's Library (**Fig. 7**).[22]

As demostrated above, the Athenian 'Pantheon' can be understood within the frame of the Hadrianic repertoire. Quite surprisingly, the construction of a Corinthian octastyle elevation with equally spaced, same sized columns with those columns in the Olympieion seems uninspired; this was conceived under the strong Attic tradition that leaves no room for experimentation and metropolitan tastes[23]. Yet, the uninteresting, squeezed flanks and rear of the structure

18 The length (5.25 m) of the central span in the front of the Serapeion at Ephesos is close to the one found in the temple of Bacchus at Baalbek.

19 The Hadrianic Pantheon of Rome retained Agrippa's original inscription (MacDonald 1976, 12-3).

20 In the colossal dipteral temple of Zeus/Jupiter in Baalbek, with a column diameter of 2.15 m, the interior width of the cella is close to 24 m, as the latter is aligned behind the six columns of the decastyle front. The same is true for the decastyle temple of Venus and Roma which has an interior cella width of 26 m (Stamper 2005, fig. 155). The pseudodipteral octastyle temple under Hadrian in Cyzicus should have had a similar cella width (DeLaine 2002, 208).

21 Quite common to cities in the East, Roman colonnaded streets embellish the processional way that led to the main temple of the city, in the Greek fashion. Such is the *cardo* at Jerash that leads to the great temple of Zeus and the colonnaded street at Palmyra that leads to the temple of Bel. The foundation of the Hadrianoupolis in the area of modern Zappeion has justifiably been debated by Fuchs (2016-7).

22 Lina Tsatsaroni's PhD thesis, in progress, De imagine urbana: εικόνες και απόψεις της ρωμαϊκής Αθήνας, explores the scenography in Roman Athens and related manifestations.

23 Features encompassed in Hadrianic monuments echo local artistic traditions. The arch of Hadrian at Gerasa

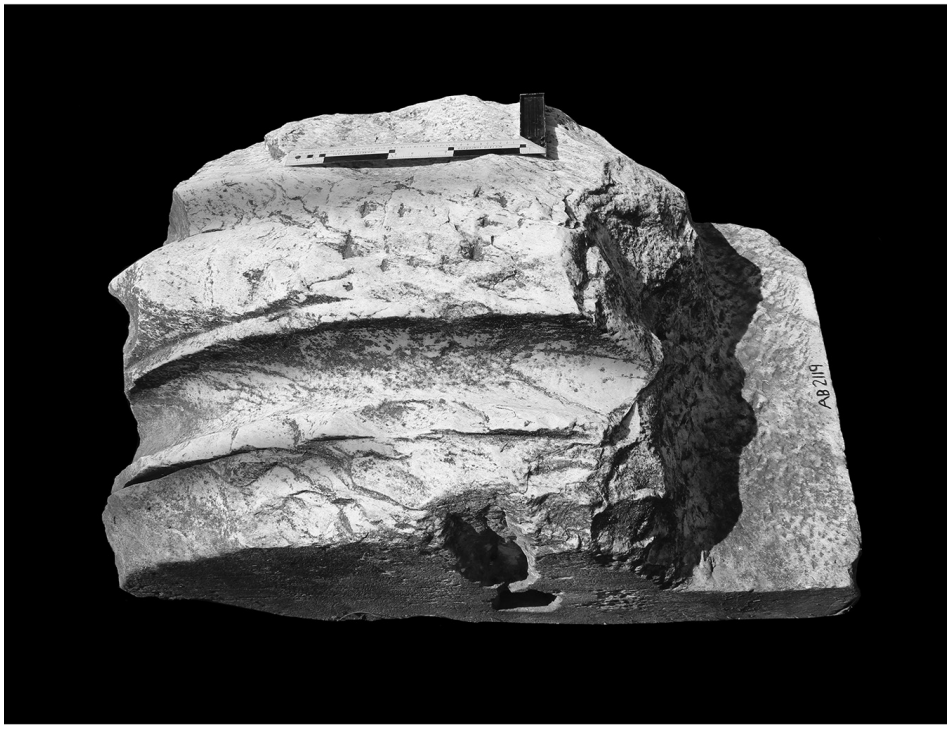

Fig. 9. Column base AB2119. Photo by Giorgos Doulfis.

Fig. 10. Drum AB2118. Photo by Giorgos Doulfis.

are typical of a Roman temple. Quite possibly, the octastyle prostyle temple was introduced in Hadrian's years and only during this period, after the erection of the Pantheon in Rome. The original plan of the latter monument involved monolithic granite columns with a lower diameter of 1.90 m, to be modified and realized with smaller columns and a corresponding diameter of 1.50 m.[24] With a complete façade of 8 equally spaced columns and a corresponding diameter of 1.90 m the large building termed the 'Pantheon' becomes the Athenian response to the Pantheon of Rome, in line with Hadrian's Philhellenic attitudes seen in the temple of Venus and Roma. The realization of such colossal temples under Hadrian (Pantheon, temple of Venus and Roma, temple at Cyzicus, Olympieion) would introduce in Athens, too, the element of the unreal, the exceptional and the sense of the wonder.[25]

CATALOGUE

Column base AB2119. Ashlar AB2119 of the Tetraconch is made of a large Ionic base with the Attic part and a plinth (Figs. 8-9, 13f). The overall length of the ashlar is 1.21 m and height is 0.725 m. The reconstructed diameter in the upper torus is 1.57 m. The length of the plinth would have been ±1.91 m. The location of a dowel hole indicates that two such dowels on each bearing surface were employed for pinning the drums together. The height (0.425 m) of the Attic part of AB2119 matches well the reconstructed lower diameter of 1.35 m in the corresponding column shaft (see below ashlar AB2402).[26]

Column base ΠΛ2593. Fragment of an Attic base, stored at the site of the Library of Hadrian. Torus height is 0.126 m. Provenience is unknown (Fig. 12d).

Column base ΠΛ2882. This is a fragment recorded in the lapidaria of the Library of Hadrian. It preserves a torus with a height of 0.125 m (Fig. 13d). Provenience is unknown.

Column base ΠΛ2884. This is a fragment recorded in the lapidaria of the Library of Hadrian. It preserves a torus with a height of 0.129 m (Fig. 13e). Provenience is unknown.

Ionic drum AB2118. A large ashlar (AB2118) of the Tetraconch was manufactured out of a colossal Ionic column drum. The ashlar has a length of 1.293 m and a height of 0.69 m Material is Pentelic marble (Figs. 3, 10). The cutting for the insertion of a Π shaped clamp is on the left hand side thrust surface of the ashlar.[27] The axial distance between the Ionic flutes

---

is adorned with Alexandrian elements, namely the acanthuses in the lower parts of the attached column shafts and the broken pediments (Browning 1982, 108). The arch at Ephesos employs the local composite capitals and the tongues in the frieze (Fuchs 2016-7, 302-4 with related bibliography). The style and the unusually low proportions of the Corinthian columns in the upper tier of the Arch in Athens (column height : lower diameter ~9:1) are in accordance with the extremely low column proportions in the adjacent Olympieion (on the style of the capitals in the Arch, Willers 1990, 85 pl. 10). In Athens only the gate to the Hadrianic aqueduct of 'Dexameni', with its 'baroque' Syrian pediment and the inscription in Latin, underlines the personal relationship with the emperor of Rome and his duty to provide water in the city. On the latter issue, Bruun 2000, 603-4.

24 Wilson Jones 2015, 201-2.

25 Aelius Aristeides, Orations 27, Panygeric in Cyzicus, 16-22, 40-1; DeLaine 2002. The octastyle pseudosipteral temple at Cyzicus has plan dimensions 46 x 90 m. with a column diameter of 2.10 m and a corresponding height of about 20-21 m (DeLaine 2002; 208).

26 By analogy, the Attic base of the columns in the Odeion of Agrippa is 0.35 m tall for a lower diameter of 1.07 m (Fig. 13b; Thompson 1950, 49 figs. 3-4 pl. 36).

27 Masonries in the central part of the Tetraconch are built with tightly fitted, well sized marble ashlars con-

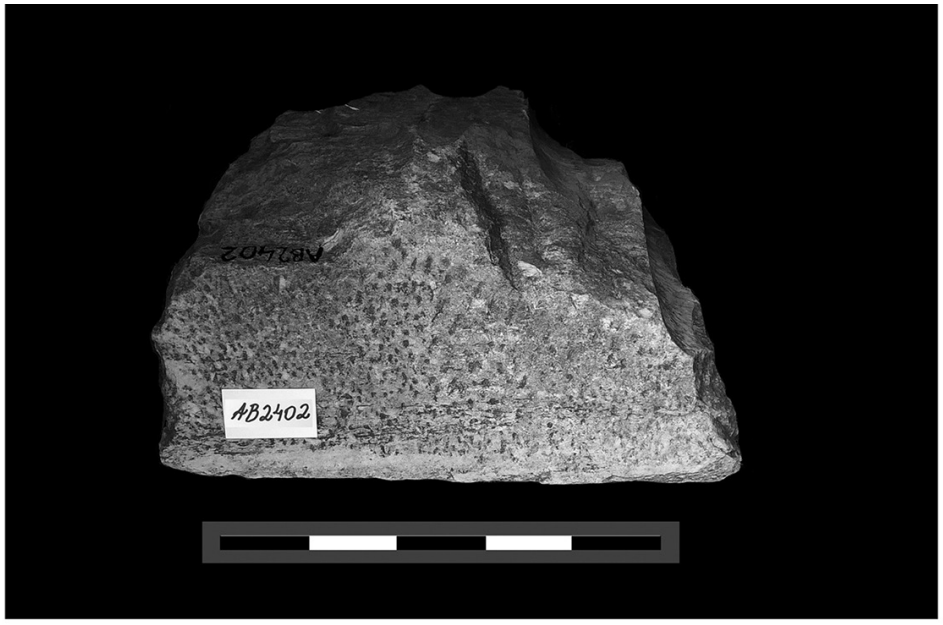

Fig. 11. Ashlar AB2402. Photo by Anna Dalgkitsi.

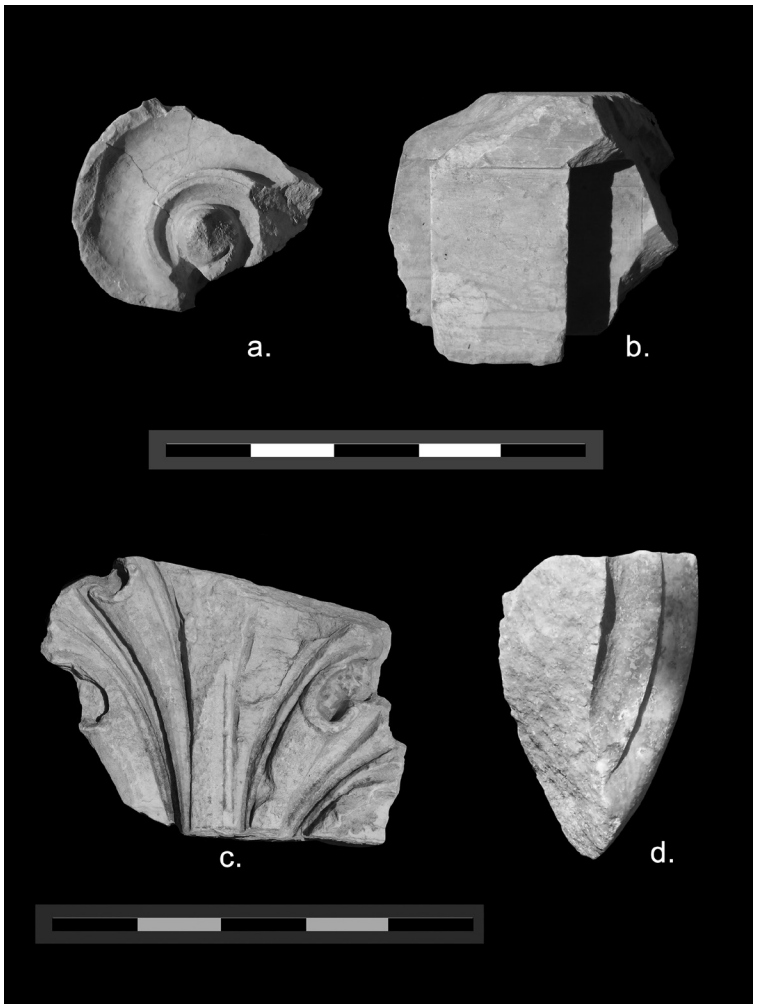

Fig. 12. a. volute PA1535. Photo by Dimitra Kovani; b. dentil ΠΛ2931. Photo by Niki Georgakopoulou; c. acanthus fragment Δ1715. Photo by Giorgos Doulfis d. torus fragment ΠΛ2593.

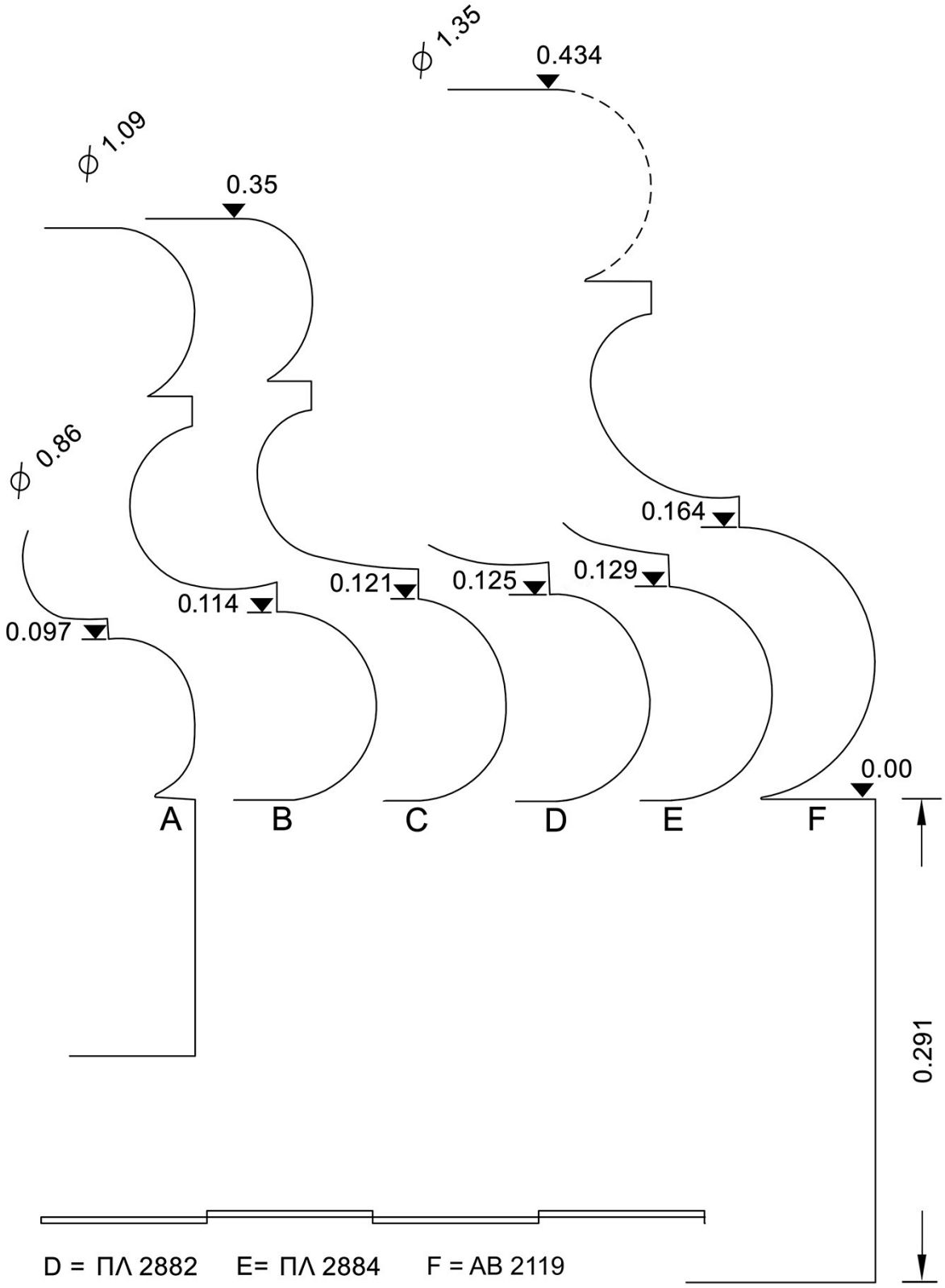

Fig. 13. Attic bases from Athens with corresponding heights and lower diameter of column shaft. A: Attic base from the façade (west) of the Library in Athens, B: Attic base from the Odeion of Agrippa, C: base from the pilasters of the Odeion of Agrippa, D: base fragment ΠΛ2882, E: base fragment ΠΛ2884, F: column base AB2119.

is 0.24(2) m. The *arrises* are severely battered. With 24 such flutes, appropriate to the Ionic or Corinthian order, the reconstructed diameter of the drum would be 1.84-1.85 m. The column shaft in this drum tapers 0.010-0.012 m over a height of 0.57 m. Feature AB 2118 must, therefore, belonged to the upper, tapering, portion of a gigantic column shaft, as due to the common *entasis* the lowermost drums would have been nearly cylindrical.[28] The larger lower diameter of the same shaft is estimated to approximately 1.90-1.95 m. A large, severely calcified, fragment from a drum of the same colonnade is stored at the site of Hadrian's Library; the fragment also retains 4 flute channels at an axial distance of 0.24 m between them.

Ionic drum AB2402. Ashlar AB2402 of the Tetraconch is made of an Ionic column drum with diameter 1.35 m; height of the drum is 0.65 m (Fig. 11). The rear of the ashlar preserves 6 abraded flute channels. The axial chord in each of the 24 flutes is 0.17 m.

Volute Fragment PA1535 comes from the lapidaria in the Forum of Caesar and Augustus and was brought to our attention by Dimitris Sourlas (Fig. 12a). The diameter of the extant volute part is 0.25 m and as such it matches the scale of the Pantheon.[29]

Dentil ΠΛ2931. The height of dentil is 0.19 m, the width 0.128 m with distance between dentils 0.077 m Projection is 0.10 m. Pentelic marble (Fig. 12b). Provenience is the lapidaria in the Library of Athens. The exact dimensions of the dentil features in the Olympieion remain uknown; the height of dentil ΠΛ2931 is identical to the one estimated for the Olympieion, however the projection of ΠΛ2931 is half the calculated dentil projection in the latter monument[30]. The feature can reasonably be associated with the other colossal order in Athens, namely the one of the 'Pantheon'.

Corinthian acanthus Δ1715. Fragment Δ1715 comes from a gigantic Corinthian capital (Fig. 13c). Provenience is unknown. The feature is stored in the 'Diogeneion' property of NKUA, that is situated in the corner of Kyrrestou and Diogenous streets, 65 meters SE of the 'Pantheon'.[31] Width of the fragment is 0.445 m; the acanthus preserves all features of Hadrianic craftsmanship; specifically, these are the ringed voids between acanthus leaves and the deep channels[32]. Eight acanthuses with a reconstructed width of appr. 0.50-0.55 m each account for a capital periphery of around 4 m, or a diameter of 1.27-1.40 m.

---

nected together with Π shaped and recycled H shaped clamps. Most of these blocks come from reused classical, Hellenistic and Roman structures.

28 Special thanks are ought to Prof. Manolis Korres who prompted me to measure the tapering in the drum and come up with conclusions with regards its location within the shaft.

29 A second fragment of a Corinthian volute with similar dimensions was discovered recently incorporated in a wall in the ΜΕΛΤ (Museum of Greek Folk Art) compound. This one has a raised rim, found in the capitals of the Hellenistic Olympeion (Penrose 1888, table 38, reproduced in Tölle-Kastenbein 1994, drawing 17).

30 Tölle-Kastenbein 1994, drawings 29-30. On the distance between dentils, Κορρές 1999, 29.

31 I warmly thank Prof. Eirini Peppa Papaioannou for her assistance in the study of the fragment.

32 Walker 1979; Déroche 1987. I ought to thank Giorgos Doulfis for his assistance on this matter.

BIBLIOGRAPHY

Browning, I. 1982. *Jerash and the Decapolis*. Lomdon: Chatto & Windus.

Bruun, C. 2000. "The Roman World." In *Handbook of Ancient Water Technology*, edited by Ö. Wikander, 575-606. Leiden: Koninklijke Brill NV.

Bryant, J. 2007. "The Purest Taste - James "Athenian" Stuart's Work in Villas and Country Houses." In *James 'Athenian' Stuart, 1713-1788: the Rediscovery of Antiquity,* edited by S. Weber Soros, 265-316. New Haven: Yale University Press.

Camia, F. 2011. *Theoi Sebastoi. Il culto degli imperatori romani in Grecia (provincia Achaia) nel secondo secolo d.C.* Athens: De Boccard.

Corcella, A., M.C. Monaco, and E. Nuzzo. 2013. "*Ancora su Pausania* 118,*9*, la *ed*. *Biblioteca di Adriano ed* il *Panellenio." ASAtene 91:111-56.*

DeLaine, J. 2002. "The Temple of Hadrian at Cyzicus and Roman Attitudes to Exceptional Construction." *PBSR* 70:205-30.

Déroche, V. 1987. "L'acanthe de l'arc d'Hadrien et ses dérivés en Grèce propre." *BCH* 111:425-53.

Δοντάς, Γ. 1968. "Μέγα Αδριάνειον κτήριον και άλλα οικοδομικά λείψανα επί της οδού Αδριανού." *AAA* 1:221-4.

_____. 1969. "Νεώτερα περί του μεγάλου ρωμαϊκού κτηρίου της οδού Αδριανού." *AAA* 2:1-3.

Foss, C. 1987. "Syria in Transition. A.D. 550-750. An Archaeological Approach." *DOP* 51:189-269.

Fuchs, M. 2016-7. "Das Hadrianische Bogentor und ›Neuathen‹." *AM* 131-3:297-322.

Κανελλόπουλος, Χ., and Δ. Σούρλας. 2018. "Το μέγα Αδριάνειο περιστύλιο των εκατό κιόνων στην Αθήνα." In *ΗΡΩΣ ΚΤΙΣΤΗΣ, Volume in memory of C. Bouras*, edited by M. Korres, V.K. Lambrinoudakis, M. Mamaloukos, F. Mallouchou, S. Ćurčić, K. Zambas, and M. Polyviou, 423-34. Athens: Melissa.

Karivieri, A. 1994. "The *so-called library* of Hadrian and the Tetraconch Church in Athens." In *Post-Herulian Athens: Aspects of Life and Culture in Athens A.D. 267-529, Papers and Monographs of the Finnish Institute at Athens* I, edited by P. Castrén, 89-113. Helsinki: Foundation of the Finnish Institute at Athens.

Keil, J. 1926. "XII. Vorläufiger Bericht auf die Ausgrabungen in Ephesos." *ÖJh* 23:247-300.

Κόκκου, Α. 1970. "Αδριάνεια έργα εις τας Αθήνας." *ArchDelt* 25 Μελέτες:150-73.

Κορρές, Μ. 1999. "Ολυμπιείον". *Ανθέμιον* 5:27-9.

Lippolis, E. 1995. "Tra il ginnasio di Tolomeo ed il Serapeion: la ricostruzione di un quartiere monumentale di Atene." *Ostraka* 4:43-67.

Lyttelton, M. 1987. "The Design and Planning of Temples and Sanctuaries." In *Roman Architecture in the Greek World,* edited by S. Macready, and F.H. Thompson, 28-49. London: Thames and Hudson.

MacDonald, W.L. 1976, *The Pantheon: Design, Meaning, and Progeny*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Macready, S., and F.H. Thompson 1987. *Roman Architecture in the Greek World.* London: Thames and Hudson.

Malacrino, C.G. 2014. "L'Edificio di od. Adrianou (cd. Pantheon)." In *Topografia di Atene: Sviluppo urbano e monumenti dalle origini al III secolo d.C., Tomo 3: Quartieri a nord e a nord-est dell'Acropoli e Agora del Ceramico. Studi di Archeologia e Topografia di Atene e dell'Attica (SATAA),* edited by E. Greco, 753-6. Athens & Paestum: Pandemos.

Martini, W. 1985. "Zur Benennung der sog. Hadriansbibliotek in Athen." In *Lebendige Altertumwissenschaft. Festgabe zur Vollendung des 70. Lebensjahres von H. Vetters,* edited by M. Kandler, 189-91. Wien: Holzhausen.

Marr, A. 2007. "The Garden Buildings in James 'Athenian' Stuart, 1713-1788." In *James 'Athenian' Stuart, 1713-1788:the Rediscovery of Antiquity*, edited by S. Weber Soros, 317-55. New Haven: Yale University Press.

Noszlopy, G.T., and F. Waterhouse. 2005. *Public Sculpture of Staffordshire and the Black Country.* Liverpool: *Liverpool* University Press.

Penrose, F.C. 1988. *An Investigation to the Principles of Athenian Architecture*. London; New York: MacMillan.

Raja, R. 2012. *Urban Development and Regional Identity in the Eastern Roman Provinces, 50 BC - AD 250: Aphrodisias, Ephesos, Athens, Gerasa.* Copenhagen: Museum Tusculanum Press.

Spawforth, A.J., and S. Walker 1975. "The World of the Panhellenion: I. Athens and Eleusis." *JRS* 75:78-104.

Σπετσιέρη-Χωρέμη, Α. 1991. "Βιβλιοθήκη του Αδριανού." *ArchDelt* 46(Β1):20-6.

_____. 1993. "Ακίνητα οδού Αδριανού 88α (ιδιοκτησίας Ν. Μ. Ζωγράφου) και Αδριανού 88β (ιδιοκτησίας Δ. Ελευθερίου)." *ArchDelt* 48(Χρονικά):19.

Stamper, J.W. 2005. *The Architecture of Roman Temples*: *The Republic to the Middle Empire*. Cambridge: Cambridge University Press.

Thompson, H. 1950. "The Odeion in the Athenian Agora." *Hesperia* 19:31-141.

Tölle-Kastenbein, R. 1994. *Das Olympieion in Athen*. Köln, Weimar, Wien: Böhlau.

Travlos, J. 1971. *A Pictorial Dictionary of Ancient Athens*. London: Thames and Hudson.

Waelkens, M., and L. Loots. Eds. 2000. *Sagalassos V. Report on the Survey and Excavation Campaigns of 1996 and 1997. Louvaine:* University Press.

Walker, S. 1979. "Corinthian capitals with ringed voids. The work of Athenian craftsmen in the 2nd century A.D." *AA* 1979:103-29.

Welter, G. 1922. "Das Olympieion in Athen." *AM* 47:61-71.

Wiegand, Th. 1921. *Baalbek.* Berlin and Leipzig: de Gruyter.

Willers, D. 1988. "Παρατηρήσεις για τη διαμόρφωση της Αθήνας από τον Αδριανό." In *Πρακτικά 12ου Συνεδρίου Κλασικής Αρχαιολογίας Αθήνα 4-10 Σεπτεμβρίου 1983,* vol. 4, 221-6. Αθήνα: Αρχαιολογική Εταιρεία.

_____. 1990. *Hadrians panhellenisches Programm*. Basel: Vereinigung der Freunde Antiker Kunst.

Wilson Jones, M. 1989. "Designing the Roman Corinthian Order." *JRA* 2:35-69.

_____. 2015. "Building on adversity: the Pantheon and problems with its construction." In *The Pantheon: From Antiquity to the Present*, edited by T.A. Marder, and M. Wilson Jones, 193-230. New York: Cambridge University Press.

Τα νέα ευρήματα πεσσών στην Αθήνα και το Ωδείο του Αγρίππα

Λίνα Τσατσαρώνη

Υποψήφια διδάκτωρ Κλασικής Αρχαιολογίας (ΕΚΠΑ)
lina.tsa@hotmail.com

ABSTRACT

At the site of Hadrian's Library in Athens three, almost intact, pier shafts have been traced among numerous architectural blocks and identified as parts of the same architectural composition based on their material, craftsmanship and mostly on their identical form and equal dimensions. Moreover, a pier capital, also stored in the Library, can be attributed to the same structure with dimension criteria; the feature most probably crowned the piers. The new finds increase the small number of known piers in the Athenian architecture up to date. This study aims at the determination of the original synthesis, which will reveal not only its dating at the time of Augustus, but also the theatrical character of the building from which they originated. These features reduce the number of possible buildings, of which the most possible is the Odeion of Agrippa in the Ancient Agora of Athens. The graphic reconstruction of these piers along the balcony of the building, which Travlos and Thompson had hypothetically restored with piers, contributes in better understanding of the Odeion's design altogether, as well as in redefining the impact of its exterior arrangement in the middle of the Agora.[1]

Α. ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΩΝ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΩΝ ΜΕΛΩΝ

Όλα τα προς εξέταση αρχιτεκτονικά μέλη είναι σήμερα τοποθετημένα στον υπαίθριο χώρο της Βιβλιοθήκης του Αδριανού σε τρία διαφορετικά σημεία. Οι πεσσοί ΑΒ 2220 (**Εικ. 1**) και ΑΒ 2221 (**Εικ. 2**) βρίσκονται επάνω στον βόρειο στυλοβάτη της τρίκλιτης βασιλικής, σε οριζόντια θέση και

1 Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλονται στον επόπτη μου, κ. Χρύσανθο Κανελλόπουλο, για την επιστημονική του καθοδήγηση, τις ωφέλιμες παροτρύνσεις και το αμέριστο ενδιαφέρον του καθ' όλη τη διάρκεια της έρευνας, κυρίως όμως για τη συνδρομή του σε μεθοδολογικά και σχεδιαστικά ζητήματα, εξαιρετικά χρήσιμη για τη διεκπεραίωση της παρούσας μελέτης, ως τμήματος της ΜΔΕ. Σημαντική ήταν και η συμβολή του αρχιτέκτονα κ. Κλήμη Ασλανίδη και του αρχαιολόγου κ. Κωνσταντίνου Μπολέτη, τους οποίους ευχαριστώ πολύ, καθώς με τις καίριες παρατηρήσεις και διορθώσεις τους βελτίωσαν το περιεχόμενο και τη μορφή της παρούσας δημοσίευσης. Για την παραχώρηση αυτού του υλικού προς μελέτη οφείλω να ευχαριστήσω τον αρχαιολόγο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Αθηνών και υπεύθυνο στον χώρο της Βιβλιοθήκης του Αδριανού κ. Δημήτριο Σούρλα, όπως και για όλη τη βοήθεια που παρείχε κατά τη διάρκεια της επιτόπιας έρευνας στον χώρο. Θερμές ευχαριστίες για τις ανάλογες διευκολύνσεις θα ήθελα να απευθύνω στις αρχαιολόγους κ. Μαρία Λιάσκα και κ. Κλειώ Τσόγκα, υπεύθυνες για τον αρχαιολογικό χώρο της Αρχαίας Αγοράς της Αθήνας. Τέλος, εξίσου πολύτιμη και εποικοδομητική στάθηκε η συνεργασία με τις φοιτήτριες Νίκη Γεωργακοπούλου, Άννα Δαλγκίτση και Δήμητρα Κοβάνη στις έρευνες πεδίου.

1

2

3

Εικ. 1. Ο πεσσός ΑΒ 2220 (λήψη Λ. Τσατσαρώνη) Εικ. 2. Ο πεσσός ΑΒ 2221 (λήψη Χ. Κανελλόπουλος) Εικ. 3. Ο πεσσός ΑΒ 2121-ΑΒ 2122 (λήψη Λ. Τσατσαρώνη)

Εικ. 4. Το πεσσόκρανο ΑΒ 2178 (λήψη Λ. Τσατσαρώνη)

ο ένας πλησίον του άλλου.[2] Ο τρίτος ΑΒ 2121-ΑΒ 2122[3] (**Εικ. 3**), με τον ίδιο τρόπο τοποθετημένος στο έδαφος, βρίσκεται στο νότιο τμήμα του Βιβλιοστασίου, ενώ το πεσσόκρανο ΑΒ 2178 (**Εικ. 4**) δυτικώς του κυρίως κτίσματος του Τετράκογχου, κάτω από άλλα αρχιτεκτονικά μέλη.

Με βάση τις μετρήσεις των αρχιτεκτονικών μελών (**Πίν. 1**), οι πεσσοί (**Εικ. 5-7**) έχουν τις ίδιες ακριβώς διαστάσεις μεταξύ τους με ελάχιστες και ασήμαντες αποκλίσεις. Η διατομή τους είναι ορθογώνια με αναλογία μεταξύ των πλευρών 3:5 (0,402 x 0,644 μ.). Η μεγάλη πλευρά παρουσιάζει μείωση 0,02 μ., ενώ στη στενή πλευρά η μείωση είναι κατ' απόλυτη τιμή μικρότερη. Η διάσταση αυτή άλλωστε εμφανίζει και τις μεγαλύτερες αποκλίσεις μεταξύ των αρχιτεκτονικών μελών, της τάξης του ενός μόνο εκατοστού. Οι μειώσεις εφαρμόζονται συμμετρικά σε κάθε πλευρά, με αποτέλεσμα η κλίση των απέναντι πλευρών ως προς τον κάθετο άξονα του πεσσού να είναι επίσης συμμετρική. Το ύψος, πανομοιότυπο και στους τρεις πεσσούς, είναι ίσο με δέκα φορές το πλάτος της στενής, πρόσθιας όψης.[4]

Πίνακας 1 : Βασικές διαστάσεις αρχιτεκτονικών μελών (σε μέτρα)

ΑΡ. ΕΥΡ.	ΑΒ 2220	ΑΒ 2221	ΑΒ 2121-ΑΒ 2122	ΑΒ 2178 (ΠΕΣΣΟΚΡΑΝΟ)
Ύψος	3,93	3,93	3,93	0,39
Πλάτος κάτω έδρας	0,402	0,386	0,403	0,39
Μήκος κάτω έδρας	0,653	0,653	(δεν σώζεται)	0,665
Πλάτος άνω έδρας	0,394	0,384	0,378	0,594
Μήκος άνω έδρας	0,626	0,624	0,626	0,868

2 Ο τρόπος με τον οποίο είναι τοποθετημένοι, αλλά και η αδυναμία μετακίνησής τους δυσχεραίνουν τη διαδικασία της επιτόπιας έρευνας (μετρήσεις, σχεδιασμός, λήψη φωτογραφιών), καθώς οι δύο από τις τέσσερεις κάθετες πλευρές σε κάθε πεσσό είναι σχεδόν αθέατες.

3 Πρόκειται για δύο θραύσματα συγκολλώμενα.

4 Ως πλάτος σε αυτή την περίπτωση λαμβάνεται υπόψη ο μέσος όρος των μετρήσεων, δηλαδή 0,397 μ.

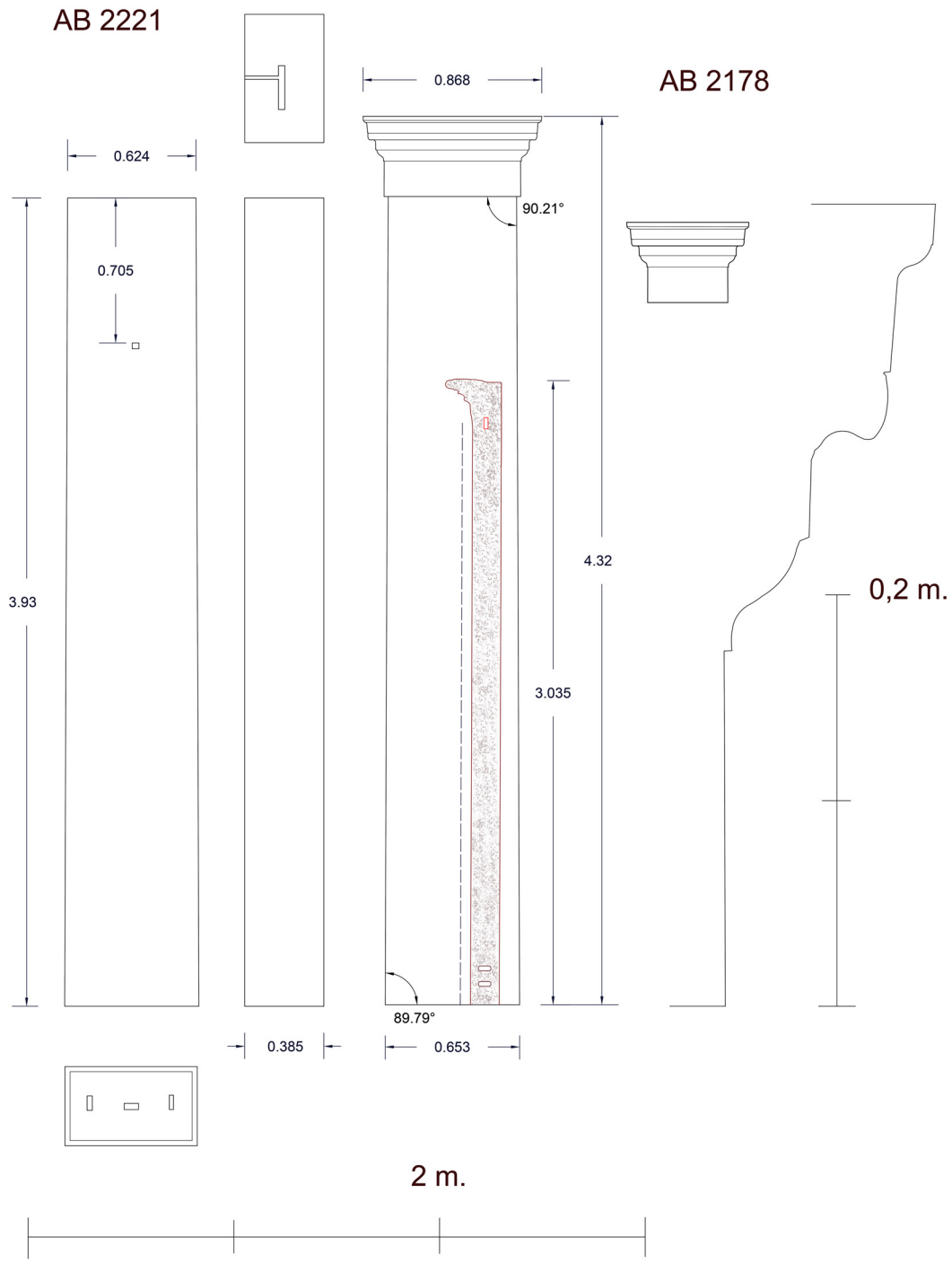

Εικ. 5. Σχεδιαστικό ανάπτυγμα του πεσσού ΑΒ 2221 με το πεσσόκρανο (σχ. Λ. Τσατσαρώνη)

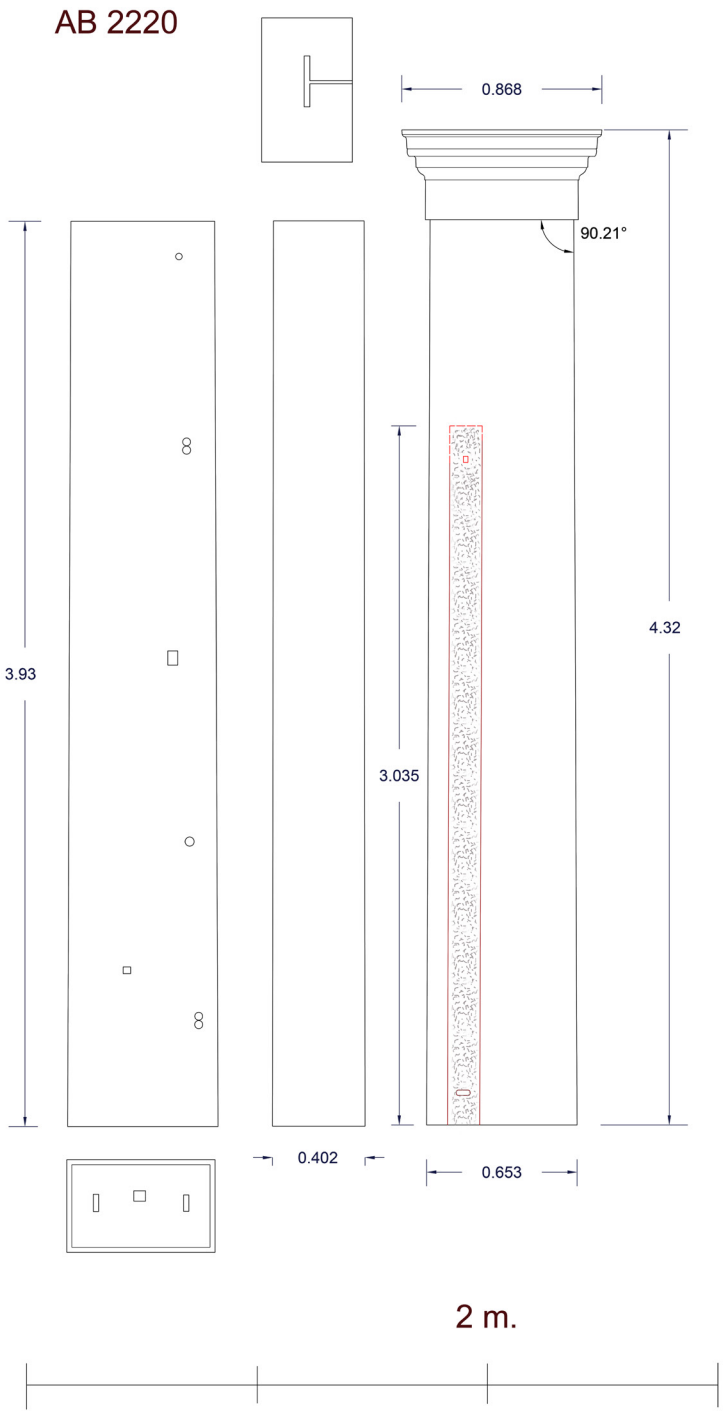

Εικ. 6. Σχεδιαστικό ανάπτυγμα του πεσσού ΑΒ 2220 (σχ. Λ. Τσατσαρώνη)

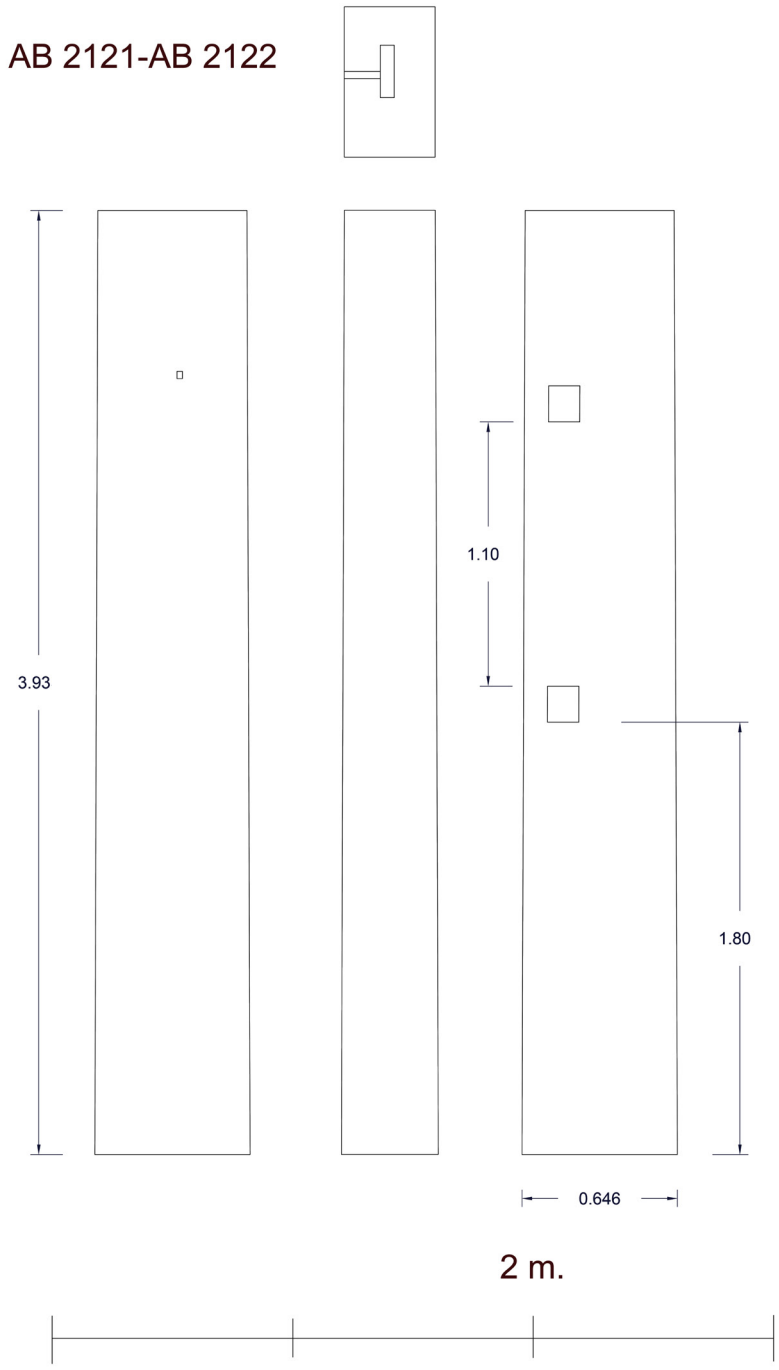

Εικ. 7. Σχεδιαστικό ανάπτυγμα του πεσσού ΑΒ 2121-ΑΒ 2122 (σχ. Λ. Τσατσαρώνη)

Εικ. 8. Οι κάτω έδρες των πεσσών ΑΒ 2220 και ΑΒ 2221 (λήψη Λ. Τσατσαρώνη)

Τόσο οι δύο σωζόμενες κάτω έδρες, όσο και οι άνω έδρες των πεσσών έχουν όμοια διαμόρφωση και τις ίδιες εντορμίες. Στους πεσσούς ΑΒ 2220 και ΑΒ 2221 οι κάτω έδρες (**Εικ. 8**) διαθέτουν περιμετρικά σκαμνίο, δηλαδή μία ταινία πλάτους 0,022 μ. και λίγο ταπεινότερη από την επιφάνεια έδρασης του πεσσού, για την προστασία των ακμών του. Κατά τον άξονα του μήκους και κάπως έκκεντρα από αυτόν υπάρχουν τρεις οπές γομφώσεων: μία στο μέσον και δύο εκατέρωθεν αυτής, από τις οποίες μόνο οι τελευταίες είναι όμοιες μεταξύ τους ως προς το σχήμα, τις διαστάσεις και την κατεργασία. Οι άνω έδρες και των τριών πεσσών (**Εικ. 9**) έχουν σχεδόν στο κέντρο μία μεγάλη οπή γόμφωσης μέγιστου βάθους 0,10 μ. και μήκους 0,22 μ., που συνοδεύεται από αύλακα μολυβδοχόησης. Στον ΑΒ 2220 παρατηρούνται και υπολείμματα μολύβδου στο βάθος της γόμφωσης.

Από τις κάθετες στο έδαφος πλευρές των πεσσών, μεγαλύτερο ενδιαφέρον σημειώνουν οι μακρές πλευρές. Στους πεσσούς ΑΒ 2220 και ΑΒ 2221 σημαντικότερα είναι τα αποτυπώματα παραστάδων θυρώματος (**Εικ. 10**) με πλάτος 0,14 μ.[5] και ύψος που φτάνει τα 3,03 μέτρα. Δεν πρόκειται, λοιπόν, παρά για ένα σύνολο με θύρωμα στο διάστυλο[6] άνοιγμα των πεσσών, που δεν σώζεται. Στο επάνω μέρος είναι εμφανές το αποτύπωμα του γείσου που επέστεφε το θύρωμα, υποδεικνύοντας την πρόσθια όψη του συνόλου αυτού, στο οποίο το θύρωμα θα καταλάμβανε το πίσω τμήμα του διάστυλου ανοίγματος. Από τις υπόλοιπες πλευρές, οι μόνες που διασώζουν ίχνη πρόσθετων στοιχείων, για τα οποία θα γίνει λόγος στη συνέχεια, είναι οι απέναντι μακρές πλευρές, που αντιστοιχούν στα διαστύλια εκατέρωθεν του θυρώματος.

Η απόδοση περισσότερων πεσσών στο παραπάνω σύνολο επιβεβαιώνεται από τον τρίτο πεσσό του υπό εξέταση συνόλου, ΑΒ 2121-ΑΒ 2122 (**Εικ. 7**). Ο πεσσός αυτός φέρει στο άνω τμήμα της μίας παρειάς του δύο ορθογώνιες υποδοχές (0,13 x 0,15 μ.) με καλή κατεργασία, τοποθετημένες συνευθειακά και κοντά στην ακμή της. Η χαμηλότερη βρίσκεται σε ύψος 1,80 μ. από την κάτω έδρα του πεσσού και η απόσταση ανάμεσά τους είναι 1,10 μ. Σε αυτές θα εμβάλλονταν ξύλινες δοκοί, οι οποίες, λόγω του ύψους στο οποίο βρίσκονταν, σίγουρα δεν

5 Το πλάτος αυτό αναφέρεται μόνο στην αναθύρωση, ενώ διακρίνεται και το ίχνος της έδρασης του θυρώματος, που αυξάνει το πλάτος σε 0,28 μ., φτάνοντας έως την ακμή του πεσσού.

6 Η απουσία κιόνων στη συγκεκριμένη περίπτωση καθιστά πιο ενδεδειγμένη τη χρήση του όρου διάστυλο ή διαστύλιο αντί του όρου μετακιόνιο διάστημα (βλ. Ginouvès 1992, 60).

9

10

Εικ. 9. Οι άνω έδρες όλων των πεσσών (λήψη Λ. Τσατσαρώνη) Εικ. 10. Η μακρά πλευρά του ΑΒ 2220 με το αποτύπωμα θυρώματος (λήψη Λ. Τσατσαρώνη)

λειτουργούσαν ως διαφραγματικό στοιχείο στο διαστύλιο. Υποδοχές σε αντίστοιχη θέση θα πρέπει να υπήρχαν και σε άλλον πεσσό, ο οποίος, όμως, δεν σώζεται. Οι δοκοί θεωρείται ότι ήταν τοποθετημένες στο πίσω μέρος του διάστυλου ανοίγματος, όπως βεβαιώνεται για το θύρωμα, μάλλον για λόγους προστασίας από τις καιρικές συνθήκες. Κατά συνέπεια, είναι πολύ πιθανό η θέση της πεσσοστοιχίας να ήταν στο εξωτερικό μέρος ενός κτηρίου.

Το πεσσόκρανο ΑΒ 2178 (**Εικ. 11**) με διαστάσεις 0,39 x 0,665 μ. ακολουθεί τις διαστάσεις των πεσσών, δεδομένου ότι ένα τέτοιο αρχιτεκτονικό μέλος συνήθως εξέχει ελάχιστα από τις πλευρές στο άνω μέρος του πεσσού. Αυτό, με ύψος 0,39 μ., ενσωματώνεται αναλογικά στο ύψος του πεσσού αποτελώντας το 1/10 αυτού, κι έτσι, το συνολικό ύψος του στύλου προκύπτει ίσο με 11 φορές το πλάτος της βάσης. Η σειρά κυματίων προδίδει τον δωρικό του χαρακτήρα: το κύριο κυμάτιο είναι το ράμφος, που ακολουθείται από ανάστροφο λέσβιο πριν το υποτραχήλιο, ενώ ο άβακας επιστέφεται με ιωνικό κυμάτιο. Το ράμφος με μορφή ιωνικού κυματίου αποτελεί στοιχείο των επικράνων από τον 6ο έως τα τέλη του 5ου αιώνα π.Χ με διαδεδομένη χρήση στην αθηναϊκή αρχιτεκτονική.[7] Ωστόσο, αν και από τον 4ο αιώνα ο τύπος του ράμφους αλλάζει, μέχρι τον 2ο αι. π.Χ δεν καταγράφεται κανένα παράδειγμα στο οποίο το ράμφος να ακολουθείται από ανάστροφο λέσβιο στο κάτω μέρος.[8] Αντιθέτως, το κυμάτιο

7 Βλ. Shoe 1936, 116–21, πίν. LVI–LVIII.

8 Η μελέτη της Shoe (1936, 116–25) φτάνει μέχρι τον δεύτερο αιώνα π.Χ, χωρίς να συμπεριλαμβάνει κτήρια που χτίστηκαν κατά τη ρωμαϊκή εποχή στην Ελλάδα. Σε όλα τα δωρικά επίκρανα μετά το ράμφος ακολουθεί το υποτραχήλιο. Η προσθήκη ενός ανάστροφου λέσβιου κυματίου στο σημείο αυτό αυξάνει το ύψος των κυματίων, αλλά και την προβολή του άβακα από το υποτραχήλιο.

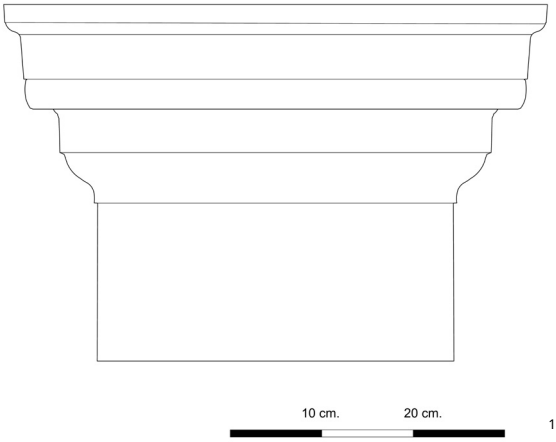

11

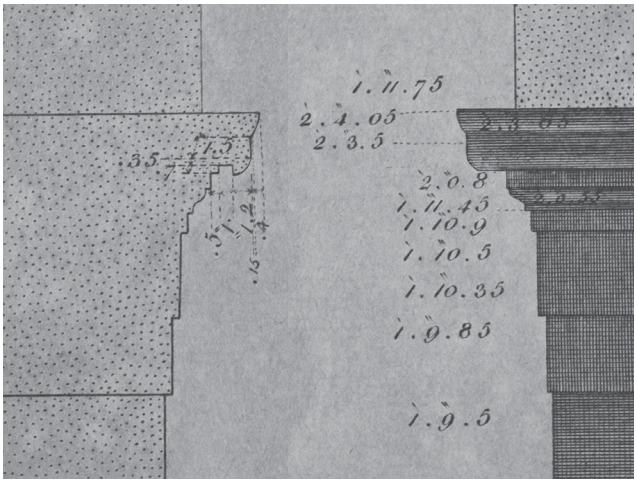

12

Εικ. 11. Το πεσσόκρανο ΑΒ 2178 (σχ. Λ.Τσατσαρώνη) Εικ. 12. Πρόπυλο Αθηνάς Αρχηγέτιδος, επίκρανο παραστάδας (από: Stuart και Revett 1980, 1: πίν. VI, εικ. 1–2)

αυτό συναντάται μόνο στο επίκρανο της παραστάδας στο Πρόπυλο της Αθηνάς Αρχηγέτιδος[9] (**Εικ. 12**), γεγονός που παρέχει σημαντική ένδειξη για τη χρονολόγηση του πεσσόκρανου και κατ' επέκταση, όλων των αρχιτεκτονικών μελών στην εποχή του Αυγούστου.

Ως υλικό για την κατασκευή τους χρησιμοποιήθηκε πεντελικό μάρμαρο κατώτερης ποιότητας με προσμίξεις τεφρού χρώματος, που τρέχουν με τη μορφή φλεβών. Οι πλευρές τους είναι καλά λειασμένες, αν και είναι εμφανής η επίδραση των καιρικών συνθηκών στις εκτεθειμένες επιφάνειες του μαρμάρου,[10] καθώς τουλάχιστον οι δύο πεσσοί ΑΒ 2220 και ΑΒ 2221 βρίσκονται στην ίδια θέση, δηλαδή στον βόρειο στυλοβάτη της τρίκλιτης βασιλικής, από την περίοδο των πρώτων ανασκαφών στον χώρο.[11]

Β. Η ΜΕΤΑΓΕΝΕΣΤΕΡΗ ΧΡΗΣΗ ΤΩΝ ΜΕΛΩΝ

Η ακριβής θέση εύρεσης των παραπάνω αρχιτεκτονικών μελών στον χώρο της Βιβλιοθήκης δεν είναι γνωστή.[12] Το πεσσόκρανο αποτυπώθηκε από τους Stuart και Revett το 1751 με λεπτομερείς μετρήσεις (**Εικ. 12**), αλλά με την εσφαλμένη ένδειξη ότι πρόκειται για το επίκρανο που επιστέφει ακόμα σήμερα την ιστάμενη παραστάδα στη νότια κιονοστοιχία της τρίκλιτης βασιλικής.[13]

Σύμφωνα με μελέτη του Κανελλόπουλου, όλα τα παραπάνω αρχιτεκτονικά μέλη εντάχθηκαν σε δεύτερη χρήση στο Τετράκογχο των αρχών του 5ου αι. μ.Χ, σε θέση παραστάδων των ημικυκλικών κιονοστοιχιών.[14] Μάλιστα, η εργασία προσαρμογής για έναν από τους πεσσούς –παρα-

9 Stuart και Revett 1980, 1: 4, κεφ. I, πίν. VI, εικ. 1–2.

10 Αυτό γίνεται αντιληπτό, όταν συγκρίνονται με τις προστατευμένες επιφάνειες, στις οποίες εδράζονται σήμερα οι πεσσοί.

11 Στη θέση αυτή απεικονίζονται σε φωτογραφία του 1885 από τη Νεοελληνική Ιστορική Συλλογή Κωνσταντίνου Τρίπου (Φωτογραφικά Αρχεία Μουσείου Μπενάκη, βλ. Κωνσταντίνου κ.ά. 2009, 66).

12 Είναι πιθανό να προήλθαν από τις κατεδαφίσεις της Μεγάλης Παναγιάς και των ιδιωτικών κτισμάτων, που διενεργήθηκαν το 1884 στον χώρο από την Αρχαιολογική Εταιρεία μετά την καταστροφή της δημοτικής αγοράς από πυρκαγιά. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Κουμανούδης (1885, 15): «Ταῦτα διαλύοντες καί ἐξάγοντες ἐξ αὐτῶν τὰ ἀρχιτεκτονικόν σχῆμα ἔχοντα μεγάλα μάρμαρα, τὰ ἐτοποθετοῦμεν ὄχι πάντοτε, ὡς ἠθέλομεν, εἰς μέρη τοῦ ἐσκαμμένου ἢ ἀσκάπτου χώρου, ὀπόθεν νὰ μὴ ἀναγκαζώμεθα νά τά μετακινῶμεν πάλιν».

13 Stuart και Revett 1980, 1:43, κεφ. V, πίν. XI, καταγράφοντας τα αρχιτεκτονικά μέλη αρχαιότερων κτηρίων, που εντόπισαν στη Μεγάλη Παναγιά.

14 Προφορική επικοινωνία με Χ. Κανελλόπουλο (αδημοσίευτη μελέτη).

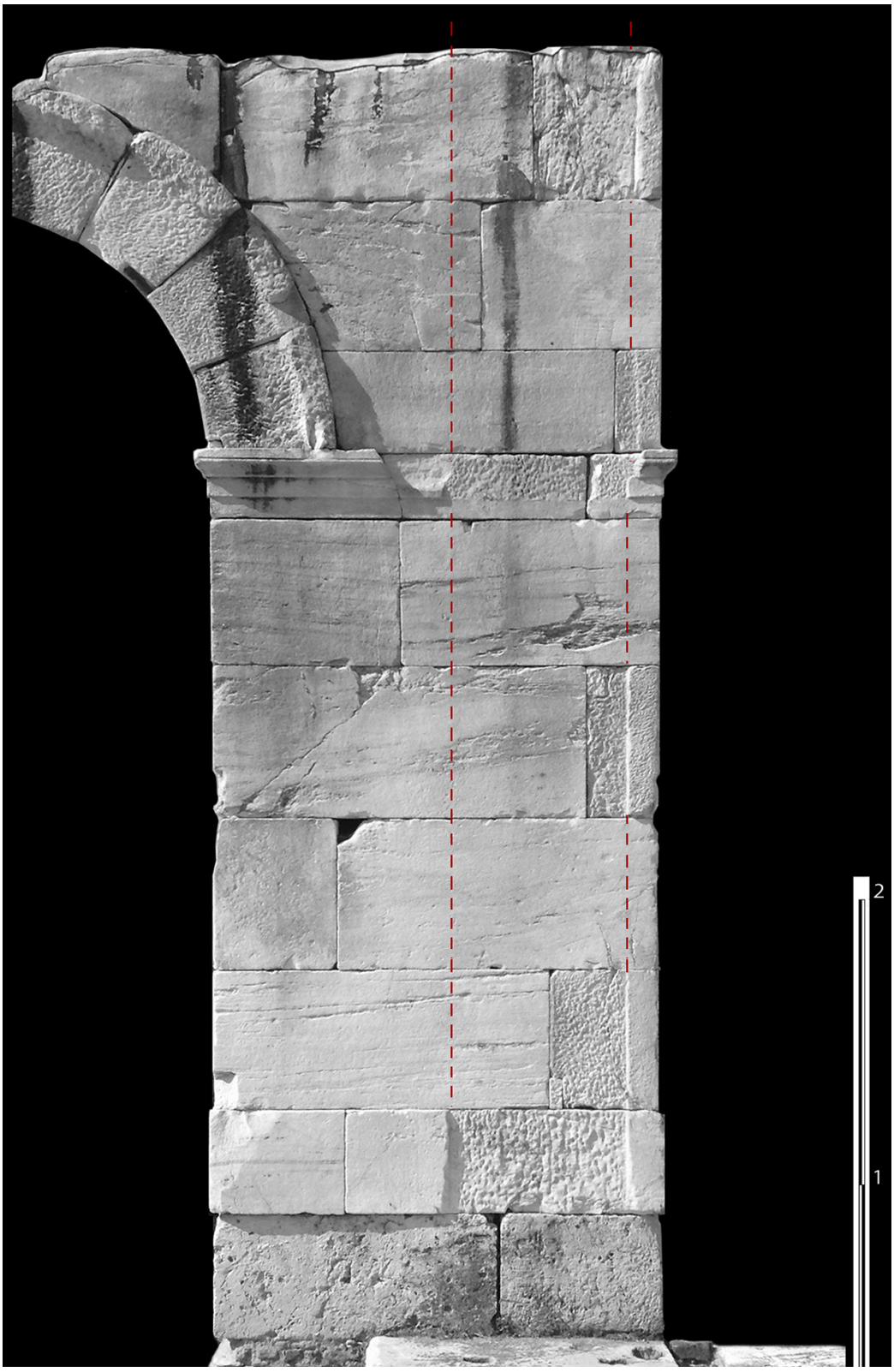

Εικ. 13. Το αποτύπωμα της παραστάδας στον ιστάμενο τοίχο του Τετράκογχου (λήψη Λ. Τσατσαρώνη και επεξεργασία Χ. Κανελλόπουλος)

στάδες στη νέα θέση– είναι ορατή στη βόρεια πλευρά του ιστάμενου τοίχου του Τετράκογχου (**Εικ. 13**). Τα ίχνη που άφησε η δεύτερη αυτή χρήση των πεσσών στις πλευρές τους, είναι αναγκαίο να εντοπιστούν, ώστε να μη συγχέονται με τα στοιχεία της αρχικής σύνθεσης.

Ειδικότερα, στην άνω έδρα όλων των πεσσών υπάρχει γόμφωση μέγιστου βάθους 10 εκατοστών και μήκους 22 εκατοστών με αύλακα μολυβδοχόησης. Ωστόσο, και στις τρεις γομφώσεις παρατηρείται τμήμα 15 περίπου εκατοστών πιο βαθύ από το υπόλοιπο και καλύτερα διαμορφωμένο, με λείες πλευρές (**Εικ. 9**). Η στενή απόληξη αυτού του τμήματος απέχει από την στενή πλευρά του πεσσού 16 εκατοστά και στις τρεις περιπτώσεις. Τα τμήματα αυτά λοιπόν αποτελούσαν λύκους ελληνικού τύπου,[15] πριν απολαξευθεί η λοξή πλευρά τους, ώστε να επεκταθεί και να αποτελέσει γόμφωση στην επόμενη χρήση.

Οι κάτω έδρες (**Εικ. 8**), που σώζονται μόνο στους δύο από τους τρεις πεσσούς, διαθέτουν τρεις γομφώσεις, από τις οποίες η κεντρική φαίνεται να δημιουργήθηκε για τη στερέωση των παραστάδων στις ψηλές βάσεις που λαξεύθηκαν επί κατασκευής Τετράκογχου[16]. Επομένως, οι άλλες δύο εκατέρωθεν της κεντρικής ανάγονται στην αρχική χρήση των πεσσών για τη στερέωσή τους σε στρώση στυλοβάτη, πράγμα που συνάδει και με την επιμελέστερη συγκριτικά κατεργασία τους.

Από τη χρήση των πεσσών ως παραστάδων στο Τετράκογχο ερμηνεύονται οι μικρές οπές, που υπάρχουν στις απέναντι μακρές πλευρές των ΑΒ 2220 και ΑΒ 2121-ΑΒ 2122 (**Εικ. 6-7**), οι οποίες απέχουν από την άνω έδρα 0,705 μ. Σε αυτές εμβάλλονταν ράβδοι για την ανάρτηση πολυκάνδηλων, με αντίστοιχες οπές στους ιωνικούς κίονες των κογχών.[17] Εύλογα, λοιπόν, οι πλευρές με τα ίχνη των πρόσθετων στοιχείων από την αρχική φάση, είχαν τοποθετηθεί έτσι, ώστε να εφάπτονται στον τοίχο του Τετράκογχου και να είναι αφανείς. Με την ίδια λογική, οι πολλαπλές οπές που διαθέτει ο ΑΒ 2220 στην απέναντι μακρά πλευρά και οι οποίες δεν ισαπέχουν μεταξύ τους,[18] πρέπει να προέρχονται από τη μεταγενέστερη χρήση των πεσσών.

Γ. Η ΑΡΧΙΚΗ ΣΥΝΘΕΣΗ

Τα παραπάνω στοιχεία επιτρέπουν μία γενική προσέγγιση των χαρακτηριστικών της σύνθεσης με τους πεσσούς. Με βάση τα πρόσθετα, ελλείποντα σήμερα, στοιχεία (θύρωμα, δοκοί), που αποκαθίστανται στα διαστύλια, η πεσσοστοιχία, από την οποία προέρχονται, αποτελούνταν από τουλάχιστον τέσσερεις πεσσούς. Η τοποθέτηση του θυρώματος και των δοκών στο πίσω μέρος των διάστυλων ανοιγμάτων προδίδει πιθανόν την προέλευση της πεσσοστοιχίας από την πρόσοψη ενός κτηρίου, όπου θα ήταν εκτεθειμένοι στις καιρικές συνθήκες. Επιπλέον, το μέγεθος των πεσσών αποκλείει τη χρήση τους σε όροφο, πάνω από άλλη κιονοστοιχία.

Ο εντοπισμός των υπό μελέτη πεσσών διευρύνει τον περιορισμένο αριθμό των σωζόμενων και δημοσιευμένων αθηναϊκών πεσσών, οι οποίοι συνιστούσαν μεμονωμένα δημιουργήματα

15 Ο λύκος μπορεί να είναι έκκεντρα τοποθετημένος, αν η ανάρτηση δεν γίνεται από το μεσαίο στέλεχος, όπως φαίνεται να ισχύει σε αυτή την περίπτωση, καθώς η άκρη του λύκου βρίσκεται στο κέντρο της εφέδρας (ευχαριστίες για την επισήμανση οφείλονται στην κα Β. Μανιδάκη).

16 Οι ιδιαίτερα ψηλές αυτές κυματιοφόρες βάσεις κατασκευάστηκαν, ώστε να φτάσει ο πεσσός στο επιθυμητό ύψος για τη συγκεκριμένη θέση. Με βάση τους υπολογισμούς, το πεσσόκρανο ΑΒ 2178 δεν φαίνεται να χρησιμοποιήθηκε ως επίκρανο κάποιας παραστάδας του Τετράκογχου.

17 Προφορική επικοινωνία με Χ. Κανελλόπουλο (αδημοσίευτη μελέτη).

18 Οι μικρές αυτές οπές είναι και οι πιο αινιγματικές του συνόλου. Είναι και αυτές τοποθετημένες στο πίσω τμήμα του διαστυλίου, όμως δεν είναι όμοιες μεταξύ τους, ούτε συνευθειακά τοποθετημένες, ώστε να μπορούν να αποδοθούν εύκολα σε ενιαία κατασκευή. Τα στοιχεία αυτά φανερώνουν μάλλον περιστασιακού τύπου οπές, που ανοίχτηκαν είτε κατά την αρχική χρήση των πεσσών, είτε σε μεταγενέστερη φάση, πιθανόν για την προσάρτηση μεταλλικών ράβδων.

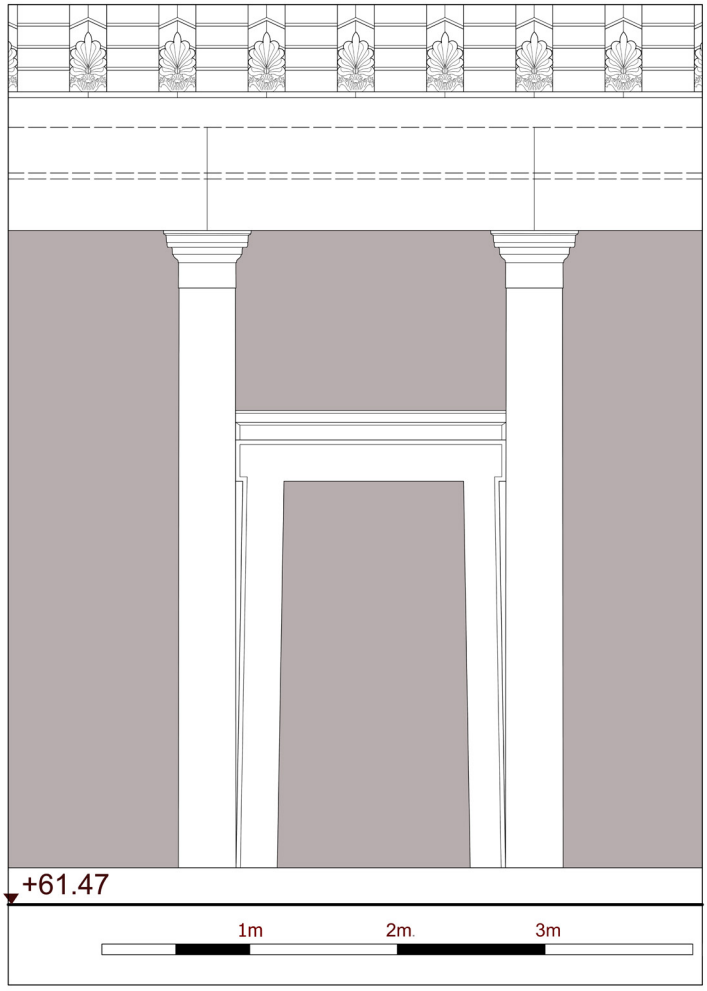

Εικ. 14. Το δωρικό θύρωμα (σχ. Λ. Τσατσαρώνη)

της κλασικής εποχής. Πράγματι, αρκετά στοιχεία παραπέμπουν στην κλασική αρχιτεκτονική του 5ου αιώνα, όπως οι αναλογίες (11 φορές το πλάτος της βάσης - ή αλλιώς 11 ΠΒ),[19] η κατεργασία, και ιδίως το ράμφος στο πεσσόκρανο, αποδοσμένο με μορφή ιωνικού κυματίου.

Από την άλλη μεριά, το κατώτερης ποιότητας μάρμαρο που χρησιμοποιείται δεν επιτρέπει την ένταξη της σύνθεσης σε κλασικό οικοδόμημα. Επιπλέον, στην κλασική εποχή δεν μαρτυρείται η κατασκευή πεσσοστοιχιών στην Αθήνα και ιδίως στην πρόσοψη κάποιου κτηρίου. Εν τέλει, διαφωτιστική είναι η ύπαρξη ανάστροφου λέσβιου κυματίου κάτω από το ράμφος, που βρίσκει μοναδικό παράλληλο στο επίκρανο του Προπύλου της Αθηνάς Αρχηγέτιδος, ενός κλασικιστικού μνημείου της εποχής του Αυγούστου. Έτσι, στην περίπτωση απόδοσης της σύνθεσης σε ένα κλασικιστικό μνημείο, τα παραπάνω αντικρουόμενα χαρακτηριστικά συγκεράζονται σε ικανοποιητικό βαθμό.

Παράλληλα, η μορφή του θυρώματος αποκαλύπτεται όσο είναι δυνατόν από την αναθύρωσή του στους πεσσούς. Καλύπτοντας περίπου τα ¾ του ύψους του διάστυλου ανοίγματος μέχρι το επιστύλιο,[20] αποκαθίσταται ως δωρικού τύπου θύρωμα με επίστεψη ιωνικού γείσου

19 Η αναλογία ύψος προς πλάτος βάσης (ΠΒ) των δωρικών πεσσών κυμαίνεται από 10,28 ΠΒ έως 11,57 ΠΒ. Συγκεκριμένα, ο πεσσός της νοτιοδυτικής πτέρυγας των Προπυλαίων έχει αναλογία 11,43 ΠΒ, οι πεσσοί του ναού των Αθηναίων στη Δήλο 10,28 ΠΒ και ο πεσσός του χορηγικού μνημείου του Θρασύλλου 11,57 ΠΒ.

20 Το μικρότερο ύψος του θυρώματος σε σχέση με τους πεσσούς πρέπει να προέκυψε από το δεδομένο διαστύλιο της πεσσοστοιχίας, εφόσον οι αναλογίες του δωρικού θυρώματος (άνοιγμα προς ύψος) έχουν συγκεκριμένο εύρος.

(**Εικ. 14**), συνδυασμός που δεν είναι σπάνιος κατά τον 1ο αιώνα π.Χ, όπως τουλάχιστον μαρτυρούν απεικονίσεις θυρωμάτων σε τοιχογραφίες της Πομπηίας.[21]

Δ. ΕΡΜΗΝΕΙΑ

Από την αναλυτική περιγραφή της πεσσοστοιχίας προκύπτει η ύπαρξη δύο στοιχείων, του θυρώματος και των δοκών, που επιδέχονται διερεύνησης και ερμηνείας στο χρονολογικό πλαίσιο του 1ου αιώνα π.Χ.

Το θύρωμα ανάμεσα σε δύο ελεύθερα στηρίγματα και δύο ανοιχτά διαστύλια δεν μπορεί παρά να λειτουργεί συμβολικά, αφού δεν συνιστά τον μοναδικό τρόπο εισόδου στον χώρο που οριοθετεί. Είναι πιθανόν να ορίζει ένα πέρασμα ή ακόμα και να αποτελεί στοιχείο μίας νοηματοδοτημένης πρόσοψης. Τέτοιου είδους θυρώματα υπήρχαν στα προσκήνια των θεάτρων, και κυρίως στο κεντρικό διαστύλιο της πρόσοψής τους, ενώ τα υπόλοιπα διαστύλια καλύπτονταν με ξύλινους πίνακες, επί των οποίων υπήρχαν γραπτές παραστάσεις.[22] Η στενή σύνδεση των θυρωμάτων με τα σκηνικά οικοδομήματα φαίνεται και από την κατασκευή δύο δωρικών θυρωμάτων στα διαστύλια του χορηγικού μνημείου του Θρασύλλου.[23] Τα θυρώματα των προσκηνίων βέβαια, εκτός από το ότι επέτρεπαν τη διέλευση των υποκριτών από και προς τη σκηνή, λειτουργούσαν και ως σκηνογραφικό στοιχείο σε συνδυασμό με τις απεικονίσεις οικοδομημάτων στους πίνακες.[24]

Η αποκατάσταση μεγάλων ξύλινων δοκών στις ορθογώνιες υποδοχές του AB 2121-AB 2122, αλλά και η ερμηνεία αυτών διερευνάται με τη βοήθεια εικονογραφικών παράλληλων, που έχουν εντοπιστεί. Σε τοιχογραφίες επαύλεων και οικιών της Πομπηίας και της Ρώμης παρατηρούνται διπλές δοκοί σε πεσσοστοιχίες, κιονοστοιχίες ή ακόμα και σε μεμονωμένα διαστύλια και μάλιστα, πάντοτε στο άνω τμήμα των στύλων. Το στοιχείο αυτό συναντάται τόσο στον δεύτερο, όσο και στον τρίτο πομπηιανό ρυθμό, οι οποίοι σύμφωνα με την άποψη που έχει επικρατήσει, μιμούνται τον σκηνογραφικό διάκοσμο θεάτρων.[25]

---

21 Ενδεικτικά αναφέρονται οι εξής τοιχογραφίες από Pappalardo 2009 (χωρίς αρίθμηση εικόνων): Οικία του Iulius Polybius, αίθριο χωρίς impluvium, όπου στο ύψος του ορόφου εικονίζεται εξώστης με πεσσοστοιχία (σελ. 27), Έπαυλη του Publius Fannius Synistor στο Boscoreale, τρίκλινιο G (σελ. 36), Έπαυλη των Μυστηρίων, cubiculum 16 (σελ. 48) και Έπαυλη της Poppea, αίθριο 5 (σελ. 72).

22 Moretti 2014, 129, εικ. 3.16, πρόκειται για τα νέου τύπου σκηνικά οικοδομήματα με προσκήνιο, που εμφανίζονται στα τέλη του 4ου αιώνα π.Χ. Ο ίδιος (2014, 134–7) τοποθετεί την προέλευση του νέου τύπου εκτός Αττικής, με ενδείξεις που οδηγούν την έρευνα στη Μακεδονία. Θεωρεί δε πολύ πιθανό η αλλαγή να μην οφείλεται σε διαφοροποίηση της χρήσης, αλλά στην κατασκευή νέων μνημειακών θεάτρων, που ενέπνευσαν την επινόηση νέων μορφών, προσαρμοσμένων στις απαιτήσεις μεγαλύτερου κοινού.

23 Μπολέτης 2012, 178–216, πίν. 106.

24 Βιτρούβιος, *De architectura*, 5,6,9: *horum autem ornatus sunt inter se dissimili disparique ratione, quod tragicae deformantur columnis et fastigiis et signis reliquisque regalibus rebus, comicae autem aedificiorum privatorum et maenianorum habent speciem prospectusque fenestris dispositos imitatione, communium aedificiorum rationibus*, δηλαδή κίονες και αετώματα, που μιμούνται ανάκτορα, για την τραγωδία, ιδιωτικά κτίσματα και εξώστες με παράθυρα για την κωμωδία. Για τη σημασία της θύρας του σκηνικού οικοδομήματος βλ. Μικεδάκη 2004–05, με σύνδεση της πλοκής επιλεγμένων δραμάτων με τη λειτουργική και συμβολική χρήση της θύρας.

25 Fragaki 2003, 258–9, σημ. 65, με όλη την προγενέστερη βιβλιογραφία για το θέμα. Το συγκεκριμένο στοιχείο ωστόσο είναι δυσερμήνευτο σε σχέση με τον σκηνογραφικό διάκοσμο, ειδικά όταν εμφανίζεται σε κιονοστοιχίες ή πεσσοστοιχίες, που τοποθετούνται στο βάθος της σύνθεσης, εκατέρωθεν του κέντρου, προσδίδοντάς της προοπτική (Οπλοντίς, Έπαυλη Α ή της Poppea, Τρικλίνιο 14, δυτικός τοίχος). Θα μπορούσε λοιπόν οι δοκοί, που στην πραγματικότητα τοποθετούνταν σε περιορισμένο αριθμό διαστυλίων για την ανάρτηση αντικειμένων, να απεικονίσθηκαν από τους ζωγράφους ως στοιχεία σε διαδοχικά διαστύλια, με σκοπό να επιτείνουν την επιδιωκόμενη προοπτική στη σύνθεση. Κατ' επέκταση, η περίπτωση απεικόνισης δοκών σε μεμονωμένα διαστύλια που πλαισιώνουν εγκάρσια ένα θύρωμα ή απλώς ένα άνοιγμα πρέπει να ανταποκρίνεται περισσότερο στην πραγματικότητα.

Εικ. 15. Αψίδα Αδριανού, όροφος (λήψη και επεξεργασία Χ. Κανελλόπουλος)

Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της τοιχογραφίας στο δωμάτιο με τα Προσωπεία από την οικία του Αυγούστου στη Ρώμη,[26] όπου παρατηρούνται διπλές δοκοί σε δύο μετακιόνια διαστήματα που πλαισιώνουν το κεντρικό άνοιγμα. Ο Οβίδιος περιγράφοντας στο έργο του Tristia την πρόσοψη της οικίας αυτής στον Παλατίνο λόφο, δηλώνει εντυπωσιασμένος από τα θυρώματα, που ξεχωρίζουν εξαιτίας της διακόσμησής τους με αστραφτερά όπλα.[27]

> singula dum miror, video fulgentibus armis
> conspicuos postes tectaque digna deo.
> ‘et Iovis haec’ dixi ‘ domus est?’ quod ut esse putarem,
> augurium monti querna corona dabat,
>
> Οβίδιος, *Tristia* III, 1.33-35.

Υπό το πρίσμα αυτής της αναφοράς γίνεται ίσως περισσότερο κατανοητή η απεικόνιση μεγάλων ασπίδων αναρτημένων σε ζεύγη δοκών σε τοιχογραφία από την Έπαυλη Α της Οπλοντίδας.[28]

---

26 Clarke 2005, πίν. III.

27 Favro 1996, 203–4, σημ. 136, σύμφωνα με παλιά ρωμαϊκή συνήθεια, εξέχοντες ρωμαίοι πολίτες λάμβαναν την τιμή να μπορούν να αναρτούν λάφυρα γύρω από την είσοδο της ιδιωτικής τους κατοικίας ή και να τοποθετούν τη θύρα έτσι, ώστε να ανοίγει προς τα έξω, δίνοντας προτεραιότητα σε αυτόν που βγαίνει από την οικία, παρά σε αυτόν που διέρχεται τον στενό συνήθως δρόμο. Επιπλέον, ο Charles-Picard (1957, 122) σημειώνει ότι η ανάρτηση λαφύρων σε θύρες λειτουργούσαν και ως προστατευτικά στοιχεία.

28 Τοιχογραφία από τον δυτικό τοίχο του αιθρίου 5, όπου οι κίονες με τις δοκούς και τις αναρτημένες ασπί-

Εντύπωση προκαλεί επιπλέον η ύπαρξη παρόμοιων ζευγών δοκοθηκών σε ένα ιστάμενο μνημείο στην Αθήνα, στην αψίδα του Αδριανού (**Εικ. 15**) και συγκεκριμένα, στους πεσσούς του ορόφου, εκατέρωθεν του κεντρικού διάστυλου ανοίγματος, που αρχικά ήταν κλειστό.[29] Με βάση αυτή την παρατήρηση, είναι ενδιαφέρον το γεγονός ότι οι ερευνητές αποδίδουν στη διαμόρφωση του ορόφου χαρακτήρα αρχιτεκτονικών προσόψεων, όπως αυτές που χαρακτηρίζουν τα σκηνικά οικοδομήματα.[30]

Ε. ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΠΕΣΣΟΣΤΟΙΧΙΑΣ ΣΤΟ ΩΔΕΙΟ ΤΟΥ ΑΓΡΙΠΠΑ

Ο χαρακτήρας που προσδίδουν τα παραπάνω παράλληλα στην πεσσοστοιχία οδηγεί την έρευνα σε μνημειακό οικοδόμημα που χτίστηκε στην Αθήνα την εποχή του Αυγούστου και που πιθανότατα διέθετε αρχιτεκτονικά στοιχεία θεάτρου ή ειδικότερα σκηνικού οικοδομήματος. Μετά από διερεύνηση των γνωστών και ανεσκαμμένων κτηρίων που χτίστηκαν στην Αθήνα επί Αυγούστου, γίνεται απόπειρα να αποδοθεί η πεσσοστοιχία στο Ωδείο του Αγρίππα στο κέντρο της αρχαίας Αγοράς (**Εικ. 16**), και συγκεκριμένα, στον εξώστη που περιέβαλλε το κτήριο στις τρεις του πλευρές.

Χτισμένο περίπου το 15 π.Χ, το Ωδείο του Αγρίππα αποτελεί το παλαιότερο ρωμαϊκό ωδείο στον ελλαδικό χώρο, του οποίου όμως η εξωτερική μορφή δεν επαναλαμβάνεται σε κανένα από τα μεταγενέστερα ωδεία. Η υποδειγματική μελέτη του κτηρίου στα μέσα του προηγούμενου αιώνα από τους Thompson και Τραυλό[31] οδήγησε σε μία ολοκληρωμένη και εύλογη πρόταση αναπαράστασης, παρά τα ελάχιστα ευρήματα και την αποσπασματικότητα των στοιχείων.

Ένα από τα ιδιόμορφα χαρακτηριστικά που τού αποδίδονται είναι η ύπαρξη ενός στεγασμένου εξώστη[32] που περιτρέχει σε χαμηλότερο επίπεδο τον κύριο αρχιτεκτονικό όγκο του Ωδείου, αναδεικνύοντας πλήρως το αρχιτεκτονικό του σχέδιο, που παραπέμπει σε οκτάστυλο ναϊκό οικοδόμημα. Ο εξώστης αυτός αποκαταστάθηκε από τους μελετητές με πεσσοστοιχίες, παρά το γεγονός ότι δεν βρέθηκε ή δεν αναγνωρίστηκε κανένα αρχιτεκτονικό μέλος που να το τεκμηριώνει.[33] Αν και το σκεπτικό τους δεν καταγράφεται στη δημοσίευση, η επιλογή των πεσσών για το συγκεκριμένο τμήμα του κτηρίου είναι η πιο εύλογη για ποικίλους λόγους. Εν πρώτοις, η ρυθμική ουδετερότητα μίας δωρικής πεσσοστοιχίας[34] εξυπηρετεί την ανάδειξη

δες απεικονίζονται δίπλα σε δωρικό θύρωμα με ιωνικό γείσο. Ασπίδες σε ζεύγη δοκών εμφανίζονται και στον τρίτο πομπηιανό ρυθμό στην οικία I,9,I της Πομπηίας (Οικία με το Ωραίο Impluvium, β' τέταρτο 1ου αιώνα μ.Χ., βλ. Ling 1991, εικ. 168).

29 Καμία αποτύπωση των δοκοθηκών δεν έχει δημοσιευθεί μέχρι σήμερα, ούτε από τους Stuart και Revett (1980, 3: κεφ. 3, πίν. 4–5), ούτε από τον Willers (1990, 68–92), που είναι οι μόνοι που έχουν κάνει επιτόπια έρευνα στο μνημείο. Τα εν λόγω στοιχεία, όπως και το μνημείο συνολικά, μελετώνται από την γράφουσα στο πλαίσιο διδακτορικής διατριβής με τίτλο *De imagine urbana: εικόνες και απόψεις της ρωμαϊκής Αθήνας.*

30 Adams 1989, 13. Παρά το ότι ο μελετητής δεν υπεισέρχεται σε λεπτομέρειες, είναι εντυπωσιακή η ομοιότητα του ορόφου με τα σκηνικού τύπου οικοδομήματα που απεικονίζονται στις τοιχογραφίες της Πομπηίας.

31 Το κτήριο ήρθε στο φως με τις ανασκαφές του 1934–35 από την Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών και η μελέτη του δημοσιεύτηκε το 1950 στο περιοδικό Hesperia από τον H.A. Thompson, ο οποίος αναγνωρίζει τη σημαντική συμβολή του Τραυλού όχι μόνο στα σχέδια του κτηρίου, αλλά και σε κάθε στάδιο της μελέτης.

32 Καταχρηστικά γίνεται χρήση του όρου εξώστης και για τις τρεις πλευρές, αν και η λειτουργία αυτή αφορά μόνο στις δύο πλευρές (ανατολική και δυτική), βλ. και παρακάτω.

33 Thompson 1950, 75–6, που αναφέρει ότι η αποκατάσταση του εξώστη βασίστηκε στην αντίληψή τους σχετικά με τη λειτουργία του. Ειδικά για τους στύλους, αναφέρει ότι η μορφή τους και το μεταξόνιο είναι καθαρά σχηματικά.

34 Η δωρική πεσσοστοιχία μπορεί να φέρει ακόσμητη ζωφόρο, χωρίς τριγλύφους, όπως συμβαίνει με τους δωρικούς πεσσούς των Προπυλαίων, του Θρασύλλειου και του ναού των Αθηναίων στη Δήλο.

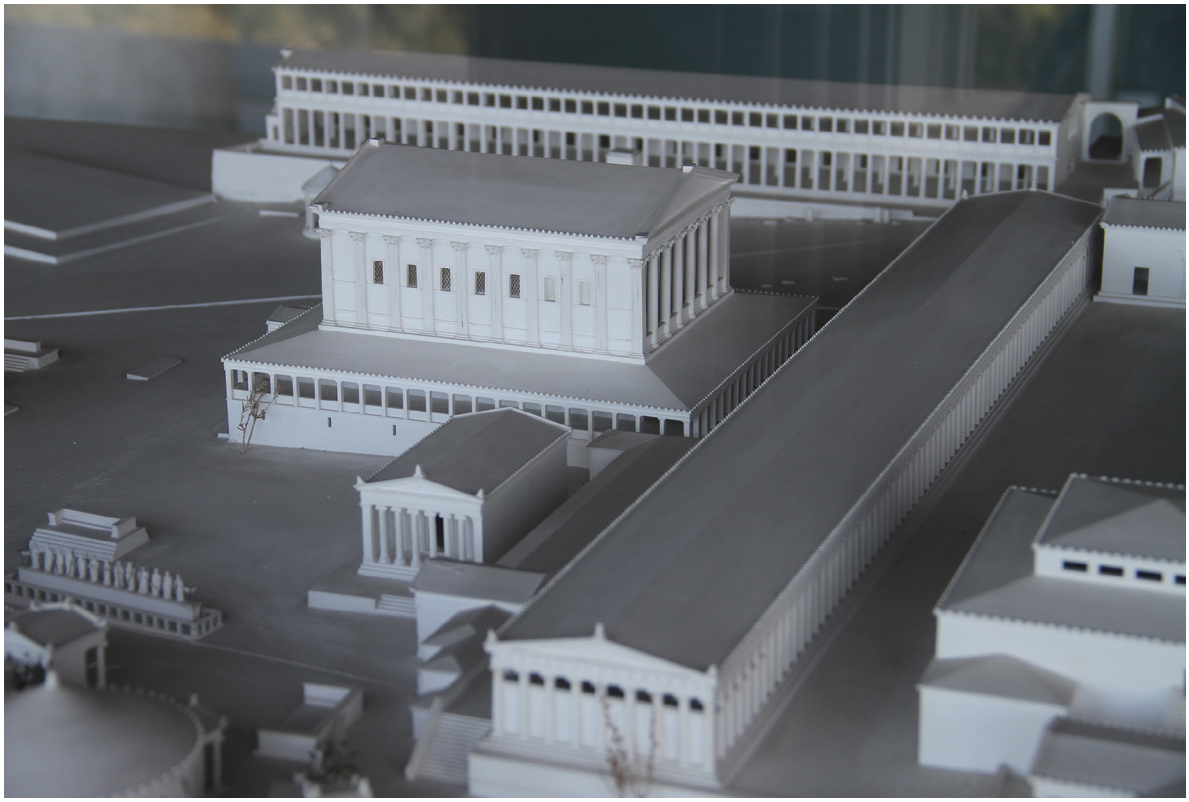

Εικ. 16. Το Ωδείο του Αγρίππα (λήψη φωτογραφίας Χ. Κανελλόπουλος, από τη μακέτα της Αρχαίας Αγοράς στον όροφο της Στοάς του Αττάλου)

του κορινθιακού ρυθμού στο κυρίως κτήριο, προσδίδοντας αισθητική ισορροπία στο σύνολο. Ακόμη, δεδομένου του αριθμού των απαιτούμενων στύλων για τον συγκεκριμένο εξώστη (περίπου 70), η επιλογή πεσσών αντί κιόνων θα ήταν η οικονομικότερη λύση. Επιπλέον, άλλου τύπου στύλοι, όπως οι αμφικιονίσκοι, αποτελούν στοιχεία που χρησιμοποιούνται στους ορόφους των ελληνικών διώροφων στοών, πάνω από ισόγειες κιονοστοιχίες με μεγαλύτερες αναλογίες, μια αρχιτεκτονική μορφή που στην περίπτωση του Ωδείου δεν υφίσταται.

Πράγματι, οι πεσσοστοιχίες στις τρεις πλευρές του Ωδείου κατασκευάστηκαν υπό ιδιάζουσα συνθήκη. Η νότια πλευρά, με σκοπό να αποτελέσει την είσοδο για το κοινό του Ωδείου, προσκολλήθηκε στο άνδηρο της Μέσης στοάς, που λειτουργούσε ως οδός κατά μήκος της βόρειας πλευρά της. Κατά συνέπεια, η νότια πεσσοστοιχία, όντας στο ίδιο επίπεδο με αυτόν τον δρόμο, γινόταν αντιληπτή ως ένα είδος παρόδιας στοάς. Αντιθέτως, η ανατολική και η δυτική πλευρά, δεδομένου ότι βρίσκονταν στην ίδια στάθμη με τη νότια, αποτελούσαν πεσσοστοιχίες σε ύψος ορόφου, αφού η υψομετρική διαφορά μεταξύ του ανδήρου και του εδάφους της Αγοράς ξεπερνούσε τα τέσσερα μέτρα.[35] Έτσι, το απαιτούμενο ύψος για την παρόδια στοά θα ήταν ασυμβίβαστο με το ύψος και κατ' επέκταση με τις αναλογίες μίας ενδεχόμενης ιωνικής ή δωρικής κιονοστοιχίας (με κίονες ή αμφικίονες) σε στάθμη ορόφου.[36] Η επιλογή λοιπόν των

35 Thompson 1950, πίν. 16 και 18, με βάση τις μετρήσεις του Τραυλού, όπως καταγράφονται στα αντίστοιχα σχέδια.

36 Ενδεικτικά αναφέρεται το ύψος των αμφικιόνων του ορόφου της στοάς του Αττάλου στα ανατολικά του Ωδείου, που φτάνει τα 3,09 μ., με το ύψος των κιόνων του ισογείου να ανέρχεται στα 5,34 μ. Για τα ύψη βλ. στο ψηφιακό αρχείο της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών για τις ανασκαφές στην Αρχαία Αγορά το σχέδιο του Ι. Τραυλού με την τομή της στοάς κατά τον άξονα του κλιμακοστασίου (αριθμός σχεδίου ΣΑ 72, DA 1448, από: http://agora.ascsa.net/id/agora/drawing/da%201448?q=stoa%20attalos&t=drawing&v=list&sort=&s=5, ανακτήθηκε στις 7/4/2019).

πεσσών ως στηριγμάτων θα μπορούσε να είναι αποτέλεσμα συμβιβασμού αυτών των αντικρουόμενων συνθηκών, με δεδομένη την επιδίωξη ομοιόμορφης και κυρίως ισοϋψούς περίστασης. Εξάλλου, οι πεσσοί θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν, όπως προαναφέρθηκε, ρυθμικά ουδέτεροι σε σύγκριση με τους κίονες, αφού η περιορισμένη χρήση τους στην ελληνική αρχιτεκτονική συνεπαγόταν την έλλειψη καθορισμένων και παγιωμένων κανόνων (αναλογιών ή μορφών).

Τόσο ο εξώστης, όσο και η στοά της εισόδου περιβάλλουν την αίθουσα ακροάσεων σε σχήμα Π. Το σύνολο στηρίζεται σε όλη του την έκταση και παράλληλα ανυψώνεται, ώστε να ευθυγραμμιστεί με το επίπεδο του ανδήρου, από ένα cryptoporticus. Πρόκειται για έναν κλειστό και αθέατο διάδρομο με αξονική κιονοστοιχία, για τη στήριξη του δαπέδου του ορόφου, που ξεπερνούσε σε πλάτος τα 6,50 μέτρα. Το cryptoporticus χρησιμοποιήθηκε ευρέως στις πολυτελείς ρωμαϊκές επαύλεις της Καμπανίας μετά τα μέσα του 1ου αιώνα π.Χ ως κλειστός διάδρομος με παράθυρα στη μία ή και στις δύο πλευρές. Από περιγραφές του Πλίνιου του Νεώτερου στις *Επιστολές* του, πληροφορούμαστε ότι ένας τέτοιος σκιερός χώρος σε μία έπαυλη χαρακτηριζόταν από δροσερή ατμόσφαιρα εξαιτίας της κυκλοφορίας του αέρα μέσω των παραθύρων, παρέχοντας εσωτερικό κλιματικό έλεγχο στο κτήριο.[37] Επιπλέον, στην ίδια περιοχή έχει διαπιστωθεί η χρήση του cryptoporticus ως βάση για εξώστες, από τους οποίους υπήρχε η δυνατότητα οπτικού ελέγχου της γαιοκτησίας, που παρείχε στον ιδιοκτήτη το ανάλογο οικονομικό και κοινωνικό πλεονέκτημα.[38] Η προέλευση αυτών των στοιχείων ίσως να μην είναι τυχαία, καθώς ο Αγρίππας είναι πιθανό να κατείχε περιουσία στην Καμπανία, όπου και πέθανε ξαφνικά λίγο μετά την κατασκευή του Ωδείου, το 12 π.Χ.[39]

Πράγματι, οι δύο παραπάνω λειτουργίες μπορούν να αναγνωριστούν και στο Ωδείο του Αγρίππα, καθώς με το cryptoporticus θα επιτυγχανόταν ο δροσισμός του auditorium που περιέβαλλε,[40] ενώ ο εξώστης, καθώς εισβάλλει στην Αγορά, θα παρείχε οπτικό έλεγχο όλου του χώρου και των δρώμενων σε αυτόν. Άλλωστε, ο εξώστης είναι ένα τμήμα του κτηρίου που δεν συνδέεται άμεσα με την αίθουσα ακροάσεων, και επομένως είναι διαχωρισμένος από τη λειτουργία του ωδείου. Αποτελεί όμως μία από τις πιο προνομιούχες θεατρικές ζώνες παρακολούθησης των δρώμενων στην Αγορά των Αθηνών με χαρακτηριστικότερο την πομπή των Παναθηναίων.

Πέρα από τα μεμονωμένα αυτά στοιχεία, τον εξώστη και το cryptoporticus, η εξωτερική μορφή του Ωδείου, με τον μικρό ρυθμό στο κάτω μέρος και τον μεγάλο επάνω από αυτόν, παραπέμπει στα νέου τύπου σκηνικά οικοδομήματα της ελληνιστικής εποχής.[41] Το οικοδόμημα

37 Zarmakoupi 2011, 50–8, εικ. 3.4, 3.7 και 3.9, ο όρος cryptoporticus μαρτυρείται πρώτη φορά στις *Επιστολές* του Πλίνιου, του οποίου οι περιγραφές υπογραμμίζουν την προστατευτική ιδιότητα ενός τέτοιου χώρου από αντίξοες καιρικές συνθήκες.

38 Courbot-Dewerdt 2009, 17. Ο Thompson (1950, 76–7) παρόλο που εντοπίζει την ύπαρξη cryptoporticus στις επαύλεις της Καμπανίας, δεν αντιλαμβάνεται τον ρόλο του, θεωρώντας ότι το στοιχείο αυτό απλώς εξυψώνει τον ανοιχτό εξώστη που στηρίζει. Έτσι, στην περίπτωση του Ωδείου ερμηνεύει τη λειτουργία του ως αποθηκευτικού χώρου εφοδίων, απαραιτήτων σε ενδεχόμενη πολιορκία. Παραδέχεται ωστόσο ότι η κατάσταση του δαπέδου, των τοίχων, που ήταν επιχρισμένοι με κονίαμα, και των κιόνων υποδηλώνει ότι αυτό το τμήμα του κτηρίου χρησιμοποιήθηκε ελάχιστα.

39 Roddaz 1984, 241–3 και 485. Ο Αγρίππας κατείχε αρκετές επαύλεις έξω από τη Ρώμη, χωρίς όμως να τού έχει αποδοθεί με βεβαιότητα συγκεκριμένη έπαυλη. Η Καμπανία είναι μία από τις πιο πιθανές τοποθεσίες, αφού σύμφωνα με τον Δίωνα Κάσσιο (LIV 28,2) εκεί επέλεξε να πάει τον χειμώνα του 13-12 π.Χ μετά την εκστρατεία στην Παννονία, όπου και πέθανε από κάποια αρρώστια.

40 Η νότια πλευρά του Ωδείου, πάνω από την είσοδο των θεατών στο κτήριο, διαμορφωνόταν με κιονοστοιχία κι επομένως, ήταν ανοιχτή και στραμμένη προς την κατεύθυνση, όπου ο ήλιος μεσουρανεί. Με αυτό τον τρόπο, το εσωτερικό του Ωδείου και ειδικά η σκηνή φωτιζόταν, ενώ το cryptoporticus βοηθούσε στην εξισορρόπηση της θερμοκρασίας.

41 Βλ. σημ. 21. Πρόκειται για το προσκήνιο και το επισκήνιο αντίστοιχα. Σύμφωνα με την Μικεδάκη (2015, 57), ο αριθμός των ανοιγμάτων ήταν περιττός (3, 5, 7) ανάλογα με τις διαστάσεις της σκηνής. Στο Ωδείο τα

αυτό συντίθεται αυτή την εποχή από το προσκήνιο, μία χαμηλή στωική κατασκευή στον χώρο του ισογείου, η οποία προσάπτεται στο κτήριο της σκηνής στηρίζοντας τον εξώστη, στο πίσω μέρος του οποίου τα ανοίγματα προς το εσωτερικό του κτηρίου ορίζονται από πολύ μεγαλύτερους πεσσούς ή ανάλογα τμήματα τοίχων.[42] Αυτός ακριβώς ο συνδυασμός θυμίζει την πεσσοστοιχία του εξώστη στο Ωδείο, που προσαρτάται στον κύριο όγκο του, ο οποίος διαρθρώνεται από έναν πολύ μεγαλύτερο ρυθμό πεσσών. Ιδιαίτερη μάλιστα εντύπωση προκαλεί η ομοιότητα του συνολικού όγκου του Ωδείου, όπως προκύπτει από τη μελέτη, με το σκηνικό οικοδόμημα της Δήλου, το οποίο διαθέτει περίσταση με πεσσούς σε συνέχεια του προσκηνίου και περιμετρικό εξώστη-λογείο.[43]

Παρά τον εντοπισμό δύο διαφορετικών πηγών έμπνευσης αναφορικά με το εξωτερικό τμήμα του Ωδείου, φαίνεται ότι τα στοιχεία αυτά στη ρωμαϊκή εποχή δεν είναι ασύνδετα. Σύμφωνα με άποψη που έχει διατυπωθεί, το προσκήνιο του ελληνιστικού θεάτρου επηρέασε την αρχιτεκτονική των επαύλεων στην Ιταλία,[44] όπου η προσάρτηση σε διώροφα κτήρια ισόγειων κιονοστοιχιών με επίπεδη οροφή, που λειτουργεί ως εξώστης, αποτελεί συχνό στοιχείο από τον 1ο αιώνα π.Χ και εξής.

Συνοπτικά, ο σκηνογραφικός χαρακτήρας των στοιχείων της υπό εξέταση πεσσοστοιχίας συμβαδίζει με τον χαρακτήρα της εξωτερικής όψης του Ωδείου, όπως προκύπτει από την ανάλυση που προηγήθηκε. Κατά συνέπεια, μετά τη διαπίστωση της συνάφειάς τους επιχειρείται η σχεδιαστική αποκατάσταση των πεσσών στον εξώστη του Ωδείου, με αφετηρία τα σχέδια του Τραυλού.[45]

ΣΤ. ΣΧΕΔΙΑΣΤΙΚΗ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΠΕΣΣΩΝ ΣΤΗΝ ΕΙΣΟΔΟ ΤΟΥ ΩΔΕΙΟΥ

Η μόνη πλευρά στην οποία μπορούν να αποκατασταθούν οι πεσσοί είναι η νότια, καθώς το ύψος του ανατολικού και του δυτικού εξώστη από το έδαφος της Αγοράς, καθιστά απαραίτητη την τοποθέτηση θωρακίων στα διαστύλια. Συγκεκριμένα, οι πεσσοί του θυρώματος δεν μπορούν παρά να τοποθετηθούν στον άξονα της νότιας πεσσοστοιχίας, ώστε αυτό να ευθυγραμμίζεται με την κεντρική είσοδο προς το εσωτερικό του Ωδείου (**Εικ. 17-19**). Στο σωζόμενο θεμέλιο προκρίνεται η διευθέτηση 20 πεσσών, αντί για τους 18 του Τραυλού,[46] με μεταξόνιο 2,215 μ.,[47] ώστε με διαστύλιο 1,825 μ. να μην διαταράσσεται η αναλογία του πλάτους του θυρώματος προς το δεδομένο ύψος του (**Εικ. 19**). Πράγματι, το θύρωμα με τους 20 πεσσούς (**Εικ. 20**) αποκτά αναλογία 1:2 στο άνοιγμα, πολύ κοντά δηλαδή στις αναλογίες

αντίστοιχα ανοίγματα στον μεγάλο ρυθμό υπολογίζεται ότι ήταν εννέα (βλ. Thompson 1950, 38, εικ. 2).

42 Ενδεικτικά αναφέρονται τα θέατρα του Ωρωπού (Bieber 1961, εικ. 428), της Σικυώνας και της Κορίνθου (Moretti 2014, εικ. 3.16 και 3.17 αντίστοιχα).

43 Η περίοπτη αυτή μορφή τού προσδίδει ένα χαρακτηριστικό μοναδικό ανάμεσα στα σκηνικά οικοδομήματα του ελλαδικού χώρου, βλ. Fraisse και Moretti 2007, πίν. 110, εικ. 424.

44 Bieber 1961, 113, εικ. 435–7. Η Zarmakoupi (2011, 61) από την άλλη θεωρεί ότι η προσθήκη στωικών κατασκευών γύρω από τις επαύλεις από την εποχή του Αυγούστου και μετά, ήταν αποτέλεσμα μίμησης των τοιχογραφιών, που υπήρχαν ήδη στο εσωτερικό τους.

45 Thompson 1950, πίν. 17–9, εικ. 2–6.

46 Αν και πρόκειται για στοά, επιλέγεται άρτιος αριθμός στύλων, ώστε να ευθυγραμμίζεται το κεντρικό μεταξόνιο με την αξονικά τοποθετημένη είσοδο του Ωδείου.

47 Δεδομένου ότι μαρμάρινες κεραμίδες πλάτους 0,60 μ. βρέθηκαν αποκλειστικά στη νότια πλευρά του Ωδείου, αυτές αποκαθίστανται μόνο στη στέγη του νότιου εξώστη (Thompson 1950, 52, εικ. 8, πίν. 39). Έτσι, με το εν λόγω μεταξόνιο οι ηγεμόνες της στέγης ευθυγραμμίζονται με τον άξονα των πεσσών ανά τρία μεταξόνια διαστήματα (Εικ. 19). Ο ίδιος ρυθμός μεταξύ ηγεμόνων και κιόνων προκύπτει στο ιωνικό περιστύλιο της Αγίας Αικατερίνης, που χρονολογείται επίσης στην εποχή του Αυγούστου, με βάση τις σωζόμενες δοκοθήκες στο πίσω μέρος του επιστυλίου (Stuart και Revett 1980, 3:61, πίν. L, εικ. 1).

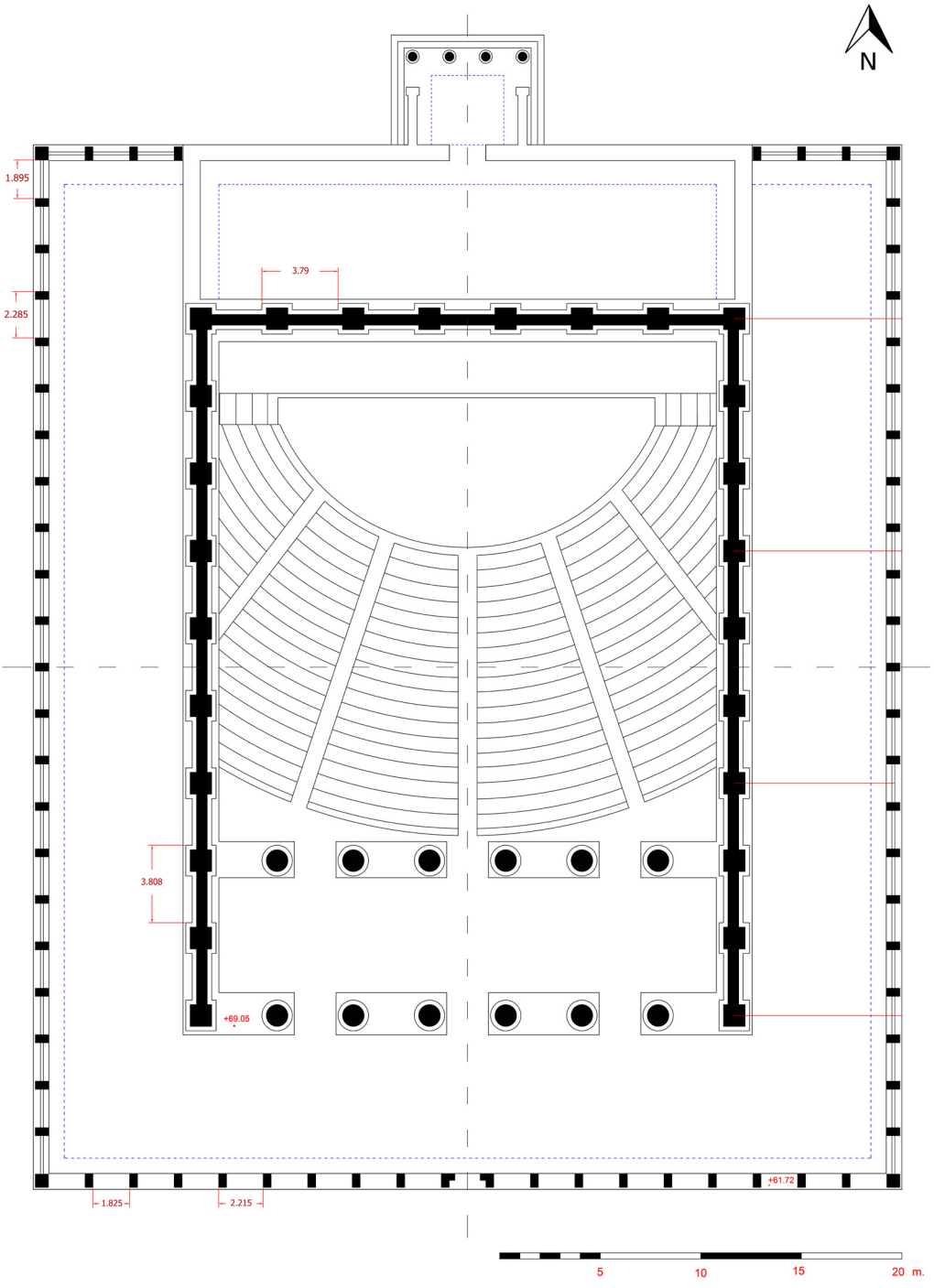

Εικ. 17. Ωδείο Αγρίππα, κάτοψη (σχ. Λ. Τσατσαρώνη)

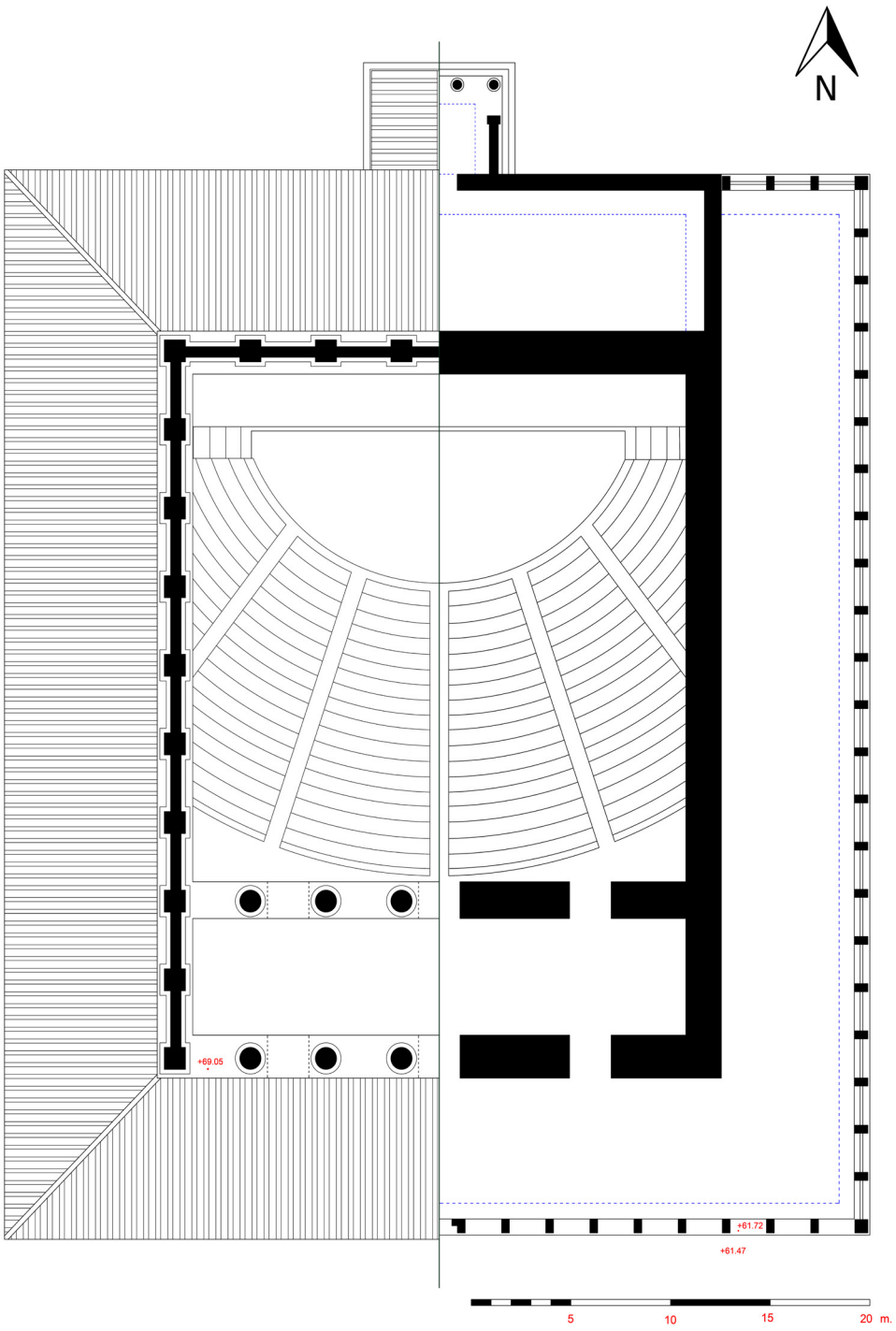

Εικ. 18. Κάτοψη του Ωδείου σε δύο στάθμες (εξώστης και όροφος) σχ. Λ. Τσατσαρώνη.

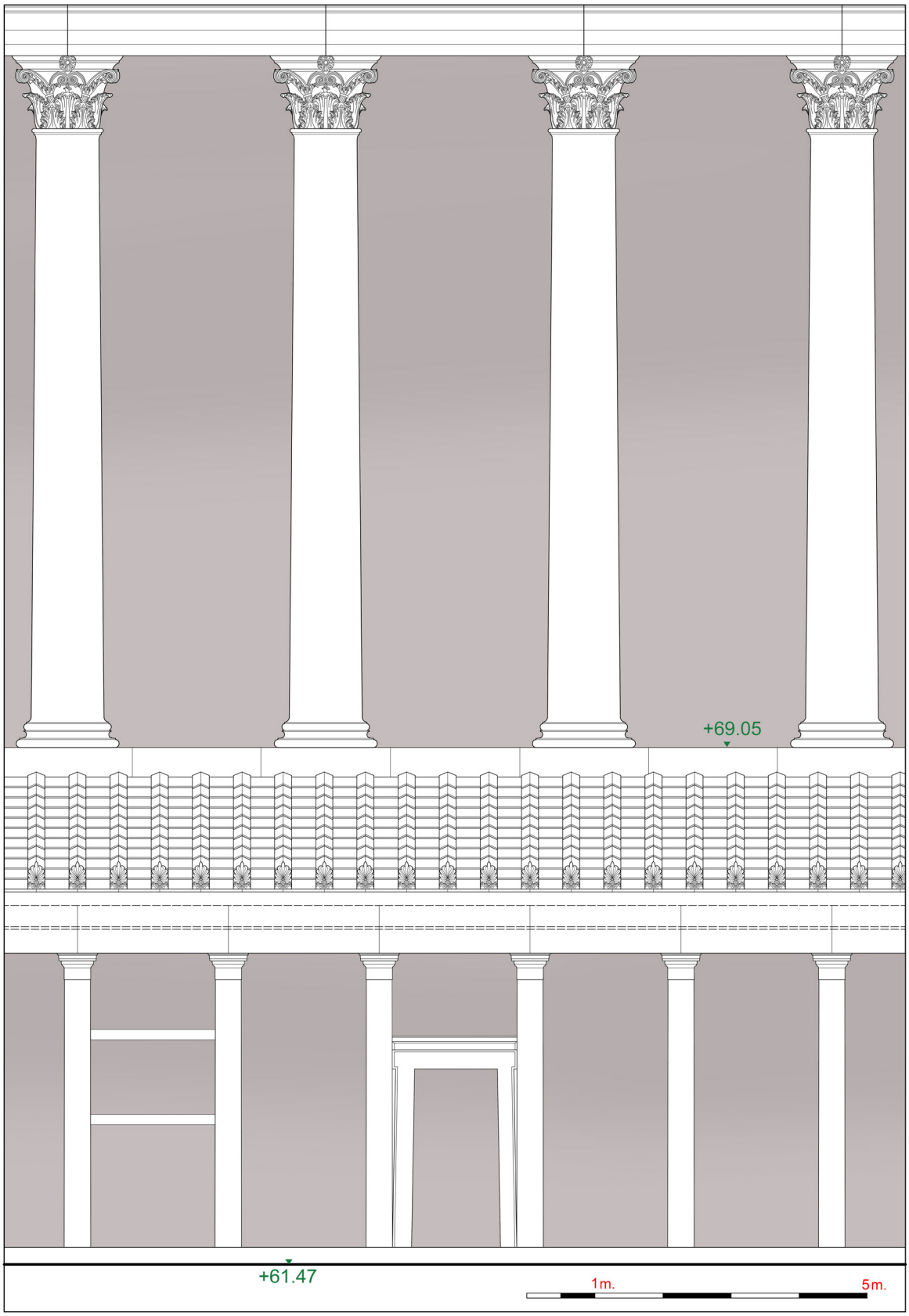

Εικ. 19. Όψη νότιας πλευράς στο σημείο της εισόδου (σχ. Λ. Τσατσαρώνη)

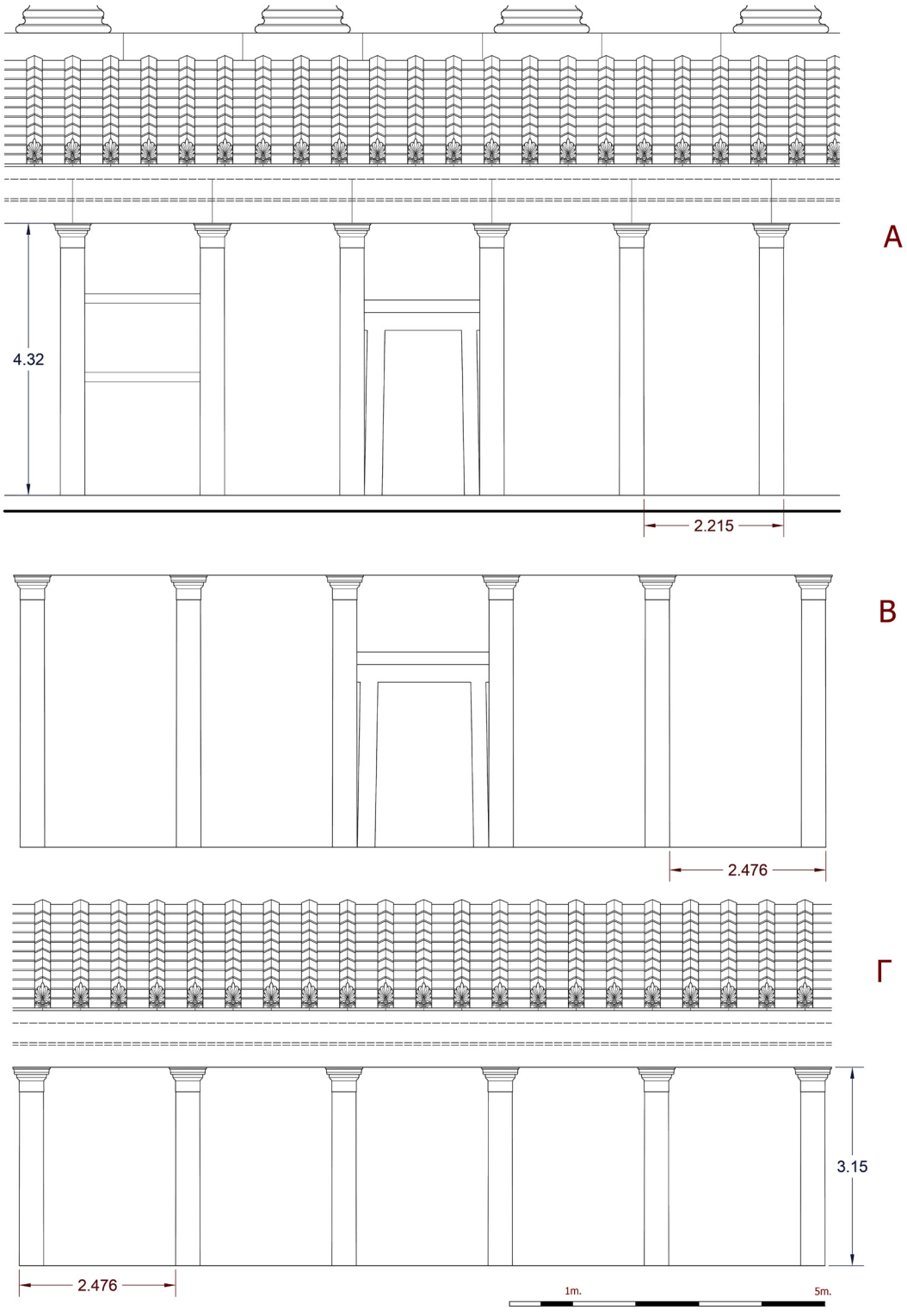

20. Α) Η νότια πεσσοστοιχία με το θύρωμα και 20 πεσσούς, Β) Η νότια πεσσοστοιχία με το θύρωμα και 18 πεσσούς, σύμφωνα με τον Τραυλό, Γ) Η νότια πεσσοστοιχία, σύμφωνα με τον Τραυλό (ύψος και μεταξόνιο). Σχ. Λ. Τσατσαρώνη.

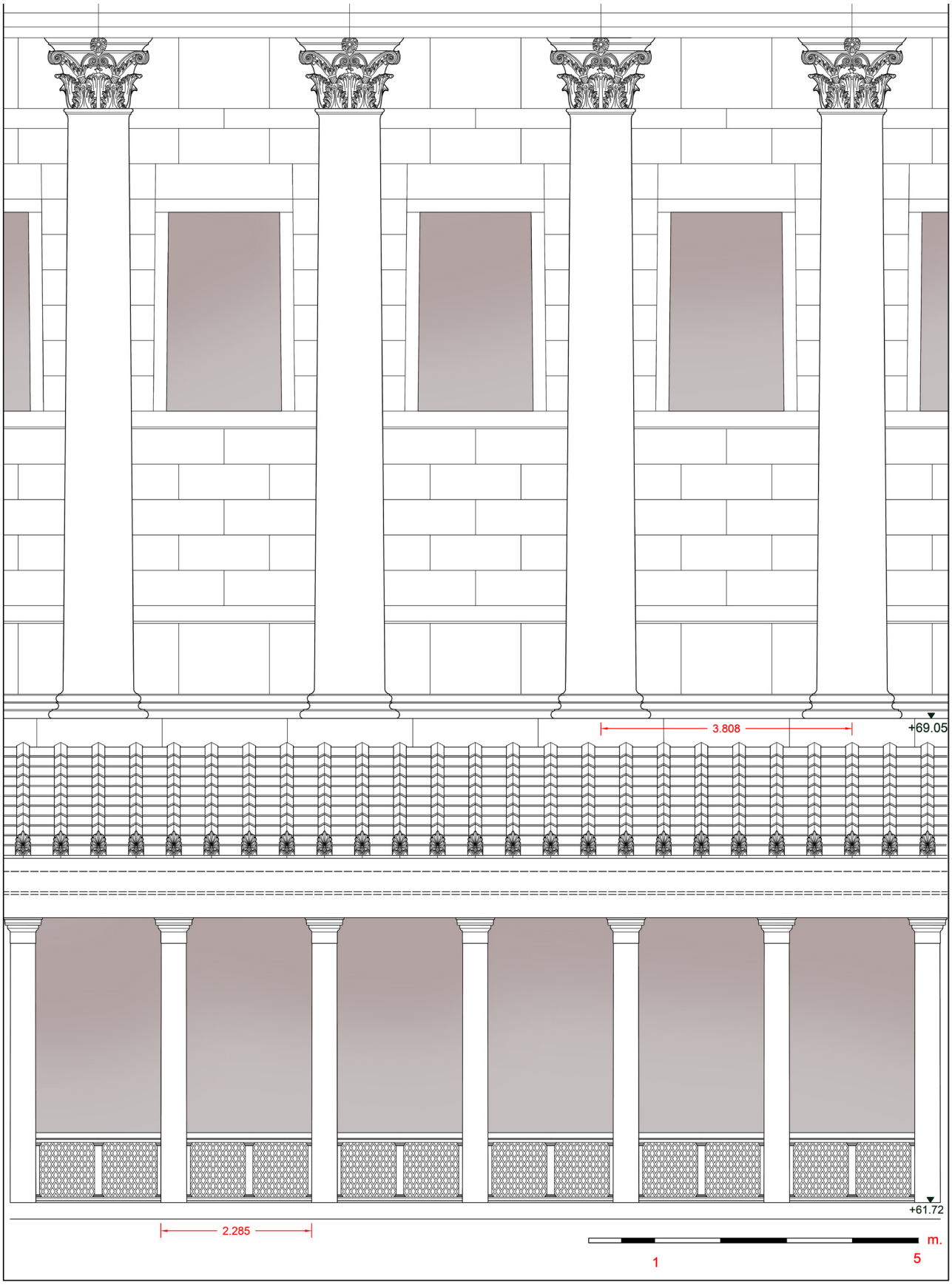

Εικ. 21. Όψη τμήματος της ανατολικής πλευράς (σχ. Λ. Τσατσαρώνη)

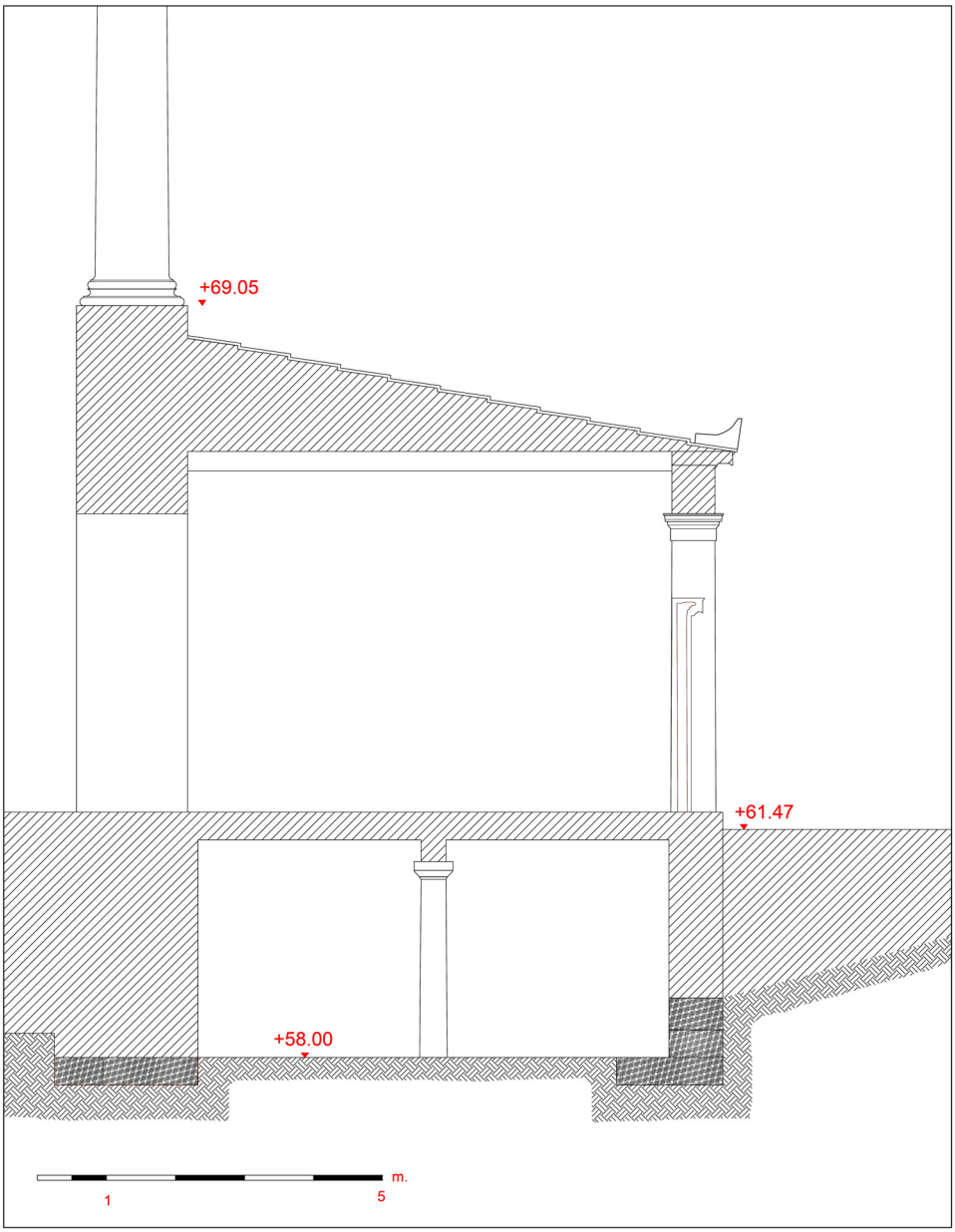

Εικ. 22. Τομή της νότιας πλευράς με το θύρωμα (σχ. Λ. Τσατσαρώνη)

που δίνει ο Βιτρούβιος για τα δωρικά και τα αττικά θυρώματα (46% του ύψους),[48] ενώ με τους 18 πεσσούς στην αποκατάσταση του Τραυλού το πλάτος του φτάνει στο 60% του ύψους. Άλλωστε, παραδείγματα θυρών σε τοιχογραφίες της Καμπανίας, αλλά και πραγματικές θύρες σε επαύλεις, δείχνουν ανοίγματα υψηλότερων αναλογιών από αυτά που προκύπτουν στην αποκατάσταση του Τραυλού.[49]

48 Βιτρούβιος, *De architectura* 4.6.1 και 4.6.6, όπου τα αττικά θυρώματα ταυτίζονται με τα δωρικά, με μικρές διαφοροποιήσεις, που δεν αφορούν στις αναλογίες τους, βλ. και Ulrich 2007, 198–200.

49 Ulrich 2007, 200–1, εικ. 9.20, ο οποίος συγκρίνοντας τις αναλογίες αρκετών θυρών από την Πομπηία, το Ηράκλειο και την Ολοντίδα, καταλήγει στο ότι οι πραγματικές θύρες τείνουν να έχουν υψηλότερες αναλογίες από αυτές που προτείνει ο Βιτρούβιος και όχι χαμηλότερες.

Στις μακρές πλευρές υιοθετείται ο αριθμός των 23 πεσσών με μεταξόνιο 2,285 μ., το οποίο αντιστοιχεί περίπου στο ½ του ύψους του πεσσού. Κριτήριο για την επιλογή αυτή αρχικά αποτέλεσε το πλάτος των σωζόμενων κεραμίδων,[50] οι οποίες έτσι διευθετούνται ανά τέσσερεις σε κάθε μεταξόνιο. Με την εκπόνηση του σχεδίου διαπιστώνεται ότι ο συγκεκριμένος ρυθμός των πεσσών βρίσκεται σε αντιστοιχία με τους πεσσούς του μεγάλου ρυθμού, με τον οποίο παρατίθεται στην όψη του κτηρίου (**Εικ. 21**). Αναλυτικά, με μεταξόνιο 3,808 μ. οι κορινθιακοί πεσσοί διευθετούνται πιο ρυθμικά στην κάτοψη του κτηρίου, καθώς έτσι 3 μεταξόνια του μεγάλου ρυθμού αντιστοιχούν σε 5 μεταξόνια του μικρού και συνολικά, τα 9 μεταξόνια του κυρίως Ωδείου αντιστοιχούν σε 15 μεταξόνια του εξώστη. Ταυτόχρονα, η σύνθεση αποκτά τέλεια συμμετρία, με τον αξονικό πεσσό του εξώστη να αντιστοιχεί στο μέσον του κεντρικού μεταξονίου του μεγάλου ρυθμού.

Το ύψος των σωζόμενων πεσσών επηρεάζει όχι τόσο ποσοτικά, όσο ποιοτικά το συνολικό ύψος του Ωδείου (**Εικ. 22**). Συγκεκριμένα, οι πεσσοί των 4,30 μέτρων πάνω σε υποθετικό στυλοβάτη ύψους 0,25 μ., με κλίση στέγης 12 μοιρών, όπως στη στοά του Αττάλου, και με το ύψος του σωζόμενου στυλοβάτη του κορινθιακού ρυθμού στα 0,43 μ., ανεβάζει τη στάθμη του τελευταίου στο απόλυτο υψόμετρο +69,05 μ. Η ίδια στάθμη παρατηρείται επίσης στον στυλοβάτη του Ηφαιστείου,[51] στον όροφο της στοάς του Αττάλου,[52] καθώς και στο σύγχρονο με το Ωδείο πρόπυλο της Αθηνάς Αρχηγέτιδος.[53] Φαίνεται επίσης ότι με την ανύψωση του στυλοβάτη του κυρίως ρυθμού σε αυτό το ανώτερο νοητό υψομετρικό επίπεδο δόμησης, και με τη χρήση του κορινθιακού ρυθμού, που έφτανε τα 12,50 περίπου μέτρα, ο αρχιτέκτονας πέτυχε να κατασκευάσει το ψηλότερο οικοδόμημα που υπήρχε μέχρι τότε τουλάχιστον στο δυτικό τμήμα της Αθήνας.[54]

ΣΥΝΟΨΗ - ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η χρονολόγηση αρχικά με βάση το κυμάτιο του πεσσόκρανου στην εποχή του Αυγούστου μοιάζει να συμφωνεί και με τα υπόλοιπα στοιχεία των πεσσών. Ειδικότερα, η ίδια ποιότητα πεντελικού μαρμάρου και οι ελληνικού τύπου λύκοι χρησιμοποιήθηκαν σε κτήρια της ίδιας εποχής, ενώ η κατεργασία και οι αναλογίες των πεσσών παραπέμπουν στην αθηναϊκή αρχιτεκτονική του τέλους του 5ου αιώνα, που αποτέλεσε το πρότυπο της εποχής. Επιπλέον, τα πρόσθετα ελλείποντα στοιχεία των πεσσών, το θύρωμα και οι δοκοί, βρίσκουν παράλληλα στην ρωμαϊκή τέχνη του πρώτου προχριστιανικού αιώνα.

Το Ωδείο του Αγρίππα έχει κατασκευαστεί από το ίδιο υλικό, ενώ τεκμηριώνεται η χρήση ελληνικού τύπου λύκων σε αυτό.[55] Το μέγεθος των πεσσών διευθετείται στο σωζόμενο θεμέλιο του εξώστη, πλάτους 0,78 μ., ενώ το ύψος τους συνεπάγεται την εξίσωση του άνω ορόφου με άλλες αρχιτεκτονικές κατασκευές στην περιοχή στο υψόμετρο των +69 μέτρων. Το ύψος επίσης των 4,50 σχεδόν μέτρων εξυπηρετεί τη διαμόρφωση ισόγειας παρόδιας στοάς στη

50 Thompson 1950, 50, εικ. 6, πρόκειται για πήλινες κεραμίδες πλάτους 0,56 μ.

51 Dinsmoor 1941, εικ. 1, σχέδιο του Τραυλού με την ένδειξη της στάθμης του στυλοβάτη (+69,038 μ.).

52 Travlos 1971, 508, εικ. 638, στάθμη ορόφου +68,85 μ.

53 Travlos 1971, 31, εικ. 39, στάθμη στον στυλοβάτη του Προπύλου +69,85 μ.

54 Στην εποχή του Αυγούστου οι αρχιτέκτονες στη Ρώμη έδιναν ιδιαίτερη έμφαση στη διάσταση του ύψους με την χρήση κορινθιακού ρυθμού και υψηλών ποδίων στα λατρευτικά οικοδομήματα. Σκοπός τους ήταν να ξεπεράσουν τα προγενέστερα κτίσματα σε ένα αστικό περιβάλλον με περιορισμένη έκταση δόμησης, βλ. Favro 1996, 148–51.

55 Thompson 1950, 83 (για την περιγραφή του υλικού) και εικ. 5 (με απεικόνιση του ελληνικού λύκου σε γείσο του μεγάλου ρυθμού).

νότια πλευρά, που δεν θα μπορούσε να έχει στύλους μικρού ύψους.[56] Σε μία παρόδια στοά θα μπορούσαν να είναι αναρτημένα όπλα, ίσως λάφυρα του στρατηγού Αγρίππα, αν οι δοκοί εξυπηρετούσαν τέτοιο σκοπό.

Τα πρόσθετα στοιχεία των πεσσών, το θύρωμα και οι δοκοί, παραπέμπουν σε συμφραζόμενα σκηνογραφικού χαρακτήρα. Στοιχεία προσόψεων των ελληνιστικών θεάτρων χρησιμοποιήθηκαν από μέλη της ανώτερης ρωμαϊκής τάξης στις τοιχογραφίες των ιδιωτικών τους επαύλεων ως «σκηνογραφικά» στοιχεία, που συνόδευαν την κοινωνική τους προβολή. Τα ίδια στοιχεία πρέπει να χρησιμοποιήθηκαν από τον αρχιτέκτονα του Ωδείου, το οποίο εξάλλου σύμφωνα με τους μελετητές, χτίστηκε στον χώρο που καταλάμβανε η αρχαία ορχήστρα της Αγοράς.[57] Έτσι, κατασκευάστηκε ένα κτήριο που αντικατέστησε τον παλαιότερο υπαίθριο θεατρικό χώρο με έναν στεγασμένο και το οποίο εξωτερικά παρέπεμπε σε σκηνικό οικοδόμημα. Χαρακτηριστική είναι η ομοιότητα των τριών όψεων του Ωδείου με τις ελληνιστικές σκηνές και εντυπωσιακή η ομοιότητά του με το σκηνικό οικοδόμημα της Δήλου. Αυτή ενδεχομένως να μην είναι τυχαία, δεδομένης της σχέσης που είχαν με το νησί τόσο οι Αθηναίοι, όσο και οι Ρωμαίοι την εποχή αυτή.[58] Αν λοιπόν στο παραπάνω πλαίσιο εγγράφεται η εξωτερική μορφή του Ωδείου, τότε το σχέδιό του νοηματοδοτούνταν μόνο στην Αγορά της Αθήνας, πράγμα που θα μπορούσε να δικαιολογήσει τη μη επανάληψη του σχεδίου στα μεταγενέστερα ρωμαϊκά ωδεία.

56 Για παράδειγμα, οι αμφικιονίσκοι του ορόφου στη στοά του Αττάλου είναι ένα μέτρο χαμηλότεροι (βλ. Travlos 1971, 513, εικ. 645).

57 Thompson 1950, 94–5, η αρχαία Ορχήστρα αξιοποίησε την ανωφέρεια στο σημείο, όπου τον 2ο αιώνα π.Χ χτίστηκε η Μέση στοά, ως μέρος για τους θεατές. Η ύπαρξη της Ορχήστρας διατήρησε το σημείο ελεύθερο από κτίσματα μέχρι τότε.

58 Bruneau και Ducat 2010, 42–4, οι Αθηναίοι κυριαρχούσαν στο νησί από το 167 έως το 69 π.Χ. Με την ατέλεια που παραχωρήθηκε από τη ρωμαϊκή Σύγκλητο στο λιμάνι της, πολλοί Αθηναίοι αποίκησαν εκεί για να απασχοληθούν στο εμπόριο. Για τον ίδιο λόγο στο νησί κατοικούσαν και πολλοί Ιταλοί. Μετά την κατάληψη της Δήλου από τον στρατό του Μυθριδάτη, το 88 π.Χ, ο Σύλλας επανέφερε την αθηναϊκή διοίκηση στο νησί, όμως το 69 π.Χ λεηλατήθηκε από πειρατές. Μετά τη λεηλασία αυτή η εικόνα για την κατάσταση του σκηνικού οικοδομήματος δεν είναι σαφής. Το θέατρο δεν συμπεριλήφθηκε στο τείχος του Τριαρίου και ορισμένα αρχιτεκτονικά μέλη του απορρίφθηκαν στη δεξαμενή ή επαναχρησιμοποιήθηκαν σε άλλες κατασκευές, βλ. Fraisse και Moretti 2007, 244–8.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Κουμανούδης, Σ.Α. 1885. «Περί των πεπραγμένων της Εταιρείας διά το έτος 1885». *Prakt* 40:13–24.

Κωνσταντίνου, Φ., Α. Τσίργιαλου και Χ. Δεπόλλα, επιμ. 2009. Αθήνα : *Μεταμορφώσεις του αστικού τοπίου. Από τη νεοελληνική ιστορική συλλογή Κωνσταντίνου Τρίπου*. Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη.

Μικεδάκη, Μ. 2004–2005. «Η σημασία της θύρας του σκηνικού οικοδομήματος στο αρχαίο δράμα». Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, τόμ. 36: 185–200.

Μικεδάκη, Μ. 2015. «Παρατηρήσεις σχετικά με τον όρο θυρώματα του αρχαίου ελληνικού θεάτρου». Στο *Το αρχαίο ελληνικό θέατρο και η πρόσληψή του. Πρακτικά του Δ' Πανελλήνιου Θεατρολογικού Συνεδρίου*, Πάτρα, 26-29 Μαΐου 2011, επιμ. Κ. Κυριάκος, 55–70. Πάτρα: Πανεπιστήμιο Πατρών, Τμήμα Θεατρικών Σπουδών.

Μπολέτης, Κ. 2012. «Το χορηγικό μνημείο του Θρασύλλου στην νότια κλιτύ της Ακροπόλεως». Διδ. διατρ., Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.

Adams, A. 1989. «The Arch of Hadrian at Athens». Στο *The Greek renaissance in the Roman Empire: papers from the Tenth British Museum Classical Colloquium*, επιμ. S. Walker και A. Cameron, 10–5. London: University of London, Institute of Classical Studies.

Bieber, M. 1961. *The History of the Greek and Roman Theater*. Princeton, N.J.: Princeton University Press και London: Oxford University Press.

Bruneau, Ph., και J. Ducat. 2010. *Οδηγός της Δήλου.* 4η έκδ. Μτφ. Ε. Δημητρακοπούλου και Π. Καρβώνης. Επιμ. Α. Αργύρη. Αθήνα: École francaise d'Athènes.

Charles-Picard, G. 1957. *Les trophées romains: contribution à l'histoire de la religion et de l'art triomphal de Rome*. Bibliothèque des écoles françaises d'Athènes et de Rome 187. Paris: E. de Boccard.

Clarke, J.R. 2005. «Augustan domestic interiors: Propaganda or fashion?». Στο *The Cambridge Companion to the Age of Augustus*, επιμ. K. Galinsky, 264–80. New York: Cambridge University Press.

Courbot-Dewerdt, C. 2009. «Feeling Like Home: Romanised Rural Landscape from a Gallo-Roman Point of View». Στο *TRAC 2008: Proceedings of the Eighteenth Annual Theoretical Roman Archaeology Conference*, επιμ. M. Driessen, S. Heeren, J. Hendriks, F. Kemmers, και R. Visser, 13–24. Oxford: Oxbow Books.

Dinsmoor, W.B. 1941. *Observations on the Hephaisteion*. Hesperia Supplement 5. Baltimore: American School of Classical Studies at Athens.

Favro, D.G. 1996. *The Urban Image of Augustan Rome*. New York: Cambridge University Press.

Fragaki, H. 2003. «Représentations architecturales de la peinture pompéienne. Evolution de la pensée archéologique». *Mélanges de l'école française de Rome* 115(1): 231-294.

Fraisse, Ph., και J.-C. Moretti. 2007. *Le théâtre. Délos* 42. Athènes: École française d'Athènes.

Ginouvès, R. 1992. *Dictionnaire méthodique de l'architecture grecque et romaine.* Τόμος 2, *Eléments constructifs : supports, couvertures, aménagements intérieurs*. Roma: Publications de l'École française de Rome.

Ling, R. 1991. *Roman Painting*. Cambridge, New York: Cambridge University Press.

Moretti, J.-C. 2014. «The evolution of theatre architecture outside Athens in the fourth century». Στο *Greek theatre in the fourth century B.C.*, επιμ. E. Csapo, H.R. Goette, J.R. Green και P. Wilson, 107–37. Berlin, Boston: De Gruyter.

Pappalardo, U. 2009. *The Splendor of Roman Wall Painting*. Los Angeles: J. Paul Getty Museum.

Roddaz, J.-M. 1984. *Marcus Agrippa*. Rome: École française de Rome.

Shoe, L.T. 1936. *Profiles of Greek mouldings*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

Stuart, J., και N. Revett. 1980. *The antiquities of Athens*. 3 Τόμοι. New York: Arno Press.

Thompson, H.A. 1950. «The Odeion in the Athenian Agora». *Hesperia* 19(2): 31–141.

Travlos, J. 1971. *Pictorial Dictionary of Ancient Athens*. London: Thames and Hudson.

Ulrich, R.B. 2007. *Roman Woodworking*. New Haven, London: Yale University Press.

Willers, D. 1990. *Hadrians panhellenisches Programm: archäologische Beiträge zur Neugestaltung Athens durch Hadrian*. AntK Supplement 16. Basel: Vereinigung der Freunde Antiker Kunst.

Zarmakoupi, M. 2011. «Porticus and cryptoporticus in luxury villa architecture». Στο *Art, industry and infrastructure in Roman Pompeii,* επιμ. E. Poehler, M. Flohr και K. Cole, 50–61. Oxford: Oxbow Books.

Μαρμάρινα και άλλα λίθινα αγγεία από τη Σπάρτη

Ειρήνη Πουπάκη

Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας
ipoupaki@culture.gr

ABSTRACT

This paper presents the fragments of unpublished marble vases from Laconia, dated from the Archaic to the Byzantine period, which were probably used as household, craft and ritual utensils. Several fragments studied belong to perirrhanteria and louteria, whereas a few fragments are associated with the preparation of the ritual sacrifices (kana, chernives etc.) or they were ritual vessels of the early Christian cult (perirrhanteria, phialae, chernives). Vases of everyday use have been studied, like mortars and holmoi, as well as household vessels, such as a podanipter. Most of the vases are carved in local marbles and limestones, but there are also some made of Parian marble, as well as several coarse vases for heavy duty carved in volcanic and plutonic rocks of unknown origin.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Από την πληθώρα των ευρημάτων που φυλάσσονται στο Μουσείο της Σπάρτης και στις αποθήκες της Εφορείας Αρχαιοτήτων Λακωνίας (πρώην Ε' Ε.Π.Κ.Α. και 5η Ε.Β.Α.), πολλά είναι τα λίθινα αγγεία και σκεύη, που ήρθαν στο φως κατά τις αρχαιολογικές έρευνες του προηγούμενου αιώνα αλλά και από τις σωστικές ανασκαφές των τελευταίων δεκαετιών. Τα λατομεία διαφόρων ειδών μαρμάρων και ασβεστόλιθων, που λειτούργησαν κατά την αρχαιότητα στην ύπαιθρο της Λακεδαίμονος και που διερευνήθηκαν συστηματικά τα τελευταία χρόνια, αποτέλεσαν τη βασική προϋπόθεση για την ανάπτυξη τοπικών εργαστηρίων λιθοξοΐας.

Η λιθοτεχνία υπήρξε από την προϊστορική εποχή ένας σημαντικός τομέας προόδου των πρώτων κατοίκων της Λακωνικής.[1] Η διάνοιξη λατομείων για την εκμετάλλευση των πολύχρωμων λίθων όχι μόνο για αρχιτεκτονική χρήση (π.χ. ο κροκαλοπαγής λίθος από τις Αμύκλες[2]), αλλά και για τη λάξευση γλυπτών και αγγείων[3] ανάγεται στην προϊστορική εποχή. Κατά το διάστημα 1700-1400 π.Χ.[4] για τη λάξευση αγγείων χρησιμοποιήθηκε ευρέως ο πρασινωπός κροκεάτης λίθος (*lapis lacedaemonius*), που εξορύχτηκε κοντά στις Κροκεές στα νότια της Σπάρτης,[5] αλλά και ο ερυθρός *ταινάριος λίθος* (*rosso antico*), που λατομήθηκε σε πολλές θέσεις

1 Ντάρλας 2018· Ελεφάντη-Παναγοπούλου 2018 (με παλαιότερη βιβλιογραφία).
2 Κοκκορού Αλευρά κ.ά. 2014, 181 αρ. 663 (με βιβλιογραφία).
3 Warren 1969, 126, 132-3· Devetzi 2000, 129 πίν. 33α· 2008, 460 εικ. 6α.
4 Hood 2008, 182-3· Sakellarakis 1976, 180-1.
5 Διαμαντή 2008· Κοκκορού Αλευρά κ.ά. 2014, 182-3 αρ. 668 (με βιβλιογραφία).

του ακρωτήριου Ταίναρου.[6] Μάλιστα στο εργαστήριο γύψινων αγγείων του ανακτόρου της Κνωσού[7] και στο ιερό κορυφής των Κυθήρων[8] βρέθηκαν ακατέργαστοι όγκοι κροκεάτη που προορίζονταν για λάξευση τεχνέργων. Οι λακωνικοί έγχρωμοι λίθοι χρησιμοποιήθηκαν για τη λάξευση αγγείων και κατά τη μυκηναϊκή περίοδο, όπως αποδεικνύουν τα περίφημα αγγεία των Μυκηνών, της Ασίνης, του Βαφειού και άλλων θέσεων.[9] Στο εσωτερικό οικίας, άλλωστε, στις Μυκήνες βρέθηκε και όγκος κροκεάτη λίθου που προοριζόταν για λάξευση.[10] Βέβαια οι σύγχρονες αρχαιομετρικές μέθοδοι, κατά καιρούς, ανατρέπουν τα παλιότερα συμπεράσματα για τη χρήση των χρωματιστών λίθων της Λακωνίας (π.χ. μινωϊκά αγγεία που είχαν θεωρηθεί ότι είναι από *rosso antico* τελικά αποδείχθηκε ότι ήταν από άλλους λίθους[11]), ωστόσο παραμένει γεγονός αδιαμφισβήτητο η γενικευμένη χρήση τους κατά την προϊστορική εποχή.

Κατά τους επόμενους αιώνες η λακωνική γλυπτική (ολόγλυφη πλαστική και ανάγλυφα) θα αποτελέσει έναν σημαντικό τομέα παραγωγής των ντόπιων εργαστηρίων και για τον λόγο αυτό έχει απασχολήσει πολλούς ερευνητές (Ά. Δεληβορριά,[12] Γ. Κοκκορού-Αλευρά,[13] Ό. Παλαγγιά,[14] M. Herfort-Koch,[15] Χρ. Χρήστου,[16] Μ. Ανδρόνικο[17] και Ζ. Μπόνια[18]) έως τώρα. Το λευκό μάρμαρο υψηλής ποιότητας[19] εξορύχθηκε σε μικρή κλίμακα σε μερικά λατομεία από την Αρχαϊκή εποχή. Κατάλληλο μάρμαρο για τη γλυπτική πάντως λατομήθηκε στα Χρύσαφα,[20] στο Μαρμάρι του Ταινάρου, που απέδωσε υλικό για τα γλυπτά του Επικούρειου Απόλλωνα στις Βάσσες της Φιγαλείας,[21] αλλά και στη Χαρούδα Οιτύλου, με το οποίο λαξεύτηκαν αρχιτεκτονικά μέλη και γλυπτά της ύστερης αρχαϊκής και πρώιμης κλασικής περιόδου του Μουσείου της Σπάρτης.[22]

Η πρόσφατη έρευνα έδωσε έμφαση στη χρήση και άλλων ευτελέστερων λίθων (ασβεστόλιθων[23] και ιζηματογενών πετρωμάτων, όπως ο ψαμμίτης[24]) στην αρχιτεκτονική της Λακωνικής.[25]

Το γκρίζο μάρμαρο του Ταϋγέτου αποτέλεσε αγαπημένο υλικό των τοπικών εργαστηρίων γλυπτικής ήδη από τους αρχαϊκούς χρόνους. Με βάση τις αρχαιομετρικές έρευνες,[26] γνωρίζουμε ότι τα λατομεία του Ταϋγέτου (της Γυναίκας[27] και στα Καλύβια Σοχά[28]), προσέφεραν το

---

6 Στα Δημαρίστικα, στην Κοκκινογειά και στη Μακριά Μούντα της Μάνης: Κοκκορού Αλευρά κ.ά. 2014, 187 αρ. 682-3, 699 (με βιβλιογραφία).
7 Evans 1930, 268-70· Warren 1967.
8 Sakellarakis 1996, 90 εικ. 24c.
9 Waterhouse και Hope-Simpson 1961, 106-7 υποσ. 44-7, 121· Warren 1969, 132-3.
10 Wace 1955, 182.
11 Tykot κ.ά. 2002, 385-6.
12 Δεληβορριάς 1969· 1992· 1993· 2009.
13 Kokkorou-Alewras 1986· 2002· 2006α· 2006β· 2010· 2011· 2012.
14 Palagia 1989· 1993· 1994· 2001· Palagia και Coulson 1993.
15 Herfort-Koch 1986.
16 Χρήστου 1955.
17 Ανδρόνικος 1956.
18 Μπόνιας 1993.
19 Πουπάκη 2006, 90 υποσ. 4 (με βιβλιογραφία).
20 Κοκκορού Αλευρά κ.ά. 2014, 189-90 αρ. 692 (με βιβλιογραφία).
21 Κοκκορού Αλευρά κ.ά. 2014, 190-1 αρ. 695 (με βιβλιογραφία).
22 Τσούλη 2010, 566 υποσ. 283.
23 Κοκκορού Αλευρά κ.ά. 2014, αρ. 666, 670-1, 674-5, 679, 680-5.
24 Κοκκορού Αλευρά κ.ά. 2014, αρ. 661-2, 664-5, 667, 669, 672, 676-7, 680, 688-90, 693 (με σχετική βιβλιογραφία).
25 Δουλφής 2019.
26 Carter και Whitney 1988.
27 Κοκκορού Αλευρά κ.ά. 2014, 192-3 αρ. 700 (με βιβλιογραφία).
28 Κοκκορού Αλευρά κ.ά. 2014, 193 αρ. 701 (με βιβλιογραφία).

μάρμαρο για τα πιο γνωστά λακωνικά έργα, τα περιρραντήρια που στηρίζονταν σε κεφαλές κορών και ήταν περιζήτητα και στα ιερά άλλων περιοχών εκτός της σπαρτιατικής επικράτειας[29] (π.χ. στο Ιερό του Ποσειδώνα στα Ίσθμια[30]). Εξάλλου, το μάρμαρο αυτό επιλέχθηκε και για αρχιτεκτονική χρήση, όπως υποδηλώνουν ημίεργα μέλη στο λατομείο στο Πλατυβούνι,[31] αλλά και για επιτύμβια και αναθηματικά ανάγλυφα, καθώς και για σαρκοφάγους, προϊόντα με μικρή διασπορά και εκτός της Λακωνικής.[32] Στο ίδιο μάρμαρο λαξεύονταν μεγάλα αγγεία σαν όλμοι, που όμως χρησιμοποιούνταν και ως τεφροδόχα,[33] όπως το ημίεργο σκεύος με **αρ. 18**, αλλά και σκεύη διαφορετικών τύπων. Στο αρχαίο λατομείο στο Πλατυβούνι βρέθηκε τετράπλευρος όγκος ημιλαξευμένος που θα γινόταν τετράωτο αγγείο,[34] όπως και τα σκεύη με **αρ. 23-4, 26**. Ένα ημιτελές μικρότερο, όμως, τετράωτο σκεύος του τύπου αυτού είναι το υπ. **αρ. 17**, ενώ μία λαβή από ένα όμοιο ημίεργο σκεύος εντοπίσαμε και στο Μουσείο της Σπάρτης.

Τα χρωματιστά μάρμαρα της Λακωνικής, το ταινάριο μάρμαρο και ο κροκεάτης λίθος, που ήταν αγαπητά στην λάξευση αγγείων κατά τους προϊστορικούς χρόνους, μετά από μία μακρά περίοδο απουσίας τους από τη λιθογλυπτική αγγείων, επανακάμπτουν στο τέλος των ελληνιστικών χρόνων και χρησιμοποιούνται σποραδικά.[35] Για τη λειτουργία των υπολοίπων λατομείων της Λακωνικής κατά τη ρωμαϊκή εποχή, οι πληροφορίες που έχουμε είναι επίσης αποσπασματικές. Τα λατομεία του Ταϋγέτου δεν είναι από τα πλέον γνωστά αυτοκρατορικά λατομεία. Πράγματι, η σχετική αναφορά του Στράβωνα (*Γεωγραφικά* VIII 5,7) ότι «επιχειρηματίες (Λάκωνες ή Ρωμαίοι) άνοιξαν νέα λατομεία στον Ταΰγετο» δεν είναι ιδιαίτερα διαφωτιστική. Ιδιαίτερα, τα λατομεία του ερυθρού ταινάριου λίθου δεν γνωρίζουμε, αν υπήχθησαν στην αυτοκρατορική ιδιοκτησία απευθείας ή εάν ορίστηκαν ιδιώτες υπεύθυνοι για τη λειτουργία τους, αν και κατά μία άποψη το δεύτερο είναι πιο πιθανό.[36] Παρά ταύτα, λόγω των ημιτελών έργων μέσα στα αρχαία λατομεία, θεωρούμε ότι νέα λατομεία μαρμάρου στον Ταΰγετο διανοίχθηκαν προφανώς στο πλαίσιο του κρατικού αυτοκρατορικού μονοπωλίου (*ratio marmorum*), προφανώς ακολουθώντας το παράδειγμα των λατομείων χρωματιστών μαρμάρων, δεδομένου ότι τον 1ο αι. μ.Χ., κατά μία άποψη,[37] συστηματοποιήθηκε η εκμετάλλευση του *rosso antico* από τους Ρωμαίους. Η οριστική παύση λειτουργίας αυτών των λατομείων στο Ταίναρο τοποθετείται στην εποχή του Διοκλητιανού.[38] Ανάλογο θα ήταν και το καθεστώς λειτουργίας του λατομείου των Κροκεών, με βάση επιγραφή που έχει βρεθεί στο σημερινό χωριό,[39] το πέτρωμα των οποίων πρέπει να ήταν σε χρήση ως τα όψιμα αυτοκρατορικά χρόνια.[40] Ο λίθος βέβαια απαντά και σε πρώιμα βυζαντινά μνημεία, αλλά μάλλον προέρχεται από ρωμαϊκά μνημεία.[41] Πάντως, το γκρίζο λακωνικό μάρμαρο θα ήταν το φθηνότερο και το ιδανικότερο για τα πιο εμπορικά προϊόντα των τοπικών εργαστηρίων. Αντίθετα, το λευκό μάρμαρο ήταν μάλλον ακριβότερο και πιο δυσεύρετο, γι' αυτό και το επέλεγαν για τα πιο πολυτελή είδη που παρήγαγαν.

---

29 Κοκκορού-Αλευρά κ.ά. 2004, 112 υποσ. 6 (με σχετική βιβλιογραφία).
30 Sturgeon 1987.
31 Κοκκορού-Αλευρά κ.ά. 2004, 125, 130-1 εικ. 6, 14-5.
32 Κοκκορού-Αλευρά κ.ά. 2004, 120 υποσ. 30 (με σχετική βιβλιογραφία).
33 Πουπάκη 2006· 2009.
34 Κοκκορού Αλευρά κ.ά. 2005, 118 εικ. 17.
35 Tod και Wace 1906, 136 αρ. 14b, 28, 31
36 Dodge 1984, 125.
37 Dodge 1984, 70.
38 Dodge 1984, 143.
39 Μόσχου κ.ά. 1998, 271 υποσ. 17, όπου και σχετική βιβλιογραφία.
40 Dodge 1984, 107-8.
41 Dodge 1984, 139-40.

ΠΕΡΙΡΡΑΝΤΗΡΙΑ - ΛΟΥΤΗΡΙΑ

Μεταξύ των μαρμάρινων λακωνικών αγγείων που έχουν προσελκύσει το ενδιαφέρον των ερευνητών από παλαιά είναι τα περιρραντήρια[42]. Έχει διατυπωθεί άλλωστε και η άποψη[43] ότι ο τύπος του αρχαϊκού περιρραντηρίου που στηρίζουν κόρες έχει δωρική προέλευση[44] και ότι κατάγεται από τη Λακωνία.[45] Παρά όμως την διαπιστωμένη διασπορά των λακωνικών περιρραντηρίων σε πολλές περιοχές, η άποψη αυτή έχει πλέον εγκαταλειφθεί[46] και θεωρείται ότι τέτοια περιρραντήρια φιλοτεχνήθηκαν σε διαφορετικά ανεξάρτητα κέντρα-εργαστήρια, που λειτουργούσαν με βάση κοινώς διαδεδομένα πρότυπα[47].

Η βασική χρήση των περιρραντηρίων ήταν η *περίρρανσις* δηλ. η ύγρανση με νερό των χεριών ή του προσώπου στο πλαίσιο μίας συμβολικής χειρονομίας που υπαγορεύεται από συγκεκριμένο τελετουργικό.[48] Από τα περιρραντήρια που μελετήθηκαν κατόπιν σύγκρισής τους με τα δημοσιευμένα παραδείγματα συμπεραίνουμε ότι μόνο δύο (**αρ. 1-2**) ανήκουν τυπολογικά σε αυτά που στηρίζονταν πάνω σε κεφαλές κορών, ιστάμενες επί ή πλαισιωμένες συχνά από λιοντάρια ή άλλα άγρια ζώα. Τα περισσότερα περιρραντήρια και λουτήρια που μελετήθηκαν στηρίζονταν συνήθως πάνω σε κιονίσκους (υποστατά) και η χρονολόγηση των πρωιμοτέρων εξ αυτών ανάγεται στα αρχαϊκά χρόνια ή πρώιμα κλασικά χρόνια (**αρ. 3-5, 8, 20-1**). Περίτεχνα υποστατά περιρραντηρίων έχουν βρεθεί στο ιερό του Απόλλωνα στις Αμύκλες[49] και τη Νεάπολη Βοιών.[50]

Η θέση εύρεσης των σπαραγμάτων των λακωνικών περιρραντηρίων, που περιλαμβάνονται εδώ δεν βοηθά ιδιαίτερα στη σύνδεσή τους με κάποιο συγκεκριμένο μνημείο, δεδομένου ότι εντοπίσθηκαν σε δεύτερη χρήση ή σε αναμοχλευμένα στρώματα. Μοναδική εξαίρεση αποτελεί το τμήμα περιρραντηρίου (**αρ. 21**) από λευκό χονδρόκοκκο κυκλαδικό μάρμαρο από το δωμάτιο του αρχαίου λατομείου της Πλύτρας (αρχ. Ασωπός) με το ανάγλυφο του Ηρακλή, που, αν και επιφανειακό εύρημα, πρέπει να σχετίζεται με τη λατρεία του ημίθεου από τους λατόμους κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους.[51] Στο παρελθόν, βέβαια, έχουν εντοπιστεί θραύσματα περιρραντηρίων σε σημαντικά ιερά της πόλης, με σημαντικότερο το θραύσμα αρχαϊκού περιρραντηρίου με ανάγλυφη κεφαλή Μέδουσας, που είχε βρεθεί στο ιερό της Αρτέμιδος Ορθίας[52] και είναι λαξευμένο σε γκρίζο τοπικό μάρμαρο. Στο ίδιο ιερό έχουν ακόμη εντοπιστεί και θραύσματα από ενεπίγραφα χείλη αναθηματικών περιρραντηρίων.[53]

Το αρχαιότερο αγγείο από όσα μελετήθηκαν (**αρ. 1: εικ. 1-2**) είναι ένα αποσπασματικό σκεύος από ντόπιο φαιό μάρμαρο, που κοσμείται εξωτερικώς με κυματοειδή ανάγλυφη ταινία, σε ανάμνηση κορμού ερπετού και φέρει ελαφρώς εξηρημένη βάση. Από την μέτρηση

---

42 Gardner 1896· Δεληβορριάς 1969· Hamdorf 1974· Kokkorou-Alewras 1986· 2012· Mallwitz 1994· Herrmann 1994· Pimpl 1997.

43 Herrmann 1994, 139, 150-2 πίν. 57-60.

44 Hiesel 1969, 22.

45 Schmidt 1982· Carter και Whitney 1988.

46 Gardner 1896, 278.

47 Hamdorf 1974, 62-4· Kokkorou-Alewras 1986, 81· 2012, 28. Βλ. σχετικά: Πουπάκη 2001-2, 284-8.

48 Γενικά για τη χρήση και τη διάκριση μεταξύ περιρραντηρίων και λουτηρίων: Πουπάκη 2001-2, 281-9 (με σχετική βιβλιογραφία)· Seiffert 2006, 71-9. Για πήλινα περιρραντήρια και λουτήρια: Iozzo 1981, 190-3· 1985, 8-12· 1987, 357-8.

49 Fiechter 1918, 219 εικ. 72. Πρβλ. Κοκκορού-Αλευρά 2006β, 91.

50 Δεληβορριάς 1969, 141 πίν. 138β.

51 Kokkorou-Alevras κ.ά. 2006, 173 υποσ. 22 εικ.17.6.

52 Dawkins 1929, 387-8 αρ. 6 εικ. 147.

53 Woodward 1929, 353-4 αρ. 136-8, 364 αρ. 156.

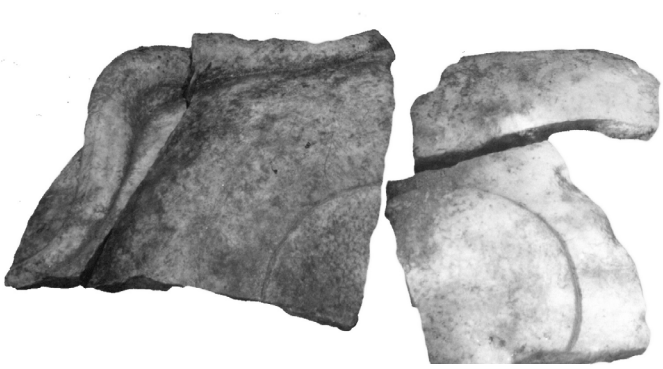

1

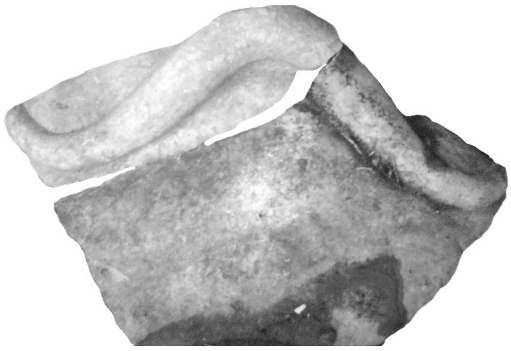

2

3α

3β

Εικ. 1. Συνανήκοντα τμήματα περιρραντηρίου αρ. 1 (φωτ. Ειρ. Πουπάκη) Εικ. 2. Λεπτομέρεια διακόσμησης περιρραντηρίου αρ. 1 (φωτ. Ειρ. Πουπάκη) Εικ. 3α και 3β. Εσωτερική και εξωτερική όψη περιρραντηρίου αρ. 2 (φωτ. Ειρ. Πουπάκη)

της διαμέτρου της ανάγλυφης ταινίας καταλαβαίνει κανείς ότι δεν θα περιέτρεχε όλη την περίμετρο του χείλους, αλλά ότι έσβηνε εκατέρωθεν του ανυψούμενου παχύτερου τμήματος δημιουργώντας λεπτότερες απολήξεις σαν ουρές. Ανάλογο κόσμημα θα υπήρχε και στο υπόλοιπο ήμισυ του αγγείου.[54] Η επιφάνεια της ανάγλυφης ταινίας του περιρραντηρίου είναι συνεχής, όπως αυτή του περιρραντηρίου από την Ολυμπία.[55] Αντίθετα η ανάγλυφη ταινία των περιρραντηρίων όμοιου τύπου από τα Ίσθμια[56] και τη Σάμο[57] διακόπτεται στο υψηλότερο σημείο της από έξαρμα εν είδει τένοντα, που κατά μία άποψη χρησίμευσε στη συμμετρική λάξευση των λαβών.[58] Η χαμηλή βάση του αγγείου της Σπάρτης επέτρεπε την ένθεσή του σε ειδικό επίκρανο, το οποίο έφεραν οι κεφαλές των κορών[59]. Λόγω της στενότερης σχέσης του λακωνικού με το περιρραντήριο της Ολυμπίας[60] θα μπορούσε να χρονολογηθεί στη δεκαετία 630-620 π.Χ.

Το δεύτερο σπάραγμα περιρραντηρίου (**αρ. 2: εικ. 3**), επίσης από τοπικό γκρίζο μάρμαρο, είναι σαφώς μικρότερο από το προηγούμενο. Φέρει οριζόντια ορθογώνια λαβή ενσωματωμένη εξωτερικώς σε κυματοειδή ανάγλυφη ταινία, λεπτότερη και μικρότερη από αυτή του προηγούμενου περιρραντηρίου. Η μορφή της λαβής και η αδρομερώς επεξεργασμένη εξωτερική του επιφάνεια επιτρέπουν τον συσχετισμό του σκεύους με το περιρραντήριο, από νη-

54 Πουπάκη 2001-2, 284-7 (με σχετική βιβλιογραφία).
55 Herrmann 1994, 163-4 σχέδιο 97 πίν. 60.1 (αρ. S40 + S87: μεγάλο περιρραντήριο).
56 Sturgeon 1987, 55.
57 Hiesel 1969, 77-8 εικ. 6.
58 Herrmann 1994, 163.
59 Herrmann 1994, 164 εικ. 97.
60 Herrmann 1994, 169.

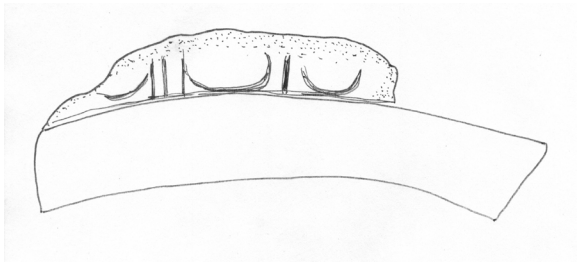
1

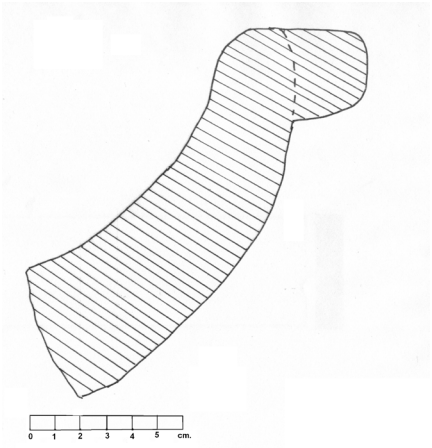

2

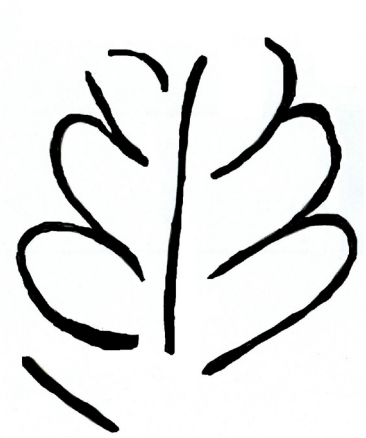
3

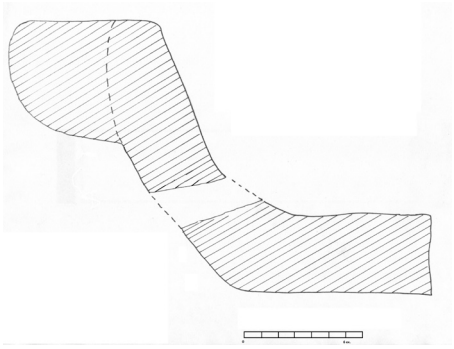
5

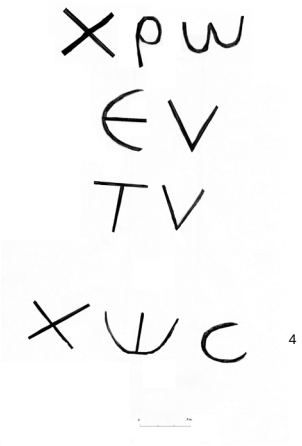

4

Σχ. 1. Σχέδιο αστραγάλου από λαβή περιρραντηρίου αρ. 3 (σχ. Ειρ. Πουπάκη) Σχ. 2. Σχεδιαστική τομή περιρραντηρίου αρ. 3 (σχ. Ειρ. Πουπάκη) Σχ. 3. Σχέδιο διακοσμητικού μοτίβου μίας λαβής περιρραντηρίου αρ. 23 (σχ. Ειρ. Πουπάκη) Σχ. 4. Επιγραφή χαραγμένη στο χείλος του περιρραντηρίου αρ. 23 (σχ. Ειρ. Πουπάκη) Σχ. 5. Σχεδιαστική τομή περιρραντηρίου αρ. 24 (σχ. Ειρ. Πουπάκη)

σιωτικό μάρμαρο, από το ναό του Απόλλωνα στην Κολώνα της Αίγινας, που στερεωνόταν στα κεφάλια κορών[61], όπως και το λακωνικό αγγείο προφανώς, αν και απουσιάζει η βάση από αυτό. Το αγγείο της Αίγινας φέρει λαβή που δεν ενσωματώνεται στην κυματοειδή ανάγλυφη ταινία, όπως στο λακωνικό αγγείο. Η χρονολόγηση του σκεύους της Σπάρτης ίσως να μην απέχει πολύ από αυτή του περιρραντηρίου της Αίγινας, και να τοποθετείται στο τελευταίο τέταρτο του 7ου αι. π.Χ.

Μεταξύ των περιρραντηρίων που μελετήθηκαν συμπεριλαμβάνονται και δύο παραδείγματα με περίτεχνες λαβές, που έφεραν διακόσμηση από ανάγλυφο αστράγαλο. Το περιρραντήριο με **αρ. 3** (**σχ. 1-2**) έφερε τετράγωνο τένοντα -όπως παρατηρείται στα περιρραντήρια της κλασικής περιόδου[62]- που στερεωνόταν σε υποστατό και ήταν τετράωτο με δύο λαβές ακόσμητες και δύο διακοσμημένες με αστράγαλο. Από το άλλο περιρραντήριο (**αρ. 4: εικ. 4**) σώζεται μόνο μία λαβή διακοσμημένη με αστράγαλο και λόγω της ομοιότητάς του με το προηγούμενο σκεύος υποθέτουμε ότι και αυτό στερεωνόταν σε υποστατό. Οι ευρείες διακοσμητικές ζώνες με εναλλασσόμενα ανθέμια και άνθη λωτού ή αστραγάλους απαντούν σε σαμιακά περιρραντήρια του τέλους του 6ου και αρχών του 5ου αι.,[63] ενώ παρόμοια διακόσμηση εντοπί-

61 Kerchner 1996, 87, αρ. 38 εικ. 7 πίν. 21.
62 Π.χ. Robinson 1946, πίν. 219.1· Λυγκούρη-Τόλια 1986.
63 Hiesel 1967, 88-9.

4

5

6

7

Εικ. 4. Λεπτομέρεια λαβής διακοσμημένης με αστράγαλο αρ. 4 (φωτ. Ειρ. Πουπάκη) Εικ. 5. Εξωτερική όψη λουτηρίου αρ. 22 (φωτ. Ειρ. Πουπάκη) Εικ. 6. Εσωτερική όψη περιρραντηρίου αρ. 23 (φωτ. Ειρ. Πουπάκη) Εικ. 7. Εσωτερική όψη περιρραντηρίου αρ. 24 (φωτ. Ειρ. Πουπάκη)

σαμε σε λαβές σκευών από την Κω (από το αρχαϊκό ιερό στο Ψαλίδι,[64] και το ελληνιστικό ιερό της Αλάσαρνας[65]), την Ξάνθο[66] και το Κίτιο Παμπούλα της Κύπρου,[67] που χρονολογούνται από τους αρχαϊκούς έως τους ελληνιστικούς χρόνους.

Μερικά από τα θραύσματα που μελετήθηκαν είναι ακόσμητες λεκάνες, που ίσως χρησίμευσαν ως λουτήρια, τα οποία είχαν την ίδια μορφή με τα περιρραντήρια, αλλά το νερό, που περιείχαν, προοριζόταν για την σωματική υγιεινή και γι' αυτό απαντούν σε οικίες, γυμνάσια ή άλλα δημόσια κτήρια, ενίοτε δε διακοσμούν τα αίθρια οικιών.[68] Πρόσφατα σε ρωμαϊκό λουτρικό συγκρότημα, που διερευνήθηκε στο Γύθειο, βρέθηκε λουτήριο *in situ* στον χώρο του *impluvium*.[69]

Ένα ακόσμητο σκεύος με κυκλικό τένοντα (**αρ. 22: εικ. 5**) για την στερέωσή του στο υποστατό -όπως συνηθίζεται στην ρωμαϊκή εποχή[70]- είναι λαξευμένο σε ερυθρό μάρμαρο Ταινάρου, το μοναδικό σκεύος από αυτό το υλικό που εντοπίσαμε. Το λουτήριο αυτό χρονολογείται στους ρωμαϊκούς χρόνους, περίοδο ακμής των λατομείων ερυθρού μαρμάρου της Μάνης.

64 Πουπάκη 2011β, τόμ. Α': 153 υποσ. 1183, τόμ. Γ': εικ. 500.
65 Πουπάκη 2017, 74, 91 αρ. Κ3.
66 Demargne 1958, 67-8 πίν. XIX.
67 Salles 1993, 337 αρ. 826.
68 Πουπάκη 2001-2, 275-80.
69 Τσούλη 2010, 538 εικ. 73-4.
70 Π.χ. Pinkwart και Stamnitz 1984, 110 αρ. S7 πίν. 18· Πουπάκη 2011β, τόμ. Α': 156 υποσ. 1214.

Παρόμοια αγγεία, *labra*, ρωμαϊκών χρόνων από ερυθρό ταινάριο μάρμαρο μας είναι γνωστά στη βιβλιογραφία,[71] και πρόσφατα ένα παράδειγμα εντοπίστηκε σε σωστική ανασκαφή ρωμαϊκού λουτρικού συγκροτήματος στο Γύθειο, όπως προαναφέρθηκε.[72] Από το μάρμαρο αυτό εντοπίσαμε και μικρότερα σκεύη στην Αρχαιολογική Αποθήκη του Γυθείου (π.χ. ένα ιγδίο βρέθηκε εντοιχισμένο σε νεότερο τοίχο σε ιδιωτικό ακίνητο στο Γύθειο[73]).

Σε χρήση περιρραντηρίου ή λουτηρίου ήταν και μία παρόμοια λεκάνη που έφερε ανάγλυφο δακτύλιο πέριξ του τετράγωνου τένοντα στερέωσης (**αρ. 5**).[74]

Η πρακτική της νίψης των χεριών πριν από την είσοδο στο ναό συνεχίστηκε αδιάλειπτα και στα πρώιμα βυζαντινά χρόνια.[75] Ανάλογα σκεύη με αυτά που ήδη παρουσιάστηκαν ήταν στερεωμένα σε κάποια βάση στο αίθριο ή μπροστά από την είσοδο των χριστιανικών ναών και είναι γνωστά ως περιρραντήρια ή φιάλες.[76] Στα δύο παλαιοχριστιανικά ανοιχτά αγγεία (**αρ. 23-4: εικ. 6-7**) που μελετήσαμε αποδώσαμε αυτή την χρήση. Τα σκεύη αυτά παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον λόγω της εγχάρακτης διακόσμησης των τεταρτοσφαιρικών τους λαβών, που απαντούν και σε άλλα αγγεία αυτού του τύπου της περιόδου από τον 4ο έως τον 6ο μ.Χ. αι. σε πολλές περιοχές (Κωνσταντινούπολη,[77] Θεσσαλονίκη,[78] Κόρινθο[79], Χίο,[80] Σάμο,[81] Λίνδο της Ρόδου,[82] Αλάσαρνα[83] και άλλες θέσεις της Κω,[84] Άσσο,[85] Έφεσο,[86] Σάρδεις,[87] Σάλωνα της Δαλματίας,[88] Παλαιστίνη[89] κ.ά.). Στη βιβλιογραφία, πέρα από δύο πενιχρές αναφορές σε τετράωτα αγγεία του τύπου που εξετάζουμε,[90] δεν υπάρχουν δημοσιευμένα ανάλογα αγγεία από τη Λακωνία.

Το μεγαλύτερο σκεύος (**αρ. 23: εικ. 6**) είναι τρίωτο και με προχοή. Οι δύο λαβές του είναι ακόσμητες, ενώ η τρίτη που βρίσκεται αντωπά από την προχοή φέρει πρωτότυπο φυλλόσχημο εγχάρακτο κόσμημα (**σχ. 3**). Το χείλος του περιρραντηρίου είναι επίπεδο και στα διάκενα μεταξύ των λαβών υπάρχει εγχάρακτη η επιγραφή ΕV - ΤV-ΧϢC-ΧΡϢ (**σχ. 4**). Η χάραξη επιγραφών για την καλή υγεία και τύχη αποτελεί συνήθη πρακτική που επιβίωσε από την αρχαιότητα και απαντά στα χείλη μαρμάρινων,[91] πήλινων[92] ή μεταλλικών σκευών,[93] σε σφραγί-

71 Cavalieri 2000, 427, 434 αρ. 24-6· 2001, 92 αρ. 25-6· Barbagli και Cavalieri 2002, 63 αρ. 25-6 (με σχετική βιβλιογραφία).
72 Αδημοσίευτο: Τσούλη 2010, 539.
73 Αδημοσίευτο. Από οικ. Βωλάκου, Ο.Τ. 27, οδ. Ορέστου και Μ. Ασίας. Διαστ.: διάμ. 0,20 μ., ύψ. 0,11 μ.
74 Πρβλ. Robinson 1930, πίν. 78.6.
75 Πουπάκη 2001-2, 282 υποσ. 62, 67.
76 Πουπάκη 2011Α, 59-61 (με σχετική βιβλιογραφία).
77 Gill 1986, αρ. 103-4, 110, 116.
78 Τζιτζίμπαση 2000, αρ. 5.
79 Davidson 1952, 125 αρ. 827, 829 πίν. 61.827, 829.
80 Balance κ.ά. 1989, 124 αρ. F7 εικ. 49.
81 Hiesel 1967, 95 αρ. 128.
82 Dyggve 1960, 312-3, 523 κ.ε. και εικ. VII, 43, 46.
83 Πουπάκη 2011α, αρ. 17-23, 98· Πουπάκη 2017, αρ. Κ11.
84 Πουπάκη 2011β, τ. Β' 150-3 αρ. Αγ64-7, Αγ212-28.
85 Stupperich 1990, πίν. 11.4.
86 Quatember 2003, πίν. 59 αρ. Μ104, 60 αρ. Μ50.
87 Crawford 1990, εικ. 287-99, 333.
88 Brøndsted 1928, 99-101 εικ. 93.
89 Bliss-Macalister 1902, 202 πίν. 90.
90 Tod και Wace 1906, 168 αρ. 331, 749.
91 Βλ. γενικά Colussa 2000. Π.χ. Niewöhner 2006, 452 αρ. 76· Poupaki (υπό έκδ. β).
92 Π.χ. Yangaki 2009, 247-87.
93 Π.χ. Drandaki 2003· Mundell και Mango κ.ά. 1989.

σματα κοσμημάτων,[94] σε αρχιτεκτονικά μέλη,[95] αναθηματικά μνημεία[96] και μωσαϊκά δάπεδα,[97] κατά την ύστερη Ρωμαϊκή και Παλαιοχριστιανική περίοδο. Ακριβώς η ίδια επιγραφή έχει διασωθεί σε χρυσό έλασμα στο Cabinet des Medailles,[98] ενώ η επιγραφή «εὐτυχῶς χρῶ πάντοτε» έχει χαραχθεί σε χάλκινο διαβήτη του 6ου-7ου αι. μ.Χ. στο Μουσείο Μπενάκη από την Αίγυπτο.[99]

Η επιγραφή «εὐτυχῶς χρῶ» παραπέμπει στον Ορφικό Ύμνο[100] προς τον Μουσαίο: «εὐτυχῶς χρῶ, ἑταῖρε», ο οποίος προτρέπει τους μυημένους να μετέχουν στα τελούμενα Μυστήρια με καλή διάθεση και με την σκέψη καθαρή και προσηλωμένη στην ιερή τελετουργία και στις τελούμενες σπονδές προς τους θεούς: «εὐμενέας ἐλθεῖν κεχαρημένον ἦτορ ἔχοντας τήνδε θυηπολίην ἱερὴν σπονδήν τ' ἐπὶ σεμνήν». Η αναγραφή στίχων ορφικών ύμνων απαντά και σε υστερορρωμαϊκή αλαβάστρινη φιάλη, άγνωστης προέλευσης, με ανάγλυφη διακόσμηση γυμνών ανθρώπινων μορφών γύρω από το κεντρικό μετάλλιο που κοσμείται με αετό.[101]

Το πρώιμο αυτό βυζαντινό περιρραντήριο έχει λαξευτεί σε δωρικό κιονόκρανο, τμήμα από το υποτραχήλιο του οποίου είναι ακόμη ορατό. Σημειώνουμε ότι η λάξευση αρχιτεκτονικών μελών για την μετατροπή τους σε άλλα αντικείμενα είναι δόκιμη στη Λακωνία (π.χ. σε δωρικό κιονόκρανο, του 6ου αι. π.Χ., λαξεύτηκε ηρωϊκό ανάγλυφο, κατά την ύστερη ελληνιστική ή πρώιμη ρωμαϊκή περίοδο[102]).

Το μικρότερο σκεύος του ίδιου τύπου (**αρ. 24: εικ. 7, σχ. 5**) φέρει λαβές διακοσμημένες με ζεύγη καμπύλων γραμμιδίων εκατέρωθεν μίας κατακόρυφης γραμμής. Το μοτίβο είναι γνωστό και από άλλα αγγεία, πρώιμων βυζαντινών χρόνων σε διάφορες παραλλαγές, δηλ. με μονό ζεύγος καμπύλων γραμμιδίων εκατέρωθεν του κάθετου γραμμιδίου[103] ή με διπλό[104] ή και με τριπλό.[105] Το εν λόγω σκεύος φέρει δύο διαμπερείς οπές στα κατώτερα τοιχώματά του προφανώς για την απορροή του περιεχόμενου υγρού. Όμοιου τύπου και μεγέθους σκεύος με το λακωνικό είναι αυτό βρίσκεται στο παρεκκλήσιο της Μεγάλης Βασιλικής στον αρχαιολογικό χώρο του Κάστρου Πυθαγορείου της Σάμου[106] και αυτό από την Παναγία Καθολική της Γαστούνης στο Μουσείο του Πύργου Ηλείας.[107]

Στον ίδιο τύπο με τα λακωνικά έχουν λαξευτεί και τα μαρμάρινα πρώιμα βυζαντινά σκεύη από την Αλάσαρνα της Κω, για τα οποία χρησιμοποιήθηκε προκοννήσιο μάρμαρο και αποδόθηκαν στο εργαστήριο της Βασιλεύουσας με βάση τις πρόσφατες αρχαιομετρικές αναλύσεις.[108] Ωστόσο, παρά την ομοιότητα με τα προαναφερόμενα αγγεία, τα δύο αγγεία στη Λακωνία φαίνεται να ήταν λαξευμένα σε φαιό ή λευκόφαιο μάρμαρο, που ομοιάζει με το μάρμαρο του Ταϋγέτου. Είναι προφανές ότι τα σκεύη που κατασκευάζονταν, ακολουθούσαν το διαδεδομένο ρεπερτόριο της εποχής, το οποίο γρήγορα υιοθετήθηκε από τα τοπικά εργαστήρια.

---

94 Π.χ. Alföldi-Rosenbaum 1994, 81-90.
95 Π.χ. Roueché 2004, αρ. 85· Smith 2007, 230 αρ. B40 εικ. 37.
96 Π.χ. Chaniotis 2008, 221-2 αρ. 1.
97 Mundell και Mango 1995· Yangaki 2009, 257 υποσ. 63.
98 Alföldi-Rosenbaum 1994, 81-90.
99 Φωτόπουλος και Δεληβορριάς 1997, αρ. 350· Chaniotis κ.ά. 1998, αρ. *SEG* 48 2128.
100 Bernabé 2004.
101 Delbrueck και Vollgraff 1934.
102 Κοκκορού-Αλευρά 2011.
103 Π.χ. Πουπάκη 2011β, τ. Β': αρ. Αγ65, Αγ128-9· Τζιτζίμπαση 2000, 24, αρ. 5 εικ. 9-10· Gill 1986, αρ. 103· Stupperich 1990, πίν. 11.4.
104 Π.χ. Πουπάκη 2011β, τ. Α': 61, τ. Γ': εικ. 199.
105 Π.χ. Balance κ.ά. 1989, 124 αρ. F7 εικ. 49.
106 Αδημοσίευτο. βλ. http://odysseus.culture.gr/h/3/gh3562.jsp?obj_id=7798&mm_id=12521
107 Αδημοσίευτο.
108 Tambakopoulos και Maniatis 2017.

Εικ. 8. Αποσπασματική λεκάνη (ποδανιπτήρας;) αρ. 7 (φωτ. Ειρ. Πουπάκη) Εικ. 9. Τμήμα λεκάνης αρ. 6 με υποδοχές συνδέσμων για επιδιόρθωση (φωτ. Ειρ. Πουπάκη) Εικ. 10. Ημίεργο τετράωτο σκεύος (εσωτερική και πλάγια όψη) αρ. 17 (φωτ. Ειρ. Πουπάκη) Εικ. 11. Εσωτερική και εξωτερική όψη χέρνιβα αρ. 15 (φωτ. Ειρ. Πουπάκη) Εικ. 12. Αποσπασματικός χέρνιβας με προχοή αρ. 25 (φωτ. Ειρ. Πουπάκη) Εικ. 13. Εσωτερική όψη κανού αρ. 13 (φωτ. Ειρ. Πουπάκη) Εικ. 14. Εσωτερική όψη κανού αρ. 14 (φωτ. Ειρ. Πουπάκη)

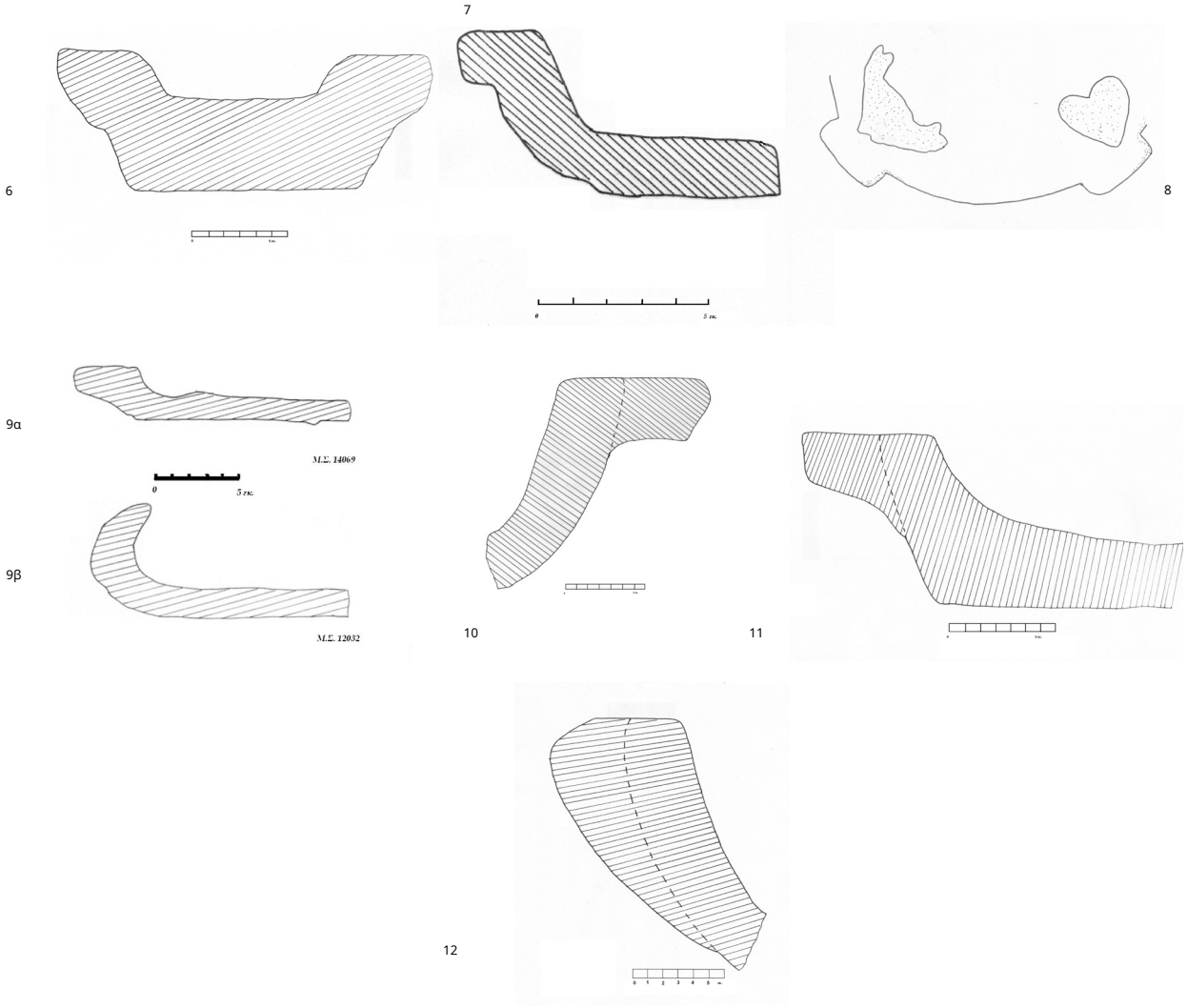

Σχ. 6. Σχεδιαστική τομή ημίεργου αγγείου αρ. 17 (σχ. Ειρ. Πουπάκη) Σχ. 7. Σχεδιαστική τομή χέρνιβα αρ. 15 (σχ. Ειρ. Πουπάκη) Σχ. 8. Σχέδιο εξωτερικής όψης χέρνιβα αρ. 15 (σχ. Ειρ. Πουπάκη) Σχ. 9α και 9β. Α και Β: Σχεδιαστικές τομές κανών αρ. 13 και 14 (σχ. Ειρ. Πουπάκη) Σχ. 10. Σχεδιαστική τομή αγγείου αρ. 20 (σχ. Ειρ. Πουπάκη) Σχ. 11. Σχεδιαστική τομή αγγείου αρ. 19 (σχ. Ειρ. Πουπάκη) Σχ. 12. Σχεδιαστική τομή αγγείου αρ. 26 (σχ. Ειρ. Πουπάκη)

ΛΕΚΑΝΕΣ ΚΑΙ ΣΚΕΥΗ ΜΕ ΑΛΛΕΣ ΧΡΗΣΕΙΣ

Μία λεκάνη, τυπολογικώς όμοια με τα προαναφερόμενα λουτήρια και περιρραντήρια, φέρει επίπεδη βάση (**αρ. 7: εικ. 8**). Όμοιες βάσεις, όπως είδαμε, προσαρμόζονταν σε επίκρανο που έφεραν στο κεφάλι τους οι κόρες των αρχαϊκών περιρραντηρίων. Το συγκεκριμένο όμως σκεύος είναι πιο λιτό και προφανώς δεν πρόκειται για μία ανάλογη περίπτωση. Επιπλέον λόγω της απουσίας του ειδικού τένοντα αποκλείεται να στερεωνόταν σε υποστατό. Το στοιχείο αυτό ίσως υποδηλώνει ότι είχε διαφορετική χρήση από τα άλλα ευρήματα που παραθέσαμε. Με βάση τις απεικονίσεις σε αγγειογραφίες και τις περιγραφές από την αρχαία ελληνική γραμματεία[109] εικάζουμε ότι μπορεί να χρησιμοποιήθηκε ως *ποδανιπτήρας*.[110]

Τα παραδείγματα ποδανιπτήρων από λίθο -μάρμαρο κυρίως- είναι λιγοστά και δεν προ-

109 Ginouvès 1962, 61-75 (όπου και σχετική βιβλιογραφία).

110 Ginouvès 1962, 68 υποσ. 10-1. Για παράλληλα στην αγγειογραφία: Durand 1979, 175.

έρχονται από την Κυρίως Ελλάδα. Περίτεχνος ποδανιπτήρας από παριανό μάρμαρο και επιζωγράφηση έχει βρεθεί στην Κάτω Ιταλία.[111] Ωστόσο ο ίδιος τύπος αγγείου, ίσως σε μία πιο απλουστευμένη μορφή, επιβίωσε ως τους ελληνιστικούς και τους ρωμαϊκούς χρόνους, αλλά η χρήση του έπαψε να είναι αποκλειστικά αυτή που υποδηλώνει η ετυμολογία του ποδανιπτήρος.

Ένα όμοιο αλλά πιο βαθύ σκεύος που διατηρεί ίχνη επιδιορθώσεων με μεταλλικούς συνδέσμους (**αρ. 6: εικ. 9**), έφερε λαβές και στο χείλος του υπήρχε διαμορφωμένη ειδική εσοχή (σαν πατούρα) για την στερέωση πώματος. Παρόλο που τα πώματα συνηθίζονταν στις μαρμάρινες τεφροδόχους, δεν καταχωρίσαμε το εν λόγω σκεύος μεταξύ αυτών λόγω του μεγάλου μεγέθους του, το οποίο ίσως να παραπέμπει σε κάποια αποθηκευτική χρήση.

Για τα αποθηκευτικά μαρμάρινα ή άλλα λίθινα αγγεία δεν υπάρχουν σχετικές αναφορές στη βιβλιογραφία. Στην Κω, για παράδειγμα, ανάλογα αποθηκευτικά αγγεία με λεπτά τοιχώματα από προκοννήσιο μάρμαρο και κωακό τραβερτίνη βρέθηκαν *in situ* στην ανασκαφή μιας πρώιμης βυζαντινής οικίας της Συνοικίας του Λιμανιού,[112] ενώ στην Αφροδισιάδα εντοπίσαμε ρωμαϊκά μαρμάρινα αποθηκευτικά αγγεία σαν πίθους, που θα μπορούσαν να είναι αποθηκευτικά αγγεία λαδιού.[113]

Η λεκάνη με αδρή επεξεργασία της εξωτερικής της επιφάνειας (**αρ. 12**) ίσως να είχε μία καθαρά οικιακή ή βιοτεχνική χρήση ή ακόμα και να ήταν θαμμένη στο χώμα, όπως τα παραδείγματα από την Όλυνθο και τη Δήλο,[114] και για τον λόγο αυτό να μην επιμελήθηκαν ιδιαιτέρως την εξωτερική της επιφάνεια.

ΧΕΡΝΙΒΕΣ

Τα μικρότερα σκεύη, τετράωτα ή τρίωτα με προχοή, που ήταν ιδιαίτερα δημοφιλή από τους ελληνιστικούς χρόνους, επιβίωσαν και στους πρώιμους βυζαντινούς. Μάλιστα, σκεύη με μικρές ακόσμητες λαβές φιλοτεχνήθηκαν στην Αθήνα κατά τους πρώιμους ρωμαϊκούς χρόνους, στα οποία κατά βάση χρησιμοποιούσαν το πεντελικό μάρμαρο.[115] Η ύπαρξη ωστόσο ενός ημίεργου αγγείου (**αρ. 17: εικ. 10, σχ. 6**) με λαβές όμοιες με αυτές των αττικών μαρμάρινων αγγείων,[116] που λαξεύτηκε σε γκρίζο λακωνικό μάρμαρο πιστοποιεί ότι ο τύπος αυτών των σκευών υιοθετήθηκε ευρέως στα εργαστήρια λιθοξοϊκής όλου του ελλαδικού χώρου, με βάση κοινά πρότυπα και όχι απαραίτητα υπό την αττική επίδραση. Βέβαια από την Αττική εισάγονταν μαρμάρινα αγγεία στη Σπάρτη κατά την ύστερη ελληνιστική ή την πρώιμη ρωμαϊκή εποχή, όπως π.χ. ο νεοαττικός κρατήρας στο Μουσείο Σπάρτης.

Ωστόσο, αντίθετα με τα όσα διαπιστώσαμε στα αθηναϊκά σκεύη,[117] στο συγκεκριμένο λακωνικό ημίεργο αγγείο φαίνεται ότι η λάξευση του όγκου και η διαμόρφωση των τοιχωμάτων του σκεύους γινόταν ταυτόχρονα και από το εξωτερικό και από το εσωτερικό του, δηλαδή αφαιρούσαν ταυτόχρονα και τον πυρήνα και διαμόρφωναν την εξωτερική επιφάνειά του.[118]

Ένα μικρότερο ημιαποτετμημένο σκεύος ιδιαίτερα επιμελημένης λάξευσης φέρει ανά-

111 Bottini και Setari 2009, 1-2.
112 Πουπάκη 2011β, τ. Β': 23 αρ. Κ27, 254 αρ. Αγ1.
113 Αδημοσίευτα.
114 Robinson και Graham 1938, 335 αρ. 1, 3· Déonna 1938, 80 πίν. 246-7.
115 Πουπάκη 2017, 72 υποσ. 34.
116 Πουπάκη 2000, 106-7 αρ. 90.
117 Πουπάκη (*υπό έκδ. α'*).
118 Πρβλ. Πουπάκη 2006, 112-3 (για αγγεία Σπάρτης)· Πουπάκη 2011α, τ. Α': 190-1 (για αγγεία Κω).

γλυφη διακόσμηση σχηματοποιημένου πτηνού και καρδιόσχημου φύλλου κισσού κάτω από τις λαβές του (**αρ. 15: εικ. 11, σχ. 7-8**). Το κισσόφυλλο απαντά και στη διακόσμηση ορισμένων λακωνικών τεφροδόχων αγγείων,[119] αλλά σε ελληνιστικά αγγεία της Δήλου[120] το φύλλο είναι τοποθετημένο με τη μύτη προς τα κάτω και διακοσμεί τις προχοές των αγγείων. Η χρήση του αγγείου ως ιγδίου δεν μπορεί να αποκλεισθεί, ενδέχεται όμως λόγω του μικρού του μεγέθους και βάρους να χρησίμευσε ως *χειρόνιπτρον* (*χέρνιβας*).[121] Οι απλές ορθογώνιες λαβές του παραπέμπουν σε χαρακτηριστικά ελληνιστικά σκεύη από τη Σάμο,[122] την Κω[123] και την Κύπρο,[124] που ήταν λαξευμένα σε διάφορους λίθους και τα οποία πολλές φορές έφεραν και ανάγλυφη επιφάνεια έδρασης.

Τα εν λόγω σκεύη παρέμειναν ιδιαίτερα δημοφιλή και στους πρώιμους βυζαντινούς χρόνους με τις λαβές τους να διακοσμούνται με τα γραμμικά σχέδια που φέρουν και τα πρώιμα βυζαντινά περιρραντήρια που προαναφέραμε. Μάλιστα, θα πρέπει να είχαν θέση στο χριστιανικό τελετουργικό τυπικό ως *χέρνιβες*, όπως είχαμε υποστηρίξει και παλαιότερα.[125] Αυτή την χρήση ίσως είχε και ένα αποσπασματικό πρώιμο βυζαντινό σκεύος με προχοή (**αρ. 25: εικ. 12**).

ΚΑΝΑ

Μεταξύ των αγγείων που μελετήσαμε συγκαταλέγονται και δύο αποσπασματικά ρηχά αγγεία εξαιρετικής ποιότητας, και τα δύο από παριανό μάρμαρο. Το ένα εξ αυτών, που φέρει έξω νεύοντα χείλη (**αρ. 13: εικ. 13, σχ. 9α**) προήλθε από την ανασκαφή ενός λάκκου εγκαινίου ελληνιστικής οικίας, που απέδωσε ευρήματα από την αρχαϊκή ως την ύστερη ελληνιστική περίοδο. Με βάση τα δημοσιευμένα παράλληλα από το ιερό του Απόλλωνα στην Κολώνα της Αίγινας το αγγείο ανάγεται στον 3ο - 2ο π.Χ. αι. π.Χ.[126] Το άλλο αποσπασματικό σκεύος (**αρ. 14: εικ. 14, σχ. 9β**) φέρει έσω νεύοντα και αρκετά κυρτά χείλη και χρονολογείται περίπου στην ίδια περίοδο.[127]

Η χρήση των εν λόγω σκευών είναι εξαιρετικά προβληματική. Ο K. Hoffelner[128] ταύτισε τα αντίστοιχα σκεύη της Αίγινας με *κανᾶ*.[129] Τα *κανᾶ* στην απλούστερη μορφή τους ήταν προϊόντα καλαθοπλεκτικής, κεραμοπλαστικής ή μεταλλοτεχνίας, ωστόσο με βάση τη μελέτη για τα αντίστοιχα αγγεία της Αίγινας φαίνεται ότι θα μπορούσαν να είναι λαξευμένα και σε λίθο και να μοιάζουν με δίσκους σερβιρίσματος, όπου τοποθετούσαν τις αναίμακτες προσφορές (συνήθως καρπούς) με τα απαραίτητα σκεύη για τη θυσία και τους καταδέσμους.[130] Ωστόσο ο τύπος και των δύο αγγείων, αλλά και τα εργαλεία που έχουν χρησιμοποιηθεί για την λάξευσή τους (δηλαδή το ντισιλίδικο στην επιφάνεια έδρασης και η επίπεδη γλώσσα στο εσωτερικό τους) απαντά και σε κυκλικές τράπεζες μαρτυρίου των πρώιμων βυζαντινών χρόνων, που θυμίζουν έντονα τα σκεύη αυτά.[131]

---

119 Πουπάκη 2006, 93-4 υποσ. 15-7 (με σχετική βιβλιογραφία).
120 Déonna 1938, 112-3 εικ. 136.6 πίν. 322.
121 Πουπάκη 2011α, 57-9 (για χέρνιβες).
122 Tölle-Kastenbein 1974, 120, πίν. 201.
123 Πουπάκη 2011β, τ. Β': αρ. Αγ 116, Αγ185, τ. Γ': εικ. 478.
124 Salles 1993, 335 αρ. 803.
125 Πουπάκη 2011α, 56-61.
126 Hoffelner 1996, 46-8 σχ. 33-4, 36.
127 Hoffelner 1996, 48-9 σχ. 35, 37.
128 Hoffelner 1996, 51-2.
129 Schelp 1975.
130 Πουπάκη 2017, 76 (με σχετική βιβλιογραφία).
131 Πουπάκη 2017, 75-6 (με σχετική βιβλιογραφία).

15

17

16α

16β

19

18

20β

20α

Εικ. 15. Αποτετμημένο ιγδίο αρ. 9 (φωτ. Ειρ. Πουπάκη) Εικ. 16. Αποτετμημένο ιγδίο αρ. 10 (φωτ. αρχείο ΕΦΑ Λακωνίας) Εικ. 17. Ακέραιο σκεύος (εσωτερική όψη) αρ. 20 (φωτ. Ειρ. Πουπάκη) Εικ. 18. Ημιαποτετμημένο σκεύος αρ. 19 (φωτ. Ειρ. Πουπάκη). Εικ. 19. Όλμος αρ. 16 (φωτ. Ειρ. Πουπάκη). Εικ. 20α και 20β. Εσωτερική και εξωτερική όψη σκεύους αρ. 26 (φωτ. Ειρ. Πουπάκη)

Λόγω της εύρεσης του λακωνικού σκεύους (**αρ. 13**), σε κλειστό σύνολο της ελληνιστικής περιόδου και της χρήση του λευκού παριανού μαρμάρου δεν μπορούμε να αποδώσουμε στα δύο προαναφερόμενα σκεύη χρήση σχετική με την χριστιανική λατρεία και ανάλογη χρονολόγηση. Τα πολυτελή αυτά σκεύη φαίνεται ότι εισάγονταν από την Πάρο, η μαρμαρογλυπτική αγγείων στην οποία άνθισε από τον 5ο αι. π.Χ. ως και τους ρωμαϊκούς χρόνους.[132] Ανάλογα αγγεία από παριανό, αλλά και κωακό μάρμαρο έχουμε εντοπίσει και στην Κω.[133] Αντίθετα, οι τράπεζες μαρτυρίου κατασκευάζονταν από διαφορετικά μάρμαρα: προκοννήσιο, θασιακό, Δοκιμίου ή από μάρμαρο άλλων μεγάλων λατομείων της Βασιλεύουσας,[134] επομένως η ταύτιση των αγγείων αυτών από την Σπάρτη με πρώιμα βυζαντινά αγγεία πρέπει να αποκλεισθεί.

ΙΓΔΙΑ-ΟΛΜΟΙ

Η μικρότερη ομάδα αγγείων της μελέτης μας περιλαμβάνει χρηστικά σκεύη με ή χωρίς λαβές, μικρού ή και μεγάλου μεγέθους που χρησίμευαν ως ιγδία, τα μικρότερα, και ως όλμοι, τα μεγαλύτερα. Τα σκεύη αυτά αναφέρονται στην αγγλική βιβλιογραφία συχνά ως “bowls” και απαντούν σε διάφορες ανασκαφικές εκθέσεις, όπως π.χ. του αρχαίου θεάτρου της Σπάρτης.[135] Το απλούστερο εξ αυτών είναι ένα άωτο ιγδίο από γκρίζο τοπικό μάρμαρο (**αρ. 11**) για τη μίξη ή κατεργασία ουσιών.[136]

Σημαντικά εισηγμένα σκεύη είναι δύο μεγάλα δίωτα ιγδία από ηφαιστειακό λίθο. Το ιγδίο με **αρ. 9** (**εικ. 15**) έχει ορθογώνιες λαβές και παρόλο που παρουσιάζει άτεχνη διαμόρφωση του χείλους, η λάξευσή του είναι σχετικά επιμελημένη. Ο τύπος του αγγείου είναι ευρέως διαδεδομένος στην κλασική και ελληνιστική περίοδο.[137]

Το ιγδίο με **αρ. 10** (**εικ. 16**) είναι δίωτο επίσης, αλλά είναι απλά ξεχοντρισμένο με βελόνι εξωτερικά, ενώ επιμελώς επεξεργασμένο μόνο εσωτερικά, όπως και στο χείλος του. Οι δύο λαβές του δεν ξεχωρίζουν από την υπόλοιπη εξωτερική επιφάνεια του σκεύους, λόγω της ατελούς του εξωτερικής διαμόρφωσης, στοιχείο που ίσως συνηγορεί στο ότι το σκεύος ήταν θαμμένο έως το χείλος, όπως το αγγείο με **αρ. 12**.

Το σκεύος από βασαλτικό σκούροφαιο λίθο (**αρ. 20: εικ. 17, σχ. 10**) είναι ακέραιο, τετράωτο με μία εκ των λαβών του ελαφρώς επιμηκυσμένη. Το γενικότερο σχήμα του παραπέμπει σε τρίωτα ιγδία με προχοή, όπως το παράδειγμα από τις Σάρδεις,[138] μάλιστα παρόμοια διαμόρφωση της προχοής απαντά και σε βυζαντινά σκεύη από ηφαιστειακό λίθο, όπως π.χ. σε ιγδίο από την Απάμεια.[139] Παρόλο που το σκεύος αυτό έχει σχήμα που παραπέμπει σε ιγδία, ίσως λόγω του μικρού του βάθους να μην είχε ανάλογη χρήση. Το ημιαποτετμημένο σκεύος από τον ίδιο λίθο με **αρ. 19** (**εικ. 18, σχ. 11**) έχει όμοιες λαβές με το προαναφερόμενο σκεύος και πιθανώς να ήταν του ίδιου τύπου.

Τα δύο αυτά σκεύη από την Σπάρτη ουσιαστικά αντιγράφουν ένα ημίεργο ιγδίο, στο οποίο δεν έχει διαμορφωθεί ακόμη η προχοή. Με τον τρόπο αυτό τα σκεύη μετατρέπονται από

132 Robinson 1930, 246-7 υποσ. 25· Jucker 1970, 182· Zaphiropoulou 1973· Iozzo 1985, 50-1. Για την εξαγωγή τέτοιων σκευών σε άλλα νησιά: Kokkorou-Alevras κ.ά. 2018.
133 Πουπάκη 2011β, τ. Α': 154-5· Πουπάκη 2017, 75-6 αρ. Κ5.
134 Πουπάκη 2017, 76 υποσ. 96-7 (με σχετική βιβλιογραφία).
135 Waywell και Wilkes 1995, 460 αρ. S12.
136 Πρβλ. Quatember 2003, 129 πίν. 67 αρ. M109.
137 Πουπάκη 2011β, 40 υποσ. 134 (με σχετική βιβλιογραφία).
138 Crawford 1990, εικ. 310.
139 Vanderheyde 2003, 69, 77 εικ. 11a-b.

τρίωτα με προχοή σε τετράωτα με τη μία τους λαβή πιο επιμηκυσμένη. Ακριβές παράλληλο των αγγείων αυτώ και μάλιστα από τον ίδιο λίθο έχουμε εντοπίσει στη Ρόδο.[140] Η αντιγραφή ημίεργων λίθινων τέχνεργων, η διακίνηση και η χρήση τους σε ημιτελή μορφή αποτελεί μία ιδιαίτερα συνήθη πρακτική κατά την ύστερη αρχαιότητα. Για παράδειγμα τα κιονόκρανα και οι σαρκοφάγοι με τις γιρλάντες από προκοννήσιο μάρμαρο διακινούνταν ημίεργα σε όλη τη Μεσόγειο και αντιγράφονταν σε άλλους λίθους σε αυτή τη μορφή.[141] Χαρακτηριστική περίπτωση είναι η αντιγραφή των σαρκοφάγων του τύπου με τις γιρλάντες και τα βουκράνια από προκοννήσιο μάρμαρο σε ηφαιστειακό ανδεσιτικό λίθο (*lapis sarcophagus*) από την Άσσο.[142]

Ο κωνικός όλμος από φαιό ηφαιστειακό λίθο (**αρ. 16: εικ. 19**) αποτελεί ένα χαρακτηριστικό σκεύος ανθεκτικό στις καταπονήσεις των οικιακών και βιοτεχνικών δραστηριοτήτων (π.χ. σύνθλιψη καρπών, παρασκευή υλικών κ.λπ.). Ο τύπος του σκεύους είναι εξαιρετικά κοινός και η προέλευση του λίθου πρέπει να αναζητηθεί σε κάποιο από τα νησιά του ενεργού ηφαιστειακού τόξου του νοτίου Αιγαίου, είτε στον Σαρωνικό (π.χ. Αίγινα,[143] Πόρος), είτε πιο μακριά (Κω[144]).

Όλα τα προαναφερόμενα σκεύη (**αρ. 9-10,16, 19-20**) ήταν λαξευμένα σε πετρώματα που δεν υπάρχουν στην Λακωνική και προφανώς ήταν εισηγμένα προϊόντα.

Ένα τρίωτο ανοιχτό αγγείο με προχοή στον ίδιο τύπο με τους χέρνιβες (**αρ. 26**: **εικ. 20,σχ. 12**) παρουσιάζει την ιδιαιτερότητα να έχει επιμήκεις και ημικωνικές λαβές και διάτρητο πυθμένα, στοιχεία που απαντούν και σε αγγεία από την Κω.[145] Ας σημειωθεί ότι διάτρητο πυθμένα έχουν και μερικά λακωνικά[146] και χιακά[147] τεφροδόχα αγγεία. Οι επιμήκεις ημικωνικές λαβές απαντούν σε σκεύη βυζαντινής εποχής, στα περισσότερα από τα οποία αποδίδεται οικιακή χρήση.[148] Με βάση ένα αποσπασματικό σκεύος με όμοιες λαβές (**αρ. 27**), που βρέθηκε σε πρώιμη βυζαντινή εγκατάσταση θεωρούμε ότι τα αγγεία αυτά (**αρ. 28-9**) εμφανίζονται μετά τον 7ο αι. μ.Χ. και καθιερώνονται για τους επόμενους αιώνες. Σκεύη αυτού του τύπου εξακολουθούσαν να χρησιμοποιούνται ως ιγδία στα νοικοκυριά της προβιομηχανικής Ελλάδας και μάλιστα στα εργαστήρια των Τηνίων μαρμαρογλύφων αποτέλεσαν δημοφιλή προϊόντα.[149]

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Τα λακωνικά σκεύη από λίθο ή μάρμαρο παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία και εξαιρετικό ενδιαφέρον. Μετά από την ενδελεχή καταλογογράφησή τους[150] συμπεραίνουμε, ότι τα ντόπια εργαστήρια ειδικεύονταν στη λάξευση απλών αγγείων στον τύπο του όλμου με ή χωρίς βάση, τα οποία εμπορεύονταν τόσο ως οικιακά-εργαστηριακά σκεύη, όσο και ως τεφροδόχες κάλπιδες. Παρά ταύτα σε ειδικές περιπτώσεις παρήγαγαν εξαιρετικής τέχνης υψίποδες κάλπιδες με περίτεχνα κοσμήματα κάτω από τις λαβές (συνήθως ανθέμια, κισσόφυλλα ή ζεύγη ελίκων). Στα

140 Στο Palazzo του Μεγάλου Μαγίστρου (αδημοσίευτο).
141 Πουπάκη 2011β, τ. Α': 167, 194 (με σχετική βιβλιογραφία).
142 Ward-Perkins 1992.
143 Όμοιος λίθος εξορυσσόταν στους νεότερους χρόνους στο Κακοπέρατο.
144 Κοκκορού-Αλευρά κ.ά. 2014, αρ. 79.
145 Πουπάκη 2011β, τ. Β': αρ. Αγ 144-5.
146 Πουπάκη 2009.
147 Ανετάκης κ.ά. (*υπό έκδ.*).
148 Π.χ. αδημοσίευτο ιγδίο, 13ου-18ου αι. μ.Χ., αρ. Κ/ΜΒΠ/54/1042, στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού Θεσσαλονίκης.
149 Φλωράκης 2008.
150 Πουπάκη 2006.

ντόπια εργαστήρια ήδη από την αρχαϊκή εποχή λαξεύονταν περιρραντήρια στον τύπο των λεκανών που στήριζαν κόρες, τα οποία γνώρισαν μεγάλη εμπορική αξία και έγιναν δημοφιλή εκτός της Σπαρτιατικής επικράτειας. Ωστόσο στους αιώνες που θα ακολουθήσουν παρατηρούμε ότι υιοθέτησαν ιωνικά στοιχεία, που εμπλούτισαν το δωρικό «λεξιλόγιο» της καλλιτεχνικής τους παραγωγής (όπως π.χ. τα περιρραντήρια με τις λαβές με τον αστράγαλο, **αρ. 3-4**). Στους ελληνιστικούς χρόνους, η λακωνική παραγωγή αγγείων προώθησε και άλλους τύπους, αφού οι εισαγωγές τόσο πολυτελών όσο και καθημερινών αγγείων δεν αποφεύχθηκαν. Τα τοπικά εργαστήρια, τα οποία ενδεχομένως λειτουργούσαν στα εργοτάξια των λατομείων, λάξευαν ακόμα και ευτελείς λίθους (π.χ. τον ψαμμίτη του Ασωπού[151]) για να μειώσουν το κόστος και να ικανοποιήσουν τη ζήτηση για φθηνότερα είδη. Στους ρωμαϊκούς χρόνους τα λακωνικά *labra* από *rosso antico* αποτελούσαν παραγγελίες των πλούσιων Ρωμαίων που επιζητούσαν φανταχτερά αντικείμενα για να κοσμήσουν τις επαύλεις τους.

Η μαρμαρογλυπτική της Λακωνίας παρέμεινε ακμαία ακόμα και στη Βυζαντινή περίοδο. Κατά τον 11ο αι. μ.Χ., στα εργαστήρια μαρμαρογλυπτικής της Μάνης φιλοτεχνήθηκαν αρχιτεκτονικά μέλη για τους βυζαντινούς ναούς της περιοχής (τέμπλα, επιστύλια, περίθυρα, κιονόκρανα κ.ά.), στα οποία εργάστηκαν περίφημοι γλύπτες, όπως οι μαρμαράδες Νικήτας και Γεώργιος, η ταυτότητα των οποίων διερευνήθηκε διεξοδικά από τον καθηγητή Νικόλαο Δρανδάκη.[152]

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Για την παραχώρηση της μελέτης ευχαριστώ θερμά τους ανασκαφείς κκ. Αθ. Θέμο, Έλ. Ζαββού, Ελ. Κουρίνου, Αν. Παναγιωτοπούλου και Στ. Ραυτοπούλου, καθώς και την Τμηματάρχη Προϊστορικών και Κλασικών Αρχ/των της ΕφΑ Λακωνίας, κ. Μαρία Τσούλη και την αρχαιολόγο, κ. Αφροδίτη Μαλτέζου για την διευκόλυνση της μελέτης. Τους Αθ. Θέμο και Ελ. Ζαββού ευχαριστώ ιδιαιτέρως για την υπόδειξη πολλών από τα σκεύη που μελετήθηκαν και για την άδεια να επισκεφτώ την Αρχαιολογική Αποθήκη Γυθείου για να αναζητήσω παράλληλα. Εγκάρδιες ευχαριστίες οφείλονται στην καθηγήτρια μου, κ. Γεωργία Κοκκορού-Αλευρά, η οποία, τόσο λόγω καταγωγής, όσο και λόγω υψηλής εξειδίκευσης έστρεψε από πολύ νωρίς το ενδιαφέρον μου σε αυτό τον τομέα και με βοήθησε σε πολλά επίπεδα στην έρευνά μου, με απώτερο στόχο να διαφωτιστεί περισσότερο η παραγωγή των άγνωστων αυτών στη βιβλιογραφία προϊόντων των εργαστηρίων λιθοξοϊκής της Λακωνικής. Η ψηφιακή επεξεργασία των φωτογραφιών οφείλεται στην φωτογράφο ΤΕ, Αγγελική Πόπορη, την οποία ευχαριστώ από καρδιάς.

151 Π.χ. μικρό «σκαφοειδές» αγγείο (Μ.Σ. 15139).

152 Δρανδάκης 1975-6· 2002. Βλ. και Vanderheyde 1998.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ

Τα ευρήματα που περιέχονται στον παρόντα κατάλογο φυλάσσονται στην πίσω αυλή (περιφραγμένη) του Μουσείου της Σπάρτης, στην υπαίθρια αυλή των γραφείων της Εφορείας Αρχαιοτήτων Λακωνίας και στην Αποθήκη Αρδάμη. Ωστόσο η ακριβής θέση του καθενός από αυτά δεν αναγράφεται διότι δεν ήταν εφικτή η παρακολούθηση των αλλαγών στις θέσεις τους μετά την πραγματοποίηση της μελέτης.

Συντομογραφίες: διαστ.=διάσταση, διάμ.=διάμετρος, χείλ.=χείλος, σώμ.=σώμα, πυθμ.=πυθμένας, β.=βάση, τοιχ.=τοίχωμα, λ.=λαβή, ύψ.=ύψος, πλ.=-πλάτος, πάχ.=πάχος, μήκ.=μήκος, δάκτ.=δακτύλιος, υποδ.=υποδοχή, σύνδ.=σύνδεσμος, αυλ.=αυλάκωση, εξ.=εξωτερικός-ή,-ό, μ.=μέτρα.

1. Θραύσματα περιρρανητηρίου (εικ. 1-2). Μ.Σ. 15138.
Από διάλυση μεσαιωνικού τοίχου στο οικ. Ζαχαράκη, Ο.Τ. 98, οδός Στάουμφερτ 12.[153] Από φαιό χονδρόκοκκο μάρμαρο (ντόπιο), ύψ. 0,19 μ., πάχ. τοιχ. χείλ.: 0,025 μ., πυθμ.: 0,045 μ., διάμ. δακτ. βάσης: 0,25 μ., μέγ. διάμ. κορμού ερπετού: 0,05-0,06 μ.
Τέσσερα συνανήκοντα τμήματα περιρρανητηρίου με ανάγλυφη διακόσμηση στην ανώτερη εξωτερική επιφάνεια του σώματος από κυματοειδή ταινία, που μιμείται ερπετό. Δισκοειδής βάση εξηρημένη με ίχνη λεπτού βελονιού. Λειασμένες με γλώσσα η εσωτερική και η εξωτερική επιφάνεια του αγγείου.
630-620 π.Χ. Αδημοσίευτο.

2. Θραύσμα περιρρανητηρίου (εικ. 3). Μ.Σ. 12713.
Από διαταραγμένα στρώματα στο οικ. Κ.-Ε. Μηλιώτη (Ο.Τ. 29, οδός Αγησιλάου 106).[154]Από φαιό χονδρόκοκκο μάρμαρο (ντόπιο), ύψ. 0,17 μ., διαστ. λ. 0,17 x 0,04 μ., πάχ. λ.: 0,035 μ., πλ. εξ. περιτένειας 0,025 μ.
Τμήμα περιρρανητηρίου με ορθογώνιες λαβές που φέρουν εκατέρωθεν ταινιωτές, ημικυκλικές απολήξεις σε απομίμηση χάλκινων λαβών. Το χείλος εξαίρεται εξωτερικώς με περιτένεια, που διατηρεί ίχνη εργασίας γλώσσας. Η υπόλοιπη εξωτερική επιφάνεια του αγγείου, όπως και οι λαβές, φέρουν ίχνη λεπτού βελονιού. Στη μέση της επιμήκους λαβής σώζεται μικρός αγκώνας από την αρχική λάξευση του αγγείου. Η ανώτερη εσωτερική επιφάνεια φέρει ίχνη οδοντωτής γλώσσας και η κατώτερη ίχνη βελονιού.
625-600 π.Χ. Αδημοσίευτο.

3. Τμήμα τετράωτου περιρρανητηρίου (σχ. 1-2). Μ.Σ. 10234.
Άγνωστης προέλευσης. Από φαιό χονδρόκοκκο μάρμαρο (ντόπιο), διάμ. χείλ. 0,65 μ., ύψ. 0,145 μ., πάχ. χείλ. 0,025-0,03 μ., πάχ. πυθμ.: 0,045 μ., διαστ. λ. μήκ.: 0,15 μ., πλ.: 0,035 μ., πάχ.: 0,035 μ., διαστ. αγκώνα: 0,185 x 0,185 μ.
Αποτετμημένο περιρρανητήριο. Διατηρούνται δύο ορθογώνιες λαβές, η μία με ανάγλυφο αστράγαλο. Στο κέντρο του πυθμένα υπάρχει ο αγκώνας ένθεσης στο υποστατό, πέριξ του οποίου διακρίνονται ίχνη βελονιού. Στο εξωτερικό του σκεύους διατηρούνται ίχνη ντισιλίδικου, ενώ το εσωτερικό είναι επιμελώς λειασμένο με γλώσσα.
Αρχαϊκών- κλασικών χρόνων. Αδημοσίευτο.

4. Τμήμα περιρρανητηρίου με περίτεχνη λαβή (εικ. 4). Μ.Σ. 15466.
Από τη διάλυση τοίχου στο οικ. Δαγρέ (Ο.Τ. 6, οδ. Πιτάνης). Από φαιό χονδρόκοκκο μάρμαρο (ντόπιο), μήκ. χείλ.0,34 μ., πάχ. χείλ. 0,035 μ., πάχ. σώμ. 0,045 μ., διαστ. λ. 0,11 x 0,03 x 0,04 / 0,025 μ.
Δύο συγκολλώμενα τμήματα από περιρρανητήριο με λαβές. Σώζεται μόνο η μία ορθογώνια λαβή με ανάγλυφη διακόσμηση αστραγάλου. Το χείλος θα έφερε επιγραφή, διότι σώζεται κεραία από κάποιο γράμμα. Δυσδιάκριτα τα ίχνη εργαλείων, λόγω των επικαθήσεων από κονιάματα.
Αρχαϊκών-κλασικών χρόνων. Αδημοσίευτο.

5. Τμήμα περιρρανητηρίου. Μ.Σ. 9886.
Άγνωστης προέλευσης. Από φαιό χονδρόκοκκο μάρμαρο (ντόπιο), μήκ. παρειών θραύσης 0,22 x 0,35 x 0,07 x 0,13 x 0,165 x 0,19 μ., πάχ. τοιχ. 0,03 - 0,05 μ.
Τμήμα περιρρανητηρίου. Διακρίνεται ίχνος του αγκώνα ένθεσης στο υποστατό, στο κέντρο του πυθμένα, πέριξ του οποίου υπάρχει ανάγλυφος δακτύλιος. Η εξωτερική επιφάνεια επεξεργασμένη με ντισιλίδικο, εσωτερική λειασμένη με γλώσσα.
Κλασικών-ρωμαϊκών χρόνων. Αδημοσίευτο.

6. Αποτετμημένη λεκάνη με υποδοχή πώματος (εικ. 9). Α.Α.
Άγνωστης προέλευσης. Από φαιό μάρμαρο (ντόπιο), ύψ. 0,16μ., μήκ. παρειών θραύσης 0,10 x 0,25 x 0,18 x 0,1 x 0,15 x 0,56 μ., πάχ. τοιχ. 0,037-0,04 μ.,

153 Θέμος 1999.
154 Ζαββού 1997.

μήκ. λ. 0,25-0,27μ., διαστ. υποδ. συνδ. σώμ. 0,015 μ. (πλ.) x 0,7/0,6/0,65μ. (μήκ.), διαστ. υποδ. συνδ. χείλ. 0,012 x 0,012 μ.
Τμήμα λεκάνης με υποδοχή πώματος στο χείλος. Διατηρείται το ίχνος μίας ορθογώνιας λαβής. Τετράγωνη υποδοχή στο χείλος και τρεις ορθογώνιες υποδοχές, εν είδει αυλάκων, στην εξωτερική επιφάνεια για την ένθεση μολύβδινων συνδέσμων, εκ των οποίων διατηρούνται υπολείμματα. Η εξωτερική επιφάνεια επεξεργασμένη με ντισιλίδικο, εσωτερική λειασμένη με γλώσσα.
Κλασικών-ρωμαϊκών χρόνων. Αδημοσίευτο.

7. Τμήμα λεκάνης (ποδανιπτήρος;) (εικ. 8). Μ.Σ. 10450.
Άγνωστης προέλευσης. Από φαιό χονδρόκοκκο μάρμαρο (ντόπιο), διάμ. χείλ. περ. 0,80μ., ύψ. 0,185μ., πάχ. χείλ. 0,04μ., πάχ. πυθμ. 0,17μ.
Σώζεται το μεγαλύτερο τμήμα λεκάνης με ακόσμητο επίπεδο χείλος και πυθμένα. Δυσχερής η διάγνωση των χρησιμοποιηθέντων εργαλείων.
Κλασικών-ρωμαϊκών χρόνων. Αδημοσίευτο.

8. Τμήμα περιρραντηρίου ή λουτηρίου. Μ.Σ. 11306-LS30240.
Άγνωστης προέλευσης. Από φαιό λεπτόκοκκο μάρμαρο.
Τμήμα σώματος λεκάνης περιρραντηρίου ή λουτηρίου. Επιμελώς λειασμένο εσωτερικώς.
Κλασικών-ρωμαϊκών χρόνων. Αδημοσίευτο.

9. Αποσπασματικό μεγάλο δίωτο ιγδίο (εικ. 15). Α.Α
Άγνωστης προέλευσης. Από γρανίτη με λευκούς και μαύρους κόκκους, διάμ. χείλ. 0,51-0,52 μ., ύψ.: 0,21 μ., πάχ. πυθμ. 0,09 μ., πλ. λ. 0,06 μ., μήκ. λ. 0,13 μ., πάχ. λ. 0,05 μ.
Μεγάλο δίωτο ιγδίο, αποτετμημένο κατά το ήμισυ. Ακανόνιστο χείλος. Σώζεται η μία ορθογώνια λαβή του. Ίχνη βελονιού στις εξωτερικές επιφάνειες και ίχνη γλώσσας στις εσωτερικές.
Κλασικών -ρωμαϊκών χρόνων. Αδημοσίευτο.

10. Μεγάλο δίωτο ιγδίο (εικ. 16). Μ.Σ. 15463.
Άγνωστης προέλευσης. Από σκουρόφαιο ηφαιστειακό λίθο, διάμ. χείλ. 0,43 μ./ 0,50 μ. (με λ.), ύψ. 0,18 μ. πλ. λ. 0,11, πάχ. λ. 0,08 μ.
Σώζεται ακέραιο. Λαβές σχεδόν τεταρτοσφαιρικές, λαξευμένες στη συνέχεια του χείλους. Αδρή επεξεργασία εξωτερικής επιφάνειας με βελόνι, επιμελής επεξεργασία εσωτερικής κοιλότητας και χείλους. Πυθμένας διάτρητος. Επικαθήσεις από κονιάματα.
Κλασικών -ρωμαϊκών χρόνων. Αδημοσίευτο.

11. Άωτο ακόσμητο ιγδίο. Μ.Σ. 10253.
Άγνωστης προέλευσης, από φαιό μάρμαρο, διάμ. χείλ. 0,16-0,14 μ., διάμ. β. 0,11 μ., ύψ. 0,09 μ., πάχ. χείλ. 0,04 μ.
Ακέραιο ιγδίο κωνικού σχήματος. Ίχνη βελονιού στην επιφάνεια έδρασης. Επιμελώς λειασμένο εσωτερικά και εξωτερικά με γλώσσα.
Κλασικών-ρωμαϊκών χρόνων. Αδημοσίευτο.

12. Τμήμα λεκάνης. Μ.Σ. 9135.
Άγνωστης προέλευσης, από φαιό λεπτόκοκκο μάρμαρο.
Τμήμα σώματος λεκάνης. Ίχνη βελονιού στην εξωτερική και επιμελώς λειασμένη με γλώσσα η εσωτερική επιφάνεια.
Κλασικών-ρωμαϊκών χρόνων. Αδημοσίευτο.

13. Τμήματα ρηχού σκεύους (κανού;). Μ.Σ. 14069 (εικ. 13, σχ. 9α).
Από λάκκο εγκαινίου ελληνιστικής οικίας με ειδώλια και μικύλλα αγγεία, στην οδό Γιτιάδα. Από λευκό χονδρόκοκκο μάρμαρο (παριανό), ύψ. 0,045 μ., μέγ. μήκ. χείλ. 0,51 μ., πάχ. χείλ. 0,04 μ., πάχ. πυθμ. 0,025 μ., πάχ. αύλ. χείλ. 0,015 μ., μήκ. παρειών θραύσης: 0,12 x 0,15 x 0,10 x 0,225 x 0,09 μ., πλ. χείλ. 0,032 μ., πλ. σκοτίας 0,05 μ.
Δύο συνανήκοντα τμήματα από ρηχό σκεύος. Χείλος πλατύ και έξω νεύον, ακόσμητο, που διαιρείται με αυλάκωση σε λεπτή επίπεδη ζώνη και λεπτή κυρτή ταινία. Εσωτερικώς η μετάβαση προς την επίπεδη επιφάνεια του πυθμένα γίνεται μέσω σκοτίας. Λεπτή εγχάραξη στα εξωτερικά τοιχώματα του αγγείου διαφοροποιεί το χείλος του από τον πυθμένα. Βάση δακτυλιόσχημη. Η εξωτερική επιφάνεια του αγγείου φέρει ίχνη ντισιλίδικου. Εσωτερική επιφάνεια λειασμένη με γλώσσα.
3ο-2ο π.Χ. αι. Αδημοσίευτο.

14. Τμήματα ρηχού σκεύους (κανού;). Μ.Σ. 12032 (εικ. 14, σχ. 9β).
Άγνωστης προέλευσης. Από λευκό χονδρόκοκκο μάρμαρο (παριανό), ύψ. 0,065 μ., μέγ. πάχ. χείλ. 0,025 μ., πάχ. πυθμ. 0,02 μ., βθ.: 0,045 μ., εκτιμώμενη διάμ. 1,00-1,50 μ.
Τέσσερα τμήματα από ρηχό σκεύος, τα τρία συγκολλώνται. Χείλος έσω νεύον ακόσμητο. Λεπτή αυλάκωση στα εξωτερικά τοιχώματα του αγγείου διαφοροποιεί το χείλος του από τον πυθμένα. Η εξωτερική και εσωτερική επιφάνεια του αγγείου είναι λειασμένη με γλώσσα.
Ελληνιστικών χρόνων. Αδημοσίευτο.

15. Ήμισυ τετράωτου σκεύους με ανάγλυφη διακόσμηση (χέρνιβα;) (σχ. 7-8). Μ.Σ. 9201.
Από το εσωτερικό δωματίου, χώρου Ι, στο οικ. Ιωαννίδη, στην οδό Διοσκούρων (Ο.Τ. 6). Από φαιό μεσοκοκκώδες-χονδρόκοκκο μάρμαρο (ντόπιο), διάμ. χείλ. περ. 0,17 μ., ύψ. 0,05 μ., πάχ. χείλ. 0,01 μ., πάχ. πυθμ. 0,019-0,013 μ., διαστ. λ.: 0,035 x 0,013 x 0,016 μ.
Ήμισυ τετράωτου σκεύους με ανάγλυφη διακόσμηση στην εξωτερική του επιφάνεια, κάτω από τις λαβές και εξηρημένη βάση. Ασυμμετρία στη λάξευση του πυθμένα. Λαβές μικρές ορθογώνιες. Διακόσμηση από καρδιόσχημο φύλλο κάτω από τη μία σωζόμενη λαβή και γραμμικά αποδοσμένο πουλί κάτω από την άλλη. Ευρείες επικαθήσεις από κονιάματα και ιζήματα δυσχεραίνουν την κατανόηση των χρησιμοποιηθέντων εργαλείων κατά τη λάξευση.
Ελληνιστικών-ρωμαϊκών χρόνων. Αδημοσίευτο.

16. Όλμος θραυσμένος σε δύο τεμάχια (εικ. 19). Μ.Σ. 15465.
Από το οικ. Ζέππου (οδ. Λεωνίδου και Λυκούργου). Από φαιό ηφαιστειακό λίθο (ρυόλιθο;), ύψ. 0,50 μ., εξωτ. διάμ. χείλ. 0,45-0,50 μ., πάχ. τοιχ. 0,05-0,10 μ. Δύο συνανήκοντα τμήματα ενός σχεδόν ακέραιου, κωνικού όλμου. Ίχνη βελονιού στις εξωτερικές επιφάνειες και ίχνη γλώσσας στις εσωτερικές.
Ελληνιστικών-ρωμαϊκών χρόνων. Αδημοσίευτος.

17. Ημίεργο τετράωτο ιγδίο (εικ. 10, σχ. 6). Μ.Σ. 11672.
Από τη διάνοιξη χάνδακος στην κοινοτική οδό Μαγούλας-Σπάρτης. Από φαιό μεσοκοκκώδες μάρμαρο ντόπιο, διάμ. χείλ. 0,18 μ., διάμ. με λ. 0,24 μ., ύψ. 0,09 μ., βθ. 0,03-0,035 μ., πάχ. χείλ. 0,02 μ., διαστ. λ. 0,04 x 0,05 x 0,035 μ.
Ακέραιο. Λαβές ημικυκλικά λαξευμένες στη συνέχεια του χείλους, λείπει μία. Ο εσωτερικός πυρήνας του αγγείου δεν έχει ακόμη αφαιρεθεί. Ίχνη τρυπάνου στο εσωτερικό, βελονιού εξωτερικά, ράσπας στα ωτία και στο χείλος.
Ελληνιστικών-ρωμαϊκών χρόνων. Αδημοσίευτο.

18. Ημίεργος όλμος. Μ.Σ. 10791.
Άγνωστης προέλευσης. Από φαιό ντόπιο μάρμαρο, ύψ. 0,33 μ., διάμ. χείλ. 0,52 μ., πάχ. χείλ. 0,06 μ. Κωνικός όλμος. Λείπει τμήμα του χείλους και του σώματος. Εσωτερική και εξωτερική επιφάνεια αδρά επεξεργασμένη με βελόνι.
Ελληνιστικών-ρωμαϊκών χρόνων. Αδημοσίευτο.

19. Μεγάλο δίωτο ιγδίο (εικ. 18, σχ. 11). Μ.Σ. 9418.
Άγνωστης προέλευσης. Από σκουρόφαιο ηφαιστειακό λίθο, διάμ. χείλ.: 0,46 μ., πάχ. τοιχ. χείλ.: 0,035 μ./ πυθμ.: 0,04 μ., διαστ. λαβών: πλ.: 0,05 και 0,045 μ., μήκ.: 0,13 μ., πάχ.: 0,035 μ.
Το ήμισυ μεγάλου δίωτου ιγδίου. Λαβές ορθογώνιες με ελαφρά μείωση του πλάτους τους στο μέσον. Ίχνη βελονιού στις εξωτερικές επιφάνειες και ίχνη γλώσσας στις εσωτερικές.
Ελληνιστικών-ρωμαϊκών χρόνων. Αδημοσίευτο.

20. Τετράωτο ρηχό σκεύος (ιγδίο;) (εικ. 17, σχ. 10). Μ.Σ. 9479.
Από ανασκαφή οικ. Δελφίνη (Ο.Τ.113). Από σκουρόφαιο ηφαιστειακό λίθο, διάμ. χείλ. 0,60μ., ύψ. 0,13 μ., πάχ. πυθμ. 0,05 μ., μήκ. λ. 0,16-0,17 και 0,24 μ., πλ. λ. 0,04-0,05 και 0,10 μ., πάχ. λ. 0,04-0,05 μ.
Ακέραιο τετράωτο ρηχό σκεύος με ορθογώνιες λαβές, που παρουσιάζουν ελαφρά μείωση του πλάτους τους στο μέσον. Στο μέσο του μήκους της μίας εκ των τεσσάρων λαβών διακρίνεται προεξοχή τετράγωνη στην άνω όψη και τριγωνική στην τομή. Τοιχώματα, μεγάλου πάχους, σχεδόν κατακόρυφα και πυθμένας εξαιρετικά παχύς και οριζόντιος. Ασαφή τα ίχνη των χρησιμοποιηθέντων εργαλείων. Αδρές επιφάνειες.
Ρωμαϊκών χρόνων. Αδημοσίευτο.

21. Θραύσμα περιρραντηρίου. Α.Α.
Από το αρχαίο λατομείο Ασωπού (Πλύτρα Λακωνίας), στον χώρο με το ανάγλυφο Ηρακλή (επιφανειακό εύρημα). Από λευκό διαυγές χονδρόκοκκο μάρμαρο (νησιωτικό), ύψ. 0,02 μ., παχ. χείλ. 0,04 μ., πάχ. σώμ. 0,021 μ., πάχ. πυθμ. 0,013 μ., διαστ. παρειών θραύσης: 0,012 x 0,055 x 0,055 x 0,045 μ.
Τμήμα σώματος και χείλους περιρραντηρίου. Επίπεδο χείλος. Ακόσμητες επιφάνειες. Επιμελώς λειασμένη με λάμα η εσωτερική επιφάνεια. Χρήση γλώσσας στην εξωτερική επικλινή επιφάνεια και ντισιλίδικου στον πυθμένα.
Ρωμαϊκών χρόνων. Alevras κ.ά. 2006, 173.

22. Ακέραιο περιρραντήριο ή λουτήριο (εικ. 5). Μ.Σ. 15140.
Άγνωστης προέλευσης. Από ερυθρό ταινάριο μάρμαρο (rosso antico), διάμ. χείλ. 0,55 μ., πάχ. πυθμ. 0,06 μ., πάχ. χείλ. 0,03 μ., διάμ. αγκώνα πυθμ. 0,07 μ.
Ακέραιο περιρραντήριο ή λουτήριο θραυσμένο σε τρία μέρη. Ακόσμητο. Κυκλικός τένοντας στην χαμηλότερη επιφάνεια για ένθεση στο υποστατό. Εσωτερικώς και εξωτερικώς έχει χρησιμοποιηθεί γλώσσα.
Ρωμαϊκών χρόνων. Αδημοσίευτο.

23. Ακέραιο ενεπίγραφο τρίωτο περιρραντήριο με προχοή (εικ. 6, σχ. 3-4). Μ.Σ. 10347.
Από επιφανειακό στρώμα της ανασκαφής υστερορρωμαϊκού κτηρίου στο οικ. Χατζάκου (Ο.Τ. 136), επί των οδών Ξενοφώντος και Ηρακλειδών. Από λευκόφαιο μεσοκοκκώδες μάρμαρο (ντόπιο), διάμ. χείλ. 0,65μ./0,87 μ. (με λ.), ύψ. 0,23μ., πάχ. πυθμ. 0,055 μ., διαστ. λ. 0,13 x 0,11 x 0,09 μ.
Ακέραιο τρίωτο περιρραντήριο με προχοή λαξευμένο μέσα σε δωρικό κιονόκρανο. Από την αρχική μορφή του κιονοκράνου σώζονται ο εχίνος και οι 4 ιμάντες. Ο άβακας έχει απολαξευθεί και έχει αποκτήσει κυκλική μορφή, ενώ ο πυρήνας του κιονόκρανου κοιλάνθηκε για να του δοθεί η μορφή του αγγείου. Το χείλος του περιρραντηρίου είναι επίπεδο και στα διάκενα μεταξύ των λαβών φέρει εγχάρακτα τα παρακάτω στοιχεία EV - TV-ΧωC-ΧΡω. Οι λαβές είναι τεταρτοσφαιρικές και δύο εξ αυτών είναι ακόσμητες ενώ η τρίτη που είναι αντωπή με την προχοή φέρει φυλλόσχημο εγχάρακτο κόσμημα. Επί των αρχικών επιφανειών του κιονόκρανου υπάρχουν ίχνη γλώσσας λουκλούδικης και ποντιλιού. Η υπόλοιπη εξωτερική επιφάνεια του αγγείου φέρει ίχνη βελονιού και τρυπάνου. Εσωτερική επιφάνεια λειασμένη με γλώσσα.
Πρώιμη βυζαντινή περίοδος (5ος-6ος αι. μ.Χ.). Αδημοσίευτο

24. Ακέραιο τρίωτο περιρραντήριο με προχοή (εικ. 7, σχ. 5). Α.Α.
Άγνωστης προέλευσης. Από φαιό μεσοκοκκώδες μάρμαρο (ντόπιο), διάμ. χείλ.: 0,485/0,62 μ. (με λαβές), ύψ.: 0,162 μ., πάχ. τοιχ. πυθμ.: 0,052 μ., διαστ. λαβών: 0,075 x 0,07 x 0,055 μ.
Ακέραιο τρίωτο περιρραντήριο με σχηματοποιημένη προχοή. Χείλος επίπεδο ακόσμητο. Στο κατώτερο τμήμα του σώματος δύο διαμπερείς οπές διανοιγμένες με τρύπανο, προφανώς για την απορροή των ακάθαρτων υδάτων. Λαβές τεταρτοσφαιρικές με αντιθετικά μεταξύ τους χαραγμένα και προς τα έξω νεύοντα κοσμήματα σχήματος C, κάτωθεν των οποίων υπάρχει εγχάρακτη ευθεία γραμμή. Στη μία εκ των λαβών ανάμεσα στα C υπάρχει κατακόρυφη αυλάκωση, που σχηματίζει υποτυπώδη προχοή. Ίχνη βελονιού στην εξωτερική επιφάνεια, λειασμένη με γλώσσα η εσωτερική.
Πρώιμη βυζαντινή περίοδος (5ος-6ος αι. μ.Χ.). Αδημοσίευτο.

25. Τμήμα προχοής σκεύους (χέρνιβα;) (εικ. 12). Μ.Σ. 15464.
Άγνωστης προέλευσης. Από φαιό μεσοκοκκώδες μάρμαρο (ντόπιο), ύψ. 0,13 μ., πάχ. χείλ. 0,03 μ., πάχ. σώμ. 0,04 μ.
Τμήμα ανοιχτού σκεύους με προχοή. Εξωτερική επιφάνεια αδρά επεξεργασμένη με βελόνι, εσωτερική κοιλότητα επιμελώς επεξεργασμένη με γλώσσα.
Πρώιμη βυζαντινή περίοδος (5ος-6ος αι. μ.Χ.). Αδημοσίευτο

26. Ακέραιο τρίωτο σκεύος με προχοή (εικ. 20, σχ. 12). Μ.Σ. 10242.
Άγνωστης προέλευσης. Από φαιό μεσοκοκκώδες μάρμαρο (ντόπιο), διάμ. χείλ. 0,34 μ., ύψ. 0,165 μ., πάχ. χείλ. και πυθμ. 0,035 μ., ύψ. λ. 0,13-0,135 μ., πλ. και μήκ. λ. 0,05-0,055 μ.
Ακέραιο τρίωτο σκεύος με προχοή. Πυθμένας διάτρητος. Ακόσμητες και οι τρείς επιμήκεις και ημικωνικές λαβές στην παρειά του σκεύους. Ρηχή σχηματοποιημένη τριγωνική προχοή. Ίχνη επίπεδης γλώσσας στις εσωτερικές και εξωτερικές επιφάνειες.
Πρώιμη βυζαντινή-βυζαντινή περίοδος. Αδημοσίευτο.

27. Τμήμα σκεύους με μία σωζόμενη λαβή. Μ.Σ. 11060.
Από την ανασκαφή κτηριακού συνόλου του 7ου-9ου αι. μ.Χ., στο οικ. Πρόβια (Ο.Τ. 113). Από λευκόφαιο μεσοκοκκώδες μάρμαρο, ύψ. 0,12 μ., μήκ. χείλ. 0,20 μ., πάχ. σώμ. και χείλ. 0,045 μ.
Τμήμα (τετράωτου ή τρίωτου με προχοή;) σκεύους. Λαβή ακόσμητη, επιμήκης και ημικωνική στην παρειά του σκεύους. Ίχνη γλώσσας στο εσωτερικό και λεπτού βελονιού ή ποντιλιού εξωτερικά.
7ος-9ος αι. μ.Χ. Αδημοσίευτο.

28. Τετράωτο σκεύος. Μ.Σ. 9774.
Άγνωστης προέλευσης. Απόν φαιό μάρμαρο ντόπιο, διάμ. χείλ. 0,30 μ./0,35 μ. (με λ.), ύψ. 0,185 μ., διαστ. λ. 0,075 x 0,09 x 0,03 μ., βθ.: 0,165 μ.
Ακέραιο σκεύος. Ακόσμητες, επιμήκεις και ημικωνικές λαβές στην παρειά του σκεύους. Δεν αναγνωρίζονται ίχνη εργαλείων.
Βυζαντινή-μεταβυζαντινή περίοδος. Αδημοσίευτο.

29. Τετράωτο σκεύος. Μ.Σ. 9183
Άγνωστης προέλευσης. Από φαιό μεσοκοκκώδες ντόπιο μάρμαρο, διάμ. χείλ. 0,185 μ., ύψ. 0,16 μ., πάχ. χείλ. 0,025 μ., πάχ. σώμ. 0,038 μ., πάχ. πυθμ. 0,028-0,03 μ., ύψ. λ. 0,085 μ., πλ. λ. 0,045-0,03 μ.
Ακέραιο σκεύος. Διάτρητος πυθμένας. Ακόσμητες και οι τρείς επιμήκεις και ημικωνικές λαβές στην παρειά του σκεύους. Ίχνη γλώσσας στο εσωτερικό και λεπτού βελονιού ή ποντιλιού εξωτερικά.
Βυζαντινή-μεταβυζαντινή περίοδος. Αδημοσίευτο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Alföldi-Rosenbaum, E. 1994. "A Gold "Bracteate" in the Cabinet des Médailles in Paris". Στο *Iconologia Sacra. Mythos, Bildkunst und Dichtung in der Religions- und Sozialgeschichte Alteuropas. Festschrift für Karl Hauck zum 75. Geburtstag*, επιμ. H. Keller και N. Staubach, 81-90. Arbeiten zur Frühmittelalterforschung 23. Berlin: De Gruyter.

Ανδρόνικος, Μ. 1956. "Λακωνικά ανάγλυφα". *Πελοποννησιακά* 1:253-314.

Ανετάκης, Μ., Δ. Τσαρδάκα και Ειρ. Πουπάκη (υπό έκδ.). "Λίθινα τεφροδόχα αγγεία από τη Χίο". Στο *Τόμος για ανασκαφικές έρευνες σε νεκροταφεία*. Αθήνα: Δ/νση Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, ΥΠΠΟΑ, ΤΑΠ.

Balance, M., J. Boardman, S. Corbett και S. Hood. 1989. *Excavations in Chios 1952-1955: Byzantine Emporio*. *BSA* Suppl. 20. London: British School at Athens.

Barbagli, D. και M. Cavalieri. 2002. "Alvei e labra in marmi colorati: Tipologie e impiego". *Athenaeum* 90:49-74.

Bernabé, A. (επιμ.) 2004. *Orphicorum et Orphicis similium testimonia et fragmenta. Poetae Epici Graeci*. Bibliotheca Teubneriana II.1. München/Leipzig: Saur.

Blinkenberg, C. 1931. *Lindos, Fouilles de l'Acropole, 1902-1914*, τ. I, *Les petits objets*. Berlin: Walter de Gruyter & Cie Libraires - Editeurs.

Bliss, F.J. και R.A.S. Macalister. 1902. *Excavations in Palestine, 1898-1900.* London: Committee of the Palestine Exploration Fund.

Bottini, A. και E. Setari. 2009. "Il Complesso di marmi da Ausculum." Στο *Policromia e uso del colore in Liguria*, επιμ. E. Calandra, 1-17. Milano: Segretariato Regionale del Ministero per i Beni e le Attività Culturali per la Liguria.

Brøndsted, J. 1928. "La Basilique des cinq Martyres à Kapljuc". *Recherches à Salone*. Copenhagen: J. H. Schultz, Imprimerie de l'Université.

Burkert, W. 1985. *Greek Religion.* Μτφ. J. Raffan. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Calame, C., 2001. *Choruses of Young Women in ancient Greece. Their Morphology, Religious Role and Social Functions*. *Greek Studies: Interdisciplinary Approaches. Μτφ.* D. Collins και J. Orion. Lanham: Rowman & Littlefield Publishers.

Carter, J.B. και S.E. Whitney. 1988. "Isotopic analysis of Gray Marble Perirranteria". *AJA* 92(2):276.

Cavalieri, M. 2000. "Fontane circolari in marmi colorati nel mondo romano: diffusione ed impiego". *Aurea Parma: rivista di lettere, arte e storia* 94(3): 417-38.

_____. 2001. "Alvei et labra en marbres colorés: Typologie et employ". *Bulletin archéologique du CTHS: Antiquité, Archéologie classique* 28:81-99.

Cavanagh W.G., C. Gallou και M. Georgiadis. Επιμ. 2009. *Sparta and Laconia. From Pre-History to Pre-Modern. Proceedings of the Conference held in Sparta by the B.S.A., the University of Nottingham, the 5th E.P.C.A. and the 5th E.B.A. 17-20 March 2005*. *BSA* Suppl. 16. London: British School at Athens.

Chaniotis, A., 2008. "New Inscriptions from Late Antique Aphrodisias". *ΤΕΚΜΗΡΙΑ* 9:219-32.

Chaniotis, A., H.W. Pleket, R.S. Stroud και J.H.M. Strubbe. 1998. "SEG 48-2128. Epigraphy. Greek inscriptions in the Benaki Museum". *Supplementum Epigraphicum Graecum* 48-2128. Netherlands: J.C. Gieben.

Colussa, S. 2000. "Sul significato dell' iscrizione del bacile a padella di Reggio Emilia". *Pagine di Archeologia. Studi e Materiali* 1:7-27.

Crawford, J.S. 1990. *The Byzantine Shops at Sardis*. Cambridge, MA: *Harvard* University Press.

Davidson, G.R. 1952. Corinth XII. The Minor Objects. Princeton: American School of Classical Studies at Athens.

Dawkins, R.M. 1929. *The Sanctuary of Artemis Orthia at Sparta*. London: MacMillan.

Delbrueck, R. και W. Vollgraff. 1934. "An orphic bowl". *JHS* 54(2):129-39.

Δεληβορριάς, Α. 1969. "Λακωνικά περιρραντήρια εις το Μουσείον Σπάρτης". *AAA* II(1):7-10.

_____. 1992. "Η σημασία των γλυπτών του Μουσείου της Σπάρτης και η ανάγκη της εκδόσεως ενός νέου καταλόγου". Στο *Πρακτικά Δ΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Κόρινθος, 9-16 Σεπτεμβρίου 1990,* 289-308. Πελοποννησιακά Παράρτημα 19. Αθήνα: Εταιρεία Πελοποννησιακών Σπουδών.

_____. 1993. "Λακωνικά ανθέμια" Στο Palagia και Coulson 1993, 205-16.

_____. 2009. "The Throne of Apollo at the Amyklaion: Old proposals, new perspectives". Στο Cavanagh κ.ά. 2009, 133-5.

Demargne, P. 1958. *Les Piliers Funeraires*. Fouilles de Xanthos 1. Paris: Librairie Klincksieck.

Déonna, W. 1938. *Éxploration Archéologique de Délos XVIII. Le Mobilier Délien*. Paris: De Boccard.

Devetzi, A. 2000. "The imported stone-vessels at Akrotiri, Thera: A new approach to the material'. *BSA* 95:121-39.

_____. 2008. "Τα εισηγμένα λίθινα αγγεία του Ακρω-

τηρίου. Μία νέα προσέγγιση". Στο *Ακρωτήρι Θήρας. Τριάντα χρόνια έρευνας 1967-1997, Επιστημονική συνάντηση 19-20.12.1997*, επίμ. Χρ. Ντούμας, 453-74. Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 246. Αθήνα: Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.

Διαμαντή, Κ. 2008, "Κροκεές. Θέση Ψηφιάς" *ArchDelt* 63(Β1):336-7.

Dodge, H. 1984. "Building Materials and Techniques in the Eastern Mediterranean from the Hellenistic Period to the 4th cent. AD". Διδ. Διατρ. University of Newcastle.

Δουλφής Γ., 2019. "Η εικόνα τής Σπάρτης και της Λακωνίας από τη ρωμαϊκή κατάκτηση έως την ύστερη αρχαιότητα μέσω των κιονοκράνων. Τυπολογία -Μορφολογία - Τοπογραφικά συμφραζόμενα". Διδ. Διατρ. Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Drandaki, A., 2003. "ΥΓΙΕΝΩΝ ΧΡΩ ΚΥΡΙ(Ε)... A Late Roman Bucket with a hunting scene". *Μουσείο Μπενάκη* 2:37-53.

Δρανδάκης, Ν. 1975-6. "Άγνωστα γλυπτά της Μάνης αποδιδόμενα στο μαρμαρά Νικήτα ή στο εργαστήρι του". *Δελτίον ΧΑΕ* 8:19-28.

_____. 2002. *Βυζαντινά Γλυπτά της Μάνης*. Αθήνα: Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.

Durand, J.-L. 1979. "Du rituel comme instrumental". Στο *La Cuisine du Sacrifice en Pays grec*, επιμ. M. Detienne και J.-P. Vernant, 167-81. Paris: Gallimard.

Dyggve, E., 1960. *Lindos. Fouilles de l'Acropole 1902-1914 et 1952*, τ. III, *L'architecture d'Athena Lindia et l'architecture lindienne*. Berlin: Walter de Gruyter & Cie Libraires - Editeurs.

Ελεφάντη, Π. και Ε. Παναγοπούλου. 2018. "Λακωνίς 1. Ένα Τοπόσημο της Μέσης Παλαιολιθικής Μάνης" Στο Ζυμή κ.ά. 2018, 21-32.

Evans, A.J. 1930. *The Palace of Minos: a comparative account of the successive stages of the early Cretan civilization as illustrated by the discoveries at Knossos,* τ. 3*, The great transitional age in the northern and eastern sections of the Palace*. London: MacMillan.

Fiechter, E. 1918. "Amyklae. Der Thron des Apollon". *JdI* 33:107-245.

Φλωράκης, Α. 2008. *Η Τηνιακή Μαρμαροτεχνία*, Αθήνα: Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπέζης Πειραιώς.

Φωτόπουλος, Δ. και Α. Δεληβορριάς. 1997. *Η Ελλάδα του Μουσείου Μπενάκη*. Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη.

Gardner, J. 1896. "A Stone Tripod at Oxford and the Mantineian Base". *JHS* 16:275-84.

Gill, M.V. 1986. "The small finds". Στο *Excavations at Saraçhane*, τ. Ι, επιμ. R.M. Harrisson, 236-77. Princeton: Princeton University Press.

Ginouvès, R. 1962. *Balaneutikè. Recherches sur le bain dans l'antiquité grecque*, Paris: Ed. De Boccard.

Hamdorf, F.W. 1974. "Lakonische Perirrhanterien". *AM* 89:47-64.

Herfort-Koch, M. 1986. *Archaische Bronzeplastik Lakoniens*. *Boreas Beih*. 4. Münster: Münster Archäologisches Seminar der Universität.

Herrmann, K. 1994. "Addenda zu den Lakonischen Perirrhanterien". Στο *IX Bericht über die Ausgrabungen in Olympia, Herbst 1962 - Frühjahr 1966*, επιμ. E. Kunze, E. Kunze-Götte και A. Mallwitz, 150-71. Berlin: De Gruyter.

Hiesel, G. 1967. *Samische Steingeräte*. Hamburg: Universität Hamburg.

_____. 1969. "Zum samischen Perirrhanterion". Στο *Opus Nobile zum 60. Geburtstag von Ulf Jantzen*, επιμ. P. Zazoff, 82-6 .Wiesbaden: F. Steiner.

Hoffelner, K. 1996. "Die Sphinxsäule: Votivträgen, Altäre, Steingeräte". Στο *Alt-Ägina* II.4, επιμ. H. Walter και E. Walter-Karydi, 44-57. Mainz a.R.: Philipp von Zabern.

Hood, M.S.F. 2008. *Η τέχνη στην προϊστορική Ελλάδα.* Μτφρ. Μ. Παντελίδου και Θ. Ξένος. Αθήνα: Εκδόσεις Καρδαμίτσα.

_____. 1981. "Loutéria fittili in Calabria: analisi e classificazione preliminare". *Archeologia Classica* 31:143-202.

_____. 1985. "Bacini Corinzi su alto Piede". *ASAtene* 63:7-61.

_____. 1987. "Corinthian Basins on High Stands". *Hesperia* 56:355-416.

Jucker, I. 1970. *Aus der Antikensammlung des Bernischen Historischen Museums*. Bern: Francke Verlag.

Kaltsas, N. Επιμ. 2006. *Proceedings of the International Conference in conjunction with the exhibition "Athens-Sparta" organized in collaboration with the Hellenic Ministry of Culture and the National Archaeological Museum, Athens. 21/4/2007, Onassis Cultural Center NY*. New York: Alexander S. Onassis Public Benefit Foundation.

Kerschner, M. 1996. "Perirrhanteria und Becken". Στο *Alt-Ägina* II.4, επιμ. H. Walter και E. Walter-Karydi, 59-132. Mainz a.R.: Philipp von Zabern.

Kokkorou-Alewras, G. 1986. "Neue archaische Skulpturen im Archaologischen Museum von Rhodos". Στο *Archaische und Klassische Grie-*

chische Plastik. Akten des Internationalen Kolloquiums vom 22.-25. April 1985 in Athen, τ. 2, επιμ. H. Kyrieleis, 79-91. Mayence: Philipp von Zabern.

_____. 2002. "Αρχαϊκή Λακωνική Γλυπτική. Θέματα και Κοινωνία". *Πρακτικά Ά Τοπικού Συνεδρίου Λακωνικών Σπουδών*, 123-44. Αθήνα: Εταιρεία Λακωνικών Σπουδών.

_____. 2006α. "An Archaic Head in the Archaeological Museum of Sparta". Στο Kaltsas 2006, 24-31.

_____. 2006β. "Laconian Stone Sculpture from the Eighth Century BC until the Outbreak of the Peloponnesian War". Στο Kaltsas 2006, 89-94.

_____. 2010. "Funerary Sculpture from the Peloponnese". Στο *Honouring the Dead in the Peloponnese. Proceedings of the International Conference of CSPS, Sparta 23-25 April 2009*, επιμ. H. Cavanagh, W.G. Cavanagh και J. Roy, 269-88. CSPS Online Publication 2.

_____. 2011. "Ένα ακόμα αινιγματικό λακωνικό ανάγλυφο". Στο *ΕΠΑΙΝΟΣ Luigi Beschi. Μουσείο Μπενάκη*, επιμ. Α. Δεληβορριάς, Γ. Δεσπίνης και Α. Ζαρκάδας, 177-88. Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη.

_____. 2012. "Caryatid head in the Sparta Archaeological Museum and the provenance of the archaic Greek perirrhanteria" Στο *Neue Funde Archaischer Plastik aus griechischen Heiligtümern und Nekropolen. Internationale Symposion. Athen 2-3 November 2007,* επιμ. G. Kokkorou-Alevras και W.D. Niemeier, 19-31. *Athenaia* 3. München: Hirmer Verlag.

_____. Επιμ. 2017. *Αλάσαρνα VI. Γλυπτική - λιθοτεχνία - επιγραφές από το ιερό του Απόλλωνα Πυθαίου/Πυθαέως και τον πρώιμο βυζαντινό οικισμό*. Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Κοκκορού-Αλευρά, Γ., Α. Ευσταθόπουλος, Κ. Κοπανιάς, Ειρ. Πουπάκη και Α. Χατζηκωνσταντίνου. 2005. "Αρχαία λατομεία στη «Γυναίκα» και στο Πλατυβούνι Ταϋγέτου". *Πρακτικά Β΄ Τοπικού Συνεδρίου Λακωνικών Σπουδών, τ. Ά , Ξηροκάμπι Λακωνίας 28.10-1.11.2004*, 109-32. Λακωνικαί Σπουδαί 17. Αθήνα: Εταιρεία Λακωνικών Σπουδών.

Kokkorou-Alevras, G., A. Chadjikonstantinou, A. Efstathopoulos, E. Zavvou, N. Themos, K. Kopanias και E. Poupaki. 2009. "Ancient quarries in Laconia". Στο Cavanagh κ.ά. 2009, 169-80.

Kokkorou-Alevras, G., E. Poupaki, D. Tambakopoulos και Y. Maniatis. 2018. "Parian marble in Koan statuary and utilitarian artifacts of the Hellenistic and Roman period. Finds at the Sanctuary of Apollo at Kardamaina (Ancient Halasarna) on Kos". Στο *Cycladic Archaeology and Research. New Approaches and Discoveries*, επιμ. E. Angliker και J. Tully, 201-13. Oxford: Archaeopress.

Λυγκούρη-Τόλια, Ε. 1986. "Περιρραντήριο από την Ανθηδόνα". *ArchDelt* 41(A):401-24.

Mallwitz, A. 1994. "Zu den Lakonischen Perirrhanterien aus Olympia". Στο *IX Bericht über die Ausgrabungen in Olympia, Herbst 1962 - Frühjahr 1966*, επιμ. E. Kunze, E. Kunze-Götte και A. Mallwitz, 140-9. Berlin: De Gruyter.

Milne, M.J. 1939. "Kylichnis". *AJA* 43(2):247-54.

Μόσχου, Λ. Ραυτοπούλου Στ. και Χατζηθεοδώρου Θ. *1998. "Λίθος ερυθρός, ταινάριος*. Τα *αρχαία λατομεία* στον Προφήτη Ηλία Δημαρίστικων Μάνης και η περιοχή τους", *ArchDelt* 53(A):267-88.

Μπόνιας Ζ. 1993, "Γλυπτά από τις Αιγιές Λακωνίας". Στο Palagia και Coulson 1993, 177-87.

Mundell-Mango, M., C. Mango, A. Care Evans και M. Hughes. 1989. "A Sixth Cent. Mediterranean Bucket from Bromeswell Parish, Suffolk". *Antiquity* 63:295-311.

_____. 1995. "Artemis at Daphne". Στο *Bosphorus. Essays in honour of Cyril Mango*, επιμ. S. Efthymiades κ.ά., 263-82. *Byzantinische Forschungen* 21. Amsterdam: A.M. Hakkert.

Niewöhner, P. 2006. "Frühbyzantinische Steinmetzarbeiten in Kütahya. Zu Topographie, Steinmetzwesen und Siedlungsgeschichte einer zentralanatolischen Region". *IstMitt* 56:407-74.

Ντάρλας, Α. 2018. "Η παλαιολιθική εποχή στη Νότια Πελοπόννησο: είκοσι χρόνια έρευνας στη χερσόνησο της Μάνης". Στο Ζυμή κ.ά. 2018, 9-19.

Palagia, O. 1989. "Seven pilasters of Herakles from Sparta". Στο *The Greek Renaissance in the Roman Empire*, επιμ. S. Walker και A. Cameron, 122-29. *BICS* Suppl. 55. London: Wiley.

_____. 1993. "An Athena Promachos from the Acropolis of Sparta". Στο Palagia και Coulson 1993, 167-75.

_____. 1994. "Tyche at Sparta". Στο *An Obsession with Fortune, Tyche in Greek and Roman Art*, επιμ. S. B. Matheson. *Yale University Art Gallery Bulletin*: 64-75.

_____. 2001. "Sculptures from Roman Sparta". Στο *Καλλίστευμα. Μελέτες προς τιμήν της Όλγας Τζάχου-Αλεξανδρή*, επιμ. Α. Αλεξανδρή και Ι. Λεβάντη, 285-300. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού, ICOM-Ελληνικό Τμήμα.

Palagia, O. και W. Coulson. Επιμ. 1993. *Sculpture from Arcadia and Laconia*, Oxbow Monograph

30. Oxford: Oxbow Publishers.

Perdrizet, P. 1908. "Monuments figurés, petits bronzes, terres cuites, antiquités diverses". *Fouilles de Delphes* 5. Paris: De Boccard.

Pimpl, H. 1997. "Louteria und Perirrhanteria. Entwicklung und Verwendung größer Steinbecken in Griechenland". *Wissenschaftliche Schriftliche Archäologie* 3, Berlin: Köster.

Pinkwart, D. και W. Stammnitz. 1984. *Peristylhäuser westlich der unteren Agora*. *AvP* 15. Berlin: De Gruyter.

Πουπάκη, Ειρ. 2000. "Λήμματα αρ. 85-90 και 105". Στο *Η Πόλη κάτω από την Πόλη. Ευρήματα από τις ανασκαφές του Μητροπολιτικού Σιδηροδρόμου των Αθηνών, Αθήνα: Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης*, επιμ. Λ. Παρλαμά και Ν. Σταμπολίδης, 104-107 και 117. Αθήνα: Καπόν.

_____. 2001-2. "Λίθινα Λουτήρια, Περιρραντήρια και Κάρδοποι της Κλασικής Αρχαιότητος". *Αρχαιογνωσία* 11:273-306.

_____. 2006. "Μαρμάρινα τεφροδόχα αγγεία Μουσείου Σπάρτης". Στο *Λακωνικαί Σπουδαί ΙΗ΄* , 89-122. Αθήνα: Εταιρεία Λακωνικών Σπουδών.

_____. 2009. "Marble urns in Sparta Museum". Στο Cavanagh κ.ά. 2009, 243-52.

_____. 2011α. *Αλάσαρνα ΙΙ. Λίθινα αγγεία, χειρόμυλοι και άλλα τέχνεργα από το Ιερό του Απόλλωνα και του Ηρακλή και τον Παλαιοχριστιανικό Οικισμό*. Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

_____. 2011β. *Κωακοί λίθοι και κωακή λιθοξοΐα. Η χρήση των λίθων της Κω στην αρχιτεκτονική, γλυπτική και κατασκευή επιτύμβιων, ενεπίγραφων μνημείων και τέχνεργων. Αρχαϊκή-Παλαιοχριστιανική περίοδος. Η σημασία της για την οικονομία του νησιού*. Διδ. Διατρ. Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών (http://phdtheses.ekt.gr/eadd/handle/10442/27083).

_____. 2017. "Λίθινα αγγεία, χειρόμυλοι και άλλα λίθινα αντικείμενα". Στο Γ. Κοκκορού-Αλευρά 2017, 67-114.

_____. (υπό έκδ. ά). "Μαρμάρινα ημίεργα αγγεία από τα απορρίμματα ενός νεοαττικού εργαστηρίου στις υπώρειες της Ακρόπολης της Αθήνας". Στο *Τιμητικός τόμος για την καθηγήτρια Κλασικής Αρχαιολογίας Γεωργίας Κοκκορού-Αλευρά*, επιμ. Κ. Κοπανιάς και Γ. Δουλφής. Αθήνα: Καρδαμίτσα.

_____. (υπό έκδ. β́). "Early-Byzantine marble vases from Kos Island, Dodecanese,

Greece". Στο *Τιμητικός τόμος για την καθηγήτρια Βυζαντινής Αρχαιολογίας Σοφία Βέρτη-Καλοπίση*, επιμ. Ch. Diamanti, A. Vassiliou και S. Arvaniti. Oxford: Archaeopress.

Quatember, U. 2003. *Marmorinventar: Hanghaus 1 in Ephesos. Funde und Ausstattung*, επιμ. C. Lang-Auinger, 121-152. Forschungen in Ephesos 8.4. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

Raubitschek, A.E. 1949. *Dedications from the Athenian Acropolis. A Catalogue of the Inscriptions of the 6th and the 5th Centuries B.C.* Cambridge, *MA:* Archaeological Institute of America.

Robinson, D.M. 1930. *Excavations at Olynthus* II. *Architecture and Sculpture: Houses and other buildings*. Baltimore: John Hopkins Press.

_____. 1946. *Excavations at Olynthus* XII. *Domestic and Public Architecture*. Baltimore: John Hopkins Press.

Robinson, D.M. και J.W. Graham. 1938. *Excavations at Olynthus* VIII. *The Hellenic house: a study of the houses found at Olynthus with a detailed account of those excavated in 1931 and 1934*. Baltimore: John Hopkins Press.

Roueché, C. 2004, *Aphrodisias in Late Antiquity: The Late Roman and Byzantine Inscriptions.* London: Society for the Promotion of Roman Studies.

Salles, J.F. 1993. *Kition-Bamboula IV: Les niveaux hellénistiques*. Paris: Éditions Recherche sur les Civilisations.

Sakellarakis, J. 1976. "Mycenaean Stone Vases". *SMEA* 17:173-87.

_____. 1996. "Minoan Religious Influence in the Aegean: The case of Kythera". *BSA* 91:81-99.

Schelp, J. 1975. *Das Kanoun. Der griechische Opferkorb*. Beiträge zur Archäologie 8. Würzburg: Konrad Triltisch Verlag.

Schmidt, E. 1982. *Geschichte der Karyatide: Funktion und Bedeutung der menschlichen Träger- und Stützfigur in der Baukunst.* Beiträge zur Archäologie 13. Würzburg: Konrad Triltisch Verlag.

Seiffert, A. 2006. *Der sakrale Schutz von Grenzen im antiken Griechenland-Formen und Ikonographien*. Διδ. Διατρ. Julius-Maximilians-Universität, Würzburg.

Smith, R.R.R. 2007. "Statue life in the hadrianic baths at Aphrodisias, AD 100-600: local context and historical meaning". Στο *Statuen in der Spätantike*, επιμ. F.A. Bauer και C. Witschel, 203-35. Wiesbaden: Reichert.

Stupperich, R. 1990. "Neugefundene bruchstücke von Marmorplastik in Assos". Στο *Ausgrabungen in Assos*, επιμ. Ü. Serdaroğlu, R. Stup-

perich και E. Schwertheim, 29-34. Asia Minor Studien 22. Bonn: R. Hambelt.

Sturgeon, M.C. 1987. *ISTHMIA IV. Sculpture I: 1952-1967*. Princeton: American School of Classical Studies at Athens.

Tambakopoulos, D. και Y. Maniatis. 2017. "Determination of the Marble Source of Sculpture and Other Objects Found in Halasarna, Kos". Στο Κοκκορού-Αλευρά 2017, 205-39.

Θέμος, Αθ. 1999. "Οδός Στάουμφερτ 12 (Ο.Τ. 98, οικόπεδο Ζαχαράκη)" *ArchDelt* 54(Β1):168-71.

Tod, M.N. και A.J.B. Wace. 1906. *A Catalogue of the Sparta Museum.* Oxford: Clarendon Press.

Tölle-Kastenbein, R. 1974. *SAMOS XIV. Das Kastro Tigani. Die Baute und Funde Griechischer, Romischer und Byzantinischer Zeit*, Bonn: Rudolf Habelt Verlag.

Τσούλη, Μ. 2010. "Χαρούδα, θέση Άσπρη Πλάκα, Δ.Δ. Πύργου Διρού Δ. Οιτύλου. Λατομείο λευκόφαιου μαρμάρου". *ArchDelt* 65(Β1α):566-8.

Tykot, R.H., J.J. Herrmann Jr. και R. Neumann. 2002. "Isotopic Analysis of *Rosso Antico* and bichrome marble objects from the Museum of Fine Arts, Boston". Στο *ASMOSIA V. Interdisciplinary Studies on Ancient Stone, Proceedings of the Fifth International Conference of the Association for the Study of Marble and Other Stones in Antiquity, Museum of Fine Arts, Boston, June 1998*, επιμ. J. Herrmann, N. Herz και R. Newman, 383-7. London: Archetype Publications.

Τζιτζίμπαση, Α. 2000. "Μαρμάρινα αγγεία καθημερινής χρήσης". *Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού* 7:18-28.

Vanderheyde, C. 1998. "Deux exemples de sculpteurs locaux et itinérants en Grèce au XIe siècle". *TOPOI. Orient-Occident* 8(2):765-75.

Vanderheyde, C. 2003. "Objets et éléments décoratifs en pierre issus d' Apamée". *Bulletin des Musées Royaux d' Art et d' Histoire* 74:63-106.

Wace A.J.B. 1955. "Mycenae 1939-1954. Part I. Preliminary report on the excavations of 1954". *BSA* 50:175-89.

Ward-Perkins, J.B. 1992. "Africano marble and "lapis sarcophagus". Στο *Marble in Antiquity. Collected Papers of J. B. Ward-Perkins*, επιμ. H. Dodge και B. Ward-Perkins, 55-61. Cambridge: Cambridge University Press.

Warren, P. 1967. "A Stone Vase Maker's Workshop in the Palace of Knossos". *BSA* 62:195-201.

_____. 1969. *Minoan stone vases*. Cambridge: Cambridge University Press.

Waterhouse H. και R.H. Hope-Simpson. 1961. "Prehistoric Laconia: Part II". *BSA* 56:114-75.

Waywell G.B. και J.J. Wilkes. 1995. "Excavations at the Ancient Theatre of Sparta 1992-94. Preliminary Report". *BSA* 90:435-60.

Woodward, A.M. 1929. "Inscriptions". Στο Dawkins 1929, 285-377.

Χρήστου, Χρ. 1955. "Αρχαϊκόν Ανάγλυφον Διοσκούρων εκ Σπάρτης". *ArchEph* 91-113.

Yangaki, A. 2009. "North Syrian Mortaria and other late Roman personal and utility objects bearing inscriptions of good luck". *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 19:247-87.

Zaphiropoulou, Ph. 1973. "Vases et autres objets de marbre de Rhénée". *Στο Études Déliennes: publiées à l'occasion du centième anniversaire du début des fouilles de l'École française d'Athènes à Délos*, 601-35. *BCH* Suppl. I. Paris: De Boccard.

Ζαββού, Ελ. 1997, "Οδός Αγησιλάου 106 (Ο.Τ. 29, οικόπεδο Κ. και Ε. Μηλιώτη)" *ArchDelt* 52(Β1):164.

Ζυμή Ε., Α.-Β. Καραπαναγιώτου και Μ. Ξανθοπούλου. Επιμ. 2018. *Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο,* τ. 1. Καλαμάτα: Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου.

Ένα άγνωστο υστεροβυζαντινό οχυρό

Το κάστρο των Βατίκων στη Λακωνία

Κλήμης Ασλανίδης

Πολυτεχνείο Κρήτης
kaslanidis@arch.tuc.gr

ABSTRACT

An unknown Late Byzantine fortress: The castle of Vatika in Laconia

The castle of Vatika in Laconia occupies a rocky cliff not far from the modern coastal town of Neapolis. The castle's small courtyard is surrounded by buildings attached to the high external wall, including a barrel-vaulted chapel and some one or two-storey houses. A rectangular tower with a cistern is built at the highest point. A circuit wall surrounds the castle at a small distance. The castle developed in several phases. Although it was constructed as a military fort, houses were later attached to the external walls, significantly reducing the size of the inner courtyard. A small church of the single-nave, cross-in-square type has survived in ruins on the south side. The castle of Vatika should be dated to the Late Byzantine period, after the recapture of Monemvasia in 1262 and before the fall of the Despotate of the Morea to the Ottomans. The strong resemblance of its houses to those of Mystra, but also the common features it shares with numerous churches of the cape Malea peninsula that are dated to this period, justify this assumption. The addition of bastions at the circuit wall could possibly be dated to the short period of Venetian rule in the fifteenth century.

Α. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Το κάστρο των Βατίκων δεν έχει μέχρι σήμερα αποτελέσει αντικείμενο ολοκληρωμένης επιστημονικής μελέτης.[1] Οι αναφορές γι αυτό παραμένουν ελάχιστες,[2] ενώ σχέδιά του δεν έχουν δημοσιευτεί. Η πρόσφατη αποτύπωση και αποκατάστασή του[3] έδωσε τη δυνατότητα

1 Μια προκαταρκτική παρουσίαση έγινε στο συνέδριο για την οχυρωματική αρχιτεκτονική στην Πελοπόννησο από τον 5ο έως τον 15ο αιώνα (Ασλανίδης 2011).

2 Hasluck 1907-8, 172· Andrews 1953, 226· Σφηκόπουλος 1968, 423· Καρποδίνη-Δημητριάδη 1990. Η σύντομη περιγραφή που περιλαμβάνεται στο τελευταίο μάλλον αναφέρεται σε άλλο κάστρο.

3 Αφορμή για την έρευνα του μνημείου υπήρξε η μελέτη συντήρησης και αποκατάστασής του, η οποία εκπονήθηκε σε συνεργασία με την Χριστίνα Πινάτση, κατόπιν αναθέσεως από την τοπική μη κερδοσκοπική εταιρεία «Αφροδισιάς». Θερμότατες ευχαριστίες οφείλονται στα μέλη της εταιρείας και ιδιαίτερα στον κ. Παντελή Κωνσταντινάκο, εμπνευστή του έργου αποκατάστασης του μνημείου. Ιδιαίτερα σημαντικές για την κατανόηση πολλών λεπτομερειών του μνημείου ήταν οι προκαταρκτικές εργασίες καθαρισμού και οι ανασκαφικές τομές, που πραγματοποιήθηκαν με την παρακολούθηση του αρχαιολόγου Νεκτάριου Σκάγκου, τον οποίον και ευχαριστώ θερμά για τη συνεργασία. Οι εργασίες καθαρισμού και η τοπογραφική αποτύπωση πραγματοποιήθηκαν χάρις στην συνδρομή του Δήμου Βοιών, μέρους σήμερα του ευρύτερου Δήμου Μονεμβασίας, στον οποίον οφείλονται επίσης ευχαριστίες.

Εικ. 1. Χάρτης της χερσονήσου του Μαλέα με τη θέση του κάστρου των Βατίκων.

Εικ. 2. Κάστρο Βατίκων. Γενική άποψη του κάστρου από βορειοανατολικά (2018).

ορισμένων παρατηρήσεων για τη μορφή και εξέλιξή του, οι οποίες περιλαμβάνονται στην παρούσα μελέτη.[4] Η δημοσίευση των πορισμάτων των ερευνών που πραγματοποιήθηκαν στο πλαίσιο της αποκατάστασης του μνημείου αναμένεται να διαφωτίσει περεταίρω την έρευνα, συμπληρώνοντας την εργασία αυτή με περισσότερα στοιχεία για τη χρονολόγηση του μνημείου και των επιμέρους οικοδομικών φάσεων.

Το κάστρο βρίσκεται κοντά στους οικισμούς Μεσοχώρι και Φαρακλό,[5] λίγα χιλιόμετρα βορειοανατολικά της σύγχρονης πόλης της Νεάπολης Βοιών, στη Λακωνία (**Εικ. 1**). Είναι κτισμένο σε φυσικά οχυρή θέση, σε βραχώδες έξαρμα στην κορυφή λόφου, που δεσπόζει στον κάμπο των Βατίκων και εποπτεύει την πεδιάδα και την είσοδο του Λακωνικού Κόλπου (**Εικ. 2**). Το σχήμα της κάτοψής του είναι ακανόνιστο. Έχει μέγιστες διαστάσεις μόλις 18 × 32 μέτρα. Διαθέτει υψηλό περιμετρικό τοίχο, αμυντικό πύργο και κτήρια γύρω από μικρή εσωτερική αυλή (**Εικ. 3)**. Τα επί μέρους κτήρια είναι επιμήκη και διατάσσονται παράλληλα προς τον περιμετρικό τοίχο, με την εξαίρεση ενός, το οποίο διατάσσεται κάθετα ως προς την περίμετρο. Από την κόγχη που σχηματίζεται στα ανατολικά του συμπεραίνουμε πως πρόκειται για ναό.

Β. ΤΑ ΕΠΙΜΕΡΟΥΣ ΚΤΗΡΙΑ ΤΟΥ ΚΑΣΤΡΟΥ

Ακολουθεί περιγραφή των κτηρίων του κάστρου με αφετηρία την πύλη και δεξιόστροφη κυκλική πορεία. Οι αναφορές στον προσανατολισμό γίνονται με τη σύμβαση ότι η κόγχη του ιερού του ναού βρίσκεται στα ανατολικά. Ο ακριβής προσανατολισμός φαίνεται στα σχέδια.

Το κτήριο Η, μέσω του οποίου γίνεται η είσοδος στο κάστρο, βρίσκεται στη δυτική του πλευρά και είναι εντελώς ερειπωμένο (**Εικ. 3**). Αποκαλύφθηκε στο μεγάλο μέρος του με

Η έρευνα ολοκληρώθηκε μετά το έργο αποκατάστασης του μνημείου βάσει της παραπάνω μελέτης από τη Διεύθυνση Αναστήλωσης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού (2013-15). Οι εργασίες αποκάλυψαν σημεία στο εσωτερικό του κάστρου αλλά και στον εξωτερικό του περίβολο, τα οποία δεν ήταν προηγουμένως ορατά. Κατά τη διάρκεια του έργου, το οποίο εκτελέστηκε με εξαιρετική προσοχή και ευαισθησία, πολύτιμες ήταν οι συζητήσεις με τους αρχαιολόγους που ανέσκαψαν επιμέρους περιοχές του μνημείου, Γιάννη Παππά, Μαρία Κονιώτη και Παναγιώτα Σκάγκου, καθώς και με τις μηχανικούς που επέβλεψαν τις εργασίες Γεωργία Καζαντζίδου και Στέλλα Παπαθανασίου. Σε όλους, καθώς και στον διευθυντή Αναστήλωσης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων Θεμιστοκλή Βλαχούλη όπως και στην προϊσταμένη του τμήματος έργων Ιωάννα Καράνη εκφράζω πολύ θερμές ευχαριστίες για την εποικοδομητική συνεργασία. Τα πορίσματα των ερευνών που πραγματοποιήθηκαν στο πλαίσιο του έργου παραμένουν προς το παρόν αδημοσίευτα.

Η ολοκλήρωση της εργασίας αποτέλεσε μέρος μεταδιδακτορικής έρευνας στο Τμήμα Αρχιτεκτόνων του Πανεπιστημίου Πατρών, με αντικείμενο την υστεροβυζαντινή αρχιτεκτονική στην χερσόνησο του Μαλέα, με υποτροφία του ΙΚΥ, η οποία χρηματοδοτήθηκε από την Πράξη «Ενίσχυση Μεταδιδακτόρων Ερευνητών/Ερευνητριών» από τους πόρους του ΕΠ «Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού, Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» με άξονες προτεραιότητας 6,8,9 και συγχρηματοδοτείται από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο – ΕΚΤ και το ελληνικό δημόσιο. Θερμότατες ευχαριστίες οφείλονται στον επιβλέποντα της έρευνας Σταύρο Μαμαλούκο, αναπληρωτή καθηγητή του Πανεπιστημίου Πατρών καθώς και στην διευθύντρια της Εφορείας Αρχαιοτήτων Λακωνίας, Ευαγγελία Πάντου, για την παραχώρηση της σχετικής άδειας.

Τέλος, ευχαριστίες οφείλονται στον Νίκο Σκουτέλη, αναπληρωτή καθηγητή του Πολυτεχνείου Κρήτης, και στον Χαράλαμπο Γάσπαρη, Διευθυντή Ερευνών στο Τμήμα Ιστορικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, για την βοήθεια στην κατανόηση ορισμένων βενετικών εγγράφων.

4 Τα σχέδια που συνοδεύουν την παρούσα εργασία απεικονίζουν το κάστρο πριν από την αποκατάστασή του, κατά την οποία αναδομήθηκαν επιλεγμένα σημεία, με σκοπό να αντιμετωπιστούν στατικά προβλήματα. Στις τομές απεικονίζεται το μνημείο πριν τις ανασκαφές. Με διακεκομμένες γραμμές παριστάνεται η αρχική μορφή του μνημείου στα ανεσκαμμένα πλέον τμήματα.

5 Τα δύο γειτονικά χωριά συγκέντρωναν το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού της περιοχής πριν την απελευθέρωση. Παναγιωτόπουλος 1987, 281· Νικολάου 1996, 422.

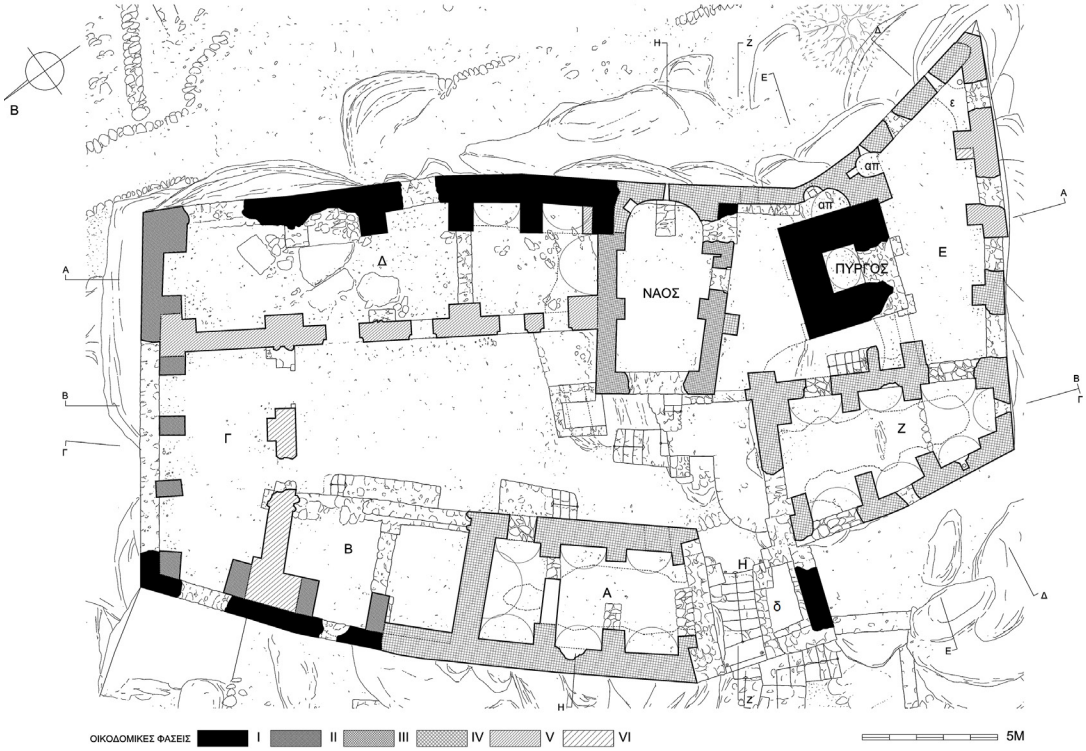

3

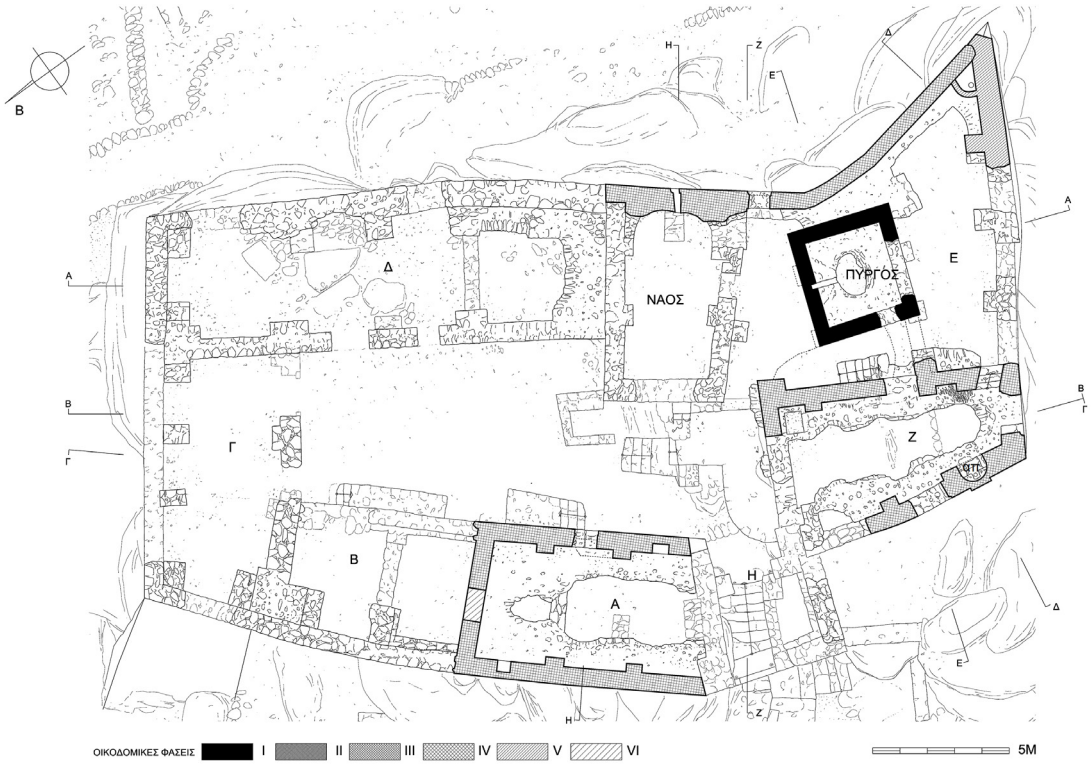

4

Εικ. 3. Κάστρο Βατίκων. Κάτοψη ισογείου. Εικ. 4. Κάστρο Βατίκων. Κάτοψη ορόφου.

εκτεταμένη ανασκαφή. Είναι προσκολλημένο στη νότια πλευρά του κτηρίου Α, το οποίο δεν διαθέτει νότιο τοίχο (**Εικ. 3**). Ταυτόχρονα, η νότια πλευρά του κτηρίου Α δεν είναι αρμολογημένη κατά την κατασκευή της και η διάταξη των λίθων της δείχνει με σαφήνεια ότι δεν ήταν ορατή κατά το κτίσιμο (**Εικ. 10**). Με βάση τα στοιχεία αυτά διαπιστώνεται ότι το κτήριο Η προϋπήρχε του Α και ότι το δεύτερο προσκολλήθηκε στο πρώτο. Στην είσοδο στο κάστρο οδηγεί ανοδική πορεία, η οποία καταλήγει σε κλίμακα. Η πύλη, από την οποία διατηρούνται ελάχιστα λείψανα, βρίσκεται στη δυτική πλευρά του κτηρίου Η. Από εκεί ξεκινά βαθμιδωτή άνοδος μέσα σε διαβατικό, από το οποίο γίνεται η πρόσβαση στην αυλή, μετά και από δεύτερη πύλη (**Εικ. 3, 16**). Παράλληλα με την κλίμακα που οδηγεί στην αυλή διατάσσεται μικρός χώρος, πιθανώς δεξαμενή (δ). Το διαβατικό προεκτεινόταν στα ανατολικά, καταλαμβάνοντας τον χώρο μεταξύ της εισόδου, του ναού και του κτηρίου Ζ, που βρίσκεται στα νότια. Ο χώρος αυτός στεγαζόταν με δύο σταυροθόλια, τα οποία εδράζονταν αφενός στους περιμετρικούς τοίχους, απευθείας ή με την μεσολάβηση παραστάδων (**Εικ. 16**), και αφετέρου σε ελεύθερο πεσσό (**Εικ. 3, 11**) στη βόρεια πλευρά. Επάνω από το διαβατικό θα πρέπει να υπήρχε κλειστός χώρος. Η ύπαρξη του χώρου αυτού είναι βέβαιη ως προς το μέρος του κτηρίου που βρίσκεται επάνω από την είσοδο, στα νότια, δηλαδή, του κτηρίου Α, καθώς και στον όροφο το κτήριο Α δεν διαθέτει νότιο τοίχο και δείχνει να ήταν προσκολλημένο σε προγενέστερο τοίχο, ο οποίος δεν υφίσταται πλέον (**Εικ. 4, 10**).

Το κτήριο Α διατάσσεται παράλληλα με το δυτικό τείχος του κάστρου. Το ισόγειο του κτηρίου είναι θολοσκεπές. Μέρος της θολοδομίας έχει καταρρεύσει,[6] αλλά είναι σαφές ότι καλυπτόταν με καμάρα διατεταγμένη κατά μήκος, στην οποία εισδύουν μικρότερου ανοίγματος καμάρες, φερόμενες από παραστάδες που σχηματίζονται στις μακρές πλευρές (**Εικ. 3**). Το σύστημα αυτό κάλυψης, το οποίο ισοδυναμεί πρακτικά με συνεχόμενα σταυροθόλια εξασφαλίζει τον μέγιστο εκμεταλλεύσιμο χώρο στο ισόγειο (**Εικ. 7**). Αν είχε κατασκευαστεί απλή καμάρα, με δεδομένο το μικρό ύψος του κλειδιού, η γένεση της θα ήταν τόσο χαμηλά, που θα ήταν αδύνατον να προσεγγίσει κανείς τον περιμετρικό τοίχο.[7] Παράλληλα, έτσι ελαχιστοποιούνται οι ωθήσεις στις μακρές πλευρές, αφού τα φορτία αναλαμβάνουν οι ογκώδεις παραστάδες, ενώ αποφεύγονται τα νεκρά φορτία των γεμισμάτων που θα ήταν απαραίτητα για τη διαμόρφωση πατώματος επάνω από την καμάρα. Ο όροφος είναι ενιαίος, με παραστάδες στις μακρές πλευρές, οι οποίες έφεραν αψιδώματα. Από αυτά διατηρείται ικανοποιητικά το μεσαίο της ανατολικής πλευράς (**Εικ. 4**). Ψηλότερα από το κλειδί των αψιδωμάτων θα πρέπει να υποθέσουμε ότι υπήρχε ενιαία καμάρα, όπως στο κτήριο Ζ. Στο μέσον της ανατολικής πλευράς υπάρχει παράθυρο, ενώ στο μέσον της βόρειας πλευράς υπάρχει φραγμένη από παλιά θύρα. Δύο μικρά ερμάρια διαμορφώνονται στο πάχος του δυτικού και του ανατολικού τοίχου. Η πρόσβαση στον όροφο του κτηρίου Α θα πρέπει να γινόταν από τα όμορα κτήρια, Η και Β, καθώς δεν φαίνεται να υπήρχε κλίμακα που να οδηγούσε στον όροφο από το ισόγειο. Η πρόσβαση στο ισόγειο, το οποίο είναι υπερυψωμένο σε σχέση με την αυλή, γίνεται από θύρα που ανοίγεται προς την εσωτερική αυλή, προσπελάσιμη από κτιστή κλίμακα. Μία μικρότερη θύρα στο νότιο άκρο της ανατολικής πλευράς, η οποία αποκαλύφθηκε μετά από ανασκαφή, οδηγεί σε πολύ χαμηλότερο επίπεδο (**Εικ. 9**). Από την παρατήρηση της βόρειας παρειάς του ανοίγματος προκύπτει το συμπέρασμα ότι η θύρα δεν ανήκει στην αρχική κατασκευή του κτηρίου.

Τα κτήρια Β, Γ και Δ σχηματίζουν Π στη βόρεια πλευρά του κάστρου. Κατά μήκος του τείχους

6 Η θολοδομία ανακατασκευάστηκε κατά τις εργασίες αποκατάστασης (2013-15).

7 Για την εξασφάλιση μεγαλύτερου ύψους κοντά στους περιμετρικούς τοίχους, οι γενέτειρες των εγκάρσια διατεταγμένων καμαρών έχουν κατασκευαστεί κεκλιμένες.

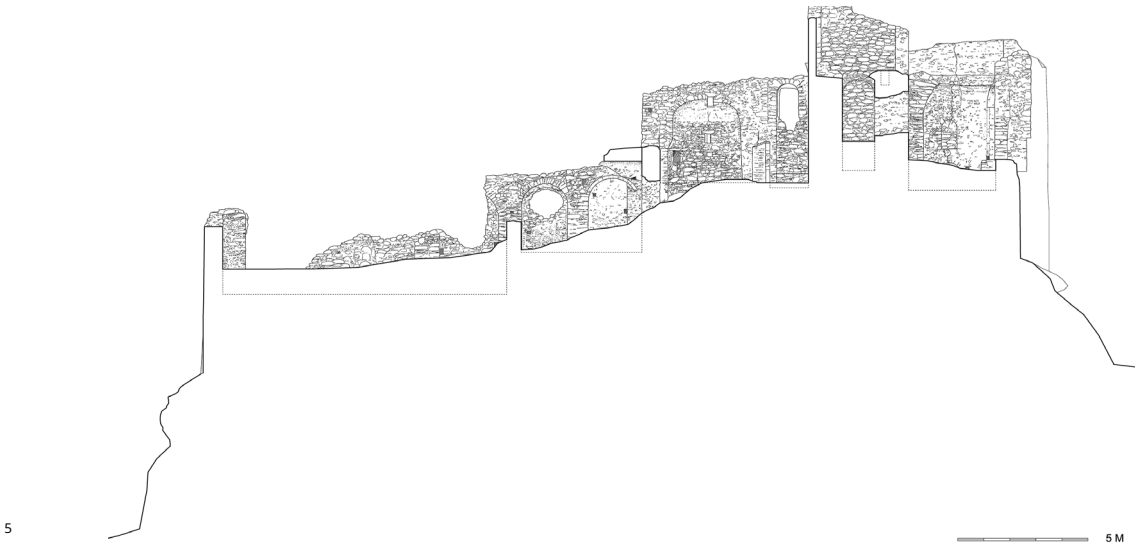

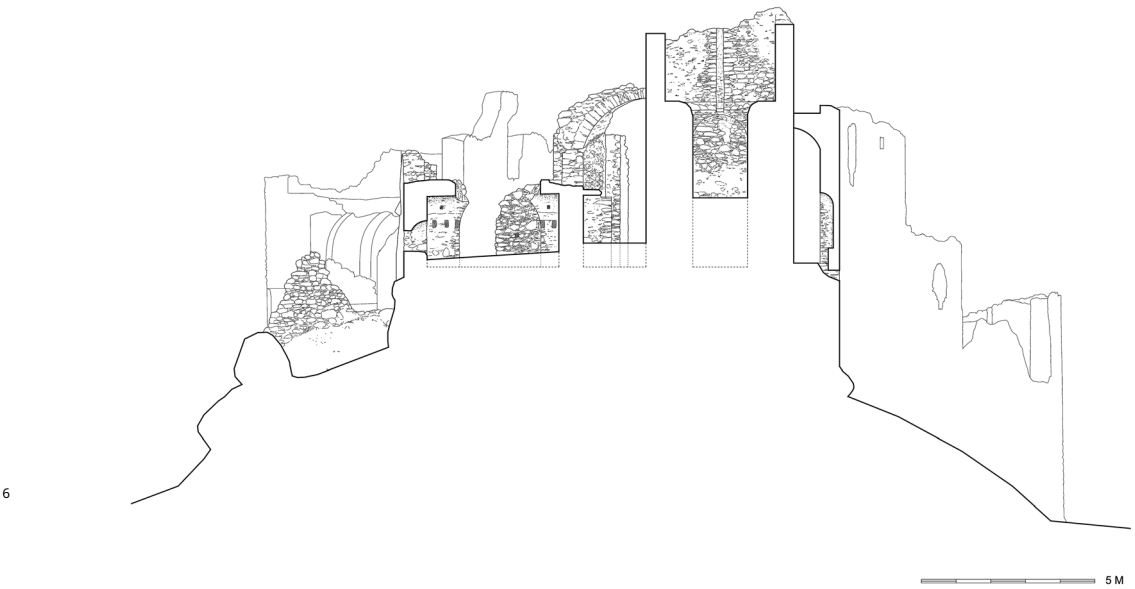

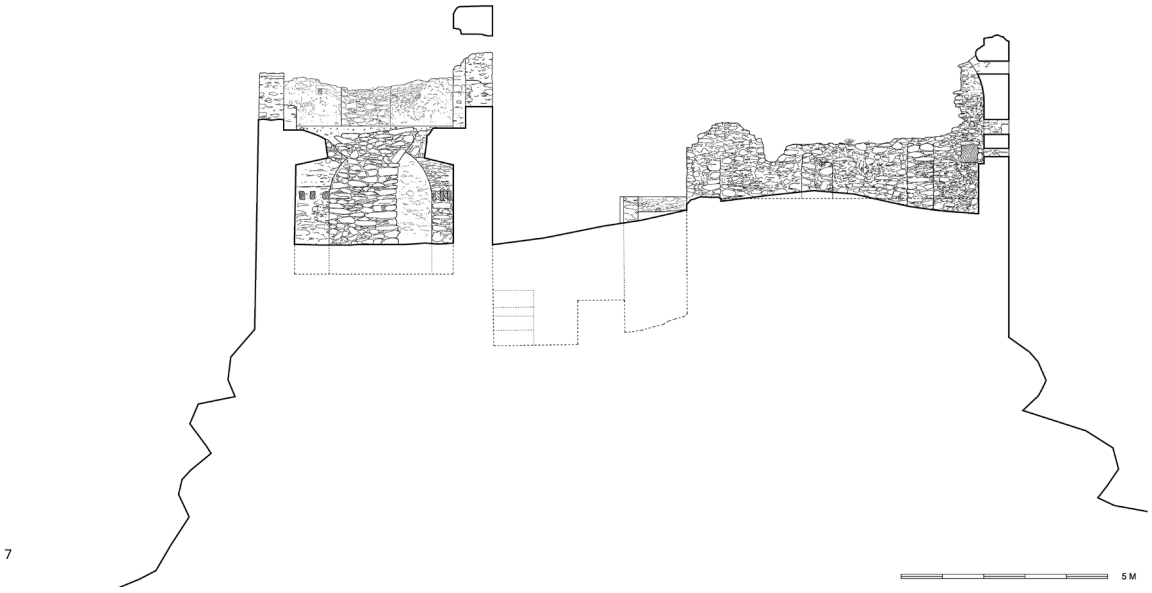

Εικ. 5. Κάστρο Βατίκων. Τομή ΑΑ. Εικ. 6. Κάστρο Βατίκων. Τομή ΕΕ. Εικ. 7. Κάστρο Βατίκων. Τομη ΗΗ.

Εικ. 8. Κάστρο Βατίκων. Ο ναός εντός του κάστρου από τα βορειοδυτικά (2010).

του περιβόλου έχουν προσαρτηθεί παραστάδες που έφεραν τόξα, ώστε να δημιουργηθεί περίδρομος. Οι γενέσεις των τόξων διατηρούνται σε αρκετά σημεία. Άλλη μία παραστάδα, πλήρως κατεστραμμένη σήμερα, εντοπίστηκε σε ανασκαφική διερεύνηση στην κόγχη του ιερού του ναού (**Εικ. 3**). Ο βόρειος και ο νότιος τοίχος του ναού έχουν επίσης ενσωματώσει παρόμοιες παραστάδες, εκ των οποίων η νότια διακρίνεται με σαφήνεια (**Εικ. 3**). Οι τοίχοι των κτηρίων προς την πλευρά της αυλής κατασκευάστηκαν σε επόμενη οικοδομική φάση, φράσσοντας μάλιστα κάποια από τα τόξα του περιδρόμου, ο οποίος καταργήθηκε. Για την ανέγερση του κτηρίου Α κατεδαφίστηκε πλήρως το περιμετρικό τείχος με τον περίδρομο. Στην πρώτη παραστάδα προς τα βόρεια του κτηρίου διατηρείται η γένεση τόξου του περιδρόμου, η οποία δεν αντιστοιχεί σε παραστάδα στα νότια (**Εικ. 9**). Τα κτήρια Β, Γ και Δ δεν είναι μεταξύ τους σύγχρονα. Το κτήριο Δ προηγείται των Β και Γ, αφού στο σημεία επαφής τους παρατηρείται οικοδομικός αρμός (**Εικ. 3**). Οι λίθοι που εξέχουν του δυτικού τοίχου του κτηρίου Δ και τον συνέδεαν με τον νότιο τοίχο του Γ έχουν είτε τοποθετηθεί εκ των υστέρων για τη σύνδεση των δύο τοίχων είτε εξ αρχής, με πρόβλεψη για το μελλοντικό έργο. Η κατασκευή των κτηρίων Β και Γ είχε προβλεφθεί κατά την ανέγερση του κτηρίου Α, αφού στη βόρεια πλευρά του τελευταίου υπάρχουν προέχοντες λίθοι, που έχουν κτιστεί ως αναμονές για την προέκταση των τοίχων προς τα βόρεια (**Εικ. 9**). Είναι επίσης βέβαιο ότι το κτήριο Δ έχει εκ των υστέρων προσκολληθεί

9

10

Εικ. 9. Κάστρο Βατίκων. Τομή ΓΓ. Εικ. 10. Κάστρο Βατίκων. Το κτήριο Α από τα νότια (2010).

Εικ. 11. Κάστρο Βατίκων. Τα κτήρια Η και Ζ από τα βόρεια (2018).

στον ναό. Στη βορειοδυτική γωνία του κάστρου έχει κατασκευαστεί ισχυρή αντηρίδα, για να αντιμετωπιστεί σοβαρό δομικό πρόβλημα που εμφανίστηκε στο σημείο αυτό (**Εικ. 3, 12, 19**). Η ανωδομή διατηρείται εν μέρει μόνο στο κτήριο Δ. Η κάλυψη του χώρου γίνεται με αλληλοτεμνόμενες καμάρες, ψηλότερα από τα τόξα του παλαιότερου περιδρόμου. Μόνο ένα άνοιγμα στον περιμετρικό τοίχο διατηρείται και διαμορφώνεται σε ημικυκλική κόγχη (στο κτήριο Β). Διατηρούνται από δύο θύρες στα κτήρια Γ και Δ, οι οποίες επέτρεπαν την είσοδο από την εσωτερική αυλή και ελάχιστα στοιχεία που επιτρέπουν τον προσδιορισμό της θέσης της αντίστοιχης θύρας στο κτήριο Β. Δύο μεγάλα παράθυρα προς την αυλή ανοίγονται στο κτήριο Δ (**Εικ. 13**). Δεν μπορεί να διαπιστωθεί με ασφάλεια αν τα τρία κτήρια ήταν διώροφα. Στη βορειοδυτική γωνία του ναού, στα νότια δηλαδή του κτηρίου Δ, διατηρείται το μεσαίο βάθρο τοξωτής κλίμακας που οδηγούσε στον όροφο ή το δώμα του κτηρίου Δ (**Εικ. 3, 13**). Η κλίμακα είχε δύο σκέλη σε διάταξη Γ και αναπτυσσόταν στα δυτικά και τα βόρεια του ναού, με πλατύσκαλο στη γωνία. Διατηρείται το πλατύσκαλο, με στηθαίο και οπή για την αποχέτευση των ομβρίων υδάτων, καθώς και τμήμα του πρώτου σκέλους της κλίμακας, που εδραζόταν σε τόξο, μικρότερο του ημικυκλίου. Από το δεύτερο σκέλος διατηρούνται οι οπές στήριξης του ξυλοτύπου της τοξωτής κατασκευής, της οποίας διακρίνεται και η γένεση. Η κλίμακα οδηγούσε από τη δυτική πλευρά του ναού στο νότιο άκρο της δυτικής πλευράς του ορόφου -ή του δώματος- του κτηρίου Δ. Το θεμέλιο που αποκαλύφθηκε στην ανατολική πλευρά του κτηρίου Β ανήκει σε κτιστή κλίμακα που οδηγούσε στον όροφο του κτηρίου, ο οποίος επικοινωνούσε εσωτερικά και με τον όροφο του κτηρίου Α, μέσω του φραγμένου σήμερα ανοίγματος που ήδη αναφέρθηκε. Διατηρούνται οι πρώτες βαθμίδες της κλίμακας.

12

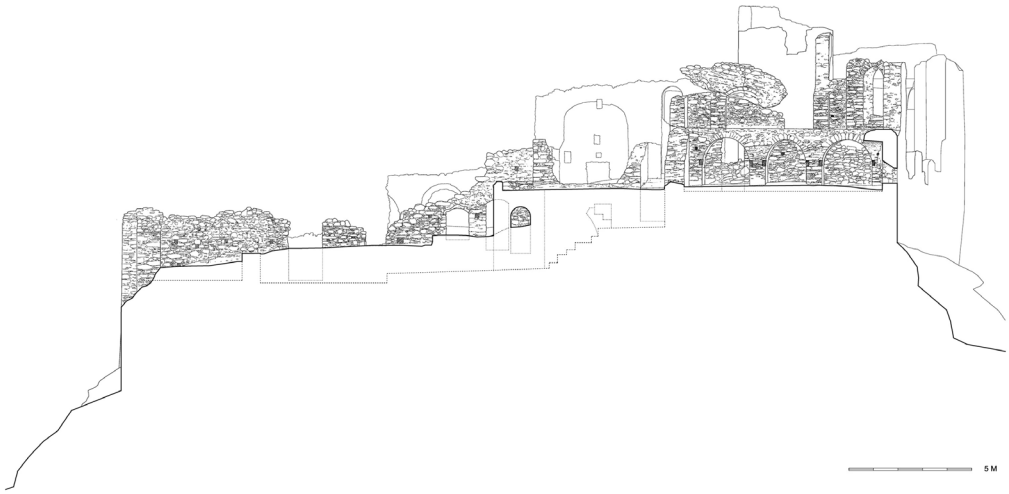

13

14

Εικ. 12. Κάστρο Βατίκων. Δυτική όψη του κάστρου. Εικ. 13. Κάστρο Βατίκων. Τομή ΒΒ. Εικ. 14. Κάστρο Βατίκων. Ανατολική όψη του κάστρου.

Εικ. 15. Κάστρο Βατίκων. Ο ανατολικός τοίχος του κτηρίου Ε (2010).

Ο ναός ήταν μονόχωρος δρομικός θολοσκεπής με παραστάδες στις μακρές πλευρές, που δημιουργούσαν αψιδώματα. Η γένεση του βορειοδυτικού αψιδώματος διακρίνεται ακόμα. Η κόγχη του ιερού (**Εικ. 8**) είναι εγγεγραμμένη στο ορθογώνιο περίγραμμα του κτηρίου και έχει δημιουργηθεί σε επόμενη οικοδομική φάση, όπως προκύπτει από τον οικοδομικό αρμό μεταξύ αυτής και των τοίχων και παραστάδων των μακρών πλευρών (**Εικ. 3, 7**). Στην βορειοανατολική παραστάδα ο αρμός εμφανίζεται μόνο στο κατώτερο τμήμα. Η λεπτομέρεια αυτή δηλώνει πως η προσθήκη κόγχης συνοδεύτηκε από ανακατασκευή της ανωδομής. Η είσοδος του ναού, λόγω της μορφολογίας του εδάφους, γίνεται από τη νότια πλευρά.

Στο ψηλότερο σημείο του φρουρίου βρίσκεται ο πύργος. Έχει ορθογώνια κάτοψη μικρών διαστάσεων (3,85 × 4,25 μ. περίπου) και είναι διώροφος. Στο ισόγειο, που διαθέτει τοίχους πολύ μεγάλου πάχους (1,30 μ.) υπήρχε δεξαμενή νερού, που καλυπτόταν με φουρνικό. Στον όροφο, το πάχος των τοίχων μειώνεται σημαντικά και δημιουργείται ένα μικρό δωμάτιο εσωτερικών διαστάσεων 2,85 × 3,25 μ. περίπου, το οποίο επίσης έχει μετατραπεί σε δεξαμενή. Στις εσωτερικές επιφάνειες των δύο δεξαμενών διατηρήθηκε υδραυλικό κονίαμα. Στον βόρειο τοίχο σχηματίζεται εσοχή για τη δημιουργία αγωγού, που οδηγούσε τα όμβρια ύδατα από το δώμα στη δεξαμενή του ισογείου (**Εικ. 4-6**).

Το κτήριο Ε, στη νοτιοανατολική γωνία του κάστρου, έχει προσαρτηθεί, χωρίς αμφιβολία, στον πύργο, περικλείοντας τον. Στα νότια του πύργου, τρία ζεύγη παραστάδων έφεραν σταυροθόλια εν σειρά. Η διαφοροποίηση του πάχους του νότιου τοίχου υποδηλώνει πως

16

17

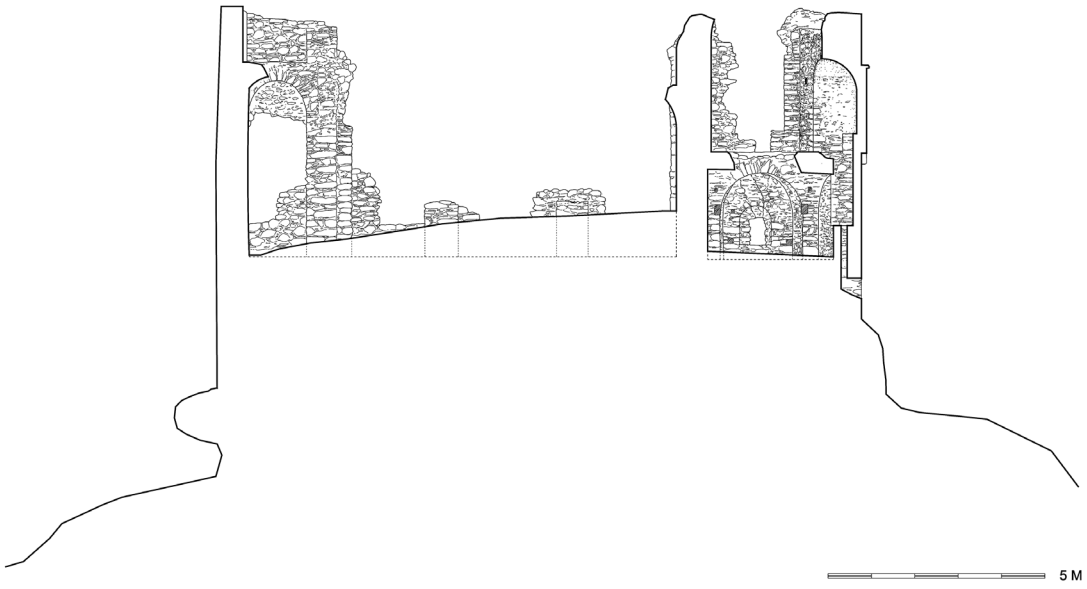

Εικ. 16. Κάστρο Βατίκων. Τομή ΖΖ. Εικ. 17. Κάστρο Βατίκων. Τομή ΔΔ.

18

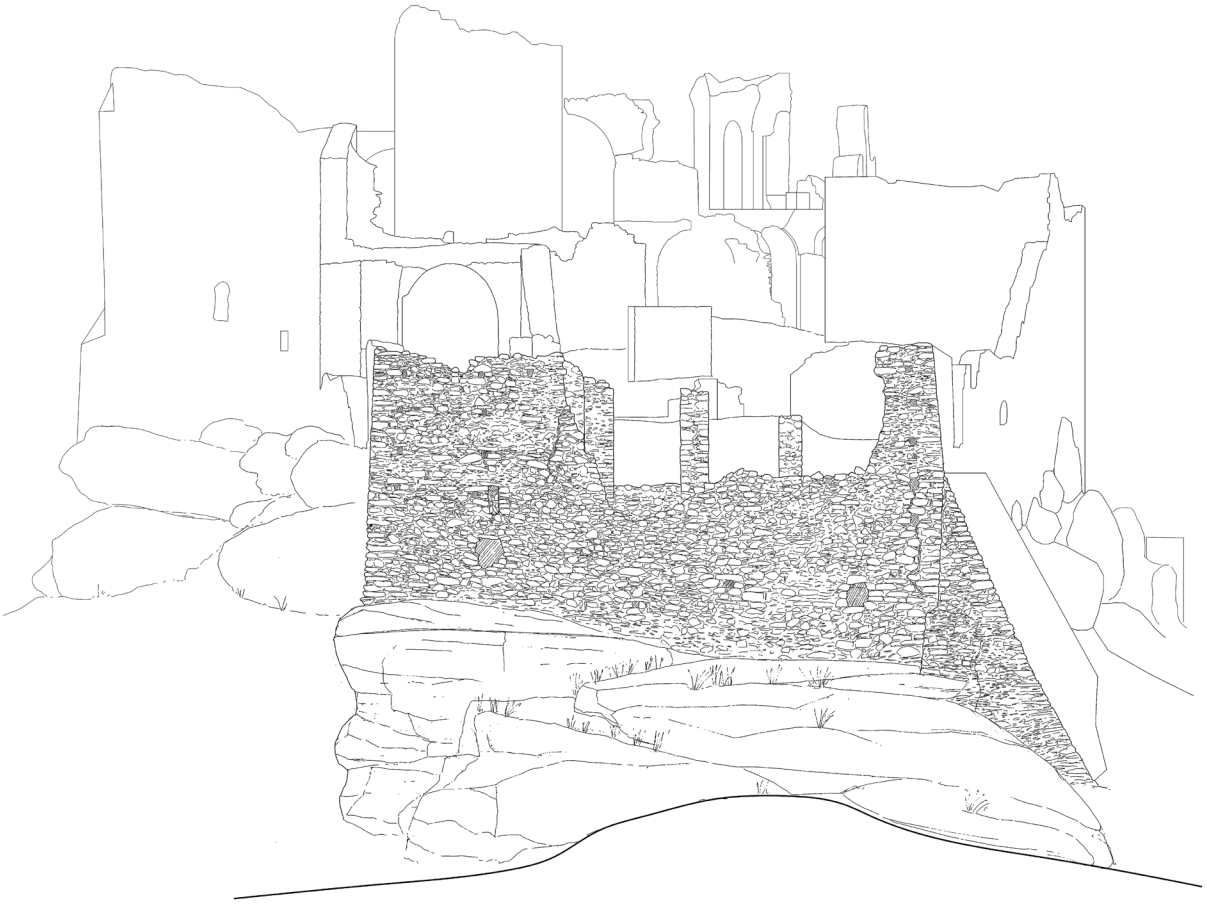

19

Εικ. 18. Κάστρο Βατίκων. Νότια όψη του κάστρου. Εικ. 19. Κάστρο Βατίκων. Βόρεια όψη του κάστρου.

το κτήριο έχει υποστεί σημαντική επισκευή, η οποία είναι εμφανής και στην ανατολική του όψη (**Εικ. 3, 14**). Στον ανατολικό τοίχο ανοίγονται δύο επάλληλα διατεταγμένες φωτιστικές θυρίδες. Σε κόγχη που δημιουργείται στη βορειοανατολική γωνία υπήρχε αποχωρητήριο (απ). Στην απέναντι γωνία διαμορφώνεται εστία με καπνοδόχο (ε). Διατηρείται μικρός λίθινος κιλλίβαντας, και στον ανατολικό τοίχο το ίχνος στο επίχρισμα ενός ξυλόπηκτου τοίχου που διαμόρφωνε τον καπναγωγό προς το εσωτερικό καθώς και η οπή στερέωσης της οριζόντιας δοκού του, επάνω από τον κιλλίβαντα (**Εικ. 15**). Στην ανατολική πλευρά του πύργου διαμορφώνεται στενός χώρος, ο οποίος καλύπτεται από τεταρτοκυλινδρικής διατομής θόλο. Σε ημικυκλική κόγχη στο πάχος του περιμετρικού τοίχου διαμορφώνεται αποχωρητήριο (απ). Στη δυτική πλευρά του πύργου ο χώρος καλυπτόταν με τον ίδιο τρόπο, ο θόλος όμως έχει καταπέσει. Μεγάλο τμήμα του διατηρείται πεσμένο επάνω στον ανατολικό τοίχο του κτηρίου Ζ (**Εικ. 12, 16**). Στα βόρεια του πύργου διατηρούνται οι γενέσεις των θόλων που προσαρτήθηκαν στον πύργο (**Εικ. 16**). Στο σημείο αυτό διαμορφωνόταν και παράθυρο, η μεγάλη απόσταση του οποίου από το δάπεδο είναι δυσερμήνευτη (**Εικ. 5**).

Το κτήριο Ζ είναι από τα καλύτερα διατηρούμενα. Στο ισόγειο χρησιμοποιείται το σύστημα κάλυψης με συνεχή σταυροθόλια, που χρησιμοποιήθηκε και στο κτήριο Α (**Εικ. 3, 13, 17**). Παράθυρα διαμορφώνονται στον δυτικό, τον νότιο και τον βόρειο τοίχο.[8] Η αρχική θύρα διατηρείται στην ανατολική πλευρά. Ο όροφος, η πρόσβαση στον οποίον γίνεται από κτιστή κλίμακα που καταλήγει σε πλατύσκαλο εδραζόμενο σε καμάρα, είναι ενιαίος, με αψιδώματα στις μακρές πλευρές. Ψηλότερα από το κλειδί τους διατηρείται η γένεση ενιαίας καμάρας. Μια θύρα στην ανατολική πλευρά οδηγούσε, μέσω κλίμακας, στον όροφο του κτηρίου Ε. Μία άλλη θύρα, της οποίας διατηρείται μόνον η ανατολική παρειά, ανοιγόταν στη βόρεια πλευρά και οδηγούσε στον όροφο του κτηρίου Η. Παράθυρα ανοίγονταν στη νότια και τη δυτική πλευρά. Στη δυτική πλευρά ανοίγεται επίσης ημικυκλική κόγχη αποχωρητηρίου (απ), που προεξέχει ως προς την όψη επάνω σε κιλλίβαντες (**Εικ. 12, 17**). Η μεγάλη τυπολογική και κατασκευαστική ομοιότητα με το κτήριο Α δείχνει πως τα δύο αυτά κτήρια ανήκουν πιθανώς στο ίδιο οικοδομικό πρόγραμμα.

Γ. ΚΑΤΑΣΚΕΥΑΣΤΙΚΑ ΚΑΙ ΜΟΡΦΟΛΟΓΙΚΑ ΓΝΩΡΙΣΜΑΤΑ

Οι τοίχοι του κάστρου είναι κατασκευασμένοι από αργολιθοδομή. Κατά την αρμολόγηση έχουν χρησιμοποιηθεί πυκνά λίθινα ή κεραμικά θραύσματα, που διατηρούνται στα σημεία όπου δεν έχει πλήρως αποπλυθεί το αρμοκονίαμα. Σε αρκετές θέσεις στα κτήρια Β, Γ, Δ και Ζ εντοπίστηκαν οπές ξυλοδεσιών που διέτρεχαν τον τοίχο στο μέσον του. Αρκετά πυκνές είναι και οι οπές στήριξης των ικριωμάτων που χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή των τοίχων (**Εικ. 12, 14, 18-20**). Οι θόλοι διατηρούνται αποσπασματικά, στις περισσότερες όμως περιπτώσεις η αναπαράστασή τους είναι ασφαλής (**Εικ. 28**). Έχουν κατασκευαστεί από τοπικούς λίθους με παρεμβολή θραυσμάτων κεραμιδιών ως σφηνών. Η κατασκευή έχει γίνει με ξυλότυπο, με εμφανείς οπές στήριξης. Επάνω στον ξυλότυπο τοποθετήθηκαν οι λίθοι με άφθονο κονίαμα, το οποίο διατηρείται σε αρκετά καλή κατάσταση στα περισσότερα από τα εσωράχια. Τα μέτωπα ήταν κατασκευασμένα από πωρόλιθο. Πώρινοι θολίτες διατηρούνται στα μέτωπα των θόλων της ανωδομής του ορόφου στα κτήρια Α και Ζ καθώς και σε ένα από τα τόξα του περιδρόμου (**Εικ. 21**).

Οι όψεις των τοίχων ήταν αρμολογημένες με λευκό ασβεστοκονίαμα, που άφηνε ελάχιστο

8 Διατηρείται η ανατολική παρειά του ανοίγματος καθώς και η γένεση τοξωτού ανωφλίου με κεκλιμένες γενέτειρες.

22

21

20

Εικ. 20. Κάστρο Βατίκων. Το κάστρο από τα δυτικά (2010).
Εικ. 21. Κάστρο Βατίκων. Τμήμα τόξου του παλαιού περιδρόμου στο κτήριο Δ, στο σημείο επαφής με το κτήριο Γ (2010).
Εικ. 22. Κάστρο Βατίκων. Το κτήριο Α από τα ανατολικά (2018).

Εικ. 23. Κάστρο Βατίκων. Φωτιστική θυρίδα στον δυτικό τοίχο του κτηρίου Β (2015).

Εικ. 25. Κάστρο Βατίκων. Η θύρα του κτηρίου Α.

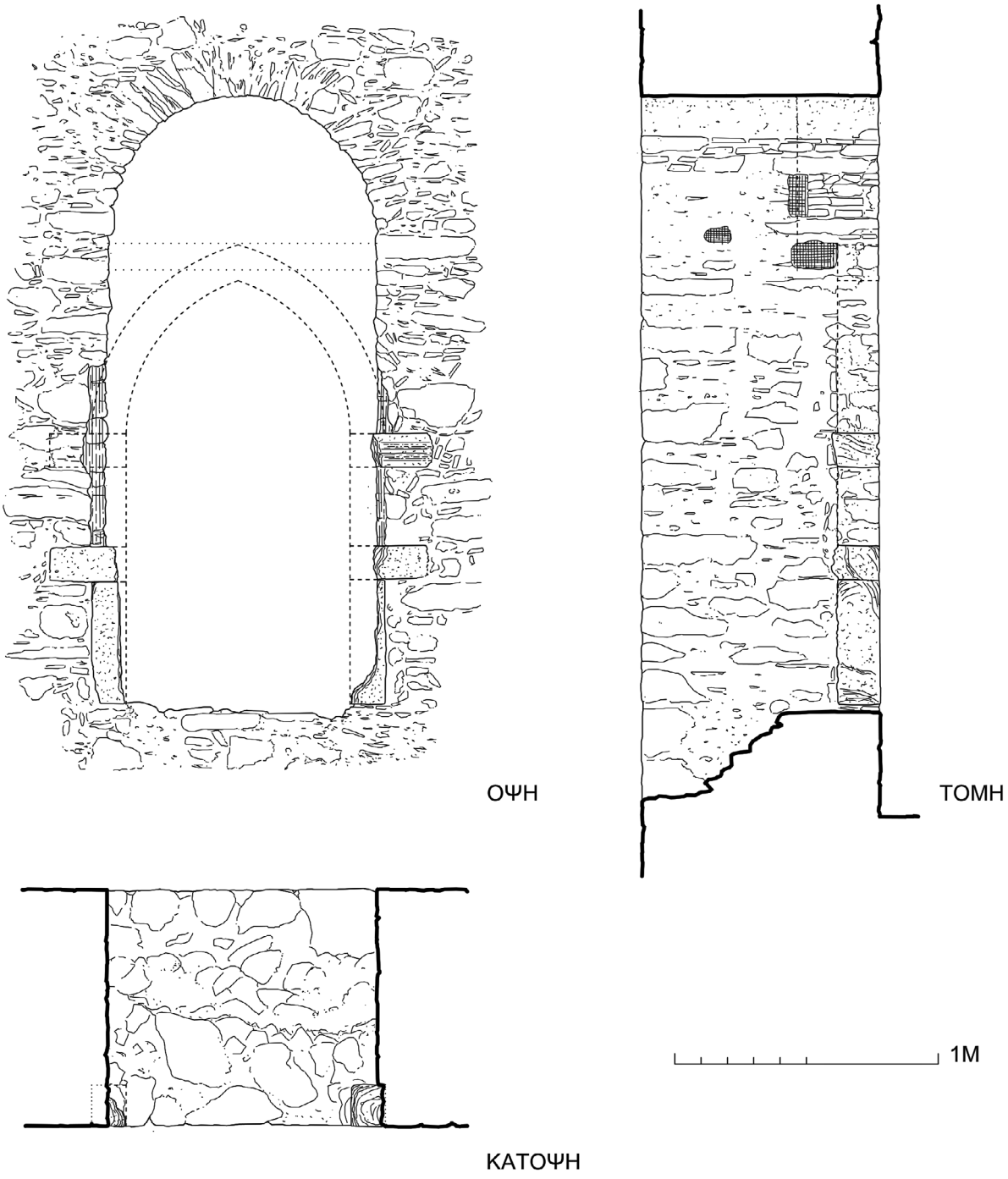

Εικ. 24. Κάστρο Βατίκων. Η θύρα του ναού του κάστρου (2015).

Εικ. 26. Κάστρο Βατίκων. Θύρα του κτηρίου Γ (2018).

μέρος των λίθων ακάλυπτο, στρωμένο με την άκρη του μυστριού με οριζόντιες κυρίως αλλά και κατακόρυφες ή λοξές κινήσεις (σαρδελωτό αρμολόγημα) (**Εικ. 20, 22**).[9] Οι εσωτερικές επιφάνειες δεν ήταν επιχρισμένες, παρά μόνο στους χώρους διημέρευσης. Στον όροφο του κτηρίου Α, που λειτουργούσε μάλλον ως τέτοιος, διατηρείται επίχρισμα στο μεγαλύτερο τμήμα του εσωτερικού. Ελάχιστα τμήματα διατηρούνται στον όροφο του κτηρίου Ζ (ανατολικός τοίχος). Οι εσωτερικές επιφάνειες της δεξαμενής στον πύργο, καλύπτονταν από υδραυλικό κονίαμα με κεραμάλευρο. Αρχικά δάπεδα από ασβεστοκονίαμα σε υποδομή από κάθετα τοποθετημένους λίθους και αποτμήματα κεραμιδιών εντοπίστηκαν σε λίγα σημεία, στους ορόφους των κτηρίων Α και Ζ και στο κατώφλι της νότιας θύρας του ναού.

Τα ανοίγματα κατατάσσονται στις ακόλουθες κατηγορίες:

α. Φωτιστικές – αμυντικές(;) θυρίδες. Το άνοιγμα είναι μέσα ευρύ και υψηλό και έξω στενό και χαμηλό. Η κάλυψη γίνεται με τόξο με κεκλιμένες γενέτειρες ή, όταν διαμορφώνεται σε κόγχη (κτήριο Β) (**Εικ. 23**), με τεταρτοσφαιρικό θόλο. Τα πώρινα πλαίσια έχουν παντού αφαιρεθεί. Εκτός από το άνοιγμα του κτηρίου Β, παράθυρα του τύπου διατηρούνται στον ανατολικό τοίχο του κτηρίου Ε (δύο επάλληλα) (**Εικ. 15**) καθώς και στον νότιο και τον δυτικό τοίχο του κτηρίου Ζ (ισόγειο) (**Εικ. 9, 17-18**).

β. Δευτερεύουσες θυρίδες φωτισμού – αερισμού – αποχέτευσης. Δεν σχηματίζεται πλαίσιο πίσω από το οποίο θα ήταν δυνατή η τοποθέτηση κουφώματος και το άνοιγμα διευρύνεται προς το εσωτερικό χωρίς να αποκτά μεγάλες διαστάσεις. Το ύψος παραμένει σταθερό και το ανώφλι είναι ευθύγραμμο. Ανοίγματα του τύπου αυτού υπάρχουν στον ναό (κόγχη και άνοιγμα στο τεταρτοσφαίριο) (**Εικ. 5, 8**) και στο κτήριο Ε (αποχωρητήρια και δίπλα στην καπνοδόχο).

9 Για αυτόν τον λόγο ο Κατσώρης (1938, 77) αναφέρει το κάστρο ως «Άσπρον φρούριον».

Παρόμοια μορφή έχουν και ορισμένες θυρίδες που διαμορφώνονται στην απόληξη αποχετευτικών αγωγών. Βρίσκονται στους εξωτερικούς τοίχους σε χαμηλή στάθμη (**Εικ. 12, 14, 19**). Ορισμένες αντιστοιχούν στα αποχωρητήρια (**Εικ. 17**), άλλες, όμως, δεν έχουν σήμερα κάποια εμφανή αντιστοιχία με αποχετευτικό αγωγό. Προφανώς χρησίμευαν στην απορροή των ομβρίων υδάτων της αυλής πριν την ανέγερση των κτηρίων που κατήργησαν τον περίδρομο και κατέστησαν αδύνατη την απορροή τον υδάτων της αυλής από κάθε άλλη θέση πλην της εισόδου. Έχουν σχήμα ορθογωνικό, καλοχτισμένες παρειές και ευθύγραμμο ανώφλι.

γ. Παράθυρα. Τα παράθυρα έχουν σαφώς μεγαλύτερες διαστάσεις από τις φωτιστικές ή άλλες θυρίδες. Η ποδιά τους βρίσκεται στα 45 εκ. περίπου από το δάπεδο. Έχουν παρειές κάθετες στον τοίχο και διέθεταν λαξευτό ορθογώνιο πώρινο πλαίσιο, που έχει αφαιρεθεί. Το ανώφλι τους είναι σχήματος χαμηλωμένου τόξου και καταλαμβάνει το σύνολο του πάχους του τοίχου. Στην περίπτωση του κτηρίου Α, το ανώφλι εσωτερικά ταυτίζεται με το μεσαίο αψίδωμα του ανατολικού τοίχου. Ακριβώς πίσω από το πλαίσιο, στο ύψος της γένεσης του τόξου του ανωφλίου, διατηρούνται οι οπές του ξύλου στο οποίο στηριζόταν το κούφωμα. Παράθυρα του τύπου αυτού υπάρχουν στον δυτικό τοίχο του ισογείου του κτηρίου Δ (**Εικ. 13**), στον ανατολικό τοίχο του ορόφου του κτηρίου Α (**Εικ. 9, 22**), στον νότιο και τον δυτικό τοίχο του ορόφου του κτηρίου Ζ (**Εικ. 9, 17, 18**) και στον περιμετρικό τοίχο, στο σημείο μεταξύ του πύργου και του ναού.

δ. Θύρες. Είχαν λαξευτό πώρινο πλαίσιο με εναλλάξ οριζόντιους και κατακόρυφους λίθους, το οποίο είτε διατηρείται αποσπασματικά, όπως στην πύλη του κάστρου, τη νότια θύρα του ναού (**Εικ. 25**) και τις θύρες των κτηρίων Α, Γ και Δ (**Εικ. 24, 26**), είτε τεκμαίρεται από τη μορφή που πήρε το άνοιγμα μετά την αφαίρεση των πωρολίθων. Καλύτερα διατηρείται η θύρα του κτηρίου Α. Στον οριζόντιο λίθο στη γένεση του τόξου του πλαισίου της θύρας αυτής διατηρούνται δύο προσεκτικά λαξευμένες γλυφές. Αυτές θα πρέπει να συνεχίζονταν και στο τοξωτό τμήμα του πλαισίου, το οποίο ήταν μάλλον οξυκόρυφο (**Εικ. 24**). Το ίδιο ίσως συνέβαινε και με την θύρα του ναού (**Εικ. 25**). Οι παρειές του ανοίγματος είναι κάθετες ως προς τον τοίχο και ψηλότερα από το πλαίσιο υπάρχει τόξο ημικυκλικό (κτήριο Α) ή χαμηλωμένο (κτήρια Δ και Ζ), που καταλαμβάνει το σύνολο του πάχους του τοίχου. Όπως και στα παράθυρα, πίσω από το πλαίσιο υπάρχουν οπές του οριζόντιου ξύλου στο οποίο στερεωνόταν το άνω μέρος των θυρόφυλλων.[10] Όπως προκύπτει από τη θύρα του κτηρίου Α, το τύμπανο επάνω από το ανώφλι των πλαισίων και τα οριζόντια ξύλα ήταν πληρωμένο με λιθοδομή, με αποτέλεσμα να μην διακρίνεται το τοξωτό ανώφλι του ανοίγματος. Στις δύο πύλες του κάστρου διατηρούνται και το κατώφλια, με εντορμίες για την προσαρμογή των στροφέων των θυρόφυλλων.

Γ. ΟΙΚΟΔΟΜΙΚΕΣ ΦΑΣΕΙΣ

Από τα παραπάνω έγινε φανερό ότι το κάστρο κατέληξε στη σημερινή μορφή μετά από αρκετές φάσεις εργασιών (**Εικ. 3-4**). Στις παλαιότερες οικοδομικές φάσεις (Ι και ΙΙ) φαίνεται να ανήκει ένα περιμετρικό τείχος με περίδρομο σε σειρά από τόξα που φέρονται από ογκώδεις παραστάδες. Στην ανατολική πλευρά το τείχος έχει πάχος περίπου 95 εκ. και είναι συμφυές με τις παραστάδες, ενώ στη βόρεια και τη δυτική έχει πάχος μόλις 65 εκ. και έχει κτιστεί σε δύο φάσεις, με τις παραστάδες να προστίθενται στο τείχος (**Εικ. 27**). Η βορειοανατολική γωνία έχει ανακατασκευαστεί, προφανώς μετά από κάποια τοπική καταστροφή. Δεν είναι εύκολο να διαπιστωθεί αν το ανατολικό τείχος κατασκευάστηκε ταυτόχρονα με το μικρότερου πάχους

10 Στην περίπτωση της νότιας θύρας του ναού, δεν διατηρούνται στοιχεία για την διαμόρφωση του ανωφλίου εσωτερικά.

Εικ. 27. Κάστρο Βατίκων. Ο δυτικός τοίχος του κτηρίου Β (2010).

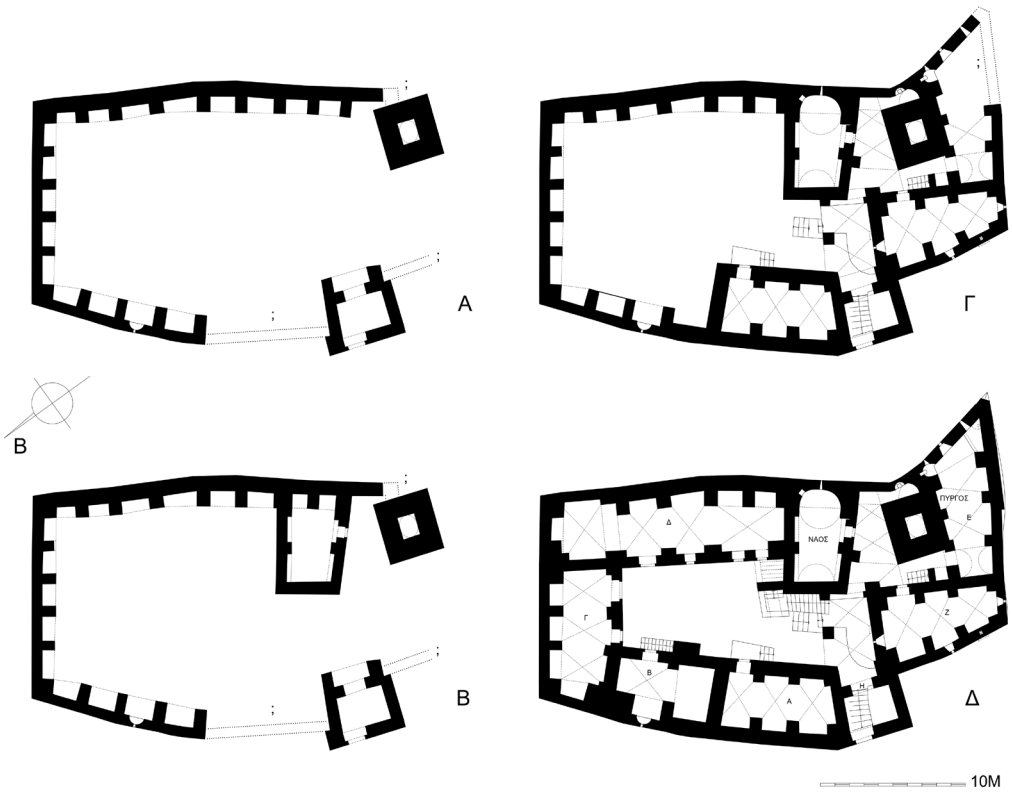

Εικ. 28. Κάστρο Βατίκων. Κάτοψη των ισογείων σε αναπαράσταση στις κύριες οικοδομικές φάσεις: Α. ΙΙ, Β. ΙΙΙ, Γ. ΙV, Δ. VI.

δυτικό και βόρειο. Το ανατολικό τείχος σταματούσε στον πύργο, ο οποίος ήταν κτισμένος στο υψηλότερο σημείο του βραχώδους εξάρματος και ο οποίος επίσης φαίνεται να ανήκει στα παλαιότερα κτήρια του συγκροτήματος. Στις παλαιότερες οικοδομικές φάσεις θα πρέπει να ανήκει και το κτήριο Η, από το οποίο γίνεται η είσοδος στο κάστρο. Οι μεταγενέστερες προσθήκες στο συγκρότημα είχαν ως αποτέλεσμα την κατάργηση του περιδρόμου. Το κτήριο του ναού, αρχικώς χωρίς κόγχη, με άλλη χρήση, καταργεί δύο τόξα του περιδρόμου και ενσωματώνει τμήματα των παραστάδων τους στους τοίχους του (III). Ένα σύνολο κτηρίων κατοικίας (Α, Ε, Ζ) προστίθεται αργότερα σε ενιαία κατασκευαστική φάση ή κατά στάδια (IV), καθαιρώντας το παλαιότερο τείχος και τα τόξα του περιδρόμου. Παράλληλα – ίσως, ανακατασκευάζεται το άνω μέρος τμήματος του ανατολικού περιμετρικού τοίχου και διαμορφώνεται κόγχη, ώστε να δημιουργηθεί ναός. Στη συνέχεια, προστίθενται και άλλες κατοικίες (Β, Γ και Δ) σε δύο τουλάχιστον φάσεις (V και VI), οι οποίες ενσωματώνουν τα τόξα του περιδρόμου, ενώ το κτήριο Ε, προφανώς μετά από ζημιές, ανακατασκευάζεται μερικώς (V). Συνοψίζοντας, σε τουλάχιστον έξι οικοδομικές φάσεις το κάστρο των Βατίκων αναμορφώθηκε σταδιακά ώστε από ένα οχυρό με κυρίως στρατιωτικό χαρακτήρα να φιλοξενήσει μικρό αριθμό άνετων κτηρίων κατοικίας, γύρω από μικρή εσωτερική αυλή (**Εικ. 28**).

Δ. Ο ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΣ ΠΕΡΙΒΟΛΟΣ

Γύρω από το κάστρο, σε μέση απόσταση κατά προσέγγιση 15 μέτρων από το περιμετρικό τείχος, σχηματίζεται εξωτερικός περίβολος, από τείχος διατηρούμενο αποσπασματικά και σε ύψος που κυμαίνεται από λιγότερο του μισού έως τέσσερα περίπου μέτρα (**Εικ. 29**). Στα διατηρούμενα τμήματα του περιβόλου έχει δοθεί στο σχέδιο της κάτοψης ένα γράμμα από το Κ ως το Ρ, ενώ σε λοιπές κατασκευές, που βρίσκονται εντός του περιβόλου τα γράμματα Σ ως Χ (**Εικ. 29**). Η ακριβής αναπαράσταση του περιβόλου δεν είναι δυνατή σε όλες τις θέσεις, ιδίως στα νότια – νοτιοδυτικά, όπου η διατήρηση είναι εντελώς αποσπασματική. Το σχήμα του είναι ακανόνιστο, καθώς αφενός καθορίζεται από τη μορφή του βράχου, την παρουσία του οποίου εκμεταλλεύεται, ώστε να αποκτήσει μεγαλύτερο ύψος, και αφετέρου δεν ανήκει σε ενιαία οικοδομική φάση. Ακολουθεί περιγραφή των επιμέρους τμημάτων του περιβόλου, με αφετηρία το κτήριο Ν, όπου μάλλον διαμορφωνόταν η είσοδος, και δεξιόστροφη κυκλική πορεία.

Το τμήμα Ν αποτελούσε μάλλον πύλη ενταγμένη σε πύργο. Από το σημείο αυτό φαίνεται ότι ξεκινούσε η άνοδος προς το κάστρο. Στα δεξιά της πύλης βρίσκεται το τμήμα Ξ**,** το οποίο έχει καμπύλη χάραξη και λειτουργούσε πιθανώς ως ανάλημμα της οδού που οδηγούσε στην είσοδο του περιβόλου. Το τμήμα Μ**,** στα αριστερά της πύλης, περιλαμβάνει δύο επιμέρους τμήματα Μ1 και Μ2, διατεταγμένα παράλληλα μεταξύ τους.

Το τμήμα Λ εκτείνεται σε ολόκληρο το μήκος της βόρειας πλευράς του περιβόλου και περιλαμβάνει εννέα επιμέρους τμήματα (**Εικ. 29-32**). Το τμήμα Λ1 έχει καμπύλη χάραξη και μικρό μήκος. Έχει εκ των υστέρων προστεθεί στο τμήμα Λ2, το οποίο διαμορφώνει προμαχώνα στη βορειοανατολική γωνία του περιβόλου. Το τμήμα Λ2 δείχνει να κτίστηκε ταυτόχρονα με το Λ3, από το οποίο έχει αποκοπεί λόγω κατάρρευσης. Το τμήμα Λ3 έχει προσκολληθεί στο Λ4, το οποίο με τη σειρά του έχει προσκολληθεί στο Λ5. Τα τμήματα Λ5, Λ6 και Λ7 έχουν αποκοπεί μεταξύ τους λόγω καταρρεύσεων. Στα τμήματα Λ7 και Λ9 έχει προστεθεί το τμήμα Λ8, το οποίο διαμορφώνει προμαχώνα στη βορειοδυτική πλευρά του εξωτερικού περιβόλου, αντίστοιχο με αυτόν της βορειοανατολικής γωνίας. Ορισμένες ομοιότητες των δύο προμαχώνων (Λ2 και Λ8), όπως η πολύ πυκνή παρουσία οπών στερέωσης ικριωμάτων και οι καμπυλωμένες γωνίες, φανερώνουν πως η κατασκευή τους οφείλεται στο ίδιο οικοδομικό πρόγραμμα.

Το τμήμα Κ βρίσκεται στα βορειοανατολικά του κάστρου. Αποτελείται από δύο επιμέρους

Εικ. 29. Κάστρο Βατίκων. Κάτοψη του κάστρου με τον περιβάλλοντα χώρο.

Εικ. 30. Κάστρο Βατίκων. Το κάστρο και ο εξωτερικός περίβολός του από τα βορειοανατολικά (2010).

τμήματα (Κ1 και Κ2) (**Εικ. 29-30**). Το τμήμα Κ1, το οποίο έχει κτιστεί σε δύο οικοδομικές φάσεις, θεμελιώνεται σε υψηλό βράχο και διατηρείται σε ύψος περίπου 2,20 μ. Το τμήμα Κ2 θεμελιώνεται επίσης σε βράχο και διατηρείται σε μικρότερο ύψος. Μεταξύ των δύο επιμέρους τμημάτων διαμορφώνεται σχήμα υποδοχής. Ωστόσο, το σχήμα δεν ολοκληρώνεται και η λειτουργία του εν λόγω χώρου παραμένει αβέβαιη. Η ξηρολιθοδομή που είναι κτισμένη στον χώρο αυτόν παράλληλα προς το τμήμα Κ2 μάλλον ανήκει σε μεταγενέστερη κατασκευή.

Το τμήμα Ρ, αποτελείται από τέσσερα επιμέρους τμήματα και διαμορφώνει την ανατολική πλευρά του εξωτερικού περιβόλου. Διατηρείται σε μικρό ύψος. Το τμήμα Π, που περιλαμβάνει δύο παράλληλους μεταξύ τους τοίχους, Π1 και Π2, σε μικρό ύψος διατήρησης, αποτελεί πιθανώς μέρος της νότιας πλευράς του εξωτερικού περιβόλου. Το τμήμα Π2 είναι άλλωστε κτισμένο στην προέκταση του τμήματος Ρ1.

Λίγο δυτικότερα του τμήματος Π, σε περιοχή που καθαρίστηκε προσφάτως από τη βλάστηση, εντοπίστηκε μικρός ναός (**Εικ. 29**). Διατηρείται σε ικανό για την αναπαράστασή του ύψος ο βόρειος τοίχος (**Εικ. 33**). Η ημικυκλική κόγχη του ιερού και ο δυτικός τοίχος διατηρείται σε μικρότερο ύψος, ενώ ο νότιος τοίχος έχει σχεδόν εξολοκλήρου καταστραφεί. Ο βόρειος τοίχος του ναού διατηρεί δύο παραστάδες και τα τόξα που γεφυρώνουν τα ανοίγματα μεταξύ των παραστάδων και του ανατολικού και δυτικού τοίχου. Μεταξύ των παραστάδων υπήρχε άλλο τόξο, με γένεση σε υψηλότερη στάθμη από το κλειδί των προηγούμενων, η οποία διατηρείται στη δυτική παραστάδα. Η γένεση του τόξου αυτού βρισκόταν στην ίδια στάθμη με την γένεση του κατά μήκος διατεταγμένου θόλου. Με βάση τα παραπάνω, είναι δυνατόν να αναπαρασταθεί με ασφάλεια η ανωδομή του ναού, που ανήκε στον τύπο του μονόκλιτου σταυροειδούς εγγεγραμμένου. Διατηρείται θύρα στη βόρεια και τη δυτική πλευρά. Στη δυτική θύρα σώθηκε και μέρος του πώρινου πλαισίου. Στα δυτικά του ναού διατηρείται μικρό τμήμα της θεμελίωσης του βόρειου τοίχου ενός νάρθηκα.

Το τμήμα Ο, που διατηρείται σε χαμηλό ύψος στα δυτικά του κάστρου είναι αμφίβολο αν αποτελεί μέρος του εξωτερικού περιβόλου, καθώς στην περίπτωση αυτή ο περίβολος θα διακοπτόταν από τον ναό, ο οποίος είναι κτισμένος στα νότια του τμήματος αυτού. Είναι, επομένως, πιθανόν ο εξωτερικός περίβολος να βρισκόταν ακόμη δυτικότερα, εκεί που εντοπίζονται αποσπασματικά κατάλοιπα άλλων αναλημματικών τοίχων. Δεν πρέπει να αποκλειστεί και το ενδεχόμενο ο ναός να προσαρτήθηκε στον περίβολο.

Τα τμήματα Σ, Τ, Υ και Φ είναι τοίχοι διατηρούμενοι εντός του εξωτερικού περιβόλου του κάστρου και διατεταγμένοι παράλληλα προς την κλίση του εδάφους. Διατηρούνται σε μικρό ύψος και δεν είναι σαφές αν αποτελούν αναλημματικά τοιχάρια για τη διαμόρφωση μιας εσωτερικής διαδρομής, τμήματα παλαιότερου εξωτερικού περιβόλου ή ενός δεύτερου περιβόλου. Το τμήμα Χ, διαμορφώνει προτείχισμα της πύλης του κάστρου (**Εικ. 29**).

Μικρού μήκους αναλημματικοί τοίχοι από ξηρολιθοδομή βρίσκονται διάσπαρτοι σε διάφορες θέσεις εντός και εκτός του περιβόλου. Η κατασκευή τους σχετίζεται πιθανώς με τη χρήση του χώρου κατά τους νεώτερους χρόνους. Στα δυτικά του κάστρου υπάρχει μία περιοχή με πυκνή βλάστηση, η οποία δεν έχει ερευνηθεί.

Οι τοίχοι των κτηρίων του εξωτερικού περιβόλου, όπως και στο ίδιο το κάστρο, είναι κτισμένοι από αργολιθοδομή με πολύ πυκνή παρεμβολή πλίνθων σε οριζόντιους και κατακόρυφους αρμούς. Στα σημεία θεμελίωσης στον βράχο, εξαιτίας του μικρού πάχους που αποκτά η λιθοδομή σε ορισμένες θέσεις, γίνεται αποκλειστική χρήση πλίνθων. Η αρχική εικόνα των τοίχων με το σαρδελωτό αρμολόγημα, το οποίο άφηνε μικρό μέρος της λιθοδομής εμφανές, διατηρείται σε λίγα σημεία, στα κατώτερα κυρίως μέρη των τοίχων. Στον προμαχώνα Λ2 η τελική εμφάνιση του αρμολογήματος είναι διαφορετική, χωρίς χαράξεις με το μυστρί.

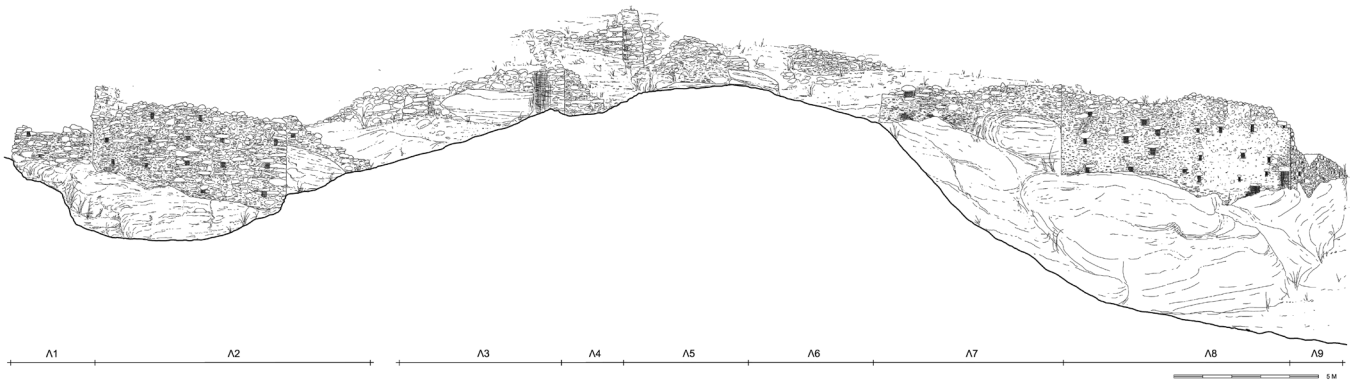

31

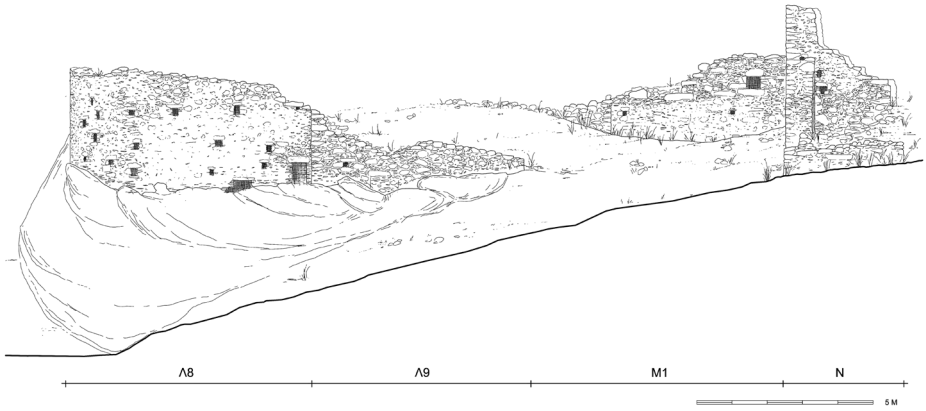

32

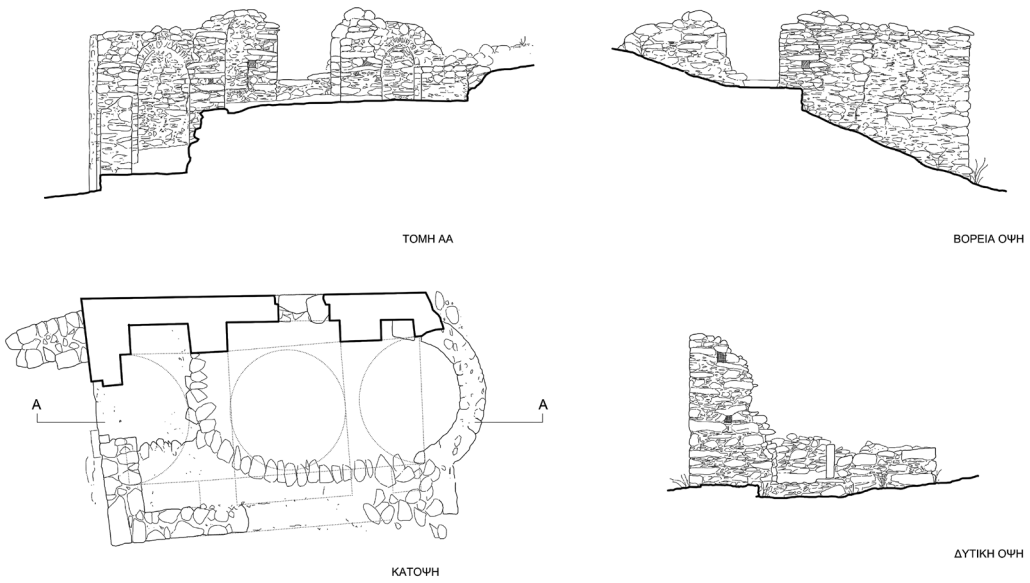

33

Εικ. 31. Κάστρο Βατίκων. Τομή ΚΚ. Εικ. 32. Κάστρο Βατίκων. Τομή ΛΛ.
Εικ. 33. Κάστρο Βατίκων. Ναός στα νοτιοδυτικά του κάστρου. Κάτοψη, τομή κατά μήκος, δυτική και βόρεια όψη.

Ε. ΓΕΝΙΚΕΣ ΔΙΑΠΙΣΤΩΣΕΙΣ

Το κάστρο των Βατίκων ακολουθεί τον βασικό τύπο μικρών φρουρίων που διαδίδεται στην κεντρική Ελλάδα και την Πελοπόννησο, ιδίως μετά τη Λατινική κατάκτηση: κτισμένο στην κορυφή δυσπρόσιτου λόφου, που δίνει συγκριτικό πλεονέκτημα στους αμυνόμενους έναντι των επιτιθέμενων,[11] με τοιχισμένο περίβολο με περίδρομο σε σειρά τυφλών αψιδωμάτων,[12] κεντρικό πύργο στο υψηλότερο σημείο, πύργο που προστατεύει την πύλη και μικρό συγκρότημα κατοικιών. Αργότερα, το κάστρο αποκτά ναό και περισσότερες κατοικίες. Γύρω από τον οχυρωμένο πυρήνα διαμορφώνεται περίβολος και πιθανώς μικρός οικισμός με διάσπαρτες κατοικίες και ναό.[13]

Τα σπίτια του κάστρου παρουσιάζουν πολλές ομοιότητες με αυτά του Μυστρά.[14] Τα Α και Ζ είναι βεβαιωμένα διώροφα, ενώ όροφος μπορεί να υποτεθεί ότι υπήρχε και στις περισσότερες από τις υπόλοιπες κατοικίες. Το κατώγειον έχει μικρότερο ύψος και είναι θολοσκεπές.[15] Ο όροφος καταλαμβάνεται από μία μεγάλη αίθουσα διημέρευσης, τον τρίκλινον,[16] οι εσωτερικές όψεις του οποίου διαμορφώνονται, όπως και στα αστικά σπίτια του Μυστρά, με αψιδώματα.[17] Τα θολοσκεπή διαβατικά όπως στο κτήριο Η ή και η στήριξη των ορόφων των οικιών σε θολωτές υποδομές με ανοικτά ισόγεια είναι επίσης στοιχείο που εμφανίζεται στον Μυστρά.[18] Τα αποχωρητήρια διαμορφώνονται σε κόγχη μέσα στον ίδιο τον χώρο διημέρευσης, επίσης όπως στον Μυστρά,[19] στη γωνία του χώρου, όπως στο κτήριο Ε[20] ή και στη μέση, όπως στο κτήριο Ζ.[21] Δεν προέχουν, όπως συνήθως συμβαίνει στον Μυστρά, καθώς η κόγχη τους διαμορφώνεται στο πάχος του περιμετρικού τοίχου του κάστρου.[22] Στο κτήριο Ζ η προεξοχή του αποχωρητηρίου σε κιλλίβαντες είναι όμοια με τις προεξοχές εστιών στον Μυστρά.[23] Εστία υπάρχει μόνο στο κτήριο Ε και διαμορφώνεται και εδώ σε μια γωνία του χώρου.[24] Ομοιότητες με τα σπίτια του Μυστρά εντοπίζονται και σε λεπτομέρειες, όπως τα ερμάρια (κτήριο Α - όροφος)[25] και οι κλίμακες επί τόξων (κτήρια Δ, Ζ), οι οποίες ακολουθούν τους συνήθεις εκεί τύπους.[26]

---

11 Andrews 1953, 229.

12 Το ίδιο παρατηρείται και στον Μυστρά, στην οχύρωση της Κάτω Πόλης (Μαρίνου 2009α, 98, εικ. 50). Στην ίδια εποχή έχουν χρονολογηθεί και τα τόξα που στηρίζουν περίδρομο στο κάστρο της Πάτρας (Γεωργοπούλου-Βέρρα 2000, 34. εικ. 31) και στο κάστρο στο Λεοντάρι της Αρκαδίας (Αθανασούλης και Μαμαλούκος 2011, 17). Παρόμοια είναι και η διαμόρφωση του περιδρόμου σε δύο φράγκικα κάστρα της Μεσσηνίας, στην Ανδρούσα και στο Πήδημα (Bon 1969, 637, 656· Κοντογιάννης 2001-2, 529, εικ. 12).

13 Για συνοπτική αναφορά στο θέμα και σύγκριση με το παρόμοιο Ριζόκαστρο κοντά στο Αλιβέρι βλ. Mamaloukos 2017, 616-17.

14 Ομοιότητες ως προς τον τύπο παρουσιάζουν και με τα σπίτια του Γερακίου, που είναι επίσης ορθογωνικής κάτοψης, με έναν χώρο διημέρευσης στον όροφο (Σιμάτου και Χριστοδουλοπούλου 1989-90).

15 Μονόχωρα και θολοσκεπή είναι και τα ισόγεια των σπιτιών στο Μυστρά (Ορλάνδος 1937, 58· Orlandos 1971, 76).

16 Στα Βάτικα πιθανώς κατοικία να διαμορφώνεται και σε ισόγειο, αφού το κατώγειον του κτηρίου Ε διαθέτει εστία και αποχωρητήριο. Και εδώ οι εσωτερικές όψεις διαμορφώνονται με αψιδώματα. Θα μπορούσε, ωστόσο, να πρόκειται για το μαγειρείο μιας μεγαλύτερης κατοικίας.

17 Ορλάνδος 1937, 62-7· Orlandos 1971, 76.

18 Orlandos 1971, 79-80.

19 Αρβανιτόπουλος 2004, 164-8.

20 Πρβλ. Ορλάνδος 1937, εικ. 66, 68α, 83, 86.

21 Πρβλ. Ορλάνδος 1937, εικ. 67, 68β.

22 Για παραδείγματα κογχών στο πάχος των τοίχων από τον Μυστρά βλ. Μαρίνου 2009β, 277 εικ. 9, 279 εικ. 17.

23 Ορλάνδος 1937, 77, εικ. 65α.

24 Ορλάνδος 1937, 88.

25 Ορλάνδος 1937, 71-2.

26 Ορλάνδος 1937, 60-2.

Οι μέθοδοι κατασκευής είναι χαρακτηριστικές της εποχής. Η τοιχοποιία από αργολιθοδομή με φαρδύ αρμολόγημα με τα σημάδια της εργασίας με μυστρί είναι συνηθισμένη κατά τον 14ο και 15ο αιώνα στα Βάτικα[27] και στην ευρύτερη περιοχή.[28] Η θολοδομία με αλληλοτεμνόμενες καμάρες και μέτωπα από λαξευτό πωρόλιθο επίσης είναι κοινότατη.[29] Ομοίως τα δάπεδα από κονίαμα σε υπόστρωμα από κεραμίδια.[30] Η μορφή των ανοιγμάτων με πλαίσια από πωρόλιθο και ιδίως τα θυρώματα με εναλλάξ κατακόρυφους και οριζόντιους πωρόλιθους επίσης ανήκει στο αρχιτεκτονικό λεξιλόγιο της εποχής.[31] Ο πωρόλιθος εδώ προέρχεται από την γειτονική ακτή, απέναντι από την Ελαφόνησο, όπου υπήρξε διαχρονικά συστηματική λατόμευση.[32] Η θύρα του κτηρίου Α, η οποία διατηρείται κάπως καλύτερα (Εικ. 24), ακολουθεί τη συνήθη διάταξη θυρών της υστεροβυζαντινής περιόδου με συμφυές με την τοιχοποιία τοξωτό πλαίσιο,[33] οι δε λεπτομέρειες της κατασκευής της ακολουθούν τύπο γνωστό επίσης από τον Μυστρά.[34] Το οξυκόρυφο υπέρθυρο της προσόψεως συνηθίζεται κατά τον Ορλάνδο σε σπίτια του 13ου και 14ου αιώνα.[35] Αντίθετα, τα υπέρθυρα με χαμηλωμένο τόξο, όπως στο κτήριο Δ, το οποίο ανήκει στην τελευταία οικοδομική φάση του κάστρου, απαντά στον Μυστρά κατά τον 15ο αιώνα.[36] Στο κάστρο των Βατίκων δεν γνωρίζουμε την ακριβή μορφή των πλαισίων των παραθύρων. Η ποδιά τους πάντως ήταν χαμηλή, ώστε κανείς να μπορεί καθήμενος να παρατηρεί προς τα έξω. Σε ένα από τα παράθυρα (κτήριο Ζ, νότια όψη) απαντά και το θρανίο που γνωρίζουμε από τον Μυστρά.[37]

Το διαφορετικού τύπου αρμολόγημα που απαντά στον προμαχώνα Λ8 σχετίζεται με την μεταγενέστερη κατασκευή του. Παρόμοιος είναι ο τρόπος δομής και το αρμολόγημα στην μεταγενέστερη αντηρίδα στη βορειοδυτική γωνία του κάστρου. Αυτού του τύπου η εργασία απαντά και στους παράκτιους πύργους που έχουν κτιστεί κατά μήκος της δυτικής ακτής της χερσονήσου, δύο από τους οποίους σε μικρή απόσταση από τα Βάτικα. Οι λεγόμενοι Κουλεντιανός πύργος[38] και πύργος του Φονιά[39] έχουν παρόμοια χαρακτηριστικά με το κάστρο των

27 Ενδεικτικά: Παντάνασσα Γερουμάνας - ναός και κωδωνοστάσιο (Για το ναό βλ. Ορλάνδος 1935α· Λούβη-Κίζη 2003-4), Παναγίτσα και Άγιος Κωνσταντίνος στο Παραδείσι (για τους ναούς βλ. Δρανδάκης κ.ά. 1982, 440-3), Άγιος Θεράπων στο Φαρακλό (για το ναό βλ. Δρανδάκης κ.ά. 1982, 433-4), Πύργος στην Παντάνασσα (για τον πύργο βλ. Δρανδάκης κ.ά. 1982, 380-6).

28 Άγιος Βασίλειος στην Απιδιά (για το ναό βλ. Ορλάνδος 1935β, 133-8). Ίδια εργασία είναι ευρέως διαδεδομένη στον Μυστρά (Orlandos 1971, 78-9), το Γεράκι (Σιμάτου και Χριστοδουλοπούλου 1989-90, εικ. 9, 16) και το κάστρο της Ζαραφώνας (για το κάστρο βλ. Νίκας και Σκάγκος 2019, εικ. 29).

29 Ορλάνδος 1937, εικ. 99, 101· Μαρίνου 2009β, 248 εικ. 6-7, 249 εικ. 10, 277 εικ. 10· Σίνος 2009, 324 εικ. 28.

30 Ορλάνδος 1937, 66· Μαρίνου 2009β, 279, εικ. 17. Δάπεδα από κονίαμα είχαν και οι ναοί της περιοχής. Τέτοια διατηρούνται στην Παντάνασσα της Γερουμάνας (βλ. υποσημ. 27) και στην Αγία Αικατερίνη κοντά στην Κάτω Καστανιά (αδημοσίευτη).

31 Για το θυρώματα του τύπου αυτού, στα οποία μάλιστα το πώρινο πλαίσιο περιβάλλεται από σειρά πλίνθων, βλ. Δημητροκάλλης 2001, 22. Στα εκεί αναφερόμενα παραδείγματα του είδους μπορούν να προστεθούν τα θυρώματα του ναού και του κωδωνοστασίου στην Παντάνασσα Γερουμάνας (Λούβη-Κίζη 2003-4, εικ. 2α-β, 8) καθώς και τα θυρώματα του ναού των Αγίων Αποστόλων και του Αγίου Αθανασίου στο Λεοντάρι (Λούβη-Κίζη 2007, 102). Στην περιοχή, αποσπασματικά διατηρούνται δύο θυρώματα του τύπου αυτού στον ναό του Ταξιάρχη στην Κάτω Καστανιά (για τον ναό βλ. Δρανδάκης κ.ά. 1982, 425-30).

32 Για τη θέση των λατομείων βλ. Dépôt Général de la Guerre 1832· Waterhouse και Hope-Simpson 1961, fig. 14· Πίκουλας 2012, 360-3.

33 Mamaloukos 2012, 23-25· Μαμαλούκος 2015, 122.

34 Ορλάνδος 1937, 68, εικ. 57.

35 Ορλάνδος 1937, 68.

36 Ορλάνδος 1937, 68. Τέτοια είναι τα παράθυρα της νότιας πτέρυγας του παλατιού (Ορλάνδος 1937, 35).

37 Ορλάνδος 1937, 70. Το στοιχείο αυτό απαντά και στο κάστρο της Ζαραφώνας (για το κάστρο βλ. Σκάγκος 2011).

38 Αδημοσίευτος. Σύντομη αναφορά στο Νίκας και Σκάγκος 2019, 135, σημ. 109.

39 Ο πύργος είναι πρακτικά αδημοσίευτος. Σύντομη αναφορά στα: Μπακούρου και Διαμαντή 2001-4, 350· Νίκας και Σκάγκος 2019, 135, σημ. 109.

Βατίκων. Ωστόσο, η παρουσία τυφεκιοθυρίδων και το διαφορετικό αρμολόγημα δικαιολογούν τη χρονολόγηση μετά τα μέσα του 15ου αιώνα.

ΣΤ. ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Η κατασκευή του κάστρου των Βατίκων δεν αναφέρεται στις πηγές. Ο Andrews την αποδίδει στο Δεσποτάτο του Μορέως, συμπεριλαμβάνοντάς το στα περιορισμένα οχυρωματικά έργα που εκτέλεσε μετά τον 13ο αιώνα.[40] Η άποψή του φαίνεται να δικαιολογείται από τα ιστορικά δεδομένα όσο και από τη μελέτη της αρχιτεκτονικής του μνημείου. Αντιθέτως, η απόδοσή του στους Βενετούς[41] δεν τεκμηριώνεται και δεν δικαιολογείται από τα χαρακτηριστικά της αρχιτεκτονικής του μνημείου, το οποίο έχει κατασκευαστεί πριν από την εισαγωγή των πυροβόλων. Οφείλεται μάλλον στην αναπαραγωγή του «Fort Vénitian» που σημειώνεται σε παλαιό Γαλλικό χάρτη[42] στην πρώτη αναφορά του μνημείου στη βιβλιογραφία.[43]

Η χερσόνησος του Μαλέα δεν δείχνει να είχε κάποια ιδιαίτερη ακμή στη μέση Βυζαντινή περίοδο. Από την περίοδο αυτή δεν έχουν διατηρηθεί εκκλησιαστικά μνημεία.[44] Μετά την κατάλυση της Αυτοκρατορίας από τους σταυροφόρους, όπως γενικότερα η νοτιοανατολική Πελοπόννησος, η περιοχή δεν κατελήφθη από τους Φράγκους.[45] Η αδιαφορία για την περιοχή τόσο από τη βυζαντινή διοίκηση όσο και από το φραγκικό πριγκιπάτο δικαιολογεί την έλλειψη ενδιαφέροντος και για οχυρωματικά έργα.

Την κατάκτηση της Πελοποννήσου, σύμφωνα με το Χρονικόν του Μορέως, ολοκλήρωσε ο Γουλιέλμος Β' Βιλλεαρδουίνος με την πολιορκία της Μονεμβασίας, που έληξε το 1248 με την παράδοση της πόλης από τους άρχοντες Μαμωνά, Ευδαιμονογιάννη και Σοφιανό. Σε αντάλλαγμα για την παράδοση της πόλης, ο Φράγκος πρίγκιπας παραχώρησε στους Έλληνες άρχοντες τιμάρια στα Βάτικα, οι κάτοικοι των οποίων έσπευσαν να τον προσκυνήσουν.[46] Αυτή είναι και η πρώτη αναφορά των Βατίκων, με την μεσαιωνική τους ονομασία,[47] στις πηγές. Στη συνέχεια, το Χρονικόν αναφέρει τα κάστρα που έκτισε ο Βιλλεαρδουίνος για να εδραιώσει την κυριαρχία του στη Λακωνία, μεταξύ των οποίων δεν περιλαμβάνονται τα Βάτικα[48]. Η χρονολόγηση της κατάκτησης της Μονεμβασίας από τους Φράγκους, για την οποία παλαιότερα είχε προταθεί και το έτος 1252 ή 1253,[49] μετατέθηκε προσφάτως αρκετά νωρίτερα, μεταξύ του 1223 και του 1238, και πιθανότερα στο τέλος της δεκαετίας του 1220.[50]

Λίγα χρόνια αργότερα, το 1262, οι Βυζαντινοί ανακατέλαβαν τη Μονεμβασία, ανταλλάσσοντάς την με την ελευθερία του Γουλιέλμου, που κρατούνταν ως αιχμάλωτος μετά τη μάχη της Πελαγονίας, και προκάλεσαν εξέγερση των κατοίκων των βουνών, μεταξύ των οποίων

40 Andrews 1953, 226.

41 Κατσώρης 1938, 76-7· Σφηκόπουλος 1968, 423.

42 Dépôt Général de la Guerre 1832.

43 Hasluck 1907-8, 1723.

44 Για τα εκκλησιαστικά μνημεία της περιοχής βλ. Δρανδάκης κ.ά. 1982· Ασλανίδης 2018. Στους ύστερους βυζαντινούς χρόνους και όχι στο 12ο αιώνα, όπως παλαιότερα πιστευόταν (Ορλάνδος 1935α) χρονολογείται και η Παντάνασσα της «Γερουμάνας» (Bon 1969, 511, 584· Λούβη-Κίζη 2003-4).

45 Για το καθεστώς και τους κατοίκους της περιοχής βλ. Bon 1969, 71-2.

46 Χρονικόν του Μορέως, 2901-2965· Miller 1908, 146-7.

47 Το μεσαιωνικό τοπωνύμιο Βάτικα προέρχεται από την αρχαία ονομασία της πόλης των Βοιών (Βάτικα=-Βοιατικά), η οποία ήταν κτισμένη εκεί που μετά την απελευθέρωση δημιουργήθηκε η Νεάπολις Βοιών, με συνοικισμό των γύρω χωριών (Hasluck 1907-8, 168-9).

48 Κάστρα Μυζηθρά, Μαΐνης και Λεύκτρου (Χρονικόν του Μορέως, 2985-3037).

49 Kalligas 1990, 86-94.

50 Saint-Guillain 2015.

και των Βατίκων, εδραιώνοντας σταδιακά την κυριαρχία τους στη Λακωνία.[51] Πλήθος εκκλησιών με τοιχογραφικό διάκοσμο που χρονολογείται από τον 13ο ως τον 15ο αιώνα μαρτυρεί τη σχετική ανάπτυξη της περιοχής στα χρόνια της βυζαντινής κυριαρχίας στην Πελοπόννησο κατά την τελευταία περίοδο του Βυζαντίου.[52] Σε αυτή την εποχή θα πρέπει να αποδοθεί και η ανέγερση του κάστρου. Κατά τον Andrews, οι Έλληνες βρήκαν στην Πελοπόννησο μεγάλο αριθμό κάστρων που είχαν κτίσει οι Φράγκοι και δεν χρειάστηκε να κατασκευάσουν παρά ελάχιστα νέα μικρά φρούρια, στη Λακωνία[53] και συγκεκριμένα στην Άνω Σοχά, τους Μολάους, τη Ζαραφώνα[54] και τα Βάτικα.[55]

Μετά την κατάλυση του Δεσποτάτου του Μορέως, τα Βάτικα παρέμειναν στους Οθωμανούς για ένα μικρό χρονικό διάστημα.[56] Το ίδιο διάστημα (1461-1463) η Μονεμβασία ετέθη υπό την προστασία του Πάπα.[57] Πολύ σύντομα, το 1463, πέρασαν στους Βενετούς.[58] Μεταξύ των κάστρων που βρίσκονται στην κατοχή της Βενετίας αναφέρονται το 1467,[59] το 1471,[60] το 1479[61] και το 1480.[62] Στην κατοχή των Τούρκων πέρασαν και πάλι με τον Β' Βενετοτουρκικό πόλεμο (1499-1503).[63] Στην περίοδο της βενετικής κυριαρχίας (1463-~1503[64]) θα μπορούσαν ίσως να αποδοθούν οι προμαχώνες της βόρειας πλευράς, οι οποίοι κατασκευάστηκαν για την προστασία του κάστρου με πυροβόλα.[65] Στην μακρά περίοδο της Τουρκοκρατίας που ακολούθησε δεν φαίνεται να έγιναν εργασίες ούτε στο εσωτερικό, ούτε και στον εξωτερικό περίβολο. Το κάστρο των Βατίκων θα πρέπει γρήγορα να εγκαταλείφθηκε και να ερειπώθηκε, ενώ τα γειτονικά χωριά, Μεσοχώρι και Φαρακλό, κατοικημένα ήδη από την ύστερη βυζαντινή περίοδο, συνέχισαν να υφίστανται.[66] Ο πολυπληθέστερος οικισμός στην περίοδο της Τουρκοκρατίας ήταν το Φαρακλό,[67] χτισμένο στην ορεινή πλαγιά στα ανατολικά του κάστρου, το οποίο πριν την απελευθέρωση, συχνά στα έγγραφα[68] και κατά κανόνα στους χάρτες,[69] σημειώνεται και ως Βάτικα.

51 Χρονικόν του Μορέως, 4591· Miller 1908, 172-3.

52 Βλ. υποσημ. 16.

53 Βλ. υποσημ. 11.

54 Τη χρονολόγηση στην εποχή του Θεοδώρου Β' Παλαιολόγου απέδειξε ο Ν. Σκάγκος (2011). Αναλυτικά βλ. Νίκας και Σκάγκος 2019, 132-35.

55 Η Α. Λούβη (2003-4, 364-5) έχει διατυπώσει την υπόθεση ότι στα Βάτικα εγκαταστάθηκαν οι Ιωαννίτες Ιππότες μεταξύ 1400-4. Ωστόσο, ας σημειωθεί ότι το 1403 ο τόπος αναφέρεται ως μέρος των βυζαντινών κτήσεων. Sathas, 1880-8, I, 6.

56 Για την κατάκτηση της Πελοποννήσου από τους Τούρκους βλ. Zakythenos 1932, I: 247-74. Για την πρόσκαιρη κατάληψη της περιοχής από τους Τούρκους στα τέλη του 14ου αιώνα βλ. Kalliga 2010, 154-6.

57 Kalligas 2010, 49-52.

58 Sathas 1880-88, VI: 95· Kalligas 2010, 53.

59 Hopf 1873, 205-6· Bon 1969, 693·McLeod 1972.

60 Buchon 1845, I: 65.

61 Sathas 1880-8, VI: 125, 214.

62 Sathas 1880-8, I: 273, VI: 228.

63 Andrews 1953, 198.

64 Το 1501 φαίνεται να ανήκουν ακόμα στους Βενετούς. Sathas 1880-8, VII: 65.

65 Για τον συσχετισμό και με άλλα οχυρωματικά έργα της ευρύτερης περιοχής βλ. και ανωτέρω.

66 Στο Μεσοχώρι διατηρείται ο ναός του Αγίου Θεοδώρου (Δρανδάκης κ.ά. 1982, 412-15), ενώ πολύ κοντά στο Φαρακλό ο ναός του Αγίου Θεράποντος (Δρανδάκης κ.ά. 1982, 433-4), και οι δύο χρονολογούμενοι στην ύστερη βυζαντινή περίοδο.

67 Μπελιά 1980, 69.

68 Παναγιωτόπουλος 1987, 183 (υποσημ. 1).

69 Μελάς 2006, 114, 120, 123, 124, 126, 128, 164, 165, 168, 169, 179· Dépôt Général de la Guerre 1814·Τόλιας 2018, 104, 110, 118.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αθανασούλης, Δ. και Σ. Μαμαλούκος. 2011. «Το κάστρο Λεοντάρι». Στο Οχυρωματική Αρχιτεκτονική στην Πελοπόννησο (5ος -*15*ος αιώνας). Διεθνές Συνέδριο. Περιλήψεις, 16-7. Ισθμός Κορίνθου: 25η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων σε συνεργασία με το Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών του Πανεπιστημίου Πατρών.

Andrews, K. 1953. *Castles of the Morea*. Princeton, NJ: American School of Classical Studies at Athens.

Αρβανιτόπουλος, Σ. 2004. Η πόλη του Μυστρά. Όψεις της οργάνωσης ενός υστεροβυζαντινού αστικού συνόλου με βάση τις πηγές και τα κοσμικά κτήρια. Διδ. διατρ., Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας.

Ασλανίδης, Κ. 2011. «Το κάστρο των Βατίκων». Στο Οχυρωματική Αρχιτεκτονική στην Πελοπόννησο (5ος-*15*ος αιώνας). Διεθνές Συνέδριο. Περιλήψεις, 26-7. Ισθμός Κορίνθου: 25η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων σε συνεργασία με το Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών του Πανεπιστημίου Πατρών.

Ασλανίδης, Κ. 2018. «Βυζαντινοί ναοί των Βατίκων». Στο *38*ο Συμπόσιο βυζαντινής και μεταβυζαντινής αρχαιολογίας και τέχνης. Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων. Αθήνα: 39-40.

Bon, A. 1969. *La Morée Franque*. Paris: De Boccard.

Buchon, J.A. 1845. *Recherches historiques sur la principauté française de Morée et ses hautes barronnies*. Paris: J. Renouard.

Γεωργοπούλου-Βέρρα, Μ. 2000. Το κάστρο της Πάτρας. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων.

Dépôt Général de la Guerre. 1814. *Carte de la Morée dresée et grave au Dépôt Général de la Guerre par ordre du gouvernement en 1807.* Paris: Dépôt Général de la Guerre.

Dépôt Général de la Guerre. 1832. *Carte de la Morée (rédigée et gravée au Dépôt Général de la Guerre d' après la triangulation et les levés exécutés en 1829, 1830, et 1831 par les officiers d'État-Major attachés au Corps d' occupation, par ordre de M. Le Maréchal Duc de Dalmatie, Ministre de la Guerre, sous la direction de M. le Lieutenant Général Pelet)*. Paris: Dépôt Général de la Guerre.

Δημητροκάλλης, Γ. 2001. Γεράκι. Οι τοιχογραφίες των ναών του Κάστρου. Αθήνα: χ.ε.

Δρανδάκης, Ν., Ν. Γκιολές, Ε. Δωρή, Σ. Καλοπίση, Β. Κέπετζη, Χ. Κωνσταντινίδη, Μ. Κωνσταντουδάκη, Μ. Παναγιωτίδη. 1982. «Έρευνα στην Επίδαυρο Λιμηρά». *Prakt* 137(1982): 349–66.

Hasluck, F.W. 1907-8. «Laconia. II. Topography». *BSA* 14: 160-82.

Hopf, K. 1873. *Chroniques Gréco-Romanes inédites ou peu connues*. Berlin: Librairie de Weidmann.

Kalligas, H.A. 1990. *Byzantine Monemvasia. The sources.* Monemvasia: Akroneon.

Kalligas, H.A. 2010. *Monemvasia, A Byzantine City State*. New York: Routledge.

Καρποδίνη-Δημητριάδη, Ε. 1990. Κάστρα της Πελοποννήσου. Αθήνα: Αδάμ.

Κατσώρης, Α. 1938. Η Επίδαυρος Λιμηρά. Ήτοι η ιστορία όλων των πόλεων και χωρίων της επαρχίας από των αρχαιοτάτων μέχρι των νεοτέρων χρόνων. Αθήνα: χ.ε.

Κοντογιάννης, Ν. 2001-2. «Κάστρα και οχυρώσεις στην Μεσσηνία κατά τους Μεσαιωνικούς και Νεώτερους χρόνους». Στο Πρακτικά του ΣΤ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Β': 521-45. Αθήνα: Εταιρεία Πελοποννησιακών Σπουδών.

Λούβη-Κίζη, Α. 2003–4. «Η Παντάνασσα της Γερουμάνας. Ένα μνημείο των Ιωαννιτών Ιπποτών». *Σύμμεικτα* 16: 358–78.

Λούβη-Κίζη, Α. 2007. «Ο ναός των Αγίων Αποστόλων στο Λεοντάρι Αρκαδίας». Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας 28: 99–114.

Mamaloukos, S. 2012. «Observations on the Doors and Windows in Byzantine Architecture». Στο *Masons at Work: Architecture and Construction in the Pre-Modern World*, επιμ. R. Ousterhout, R. Holod, L. Haselberger και A. Thourson Jones, 1-38. Philadelphia: University of Pennsylvania. https://www.sas.upenn.edu/ancient/masons/mamaloukos.pdf.

Μαμαλούκος, Σ. 2015. «Παρατηρήσεις στη διαμόρφωση και την κατασκευή των ανοιγμάτων των θυρών στη βυζαντινή αρχιτεκτονική». Στο *Αφιέρωμα στον ακαδημαϊκό Παναγιώτη Λ. Βοκοτόπουλο*, επιμ. Β. Κατσαρός και Α. Τούρτα, 115-26. Αθήνα: Καπόν.

Mamaloukos, S. 2017. «The Rizokastro near Aliveri, Euboea, in the context of Frankish castle architecture in Greece». Στο *An Island Between Two Worlds: The Archaeology of Euboea from Prehistoric to Byzantine Times. Proceedings of International Conference (Eretria, 12-14 July 2013)*, επιμ. Z. Tankosić, F. Mavridis και M. Kosma, 613-23. Athens: Norwegian Institute at Athens.

Μαρίνου, Γ. 2009α. «Η οχύρωση της πόλης». Στο *Τα Μνημεία του Μυστρά. Το Έργο της Επιτροπής Αναστήλωσης Μνημείων Μυστρά*, επιμ. Σ. Σίνος, 79-112. Αθήνα: Υπουργείο

Πολιτισμού, Ταμείο Διαχείρισης Πιστώσεων για την Εκτέλεση Αρχαιολογικών Έργων - Επιστημονική Επιτροπή Μνημείων Μυστρά.

Μαρίνου, Γ. 2009β. «Οικιστικά συγκροτήματα της Κάτω Πόλης». Στο *Τα Μνημεία του Μυστρά. Το Έργο της Επιτροπής Αναστήλωσης Μνημείων Μυστρά*, επιμ. Σ. Σίνος, 246-84. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού, Ταμείο Διαχείρισης Πιστώσεων για την Εκτέλεση Αρχαιολογικών Έργων - Επιστημονική Επιτροπή Μνημείων Μυστρά.

McLeod, W. 1972. «Castles of the Morea in 1467». BZ 65: 353-63.

Μελάς, Β. Επιμ. 2006. Η Πελοπόννησος. Χαρτογραφία και Ιστορία. *16ος – 18ος* αιώνας. Αρχείο Χαρτογραφίας του Ελληνικού Χώρου, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.

Miller, W. 1908. *The Latins in the Levant. A History of Frankish Greece (1204-1566)*. London: J. Murray.

Μπακούρου, Α. και Κ. Διαμαντή. 2001-4. «Νομός Λακωνίας». *ArchDelt* 56-59(Β4): 349-52.

Μπελιά, Ε. 1980. «Στατιστικά στοιχεία της Επαρχίας Επιδαύρου Λιμηράς κατά το 1828». *Λακωνικαί Σπουδαί* 5: 60-117.

Μπούρας, Χ. 1967-8. «Άγιος Στέφανος Ριβίου Ακαρνανίας». Επιστημονική Επετηρίς της Πολυτεχνικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης 3: 41–57.

Νίκας, Γ. και Σκάγκος, Ν. 2019. «Το οχυρό της Ζαραφώνας στον Πάρνωνα Λακωνίας». *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 40: 103-38.

Νικολάου, Γ. 1996. «Ειδήσεις για την επιβολή αγγαρειών στην provincia di Laconia κατά την περίοδο της δευτέρας Ενετοκρατίας». *Λακωνικαί Σπουδαί* 13: 405-26.

Ορλάνδος, Α. 1935α. «Η Παντάνασσα της Μονεμβασίας». Αρχείον των Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος 1: 139–51. Αθήνα: Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.

Ορλάνδος, Α. 1935β. «Εκ των βυζαντινών Απιδεών». Αρχείον των Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος 1: 125–38. Αθήνα: Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.

Ορλάνδος, Α. 1937. «Τα παλάτια και τα σπίτια του Μυστρά». Αρχείον των Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος 3: 3–114. Αθήνα: Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.

Orlandos, A. 1971. «Quelques notes complémentaires sur les maisons paléologuiennes de Mistra». Στο *Art et société à Byzance sous les Paléologues, Actes du Colloque organisé par l' Association Internationale des Études Byzantines à Venise en Septembre 1968*, 75-82. Venise: Stamperia di Venezia.

Παναγιωτόπουλος, Β. 1987. Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου, 13ος–18ος αιώνας. Αθήνα : Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος-Ιστορικό Αρχείο.

Πίκουλας, Γ. 2012. Το οδικό δίκτυο της Λακωνικής. Αθήνα: Ελληνική Επιγραφική Εταιρεία.

Saint-Guillain, G. 2015. «The conquest of Monemvasia by the Franks: date and context». *Rivista di studi bizantini e neoellenici* 52: 241-94.

Sathas, C. 1880-8. *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen Âge publiés sous les auspices de la Chambre des députés de Grèce*. 9 τόμοι. Paris: Maisonneuve et Cie.

Σιμάτου, Α. και Ρ. Χριστοδουλοπούλου. 1989-90. «Παρατηρήσεις στον μεσαιωνικό οικισμό του Γερακίου». Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας 15: 67–88.

Σίνος, Σ. 2009. «Το συγκρότημα πίσω από το παλάτι». Στο *Τα Μνημεία του Μυστρά. Το Έργο της Επιτροπής Αναστήλωσης Μνημείων Μυστρά*, επιμ. Σ. Σίνος, 316-24. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού, Ταμείο Διαχείρισης Πιστώσεων για την Εκτέλεση Αρχαιολογικών Έργων - Επιστημονική Επιτροπή Μνημείων Μυστρά.

Σκάγκος, Ν. 2011. «Νέα ιστορικά και αρχαιολογικά στοιχεία για το οχυρό της Ζαραφώνας». Στο Οχυρωματική Αρχιτεκτονική στην Πελοπόννησο (5ος -15ος αιώνας). Διεθνές Συνέδριο. Περιλήψεις, 62-3. Ισθμός Κορίνθου: 25η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων σε συνεργασία με το Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών του Πανεπιστημίου Πατρών.

Σφηκόπουλος, Ι. 1968. Τα Μεσαιωνικά Κάστρα του Μορηά. Αθήνα: χ.ε.

Τόλιας, Γ. 2018. «Εικόνες της διοικητικής συγκρότησης του «Βασιλείου του Μοριά». Τρεις χειρόγραφοι βενετικοί χάρτες της Πελοποννήσου, 1692-1707». Στο *Βενετικοί Χάρτες της Πελοποννήσου, τέλη 17ου–αρχές 18ου αιώνα, από τη συλλογή Πολεμικού Αρχείου της Αυστρίας*, επιμ. Ο. Κατσιαρδή-Hering, 75-118. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.

Waterhouse, H. και R. Hope-Simpson. 1961. «Prehistoric Laconia». *BSA* 56: 114-75.

Zakythenos, D. 1932. *Le Despotat Grec de Morée*. Paris: Les Belles Lettres.

Χρήστος Τσούντας

Ο Καθηγητής Αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών

Νάγια Πολυχρονάκου Σγουρίτσα

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
nsgourit@arch.uoa.gr

ABSTRACT

Christos Tsountas as professor of Archaeology in the University of Athens

This paper concerns Christos Tsountas' years as professor of History of Ancient Art in the School of Philosophy of the University of Athens. After a productive period of almost two decades in the Archaeological Service, and his seminal work on the Neolithic, Early Cycladic and Mycenaean Culture, Tsountas was elected professor in 1904. Until his resignation in 1925 he devoted most of his time in teaching courses and writing influential handbooks on ancient Greek art. Also, he undertook significant administrative work, and served as Dean of the School of Philosophy in 1906-07. Because of his values, justice, devotion, and hard work he was highly esteemed by his colleagues, as evidenced by their reactions when he announced his wish to resign from the university[1].

Μέχρι να εκλεγεί καθηγητής της Ιστορίας της Αρχαίας Τέχνης το 1904, ο Χρήστος Τσούντας είχε καλύψει ερευνητικά όλα σχεδόν τα πεδία της Προϊστορικής Αρχαιολογίας, από την Νεολιθική εποχή μέχρι το τέλος των Μυκηναϊκών χρόνων, ενώ είχε, επίσης, ασχοληθεί με θέματα και ανασκαφές των Ιστορικών περιόδων. Είχε πραγματοποιήσει σημαντικότατες ανασκαφές στην Ακρόπολη και σε νεκροταφεία των Μυκηνών, στο Βαφειό, στις Κυκλάδες, στο Διμήνι και στο Σέσκλο, με μέσα πενιχρά, οικονομικά και άλλα, και είχε δημοσιεύσει τα πορίσματα και τις κριτικές παρατηρήσεις του, στις οποίες επανερχόμαστε σήμερα με περισσότερα στοιχεία και πληροφορίες επιβεβαιώνοντας την ορθότητά τους. Ανάλυση των δεδομένων σχετικά με τη ζωή και το έργο του έχει γίνει από τους Κουρουνιώτη και Πετράκο.[2] Επί πλέον, κάποια καίρια στοιχεία για την προσωπικότητά του παρατίθενται στην εισήγηση του Ν. Πολίτη κατά την αξιολόγηση του Χρ. Τσούντα, προκειμένου να κριθεί για τη θέση καθηγητή στο Πανεπιστήμιο Αθηνών.[3]

1 Εκφράζω τις θερμότατες ευχαριστίες μου στο προσωπικό του Ιστορικού Αρχείου του Πανεπιστημίου Αθηνών, το οποίο πρόθυμα με υπεστήριξε στη μελέτη μου εκεί, το Σεπτέμβριο και Οκτώβριο 2008. Το κείμενο που προέκυψε ήταν η συμμετοχή μου στο 2ο Συνέδριο Προϊστορικής Αρχαιολογίας , Βόλος, 4-7 Δεκεμβρίου 2008.

2 Κουρουνιώτης 1935· Πετράκος 2009.

3 Μέρος των Πρακτικών της συνεδρίας εκείνης παρουσιάσθηκε στο χρονογραφικό και ιστοριοδιφικό δελτίο της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, *Ο Μέντωρ*, βλ. Χριστοδούλου 2009.

Κατά την περίοδο στην οποία έδρασε ο Χρ. Τσούντας, τις δυο τελευταίες δεκαετίες του 19ου -το 1883 σε ηλικία 26 χρονών έγινε έφορος αρχαιοτήτων- και τις τρεις πρώτες του 20ού αιώνα, η Αρχαιολογική Υπηρεσία και η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία αποτελούσαν ενιαία δύναμη, με πολλά δραστήρια και αφοσιωμένα στο έργο τους στελέχη και μέλη, που θεμελίωσαν την επιστήμη της Αρχαιολογίας και από τα οποία εκλέχθηκαν αρκετοί καθηγητές της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών. Μεταξύ αυτών ο Χρήστος Τσούντας, ο οποίος υπήρξε όχι μόνον κορυφαίος αρχαιολόγος πεδίου, αλλά και θαυμάσιος δάσκαλος, σύμφωνα με τις μαρτυρίες φοιτητών του. Στην προσωπικότητά του με την ιδιότητα του καθηγητή στο Πανεπιστήμιο Αθηνών εστιάζει το κείμενο αυτό, με στοιχεία που προέρχονται ως επί το πλείστον από τα πρακτικά των συνεδριών της Φιλοσοφικής Σχολής. Αν και τα δεδομένα αυτά δεν είναι επαρκή για να καλύψουν όλες τις πλευρές προσέγγισης ενός τέτοιου ατόμου, ωστόσο, αποδίδεται σαφώς ο σεβασμός που απολάμβανε ο Τσούντας μεταξύ των συναδέλφων του, και μάλιστα σε περιόδους παθών και διαμάχης, λόγω και του πολιτικού διχασμού, καθώς και η προσπάθεια να προσφέρει στους φοιτητές του μεγάλο εύρος γνώσεων, που είχε ο ίδιος αποκτήσει κατά την περίοδο της εργασίας του στο πεδίο και στη συνέχεια στο στάδιο της δημοσίευσης των ανασκαφών του. Είναι αξιοσημείωτο ότι ο Τσούντας ασχολήθηκε ιδιαίτερα με προϊστορικά θέματα, αν και έζησε σε εποχή, κατά την οποία η Προϊστορία δεν αποτελούσε συστηματικό αντικείμενο μελέτης. Το πάθος για τους αρχαίους που κυριαρχούσε ήδη προ πολλού στην Ευρώπη είχε επηρεάσει και τους νεοέλληνες στο πλαίσιο της εθνικής αναγέννησης. Για να υποστηρίξουν τα εθνικά αιτήματα, είχαν στραφεί στην αναζήτηση και διεκδίκηση των προγόνων τους, τους οποίους οι Ευρωπαίοι γνώριζαν και τιμούσαν. Όπως ήταν φυσικό, ο αρχαιογνωστικός τομέας που παρείχε δυνατότητα διάκρισης και στήριξης της εθνικής ταυτότητας ήταν, κυρίως, η αρχαιολογία. Με τις αρχαιολογικές έρευνες του 19ου αι. οι Έλληνες ανέλαβαν, τόσο οι ίδιοι όσο και με τη συνδρομή ξένων αποστολών, να αποκαλύψουν και να αναδείξουν τα κατάλοιπα του λαμπρού παρελθόντος τους, με επίκεντρο τα κλασικά ελληνικά ιδεώδη, ενώ παράλληλα η έρευνα προσανατολίστηκε, όπως ήταν αναμενόμενο, σχεδόν αποκλειστικά στην κλασική αρχαιότητα. Σε αυτό το ιδεολογικό περιβάλλον, σε περίοδο οικονομικής δυσπραγίας –το 1893 γίνεται η τρίτη πτώχευση της Ελλάδος–, η προϊστορική αρχαιολογία δεν είχε ανάλογη θέση και ενδιαφέρον, ενώ ο προ-ελληνικός πολιτισμός αντιμετωπιζόταν από πολλούς ως πρωτόγονος, *βάρβαρος καί ξενικός, μηδέν κοινόν ἔχων μετά τῆς Ἑλληνικῆς φυλῆς*.[4] Οι μεγάλες όμως ανακαλύψεις του τέλους του 19ου αι., ιδιαίτερα εκείνες του Schliemann το 1876, επηρέασαν και μετέστρεψαν τις αντιλήψεις όχι μόνον των Ελλήνων αλλά και των Ευρωπαίων. Η αποκάλυψη ενός τέτοιου προ-ελληνικού/προ-ιστορικού παρελθόντος ανέγειρε το ζήτημα της καταγωγής της ελληνικής σκέψης και του πολιτισμού. Η Αρχαιολογική Εταιρεία το 1886 επέλεξε τον Τσούντα να συνεχίσει τις ανασκαφές στις Μυκήνες, από τις οποίες εκτός από τις μελέτες του στην *Αρχαιολογική Εφημερίδα* (1887-1903), προήλθε το συνθετικό έργο του *Μυκῆναι καί Μυκηναῖος Πολιτισμός*. Σε αυτό – όπως και στην αγγλική του έκδοση[5] – ο Τσούντας εξαίρει το *Ἑλληνικόν ἔθνος κατά τούς μυθικούς χρόνους*, τονίζει την ισχυρή ατομική δραστηριότητα σε σχέση με την Ανατολή[6] και τη συνέχεια της τέχνης κατά τους ιστορικούς χρόνους,[7] αλλά και επισημαίνει την πολιτιστική ομοιότητα της ελληνικής προϊστορίας με την Εποχή του Χαλκού στην Ευρώπη και τις φυλετικές συγγένειες με τους Ευρωπαίους.[8] Συνεχίζοντας την έρευνα της Προϊστορίας του Αιγαίου, ανασκάπτει στις Κυκλάδες (1894-1897) και στη Θεσσαλία (από το

4 Τσούντας 1893, 8.
5 Tsountas και Manatt 1897.
6 Τσούντας 1893, 103, 116, 129.
7 Τσούντας 1893, 218-9, 235-7, 255-6.
8 Τσούντας 1893, 359-60.

1899), δημοσιεύοντας το υλικό του. Είναι επόμενο, λοιπόν, ο Τσούντας να θεωρείται θεμελιωτής της Προϊστορικής Αρχαιολογίας στην Ελλάδα.

Στις 11 Φεβρουαρίου 1904, ο Χρ. Τσούντας εκλέγεται, στην ίδια συνεδρία με τον Παν. Καββαδία, Καθηγητής της Ιστορίας της Αρχαίας Τέχνης. Η αναφορά κάποιων στοιχείων από την εκλογή αυτή αποκαλύπτει την εκτίμηση που έχαιρε μεταξύ των εκλεκτόρων καθηγητών της Φιλοσοφικής Σχολής, σοφών προσωπικοτήτων της εποχής.

Οι θέσεις που προκηρύχθηκαν στο γνωστικό αντικείμενο της Ιστορίας της Αρχαίας Τέχνης ήταν δύο, αλλά οι υποψήφιοι πολλοί και με πολυάριθμες εργασίες. Ο Ν. Πολίτης, καθηγητής της Λαογραφίας, είχε αναλάβει την παρουσίαση των υποψηφίων. Εξ αρχής, εξαίρεσε από τη διαδικασία κρίσης τρεις, των οποίων το έργο παράθεσε με επαίνους, αλλά εξήγησε με σαφήνεια τους λόγους εξαίρεσής τους. Επρόκειτο για τον Ι. Σβορώνο, τον Ανδ. Σκιά και τον Θ. Σοφούλη. Στη συνέχεια προχώρησε στην παρουσίαση του Παν. Καββαδία «ἐκ τῶν ἐχόντων δημοσίαν ἀρχαιολογικήν θέσιν διά τό ἀξίωμα αὐτοῦ». Αξιολόγησε τις μελέτες του, επαίνεσε το έργο του και ανέφερε λεπτομερώς τα βραβεία και τις τιμές που είχε δεχθεί. Παρά όμως την προφανή θετική του διάθεση, τόνισε και τις υπάρχουσες αδυναμίες: ότι, δηλαδή, επειδή πρόκειται για έργο «πολυμερέστατον», αναγκάσθηκε ο υποψήφιος «νά γράψῃ ἐν σπουδῇ» κάποια από τα δημοσιεύματά του, ενώ οι τιμές «ὀφείλονται ὁμολογουμένως ἐν μέρει καὶ εἰς τό ἀξίωμα ὅπερ ἐν τῇ πολιτείᾳ ἔχει». Την εισήγηση για τον Καββαδία ολοκλήρωσε με τη διαπίστωση ότι πολλών Ελλήνων αρχαιολόγων τα ονόματα έχουν περάσει τα όρια της Ελλάδος «καί δύο μάλιστα τούτων ἐξόχως τιμῶνται ὑπό τῶν αλλοδαπῶν, ὁ Παν. Καββαδίας καί ὁ Χρ. Τσούντας». Αμέσως μετά τη φράση αυτή, άρχισε την αξιολόγηση του Τσούντα: «Ὁ κ. Τσούντας, ἔφορος τῶν ἀρχαιοτήτων ἀπό πολλῶν ἐτῶν ὤν, ἐπεμελήθη ἐπίσης πολλῶν ἀνασκαφῶν, τῶν ὁποίων σπουδαιότατα εἶναι αἱ ἐν Μυκήναις γενόμεναι πρός συμπλήρωσιν τοῦ ὑπό τοῦ Σλείμαν ἀρξαμένου ἔργου». Ανέφερε στη συνέχεια ότι από το 1883 μέχρι το 1902 δημοσίευσε στην *Αρχαιολογική Εφημερίδα* 27 πραγματείες, «ὧν τινες ἐκτενέσταται», τις εκθέσεις των ανασκαφών του στα *Πρακτικά της Αρχαιολογικής Εταιρείας* και πολλές άλλες εργασίες, οι οποίες καλύπτουν την επιγραφική, την πλαστική, την «ἀγγειολογίαν», τη σφραγιδογλυφία, τη μικροτεχνία και την αρχιτεκτονική. Επίσης, τόνισε ότι ο υποψήφιος «ἰδιαίτατα ἐνέκυψε εἰς τήν μελέτην τῶν Ἑλληνικῶν τάφων καί εἰς τήν ἔρευναν τῆς μυκηναϊκῆς λεγομένης ἤ κρητικῆς περιόδου καί εἰς τήν τῆς προηγηθείσης ταύτης προϊστορικῆς περιόδου» και προσέθεσε «Εἶναι δ' ἡ ἔρευνα τῶν περιόδων τούτων ἐκ τῶν δυσχερεστάτων, διά τήν πληθύν τῶν ἀναφυομένων ζητημάτων καί τήν ἀνάγκην τῆς παρατηρήσεως καί τῆς διακρίσεως δυσδιαγνώστων τεχνικῶν γνωρισμάτων τῶν διαφόρων εὑρημάτων. Ὁ ἐπιλαμβανόμενος δέ τοιούτων μελετῶν πρέπει ἐφόδιον νά ἔχῃ ἐδραίαν καί εὐρυτάτην ἀρχαιολογικήν μόρφωσιν». Και συνέχισε με την απαρίθμηση των αρετών που υπάρχουν στις μελέτες του Τσούντα, οι οποίες, κατά τη γνώμη του, είναι : «Ἡ ἀπηκριβωμένη παρατήρησις, ἡ βαθεῖα γνῶσις τῶν ζητημάτων, περί ὧν πραγματεύεται, καί ἡ ἐμβριθής καί ἀσφαλής κρίσις». «Διά τοῦτο», είπε, «οὐδόλως ἠποροῦμεν διά τήν εὐλάβειαν μεθ' ἧς λ. χ. ὁμιλεῖ περί αὐτοῦ ὁ ἐπιφανής Γάλλος ἀρχαιολόγος Georges Perrot, οἰονεί ἀπολογούμενος διότι μετά τόν Τσούνταν ἐπιχειρεῖ νά γράψει περί τινων τῶν ἐν Βαφειῷ εὑρημάτων». Τέλος, αφού αναφέρθηκε και στην τιμή που αποδίδουν οι ξένοι αρχαιολόγοι στο έργο του, κατέθεσε την άποψη που έχει σχηματίσει ο ίδιος για τη διδακτική ικανότητα του Τσούντα, την οποία θεωρεί μεγάλη και στηρίζει στις μελέτες που έγραψε «χάριν τῶν πολλῶν». Πρόσθεσε δε, σε ενίσχυση των όσων εξέθεσε, ότι ο υποψήφιος «προσαρμόζων τά γραφόμενα δεξιῶς πρός τήν ἀντίληψιν τῶν ἀναγνωστῶν, διδάσκει μετά σαφηνείας, ἁπλότητος καί χάριτος, χωρίς νά παρεκλίνῃ ἐπ' ἐλάχιστον τῆς ἐπιστημονικῆς ἀκριβείας». Στο σημείο αυτό εξήρε και το περί Μυκηνῶν βιβλίο του, *Μυκῆναι καί Μυκηναῖος Πολιτισμός* (Αθήνα 1893), και επαίνεσε τη σεμνότητα του Τσούντα, τονίζοντας ότι «ὁ συγγραφεύς μετά πολλῆς μετριοφροσύνης ὁμολογεῖ ἐν τῷ προλόγῳ ὅτι ἔγραψε τό βιβλίον ὅπως χρησιμεύσῃ ὡς ὁδηγός τῶν ἐπισκεπτομένων

τάς Μυκήνας», γεγονός που δεν εναρμονίζεται με τις κρίσεις για την επιστημονική του αξία, οι οποίες εκφράσθηκαν για την ελληνική έκδοση, και τους επαίνους που ακολούθησαν την αγγλική μετάφραση. Και προσέθεσε ότι «ὁ ἐν Παρισίοις «Σύλλογος πρός ἐνθάρρυνσιν τῶν ελληνικῶν σπουδῶν» ἀπένειμε εἰς αὐτό βραβεῖον, ὁ δ' εἰσηγητής τῆς ἐκθέσεως Max Collignon, δεινός ἀρχαιολόγος, χαρακτηρίζει αὐτό ὡς εὐσυνείδητον μελέτην, περιέχουσαν πολυτίμους παρατηρήσεις τοῦ συγγραφέως καί ἐνί λόγῳ ὡς ἐκ τῶν ἀρίστων ἑλληνικῶν ἀρχαιολογικῶν συγγραμμάτων». Με αυτά τα λόγια τελείωσε η εισήγηση του Πολίτη για τον Τσούντα, όπου περιλαμβάνονται αποκλειστικά έπαινοι. Επί πλέον όμως, αξίζει να σημειωθεί ότι ο εκ των συνυποψηφίων Βαλέριος Στάης είχε παρατηρήσει, με μετριοφροσύνη, στον Πολίτη, ο οποίος και το ανέφερε κατά την κρίση, ότι η Φιλοσοφική Σχολή «ἔχει να ἐκλέξῃ καταλληλοτάτους καθηγητάς, τούς κ. κ. Τσούνταν καί Καββαδίαν». Το τελικό αποτέλεσμα της εκλογής ήταν 17 ψήφοι για τον Καββαδία και 14 για τον Τσούντα, σε σύνολο 19 καθηγητών.[9]

Στη συνεδρίαση της 12ης Μαρτίου 1904 ανακοινώνεται ο διορισμός των δυο νεοεκλεγέντων καθηγητών.

Με την εκλογή αυτή αρχίζει η νέα σελίδα στη ζωή του Τσούντα, ο οποίος πλέον παύει την ανασκαφική έρευνα, ενώ περιορίζει και το συγγραφικό του έργο. Ο ίδιος ομολογεί στην εισαγωγή των *Νεολιθικών Ακροπόλεων Διμηνίου και Σέσκλου* (Αθήναι, 1908) ότι τα καθήκοντά του στο Πανεπιστήμιο τον απασχολούν σε μεγάλο βαθμό, γεγονός αναμενόμενο για κάποιον που αφιερωνόταν σε κάθε έργο που ανελάμβανε. Αξίζει λοιπόν να αναφερθούν στο σημείο αυτό τα όσα σχετικά γράφει ο μαθητής του Χρ. Καρούζος στο Εισαγωγικό Σημείωμα της επανέκδοσης (1957) της μελέτης του *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Τέχνης*, που δημοσιεύτηκε το 1928, έξι χρόνια πριν τον θάνατο του: *...γιατί ὁ Τσούντας, μιά καί δέχτηκε, πῆρε καί τό διδαχτικό του ἔργο σοβαρά σάν ἀποστολή τόσο σοβαρά, ὥστε τήν ἐπιστημονική ἔρευνα, τήν γνησιώτερη χαρά τῆς ζωῆς του, τήν ἔκοψε πιά από τον ἑαυτόν του σχεδόν ὁλοκληρωτικά. Στάθηκε μοναδικός δάσκαλος γιά εἴκοσι τόσα χρόνια...*[10]

Η δράση του καθηγητή Χρ. Τσούντα στη Φιλοσοφική Σχολή μπορεί να διακριθεί σε δύο πεδία: Στο κύριο έργο του, δηλαδή, στη διδασκαλία, και στη διοικητική εργασία.

Οι απόψεις φοιτητών του, όπως ενδεικτικά του Καρούζου[11] και του Μηλιάδη, είναι απόλυτα εγκωμιαστικές. Από το 1904 μέχρι το 1925 έκανε μάθημα, πάντοτε, Δευτέρα και Τετάρτη 18.00-19.00 και Παρασκευή 8.00-10.00 (στο Εθνικό Μουσείο) καθώς και 15.00-16.00 φροντιστήριο για το Δ' έτος, του οποίου ο τίτλος, όπως αναγράφεται στον Οδηγό Σπουδών, είναι «Ἀσκήσεις εἰς ἑρμηνείαν ἀρχαίων μνημείων». Σύμφωνα με το πρόγραμμα που υπάρχει για όλα τα χρόνια που υπηρέτησε ο Τσούντας στο Πανεπιστήμιο,[12] το μάθημά του είχε, σχεδόν πάντοτε,[13] τον τίτλο Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Τέχνης και άλλαζε μόνον ο προσδιορισμός της αρχής της, δηλαδή από της ομηρικής εποχής, από του 5ου ή του 6ου αι. π. Χ., ενώ από αρχαιοτάτων χρόνων ορίζεται το μάθημα για δύο μόνον ακαδημαϊκά έτη. Σε κάποια προγράμματα αναγράφεται ότι στην ώρα του φροντιστηρίου του γίνεται μάθημα επιγραφικής, αφού και στον

9 Το αποτέλεσμα της εκλογής ήταν 12 ψήφοι και για τους δύο προτεινομένους από την εισηγητική επιτροπή. Όμως, επί πλέον δύο ψηφίζουν τους Τσούντα και Σβορώνο και Τσούντα και Σοφούλη, τέσσερες ψηφίζουν τον Καββαδία και ψηφίζουν λευκό για τη δεύτερη θέση, γεγονός που ο Μιστριώτης δικαιολογεί με το ότι δεν έχει πεισθεί για τη διδακτική ικανότητα του Τσούντα, και ένας ψηφίζει τους Καββαδία και Μυλωνά.

10 Τσούντας 1957, 5-6. Το έργο αυτό επανεκδόθηκε επανειλημμένα, μέχρι και το 2010.

11 Καρούζος 1934, 564.

12 Δεν υπάρχει το πρόγραμμα του ακαδημαϊκού έτους 1917–1918.

13 Μόνον κατά το ακαδημαϊκό έτος 1911-1912 υπάρχει διαφοροποίηση στον τίτλο του μαθήματος. Διδάσκει κατά το Α' εξάμηνο μάθημα με τίτλο «Τύποι θεῶν ἐν τῇ Ἑλληνικῇ τέχνῃ» και κατά το Β' εξάμηνο «Ἱστορία τῆς τέχνης τῶν Ἀνατολικῶν λαῶν»

Οδηγό Σπουδών της Φιλοσοφικής Σχολής μετά το 1911-12 στην ονομασία των δύο εδρών της Ιστορίας της Αρχαίας Τέχνης προστίθεται και της Επιγραφικής. Δυστυχώς, δεν υπάρχουν άλλες πληροφορίες και στοιχεία για τη διδασκαλία του. Δεν πρέπει όμως να αμφιβάλει κανείς για την ποιότητά της, γνωρίζοντας την μεθοδικότητα και ευσυνειδησία του Τσούντα. Είναι χαρακτηριστικό της προσπάθειας του Τσούντα για την καλύτερη κατάρτιση των φοιτητών του ότι τον Ιανουάριο 1920 δίνεται εντολή, από τον υπουργό επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως, στον Β. Στάη, διευθυντή τότε του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, να δώσει από τις αποθήκες *συλλογή ἀρχαίων ἀγγείων τῶν κυριοτέρων σχημάτων πρός φροντιστηριακήν διδασκαλίαν ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ, πρός ἱκανοποίησιν αἰτήματος τοῦ Χρ. Τσούντα.*[14]

Κατά το ακαδημαϊκό έτος 1906-1907 ο Χρ. Τσούντας εκλέχθηκε Κοσμήτωρ, αξίωμα που κατείχε τον προηγούμενο χρόνο ο Π. Καββαδίας. Το 1923, οπότε ο Καββαδίας έχει ήδη συνταξιοδοτηθεί και γίνει ομότιμος καθηγητής, ο Τσούντας αναλαμβάνει τη διεύθυνση του Ιστορικού και Αρχαιολογικού Σπουδαστηρίου, στη διεύθυνση του οποίου παραμένει μέχρι την παραίτησή του το Νοέμβρη του 1925.[15]

Επιβάλλεται να επισημανθούν κάποια στοιχεία από τη συμμετοχή του σε διαδικασίες εκλογής καθηγητών, είτε ως απλού μέλους του εκλεκτορικού σώματος, είτε ως μέλους της τριμελούς επιτροπής, που διαφωτίζουν, κάπως, πτυχές του χαρακτήρα του, ειδικότερα τη μετριοπάθεια και ηπιότητα, ιδιότητες οι οποίες όμως δεν τον περιόριζαν στη διατύπωση απόψεων διαφορετικών από εκείνες συναδέλφων του.

Παρατίθενται τρία ενδεικτικά παραδείγματα από τα πολυάριθμα που υπάρχουν.

Στη συνεδρία της Φιλοσοφικής Σχολής της 24ης Ιανουαρίου 1918 για την εκλογή τακτικού καθηγητή της Γενικής Ιστορίας, με τέσσερες υποψηφίους, τους Κουγέα, Βολονάκη, Ράδο και Κοντογιάννη, από τους οποίους οι δύο τελευταίοι ήταν ήδη έκτακτοι καθηγητές της Σχολής, η ατμόσφαιρα υπήρξε ιδιαίτερα τεταμένη. Οι εκφράσεις που χρησιμοποιήθηκαν από τα μέλη του Σώματος για το έργο των υποψηφίων, το οποίο είχε αναλυθεί εξαντλητικά στην εισήγηση, ήταν σκληρές και «άκομψες», μολονότι οι εισηγητές θεωρούσαν ομόφωνα καταλληλότερο τον Κουγέα.[16] Ο Τσούντας ψηφίζει τον Σ. Κουγέα, προσθέτει όμως ότι δεν συμφωνεί «εἰς ὅλα ὅσα ἡ ἔκθεσις τῆς Ἐπιτροπῆς περιέχει περί τῶν κ. κ. Ράδου καί Κοντογιάννη καί κυρίως περί τοῦ Κοντογιάννη». Την ενέργεια αυτή, που δεν γίνεται από άλλους συναδέλφους του, υπαγόρευσε, όπως ο ίδιος τονίζει, η ανάγκη να αποκαταστήσει την εικόνα τους, διότι οι απόψεις που είχαν εκφρασθεί στην έκθεση ήταν οξύτατες και οι υποψήφιοι αυτοί υπηρετούσαν στη Σχολή ως έκτακτοι καθηγητές. Την ίδια τακτική τηρεί και στην εκλογή του υποψηφίου στην έδρα της Βυζαντινής Ιστορίας, το 1924. Ψηφίζει μεν τον Κ. ΄Αμαντο, αλλά εκθειάζει και τον Ν. Βέη, τον οποίο εύχεται να δει σύντομα στην τάξη των καθηγητών.[17] Επίσης, ενδεικτική για την ποιότητα του χαρακτήρα του είναι η αξιολόγησή που κάνει κατά την πλήρωση της τακτικής έδρας του Δημοσίου και Ιδιωτικού Βίου των αρχαίων Ελλήνων. Για την εκλογή αυτή είχε συσταθεί «ἐπιτροπεία» αποτελούμενη από τους Χρ. Τσούντα, Θ. Κακριδή και Σ. Κουγέα που θα έκρινε τους τρεις υποψηφίους, Απ. Αρβανιτόπουλο, Αντ. Κεραμόπουλλο και Γ. Οικονόμου. Η κρίση υπήρξε δύσκολη, αφού και οι εργασίες που υποβλήθηκαν ήταν πολλές και οι υποψήφιοι άξιοι. Η αξιολόγηση των μελετών στην εισήγηση, που υποβλήθηκε τον Μάϊο του 1924, ήταν αναλυτικότατη και πρότεινε τον Κεραμόπουλλο, του οποίου, όπως αναγράφεται, «αἱ ἐργασίαι

14 Δεν είναι γνωστό πόσα αγγεία παραδόθηκαν τελικά, διότι, όπως φαίνεται, δεν καταγράφηκαν στον Κατάλογο του Μουσείου του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του ΕΚΠΑ.

15 Αντικαθίσταται από τον Αδ. Αδαμαντίου.

16 Ο Κουγέας εκλέγεται τελικά με οκτώ ψήφους.

17 Η εκλογή αυτή πραγματοποιείται σύντομα.

ὑπερέχουν τῶν ἐργασιῶν τῶν ἄλλων ὑποψηφίων, τῶν μέν τοῦ Ἀρβανιτοπούλου μάλιστα κατά ποιόν, τῶν δέ τοῦ Οἰκονόμου ἰδία κατά ποσόν». Η κρίση πραγματοποιείται τον Ιούνιο του 1924. Ο Σ. Κουγέας είχε αναλάβει το βάρος της προφορικής παρουσίασης της αξιολόγησης στη συνεδρίαση της Σχολής (της 10ης Ιουνίου 1924). Ο Αρβανιτόπουλος είχε, εν τω μεταξύ, καταθέσει επί πλέον υπομνήματα, συνολικά τέσσερα. Σε ένα από αυτά που επιγράφεται «Ἀνακριβῶν ἐπικρίσεων ἀναίρεσις» έλεγχε τις παρατηρήσεις της επιτροπής και, μάλιστα, κατέληγε «εἰς ἄτοπα καί εἰρωνευτικά κατά τῆς Ἐπιτροπείας λογοπαίχνια», ενώ σε άλλο επέκρινε δημοσιεύματα του Κεραμόπουλλου. Μετά την εισήγηση του Κουγέα, η συζήτηση υπήρξε μακρά, με έντονες παρεμβάσεις από τα μέλη της Συνέλευσης. Ο Τσούντας μίλησε τελευταίος, αν και ήταν το παλαιότερο από τα μέλη της επιτροπής. Τα όσα είπε ήταν καίρια, ήπια όμως σε χαρακτηρισμούς, τελείως αντίθετα προς την ατμόσφαιρα που είχε δημιουργηθεί, και αποκατάστησε στη θέση τους τα πράγματα και την τάξη. Τόνισε ότι χαίρει διότι «ὅλοι οἱ ὁμιλήσαντες ἐστηρίχθησαν εἰς τήν ἔκθεσιν τῆς ἐπιτροπῆς, γεγονός τό ὁποῖο καταδεικνύει τήν ἀμεροληψίαν της». Αναφέρθηκε χωρίς πάθος για «το φυλλάδιον», όπως το χαρακτήρισε, του Αρβανιτόπουλου σχετικά με το έργο του Κεραμόπουλλου και υπογράμμισε ότι η επιτροπή δεν έλαβε υπόψη τις παρατηρήσεις και αντιπαρατηρήσεις των δύο υποψηφίων. Τέλος, υποστήριξε το έργο του Κεραμόπουλλου, χωρίς όμως να μειώσει τους άλλους υποψηφίους, παρά την απρεπή συμπεριφορά του Αρβανιτόπουλου. Είναι ενδεικτικές της εκτίμησης και του σεβασμού που έχαιρε μεταξύ των μελών της Σχολής οι αναφορές σε αυτόν κάποιων από τους συναδέλφους του, του Ερρ. Σκάσση και του Σ. Μενάρδου, κατά την τοποθέτησή τους στην κρίση και ψηφοφορία.

Όπως φαίνεται από τη συμμετοχή του σε εκλογές της Σχολής, από τις οποίες τρία μόνον παραδείγματα αναφέρθηκαν, ο Χρ. Τσούντας διέθετε λεπτότητα έκφρασης και σεμνότητα ύφους, ήταν δίκαιος, σεβαστός από όλους και αγαπητός τουλάχιστον από τους περισσότερους, όπως προκύπτει, στη συνέχεια, από τις προσπάθειες που έγιναν για να πεισθεί να ανακαλέσει την παραίτηση που υπέβαλε τον Νοέμβρη 1925.

Στις 4 Νοεμβρίου 1925, στη Συνεδρίαση της Φιλοσοφικής Σχολής ο Ν. Εξαρχόπουλος αναφέρεται σε φήμη για την παραίτηση «τοῦ σεβαστοῦ συναδέλφου κ. Χρ. Τσούντα». Τότε, ο Σ. Κουγέας προσθέτει ότι «δυστυχῶς οὔτε αἱ ἱκεσίαι καί αἱ παρακλήσεις αυτοῦ τε τοῦ Πρυτάνεως καί ἄλλων φίλων οὔτε τό τιμητικόν ἔγγραφον τοῦ Ὑπουργείου τῆς Παιδείας κατώρθωσαν νά μεταπείσωσι τόν κ. Τσούνταν, ὅπως ἀποσύρῃ τήν παραίτησίν του. Εὑρίσκεται δ' εἰς τήν δυσάρεστον θέσιν νά ἀνακοινώσῃ εἰς τήν Σχολήν ὅτι ὑπεβλήθη ἡ παραίτησις καί ἥτις ὑπογραφεῖσα παρά τοῦ κ. Ὑπουργοῦ πρόκειται νά δημοσιευθῇ εἰς τήν ἐφημερίδα τῆς Κυβερνήσεως». Μετά την ανακοίνωση αυτή, ο κοσμήτωρ, Θ. Κακριδής, τονίζει ότι θα προσπαθήσει και αυτός να μεταπείσει τον Τσούντα. Στη συνεδρία της 11ης Νοεμβρίου, ο κοσμήτωρ δηλώνει στη Σχολή ότι «μετέφερε τήν ἐπιθυμίαν αὐτῆς πρός τόν καθηγητήν κ. Χρ. Τσούνταν ὅπως μή ἐπιμείνῃ εἰς τήν ὑποβληθεῖσαν παραίτησίν του». Όμως, εκείνος εξέφρασε «τήν ἀδυναμίαν του διά τήν ἀνάκλησιν τῆς παραιτήσεώς του καθόσον ἤδη εἶχεν ἀρνηθεῖ τοῦτο εἰς δύο ὑπουργούς καί παρεκάλεσεν αὐτόν ἵνα διαβιβάσῃ τάς θερμάς του εὐχαριστίας πρός τήν Σχολήν συνάμα δέ καί τήν θλίψιν του διότι ἀπεχωρίσθη ἀγαπητῶν συνεργατῶν». Στις 2 Δεκεμβρίου 1925 στη συνεδρίαση της Συγκλήτου, ο πρύτανης, Σίμος Μενάρδος, ανακοίνωσε το έγγραφο του Υπουργείου, με το οποίο έγινε δεκτή η παραίτηση του Χρ. Τσούντα, και λέγει «ὅτι ἐκ συναδελφικοῦ καθήκοντος πρός διαπρεπῆ ἐπιστήμονα ἐπί μακρά ἔτη τιμήσαντα τήν πανεπιστημιακήν καθέδραν καί ἐκ τῆς θέσεως ἥν κατέχει ὁ κ. Χρ. Τσούντας ἐν τῷ διεθνῇ ἐπιστημονικῷ κόσμῳ, προτείνει ὅπως ἐκφρασθῇ πρός τόν συνάδελφον ὁμοθύμου τῆς συγκλήτου ἡ ἔκφρασις λύπης ἐπί τῇ αναχωρήσει αυτού». Στα πρακτικά της συνεδρίας εκείνης καταγράφεται επίσης ότι «Ὁ κ. Ἐξαρχόπουλος λέγει ὅτι ἡ Φιλοσοφική Σχολή ὅτε ἔμαθε ὅτι ο κ. Τσούντας ἐχει ὑποβάλει παραίτησιν, δι' ἐπιτροπῆς ὑπό τήν προεδρίαν τοῦ κοσμήτορος κ. Κακριδή ἐπισκεφθεῖσα τόν συνάδελφον παρεκάλεσεν ὅπως ἀποσύρῃ τήν παραίτησίν του. Ὁ κ. Τσούντας συνεκινήθη ἐκ τοῦ

διαβήματος τούτου, ἀλλ' ἐδήλωσε ὅτι δέν ἠδύνατο νά πράξῃ τοῦτο. Καί νῦν ἡ Σχολή θα πράξῃ ὅ,τι δεῖ». Στις 9 Δεκεμβρίου 1925 ανακοινώνεται στη συνεδρίαση της Φιλοσοφικής Σχολής το έγγραφο της Πρυτανείας ότι η παραίτηση του Χρ. Τσούντα έγινε δεκτή και αποφασίζεται να εκφρασθεί και εγγράφως η λύπη της Σχολής.

Είναι ενδεικτική του σεβασμού και της αποδοχής που απολάμβανε στη Φιλοσοφική Σχολή η επιστολή που του απευθύνεται και διαβάζεται στη συνεδρία της 16ης Δεκεμβρίου:

Ἀξιότιμε κ. Συνάδελφε,

Ἡ Φιλοσοφική σχολή ἐν τῇ συνεδρίᾳ τῆς 9ης Δεκεμβρίου 1925 μετά πολλῆς συγκινήσεως ᾔκουσεν ἀναγιγνωσκόμενον τό ὑπ' ἀριθμ. 3701 ἔγγραφον τῆς Πρυτανείας, διά τοῦ ὁποίου καθίστατο γνωστόν εἰς αὐτήν, ὅτι ἔγινε δεκτή ὑπό τοῦ κ. Ὑπουργοῦ τῆς Παιδείας ἡ παραίτησις ὑμῶν ἀπό τῆς τακτικῆς ἕδρας τῆς Ἱστορίας τῆς Τέχνης, τήν ὁποία ἐπί τοσαῦτα ἔτη ἐτιμήσατε διά τῆς ἐξόχως καρποφόρου διδασκαλίας σας, τῆς ὁποίας δείγματα ἐν ἀρετῇ οἱ ἐν τῷ ἀρχαιολογικῷ κλάδῳ τοσοῦτοι τόσον εὐδοκίμως ἀσχολούμενοι μαθηταί σας.

Ἡ Φιλοσοφική σχολή ἀδυνατοῦσα νά πράξῃ τι μετά τήν ἀπό τοῦ συλλόγου τῶν καθηγητῶν αὐτῆς ἀποχώρησίν σας, φοβουμένη ἐξ ἄλλου μήπως θά προσέκρουεν εἰς τήν γνωστήν εἰς ὅλους μετριοφροσύνην σας, ἄν ἐνήργει καθ' ὅ εἰλικρινῶς ᾐσθάνετο ὅτι εἶχε καθῆκον περί ἐκδηλώσεως τῆς προσηκούσης πρός Ὑμᾶς ἀπό μέρους τοῦ πανεπιστημίου τιμῆς, στέργει μόνον νά διαβιβάσῃ Ὑμᾶς ὅτι θά διατηρῇ ἀνεξίτηλον εἰς τήν μνήμην της τήν εἰς τάς ἐργασίας της πολύτιμον συμβολήν σας.

Στην ίδια συνεδρία προκηρύσσεται η πλήρωση της κενής πλέον Α' Τακτικής Έδρας της Αρχαιολογίας, στην οποία θα εκλεγεί με 8 ψήφους, έναντι 7 του Γ. Οικονόμου, ο Απ. Αρβανιτόπουλος. Στη συνεδρία της 20ης Ιανουαρίου 1926 διαβάζεται από τον Κοσμήτορα, Θ. Κακριδή, η ευχαριστήρια επιστολή του Τσούντα (με ημερομηνία 5.1.1926). Είναι και το σύντομο αυτό κείμενο, όπως και εκείνο που απέστειλε στη Σύγκλητο, απαντώντας στο γράμμα του πρύτανη,[18] δείγμα της σεμνότητάς του,

Πρός τόν κύριον κοσμήτορα τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς,

Κύριε Κοσμῆτορ,

Δυσκολεύομαι νά εὕρω καταλλήλους λέξεις, ὅπως ἐκφράσω πρός τήν Φιλοσοφικήν Σχολήν τοῦ Πανεπιστημίου καί πρός ὑμᾶς ἰδιαιτέρως τήν βαθυτάτην εὐγνωμοσύνην μου διά τήν ἀπό 19 τοῦ παρελθόντος μηνός ἐπιστολῆς ὑμῶν, τήν ὁποίαν ἀνέγνωσα μετά συγκινήσεως. Αἰσθάνομαι βεβαίως ὅτι δέν εἶμαι ἄξιος τόσον τιμητικῆς ἐκδηλώσεως, ἀκριβῶς ὅμως διά τοῦτο θεωρῶ τήν ὑποχρέωσίν μου πρός τήν Σχολήν καί πρός τόν κοσμήτορα αυτῆς μεγαλυτέραν.

Μετά θερμοτάτων εὐχαριστιῶν καί πλείστης τιμῆς.

Με αυτό το έγγραφο κλείνει η σελίδα της πολυετούς προσφοράς του Τσούντα στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και ανοίγει νέα στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

Κατά το επόμενο ακαδημαϊκό έτος 1926-1927 στα μέλη της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών συγκαταλέγονται οι Κεραμόπουλλος και Αρβανιτόπουλος, που εκλέχθηκε τον Ιούλιο 1926. Εν τω μεταξύ ο Τσούντας, μαζί με τον Γ. Χατζηδάκι, είναι πρόεδρος του πρώτου Πρυτανικού Συμβουλίου του νεοϊδρυθέντος Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης,

18 Η επιστολή αυτή που διαβάζεται στη συνεδρίαση της Συγκλήτου της 11ης Δεκεμβρίου 1925 απαντούσε «διά θερμοτάτων ἐκφράσεων εὐχαριστίας και εὐγνωμοσύνης εἰς το γράμμα τοῦ Πρυτάνεως διαβιβάζοντος την θλίψιν τῆς Συγκλήτου ἐπί τῇ παραιτήσει αὐτοῦ ».

εγκατεστημένου στην έπαυλη Αλλατίνη, το οποίο στην αρχή του θα γνωρίσει περιπέτειες, μεταξύ των οποίων και την απόλυση «πάντων τῶν εἰς αὐτό διορισθέντων καθηγητῶν», μετά την ανατροπή της δικτατορίας Παγκάλου από τον Γ. Κονδύλη (7 Αυγούστου 1926). Σχετικά με το γεγονός αυτό ο κοσμήτωρ, Ερ. Σκάσσης, στη συνεδρίαση της Φιλοσοφικής Σχολής της 25ης Οκτωβρίου 1926, ανακοινώνει «μετά ψυχικῆς ὀδύνης, τήν ἀθρόαν ἀπόλυσιν τῶν πρώτων διορισθέντων καθηγητῶν τοῦ Πανεπιστημίου τούτου, ὧν τινες μάλιστα εἶναι ὁμότιμοι καθηγηταί, οἱ κ. κ. Γ. Χατζηδάκις, Π. Καρολίδης καί Χρ. Τσούντας, ἐπί μακρόν λαμπρύναντες τήν ἑλληνικήν ἐπιστήμην» και ζητεί να επέμβει η Σχολή για την ανάκληση του σχετικού διατάγματος.[19]

Όπως προκύπτει από τα περισσότερα κείμενα που υπάρχουν στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και συνδέονται με τον Τσούντα, κάποια από τα οποία χρησιμοποιήθηκαν στη μελέτη αυτή, αλλά και άλλα από το Αρχείο της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας καταδεικνύουν, περισσότερο ή λιγότερο, την τιμή και τον σεβασμό που απολάμβανε, τόσο, αναμφίβολα, για το επιστημονικό του έργο όσο και για την προσφορά του στη διδασκαλία και στις δράσεις της Φιλοσοφικής Σχολής κατά την περίοδο της θητείας του ως καθηγητού. Φαίνεται σαφώς ότι η επιστημονική του καταξίωση στην Ελλάδα και στο εξωτερικό, η αφοσίωση στο διδακτικό έργο και στο διοικητικό έργο που του ανέθετε η Σχολή, παράλληλα με τον ήπιο και μετριοπαθή χαρακτήρα του, είχαν τοποθετήσει τον Τσούντα σε θέση περίοπτη μεταξύ των συναδέλφων του, στο Πανεπιστήμιο και στην Αρχαιολογική Υπηρεσία. Είναι οπωσδήποτε δύσκολο να βρει κανείς αντίστοιχο παράδειγμα επιστημονικής προσωπικότητας. Καθώς δεν μπορεί, μέσα στα περιορισμένα πλαίσια ενός σύντομου κειμένου, να αναλυθούν περισσότερες ενέργειες και αποφάσεις του, αξίζει να παρατεθεί η κατάληξη του λόγου του Κ. Κουρουνιώτη στη μνήμη του Χρ. Τσούντα το 1935 «*Ὁ Τσούντας καί τό ἔργον του ποτέ δέν θά λησμονηθῇ. Εἶναι ἥρως τῆς ἐπιστήμης, καί ἡ λατρεία καί ἡ μνήμη του θά μείνουν εἰς τήν αἰωνιότητα*».[20]

19 Αξίζει να σημειωθεί η αρνητική τοποθέτηση του Αντ. Κεραμόπουλλου, ο οποίος είχε ιδιαίτερα υποστηριχθεί από τον Τσούντα κατά την εκλογή του, στην πρόταση αυτή, με την αιτιολογία ότι η Σχολή δεν έχει δικαίωμα ελέγχου κυβερνητικών πράξεων.

20 Κουρουνιώτης 1935, 415.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Καρούζος, Χ. 1934. «Χρήστος Τσούντας». *Νέα Εστία* 180: 564.

Κουρουνιώτης, Κ. 1935. «Το έργον του Χρήστου Τσούντα». *Θρακικά* 6: 392-415.

Πετράκος, Β. 2009. «Χρήστος Τσούντας (1857-1934)». *Ο Μέντωρ* 91: 6-34.

Τσούντας, Χ. 1893. *Μυκῆναι καί Μυκηναῖος Πολιτισμός*. Αθήνα: Βιβλιοπωλείο της Εστίας.

Tsountas, C. και J. Irving Manatt 1897. *The Mycenaean Age: A study of the monuments and culture of pre-Homeric Greece*. Cambridge: The Riverside Press.

Τσούντας, Χ. 1957. *Ἱστορία τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικής Τέχνης*. Αθήνα: Εκδόσεις Γ. Παπακωνσταντίνου.

Χριστοδούλου, Γ. 2009. «Ο Ν. Γ. Πολίτης και η αρχαιολογία στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Η εκλογή της 11.2.1904: Π. Καββαδίας και Χρ. Τσούντας». *Ο Μέντωρ* 93: 106-20.

Στα μονοπάτια της παράδοσης

Καταγραφή και προστασία της ξυλοναυπηγικής στην Κύπρο

Μαρία Κτωρή

Υπ. Διδ. Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Κύπρου

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Οι παραδοσιακές τέχνες αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι κάθε προβιομηχανικής κοινωνίας, ενώ οι τεχνίτες δείχνουν πώς μεταλαμπαδεύεται η εξειδικευμένη γνώση από γενιά σε γενιά. Η γνώση είναι άρρηκτα δεμένη με την τέχνη: εξελίσσονται μαζί και επηρεάζονται από κοινωνικο-οικονομικούς παράγοντες, όπως η ύφεση ή η ευημερία του τόπου. Αρκετοί ερευνητές μελέτησαν τις παραδοσιακές τέχνες της Κύπρου και τα επαγγέλματα που σχετίζονται με την καθεμιά. Από αυτές, η ξυλοναυπηγική δεν έχει καταγραφεί ως τώρα, ενώ η κοινότητα των ξυλοναυπηγών συρρικνώνεται συνεχώς. Η συγγραφέας πραγματοποίησε επιτόπια καταγραφή της τέχνης, αρχίζοντας με την κοινότητα των ξυλοναυπηγών της Λεμεσού. Το παρόν άρθρο παρουσιάζει τα πρώτα αποτελέσματα, τους προβληματισμούς, και κάποιες προτάσεις για την προστασία μιας παραδοσιακής τέχνης, που εμπίπτει τόσο στην Άυλη όσο και στην Ενάλια Πολιτισμική Κληρονομιά.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο όρος «Κληρονομιά» καλύπτει ένα ευρύτατο φάσμα υλικών και άυλων στοιχείων, που μπορούν να ανήκουν τόσο στο φυσικό όσο και στο πολιτισμικό περιβάλλον.[1] Η διεθνής κοινότητα δραστηριοποιήθηκε ιδιαίτερα μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο για τη διαφύλαξή της και η UNESCO είναι διαχρονικά ο διεθνής οργανισμός επιφορτισμένος με αυτό το έργο. Η Διεθνής Σύμβαση για την Προστασία του Φυσικού και Πολιτιστικού Περιβάλλοντος της UNESCO του 1972, αποτελεί ορόσημο στις προσπάθειες αυτές, θέτοντας τις βάσεις για τις έννοιες της «κοινής κληρονομιάς» και «οικουμενικής αξίας»,[2] που ακολούθως διαμόρφωσαν τις αρχές Διαχείρισης Πολιτισμικής Κληρονομιάς.

Η ερμηνεία της Πολιτισμικής Κληρονομιάς, που διαχωρίζεται σε Υλική (ΥΠΚ) και Άυλη (ΑΠΚ), είναι περίπλοκο ζήτημα καθώς διαπλέκεται με τις έννοιες της «αξίας», «αυθεντικότητας» και «ταυτότητας». Η «ερμηνεία του παρελθόντος μέσα από την ερμηνεία του παρόντος» χαρακτηρίζει την ΥΠΚ ενώ έρχεται σε αντιδιαστολή με την ΑΠΚ,[3] που θεωρείται ως «ζωντανή κληρονομιά» και μεταδίδεται από γενιά σε γενιά. Δρα ως συνεκτικός δεσμός για τα μέλη μιας κοινότητας με το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον τους, δίνοντας μια ιδιαίτερη

1 Jowell 2006, 3.
2 Smith και Akagawa 2009, 1.
3 Lowenthal 1998, xv.

οπτική στο θέμα. Οι αναμνήσεις και η προφορική ιστορία αποτελούν τα εργαλεία μετάδοσής της, φορτίζοντας έτσι την ΑΠΚ με βιώματα, αντιλήψεις και πεποιθήσεις, που την καθιστούν ως κάτι το πολύ προσωπικό.

Το 1989, η Συνθήκη της UNESCO για την Προστασία του Παραδοσιακού Πολιτισμού και της Λαογραφίας, έδωσε τα κριτήρια του όρου λαογραφία και αναγνώρισε πόσο ευάλωτες είναι οι παραδοσιακές μορφές λαϊκής τέχνης και προφορικής παράδοσης. Η Σύμβαση του 2003 για την Προστασία της Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς, φυσική εξέλιξη και επιστέγασμα όλων αυτών των ενεργειών, επισημαίνει ότι οι παραδοσιακές τέχνες αποτελούν μέρος της ΑΠΚ, όντας ένα κράμα γνώσεων, τέχνης και πολιτισμικών χώρων, που οι άνθρωποι αναγνωρίζουν ως αναπόσπαστο κομμάτι τους.

Η σχέση του ανθρώπου με το περιβάλλον του είναι πολυεπίπεδη, και αντικατοπτρίζεται στους τρόπους με τους οποίους επιδρά στην ιστορία, και συνεπώς στην ανάπτυξη του πολιτισμού και της ταυτότητας μιας κοινότητας.[4] Οι τρόποι έκφρασης αυτής της σχέσης για ένα «ενάλιο περιβάλλον» αποτελούν σημεία αναφοράς για τη θεωρία του Hall περί «υδάτινου πολιτισμού», σύμφωνα με την οποία το περιβάλλον εξελίσσεται συνεχώς σε απευθείας συνάρτηση με το υδάτινο στοιχείο.[5] Ο όρος «υδάτινος πολιτισμός» είναι πολύ συγκεκριμένος, ιδιαίτερα αν αναλογιστεί κανείς, ότι το περιβάλλον, ή καλύτερα το τοπίο, υπερβαίνει τα όρια μιας περιορισμένης περιοχής,[6] όπως εξηγεί και ο Westerdahl.[7] Το εύρος της ΕΠΚ αντικατοπτρίζεται στην πρωτοποριακή του θεωρία για το «ενάλιο πολιτισμικό τοπίο» (maritime cultural landscape) και του «ενάλιου πολιτισμού» (mariculture), βάσει των αποτελεσμάτων της παράκτιας επισκόπησης που διεξήγαγε μεταξύ του 1975-80 στη σουηδική Norrland.[8] Ο Westerdahl μπόρεσε να αποδείξει ότι αυτά τα περιβάλλοντα συνδυάζουν χερσαία και υποβρύχια κατάλοιπα της «ενάλιας κληρονομιάς», και εμπεριέχουν όλες τις δραστηριότητες που σχετίζονται με τη θάλασσα (π.χ. αλιεία, ξυλοναυπηγική, εμπόριο).[9] Υποστηρίζει επίσης ότι το τοπίο είναι πολυδιάστατο στο χώρο και στο χρόνο, έχει μεγάλη ακτίνα δράσης, και επηρεάζεται από τοπικές αλλά και περιφερειακές εξελίξεις.[10] Η ποικιλομορφία των στοιχείων επεκτείνει έτσι το ερευνητικό πεδίο της Ενάλιας Αρχαιολογίας πέρα από τα σκάφη για να συμπεριλάβει στοιχεία Υλικής και Άυλης Πολιτισμικής Κληρονομιάς.[11]

Η ξυλοναυπηγική, ως παραδοσιακή τέχνη εμπίπτει στα πλαίσια της ΑΠΚ, αλλά ταυτόχρονα και στο ευρύ φάσμα που καλύπτει η Ενάλια Πολιτισμική Κληρονομιά (ΕΠΚ). Στην περίπτωσή της λοιπόν, ο ερευνητής μελετά μια τέχνη που μεταδίδεται από γενιά σε γενιά, όπως όλες τις υπόλοιπες παραδοσιακές τέχνες, και είναι απόλυτα συνυφασμένη με τη θάλασσα και τις ναυτικές κοινότητες. Τα σκάφη που παράγονται μαζί με τα εργαλεία αποτελούν την έκφραση του υλικού κόσμου, οι τεχνίτες και οι κατασκευαστικές μέθοδοι είναι το κατεξοχήν άυλο κομμάτι που μεταδίδεται από γενιά σε γενιά, ενώ όλα μαζί συνδέονται με τη θάλασσα και τα επαγγέλματά της. Αν και αποτελεί ερευνητικό αντικείμενο της Ενάλιας Εθνογραφίας (Maritime Ethnography),[12] μπορεί κάλλιστα να ενταχθεί στην Άυλη Ενάλια Πολιτισμική Κληρονομιά (ΑΕΠΚ).

---

4 Foucault 2002, 7-9· McHoul και Grace 1993, 4.
5 Hall, 2001, 50-2.
6 Wagstaff, 1987, 39· Head, 2000, 14.
7 Westerdahl, 1992· 2011.
8 Westerdahl 1992, 5-14.
9 Westerdahl 2011, 733-62.
10 Westerdahl 1992, 5-6.
11 Flatman, 2011, 312-3· Ford, 2011, 5-6.
12 Blue 2003, 334.

Η ξυλοναυπηγική επηρεάζεται από διάφορους παράγοντες, πρωτίστως οικονομικής φύσεως (αγορά και ζήτηση προϊόντος, οικονομική ύφεση και ανάπτυξη), αλλά και το ίδιο το περιβάλλον, ή καλύτερα το τοπίο όπου δρα και αναπτύσσεται η κοινωνία. Εντοπίζονται λοιπόν μεταβατικοί κύκλοι σε δύο επίπεδα: ο πρώτος αφορά τη μετάβαση από το άυλο στο υλικό στοιχείο μέσα στο παράκτιο περιβάλλον όπου αναπτύσσεται η τέχνη, ενώ οι επεμβάσεις του ανθρώπου στο περιβάλλον το εντάσσουν στο ευρύτερο πολιτισμικό τοπίο. Ο Lipe σημειώνει ότι ένα τέτοιο τοπίο μπορεί να θεωρηθεί το ίδιο ως φυσικός πόρος αφού υπέστη αλλαγές από ανθρώπους. Τα πολιτισμικά υλικά λειτουργούν ως φυσικοί πόροι με κεντρικό ρόλο στην πολιτισμική συνέχεια και διαθέτουν πολυεπίπεδη διάσταση.[13] Ο δεύτερος μεταβατικός κύκλος αφορά τις εκάστοτε πολιτικο-οικονομικές συνθήκες που επηρεάζουν την αγορά: οι περίοδοι ανάπτυξης εναλλάσσονται με αυτές της ύφεσης, με τις δεύτερες να ωθούν τους ξυλοναυπηγούς σε εξεύρεση λύσεων (π.χ. χρήση άλλων υλικών για ναυπήγηση σκαφών) ώστε να παραμείνει βιώσιμη η εξάσκηση της τέχνης.

Στο άρθρο παρουσιάζονται τα πρώτα ερευνητικά αποτελέσματα, για τους ξυλοναυπηγούς της Λεμεσού σε συνάρτηση με το «ενάλιο πολιτισμικό τοπίο» της πόλης, που χαρακτηρίζεται από αυτή την πολυπλοκότητα. Συμπεριλαμβάνει τις δραστηριότητες, τις εκφράσεις και τις παραδόσεις της ναυτικής κοινότητας, μαζί με τα υλικά πολιτισμικά στοιχεία που αφορούν τις καθημερινές εργασιακές τους δραστηριότητες. Αυτά τα χαρακτηριστικά, είτε συνολικά είτε μεμονωμένα, δημιουργούν ένα μοναδικό κράμα που καθορίζει τη ναυτική κοινότητα και αποτελεί την ταυτότητά της, με την ξυλοναυπηγική να είναι παράλληλα συνδετικός κρίκος μεταξύ Άυλης και Ενάλιας Πολιτισμικής Κληρονομιάς.

Η μελέτη της ξυλοναυπηγικής, όντας πολιτισμικό προϊόν, έγινε και σε σχέση με τις ιστορικές, κοινωνικές, και οικονομικές συνθήκες που το επηρέασαν και διαμόρφωσαν στην παρούσα του μορφή.[14] Οι τεχνίτες αποτελούν την κύρια πηγή πληροφοριών, και καθώς η παραδοσιακή ξυλοναυπηγική φθίνει ραγδαία τα τελευταία είκοσι χρόνια, με αποτέλεσμα οι μελλοντικές γενιές κινδυνεύουν να χάσουν για πάντα ένα σημαντικό κομμάτι γνώσης και πολιτισμού. Στο άρθρο παρουσιάζεται επίσης η ξυλοναυπηγική ως στοιχείο ΑΕΠΚ, οι εστίες άσκησής της στις υπόλοιπες παράκτιες πόλεις, και διερευνάται η σχέση της με τις άλλες τέχνες του ξύλου. Τα πρώτα αποτελέσματα της έρευνας υπέδειξαν και προβλήματα ενώ οι προτεινόμενες λύσεις στοχεύουν στην προστασία και την προβολή της τέχνης στις νεώτερες γενιές.

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

Η καταγραφή της παραδοσιακής ξυλοναυπηγικής μέσα στο ευρύτερο πλαίσιο της ΑΕΠΚ αποτέλεσε πολυεπίπεδο ερευνητικό εγχείρημα. Η συστηματική καταγραφή της τέχνης και των σχετικών παραδόσεων, σε συνδυασμό με τη διεξαγωγή συνεντεύξεων με τους συμβαλλόμενους (τεχνίτες αλλά και ιδιοκτήτες σκαφών), λειτουργεί ως ένα δυνατό αναλυτικό εργαλείο που μας επιτρέπει να κατανοήσουμε τα σκάφη μέσα στο ιστορικο-κοινωνικό τους περιβάλλον.[15] Η μεθοδολογία που ακολουθήθηκε συνδυάζει την αρχαιολογία, εθνογραφία και προφορική παράδοση, μέσα στο ναυτικό περιβάλλον όπου εντάσσεται η ξυλοναυπηγική. Συγκεκριμένα, η μεθοδολογία συμπεριλαμβάνει τα εξής στάδια:

13 Lipe 1984, 1-11.
14 Μερακλής 1989, 19.
15 McGrail κ.ά. 2003.

1. Καθορισμός ενδιαφερόμενων πλευρών και διεξαγωγή συνεντεύξεων (ξυλοναυπηγοί, δημοτικές αρχές, Κυπριακή Εθνική Επιτροπή για την UNESCO),[16]
2. Επιτόπια έρευνα σε ναυπηγεία (καρνάγια) και καταγραφή της παραδοσιακής ξυλοναυπηγικής (τεχνογνωσία, εργαλεία, εγκαταστάσεις, σκάφη),
3. Αρχειακή έρευνα για την ξυλοναυπηγική σε συνάρτηση με άλλα επαγγέλματα του ξύλου και τα θαλάσσια επαγγέλματα που ασκούνταν στις παράκτιες περιοχές με λιμενικές εγκαταστάσεις,
4. Καταγραφή προβλημάτων προστασίας της παραδοσιακής ξυλοναυπηγικής,
5. Προτεινόμενες λύσεις διάσωσης και προώθησης της τέχνης στο ευρύ κοινό.

ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΑ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΑ ΚΑΙ ΤΕΧΝΕΣ: ΟΙ ΠΡΩΤΕΣ ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΕΣ ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ ΔΙΑΦΥΛΑΞΗΣ ΤΗΣ ΑΠΚ

Οι πρώτες έρευνες για τα παραδοσιακά επαγγέλματα και τέχνες διεξήχθησαν στις αρχές του 20ού αιώνα μέσα στα πλαίσια της Λαογραφίας, που είχε ως αντικείμενο μελέτης τις ποικίλες εκφάνσεις του ανθρώπινου βίου (ήθη, έθιμα, μουσική, διατροφή, ένδυση κ.ά.).[17] Οι πρώτες ουσιαστικές προσπάθειες καταγραφής της ΑΠΚ ξεκίνησαν με τη σύσταση της Εταιρείας Κυπριακών Σπουδών (ΕΚΣ) το 1936. Ένας από τους κύριους στόχους της ΕΚΣ ήταν και η συλλογή, διαφύλαξη, μελέτη και έκδοση του Κυπριακού λαογραφικού υλικού,[18] το οποίο εμπίπτει πλήρως μέσα στα πλαίσια της ΑΠΚ. Εξίσου σημαντική είναι και η συμβολή του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών Κύπρου (ΚΕΕ), με το Αρχείο Προφορικής Παράδοσης (ΑΠΠ). Η ακαδημαϊκή έρευνα είχε εστιαστεί αρχικά στη Λαογραφία,[19] με σημαντικότερη ίσως τη συμβολή της Αγγελικής Πιερίδη.[20] Η ανάπτυξη του κλάδου της Εθνογραφίας και της μελέτης της ΑΠΚ εν γένει, εκφράστηκε σε μια σειρά εξειδικευμένων μελετών που αφορούσαν τις παραδοσιακές ενδυμασίες,[21] κεραμική,[22] οικίες και χωριά,[23] τους τεχνίτες,[24] και τις διάφορες τέχνες.[25] Δυστυχώς, η ξυλοναυπηγική δεν μελετήθηκε στα πλαίσια αυτά, αλλά ούτε και ως στοιχείο ΕΠΚ, καθώς η Ενάλια Αρχαιολογία στην Κύπρο έχει επικεντρωθεί κυρίως στην έρευνα ναυαγίων.[26]

ΟΙ ΑΠΑΡΧΕΣ ΤΗΣ ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΗΣ ΞΥΛΟΝΑΥΠΗΓΙΚΗΣ ΚΑΙ Η ΛΕΜΕΣΟΣ

Τα αρχαιολογικά ευρήματα και οι ιστορικές πηγές δείχνουν, ότι η Κύπρος διαθέτει πλούσια Ενάλια Πολιτισμική Κληρονομιά (ΕΠΚ) που ανάγεται στην αρχαιότητα. Η γεωγραφική σημασία

16 Η Κυπριακή Εθνική Επιτροπή για την UNESCO δεν έχει αυτή τη στιγμή κάποιο πρόγραμμα σχετικά με την προστασία και προώθηση της παραδοσιακής ξυλοναυπηγικής.
17 Πολίτης 1920, 6-3.
18 Αιμιλιανίδου κ.ά. 1937, ε-ζ.
19 Φαρμακίδου 1938· Πιερίδη 1991· Παπαδημητρίου 1992· Μερακλής 1999.
20 Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου 1996α.
21 Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου 1996β.
22 Demetriou 2001· Παπαδημητρίου 2005· Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου 2005.
23 Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου και Φλωρίδου 1987· Παπαχαραλάμπους 2001· Ionas 2003.
24 Κάνθος 1987· Ιωνάς 2001.
25 Παπαδημητρίου 2003· Rizopoulou-Egoumenidou 2005· Παπαδημητρίου 2010· Χατζηγιασεμή 2016.
26 Πρβλ. ενδεικτικά Demesticha 2011· Skarlatos κ.ά. 2012· Knapp και Demesticha 2017.

της Κύπρου ήταν γνωστή, ιδιαίτερα από το 12ο αιώνα μ.Χ. και εξής, όταν γίνεται διπλωματικός, στρατιωτικός και εμπορικός σταθμός,[27] ενώ παράλληλα το επισκέπτονται συχνά προσκυνητές καθοδόν προς ή επιστρέφοντας από τους Αγίους Τόπους.[28] Οι ναυτικοί οδηγοί και οι πορτολάνοι του 13ου και 14ου αιώνα παρέχουν έμμεσες πληροφορίες για την επισκεψιμότητα λιμανιών όπως της Λεμεσού και Πάφου για εμπορικούς λόγους,[29] ενώ οι σχέσεις μεταξύ εμπόρων και κοινοτήτων παράκτιων οικισμών διαγράφονται μέσα από νοταριακά έγγραφα[30] και ειδικότερα από τη μελέτη της τοπογραφίας τους.[31] Όταν το 1489 η Κύπρος ενσωματώθηκε στις ενετικές κτήσεις, ενισχύθηκε ο ρόλος της ως ναυτικής βάσης του ενετικού στόλου και ως ενετικού εμπορικού σταθμού στην ανατολική Μεσόγειο. Εντούτοις, οι πληροφορίες σχετικά με τις δραστηριότητες των ξυλοναυπηγών στα παράκτια κέντρα παραμένουν λιγοστές.[32]

Οι ιστορικές πηγές δείχνουν, ότι η Κύπρος διατήρησε τις ναυπηγικές της εγκαταστάσεις κατά την Οθωμανική περίοδο, αν και ανάγονται στους Βυζαντινούς χρόνους. Το νησί ήταν ανάμεσα στις περιοχές που ωφελήθηκαν σχετικά, αν και τα ναυπηγεία λειτούργησαν μετά τη δημιουργία ευνοϊκών συνθηκών το 1718 λόγω της Συνθήκης του Πασάροβιτς. Το ειρηνικό κλίμα σε συνδυασμό με την απρόσκοπτη πλεύση των εμπορικών πλοίων των μειονοτήτων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας βάσει των συνθηκών Κιουτσούκ-Καϊναρτζή (1774) και Αϊναλή-Καβάκ (1775), έδωσαν περαιτέρω ώθηση στην ανάπτυξη της ξυλοναυπηγικής στο Αιγαίο. Αυτή εκφράστηκε μέσω νέων τύπων σκαφών (π.χ. τρεχαντήρι) και της εξέλιξης των κατασκευαστικών τεχνικών, εφόσον είχε πλέον αυξηθεί και η παραγωγή.[33] Οι πηγές μας πληροφορούν ότι οι Οθωμανοί εκτιμούσαν πολύ τους Έλληνες ναυπηγούς, μετακινώντας τους από τον τόπο καταγωγής ή διαμονής τους στα μεγάλα ναυπηγεία της Κωνσταντινούπολης και δημιουργώντας έτσι ένα θετικό ρεύμα μετάδοσης γνώσεων, τεχνικών και ικανοτήτων.[34]

Οι διαθέσιμες σ' εμάς πληροφορίες για την παραδοσιακή ξυλοναυπηγική στη Λεμεσό δεν είναι λεπτομερείς. Η ύπαρξη οχυρωμένου ναυπηγείου κατά το 17ο αιώνα όμοιου με εκείνο της Κωνσταντινούπολης,[35] αλλά και οι ευνοϊκές συνθήκες που προαναφέρθηκαν, συνηγορούν στην ανάπτυξη της τέχνης αρκετά νωρίς. Τα οθωμανικά αρχεία δείχνουν ότι ο Σελίμ Γ' έδωσε οδηγίες ώστε 15 σημαντικά ναυπηγεία (μεταξύ αυτών και της Κωνσταντινούπολης), να γίνουν και πάλι λειτουργικά περί τα τέλη του 18ου αιώνα. Ανάμεσά τους ήταν και τα ναυπηγεία της Κύπρου,[36] αλλά δεν διευκρινίζεται εάν επρόκειτο για εγκαταστάσεις στη Λεμεσό ή κάποια άλλη πόλη. Η ανάπτυξη της τέχνης συνεχίστηκε και κατά την Αγγλοκρατία (1878-1960), ενώ οι παλαιότερες ναυπηγικές εγκαταστάσεις που ανάγονται στη συγκεκριμένη περίοδο βρίσκονταν στην περιοχή του σημερινού παλαιού λιμανιού. Η οικοδομική ανάπτυξη της περιοχής οδήγησε στη μετακίνησή του στη δεκαετία του 1950 στην παραλία απέναντι από το Δημοτικό Κήπο (**Εικ. 1-2**), και σε δεύτερη μετακίνηση κατά τη δεκαετία του 1960 στην τωρινή του τοποθεσία, μεταξύ παλιού και νέου λιμανιού.[37]

27 Maier και Karageorghis 1984, 306.
28 Cobham 1969 [1908]· Mogabgab 1941· 1943· 1945· Grivaud, 1990.
29 Jacoby 1995, 393.
30 Jacoby 1995, 389-90.
31 Ktori 2017γ.
32 Arbel 1995, 487-506.
33 Μπεκιάρογλου-Εξαδακτύλου 1994, 115-7.
34 Μπεκιάρογλου-Εξαδακτύλου 1994, 138-44.
35 Σάθας 1962, 157.
36 Bostan 1993, 20-1.
37 Σοφοκλέους χ.χ. 2-3· Μπίλλης Λ. 2016· Αυγουστή Κ. 2016· Αυγουστή Γ. 2016.

ΤΑ ΠΡΩΤΑ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΑ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ: ΟΙ ΞΥΛΟΝΑΥΠΗΓΟΙ ΤΗΣ ΛΕΜΕΣΟΥ

Όπως προαναφέρθηκε, η παραδοσιακή ξυλοναυπηγική ερευνητικά αποτελεί *terra incognita*. Η έρευνα που εκπονήθηκε στο Παττίχειο Δημοτικό Μουσείο και Ιστορικό Αρχείο Λεμεσού (ΠΔΜΙΑΛ), και στο Αρχείο Προφορικής Παράδοσης, υπήρξε καταλυτική. Το αρχειακό υλικό που προέκυψε (παλιές φωτογραφίες, δημοσιεύματα στον Τύπο, συνεντεύξεις τεχνιτών), αποτέλεσε τον αρχικό ερευνητικό πυρήνα δίνοντας παράλληλα κατευθυντήριες γραμμές για περαιτέρω ανάπτυξη του θέματος. Οι πληροφορίες καταγράφηκαν και διασταυρώθηκαν με το υλικό από τις συνεντεύξεις με τους ξυλοναυπηγούς της Λεμεσού, που εκπονήθηκαν το 2016.

Οι συνεντεύξεις αυτές συνδυάστηκαν με τις πληροφορίες που παρέχουν οι Akif και Akif στο βιβλίο τους,[38] και βοήθησαν στην ανασύσταση της κοινότητας των ξυλοναυπηγών, οι «καραβομαραγκοί» όπως τους αναφέρουν αρκετοί Λεμεσιανοί, και των άλλων επαγγελματιών της θάλασσας στην πόλη. Η ναυπήγηση ενός σκαριού εργοδοτούσε εκτός από τους ξυλοναυπηγούς, και τεχνίτες που αναλάμβαναν τη διεκπεραίωση επικουρικών εργασιών, που ήταν απαραίτητες για την ολοκλήρωση ενός σκάφους: καλαφάτισμα, κατασκευή πανιών, και μπογιάτισμα σκαριού. Δημιουργήθηκε λοιπόν ένας πίνακας καταγραφής στοιχείων τεχνιτών, μέσα από τον οποίο προέκυψαν τόσο πληροφορίες για τις μεταξύ τους οικογενειακές σχέσεις, αλλά και την καταγωγή τους που σχετίζεται άμεσα με την διακίνηση ιδεών και τεχνογνωσίας (**Εικ. 3**). Από αυτά προέκυψε και ένα άλλο υποπροϊόν της έρευνας που αφορά τους επαγγελματίες της θάλασσας στη Λεμεσό (ψαράδες, μαουνιέρηδες, λιμενεργάτες, ναυτικοί).

Η συλλογική μνήμη των ξυλοναυπηγών έδωσε σημαντικές πληροφορίες για την τέχνη κατά τον 19ο και 20ό αιώνα. Ντόπιοι και ξένοι τεχνίτες δούλευαν μαζί και έτσι οι Λεμεσιανοί ξυλοναυπηγοί μπορούσαν να ανταλλάξουν ιδέες και απόψεις με άλλους από τη Μικρά Ασία, τη Σύμη, τον Λίβανο, τη Συρία, καθώς και με τους Αμμοχωστιανούς που μετοίκησαν μετά την τουρκική εισβολή του 1974.[39] Οι παλαιότεροι ξυλοναυπηγοί ανέφεραν ότι αυτό το δημιουργικό κλίμα ανανέωσε τις υπάρχουσες τεχνικές που κατόπιν ενσωμάτωσαν τις νέες γνώσεις.[40] Η περίπτωση του μαστρε-Γρηγόρη Αυγουστή, είναι ενδεικτική: μπήκε στην τέχνη μετά την αποφοίτησή του από το δημοτικό, και μετά τη μαθητεία του κοντά σε έμπειρους ξυλοναυπηγούς μπόρεσε να συνδυάσει τη σχεδιαστική μέθοδο του μονόχναρου ταυτόχρονα με αυτή της σάλας,[41] ώστε να ανταπεξέλθει στον συναγωνισμό (**Εικ. 4**). Όπως ανέφερε χαρακτηριστικά, είχε την ευκαιρία να δουλέψει με αρκετούς τεχνίτες από Κύπρο και το εξωτερικό, κρατώντας από τον καθένα ό,τι θα μπορούσε να τον βελτιώσει.[42]

Οι Λεμεσιανοί ξυλοναυπηγοί έχαιραν ιδιαίτερης εκτίμησης, όπως αποδεικνύει το παράδειγμα της οικογένειας Φυτού. Μετά το 1918, ο Κερυνειώτης Σάββας Χαραλάμπους τους προσέλαβε για τη ναυπήγηση τριών σκαφών[43] και έτσι η οικογένεια μετοίκησε στην Κερύνεια. Τα

38 Akif και Akif 2008, 106-16.

39 Χαραλάμπους 1998, 31· Μοράρης 2016· Αυγουστή Γ. 2016· Αυγουστή Ν. 2016· Αυγουστή Κ. 2016· Μπίλλης Ν. 2016· Μπίλλης, Λ. 2016.

40 Μοράρης 2016· Αυγουστή Κ. 2016· Μπίλλης Ν. 2016.

41 Ο σχεδιασμός σκάφους με μονόχναρο βασίζεται στα χνάρια: ο τεχνίτης σχεδίαζε σε χαρτί τα προφίλ των τμημάτων του σκελετού του σκάφους, τα έκοβε, και τα χρησιμοποιούσε ως οδηγούς στη ναυπήγηση. Ο σχεδιασμός σκάφους με τη μέθοδο της σάλας, αφορά το σχεδιασμό του σκάφους κατευθείαν στο δάπεδο χωρίς τα χνάρια (πρβλ. Δαμιανίδης 1998 και 2000).

42 Αυγουστή Γ. 2016.

43 ΚΕΕ/ΑΠΠ, Αρ. Μητρώου 1626, Κερύνεια (Κερύνεια), Μαρτυρία Μ. Οικονόμου (21/03/1993)· αυτόθι, Αρ. Μητρώου 98, Σ. Παναγή Καπετανόπουλου (07/11/1990)· αυτόθι, Αρ. Μητρώου 254, Κερύνεια (Κερύνεια), Μαρτυρία Ι. Κυριάκου (12/12/1990).

Εικ. 1. Οι εργασίες στην ανατολική προκυμαία του παλιού λιμανιού κατά την πρώτη μετατόπιση του καρνάγιου το 1955. Πηγή: Παττίχειο Δημοτικό Μουσείο και Ιστορικό Αρχείο Λεμεσού.

Εικ. 2. Ναυπήγηση σκάφους στην παραλία απέναντι από το Δημοτικό Κήπο Λεμεσού. Πηγή: Παττίχειο Δημοτικό Μουσείο και Ιστορικό Αρχείο Λεμεσού.

αδέρφια Φυτού ήταν ευρέως γνωστά στην Κερύνεια για την επιμέλεια που έδειχναν στη δουλειά τους.[44] Ναυπηγούσαν σκάφη στον ταρσανά της «Τσιακκιλερής» και έτσι οι Κερυνειώτες ξυλοτεχνίτες είχαν τη δυνατότητα να μαθητεύσουν κοντά τους.[45]

Η ΞΥΛΟΝΑΥΠΗΓΙΚΗ ΚΑΙ ΟΙ ΑΛΛΕΣ ΤΕΧΝΕΣ ΤΟΥ ΞΥΛΟΥ: ΤΑ ΕΡΓΑΛΕΙΑ ΚΑΙ Η ΟΝΟΜΑΤΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥΣ

Το πάντρεμα των στοιχείων από διάφορες περιοχές διακρίνεται και στην ονοματολογία των εργαλείων, που αποτελεί μείγμα νεοελληνικών όρων αλλά και όρων της κυπριακής διαλέκτου.[46] Τα ελληνικά εργαλεία και η ονοματολογία συγκρίθηκαν αρχικά με τα αντίστοιχα κυπριακά, ακολουθώντας το σύστημα καταγραφής και κατηγοριοποίησης εργαλείων που εφάρμοσε στη μελέτη της ελληνικής ξυλοναυπηγικής ο Κώστας Δαμιανίδης.[47]

Αρχικά διαπιστώθηκε, ότι οι νεότεροι ξυλοναυπηγοί, που για οικονομικούς λόγους ασχολούνταν κυρίως με μεταλλικά σκάφη, γνώριζαν πολύ λιγότερα εργαλεία σε σχέση με τους παλαιότερους, καθώς και συγκριτικά με νεότερους ξυλοναυπηγούς που εργάζονταν ακόμη αποκλειστικά πάνω σε ξύλινα. Ο κατάλογος με τους τύπους και την ονοματολογία των κυπριακών εργαλείων καταρτίστηκε βάσει των συνεντεύξεων μαστόρων[48] και των μαρτυριών του ΑΠΠ.[49]

Καταγράφηκαν συνολικά 88 εργαλεία που αντικατοπτρίζουν διαφορετικές ναυπηγικές φάσεις. Η μεγαλύτερη απόκλιση στην ονοματολογία διαπιστώθηκε στα εργαλεία σχισίματος και κοπής, σφυροκοπήματος, και λείανσης, καθώς σε εννέα, επτά και δεκαπέντε περιπτώσεις αντίστοιχα, καταγράφηκαν εντελώς διαφορετικά ονόματα στις συνεντεύξεις με τους Κύπριους ξυλοναυπηγούς (**Πίν. 1**). Για τις δεκαπέντε περιπτώσεις διαφορετικών κυπριακών ονομάτων, κρίθηκε απαραίτητη μια δεύτερη σύγκριση με τα εργαλεία των υπολοίπων παραδοσιακών τεχνών του ξύλου, ώστε να εξακριβωθούν τυχόν αλληλεπιδράσεις μεταξύ τους.[50] Οι τέχνες του ξύλου μελετήθηκαν παλαιότερα από τον Ιωάννη Ιωνά στα πλαίσια έρευνας για παραδοσιακά επαγγέλματα,[51] ενώ η Ελένη Παπαδημητρίου επικεντρώθηκε στη ξυλογλυπτική.[52]

---

44 ΚΕΕ/ΑΠΠ, Αρ. Μητρώου 995, Κερύνεια (Κερύνεια), Μαρτυρία Γ. Ελισσαίου (12/10/1991)· αυτόθι, Αρ. Μητρώου 256, Κερύνεια (Κερύνεια), Μαρτυρία Γ. Μιχαήλ Καρκάνια (10/12/1990).

45 ΚΕΕ/ΑΠΠ, Αρ. Μητρώου 98, Κερύνεια (Κερύνεια), Μαρτυρία Σ. Παναγή Καπετανόπουλου (07/11/1990)· αυτόθι, Αρ. Μητρώου 99, Κερύνεια (Κερύνεια), Μαρτυρία Σ. Παναγή Καπετανόπουλου (07/11/1990)· αυτόθι Αρ. Μητρώου 181, Κερύνεια (Κερύνεια), Μαρτυρία Κ. Συμεού (28/11/1990)· αυτόθι, Αρ. Μητρώου 254, Κερύνεια (Κερύνεια), Μαρτυρία Ι. Κυριάκου (12/12/1990)· αυτόθι, Αρ. Μητρώου 1626, Κερύνεια (Κερύνεια), Μαρτυρία Μ. Οικονόμου (21/03/1993).

46 Μοράρης 2016· Αυγουστή Γ. 2016· Αυγουστή Κ. 2016· Μπίλλης Ν. 2016.

47 Εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι, οι μελέτες των Δαμιανίδη (1998) και Δερβένη (1999) αποτελούν και τις μοναδικές μέχρι τώρα βιβλιογραφικές πηγές για τα ελληνικά ναυπηγικά εργαλεία, και δεν υπάρχει εξειδικευμένο σύγγραμμα με τη συστηματοποιημένη καταγραφή για κάθε ναυπηγείο.

48 Αυγουστή Ν. 2016· Αυγουστή Γ. 2016· Αυγουστή Κ. 2016· Μεντώνης 2018· Μπίλλης Ν. 2016· Πογιατζής 2018.

49 ΚΕΕ/ΑΠΠ, Αρ. Μητρώου 98, Κερύνεια (Κερύνεια), Μαρτυρία Σ. Παναγή Καπετανόπουλου (07/11/1990)· αυτόθι, Αρ. Μητρώου 99, Κερύνεια (Κερύνεια), Μαρτυρία Σ. Παναγή Καπετανόπουλου (07/11/1990)· αυτόθι, Αρ. Μητρώου 1627, Κερύνεια (Κερύνεια), Μαρτυρία Μ. Οικονόμου (21/03/1993))· αυτόθι, Αρ. Μητρώου 3031, Αμμόχωστος (Αμμόχωστος), Μαρτυρία Χ. Ζουβάνη (30/06/1993)· αυτόθι, Αρ. Μητρώου 3135, Αμμόχωστος (Αμμόχωστος), Μαρτυρία Γ. Καντούνα (15/09/1993)· αυτόθι, Αρ. Μητρώου 4302, Λευκωσία (Καραβοστάσι), Μαρτυρία Α. Λάμπρου (21/12/1994)· αυτόθι, Αρ. Μητρώου 4551, Αμμόχωστος (Αμμόχωστος), Μαρτυρία Σ. Παναγή (19/05/1995)· αυτόθι, Αρ. Μητρώου 4552, Αμμόχωστος (Αμμόχωστος), Μαρτυρία Ε. Μπίλλη (12/05/1995).

50 Η μέθοδος αυτή είχε εφαρμοστεί παλαιότερα από το Δημήτρη Δερβένη (1999) για μια συνοπτική μελέτη των εργαλείων της ελληνικής ξυλοναυπηγικής.

51 Ιωνάς 2001, 314-70.

52 Παπαδημητρίου 2003.

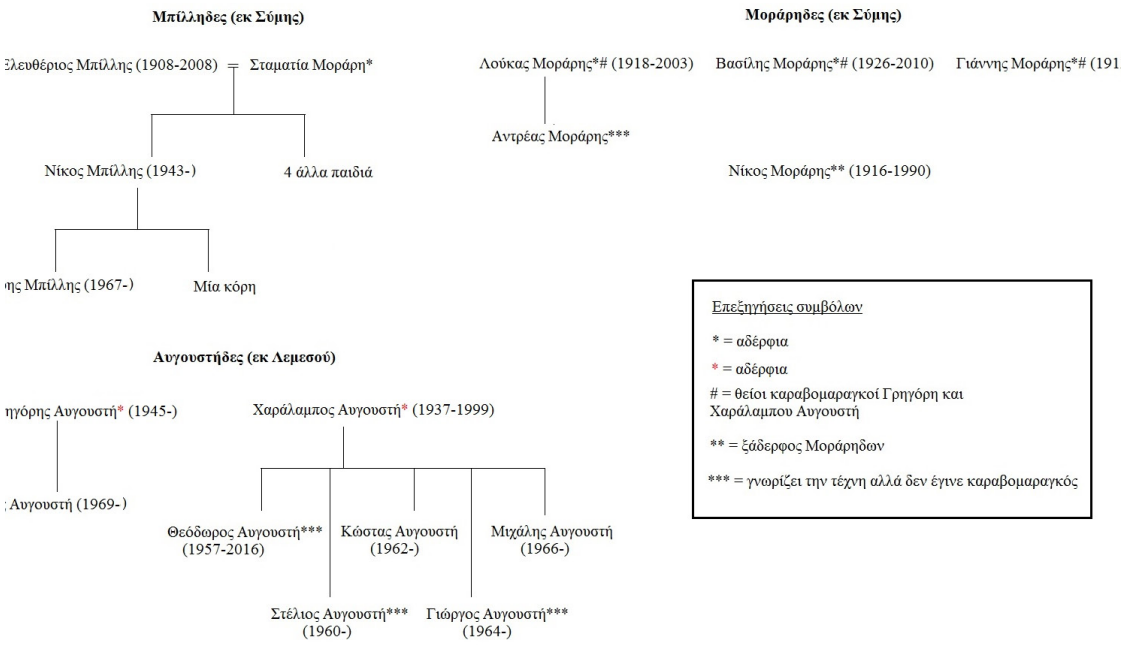

Εικ. 3. Οι Μπίλληδες, οι Μοράρηδες και οι Αυγουστήδες. Πηγή: Συγγραφέας.

Εικ. 4. Ξύλινος σκελετός τρεχαντηριού (δεξιά) και τρεχαντήρι από fiberglass (αριστερά), κατασκευασμένο από τον μαστρε-Γρηγόρη Αυγουστή. Πηγή: Συγγραφέας.

Εικ. 5. Εικ. 5. Πρόταση εκπαιδευτικής καρτέλας για τους επαγγελματίες της θάλασσας στη Λεμεσό. Πηγή: Παττίχειο Δημοτικό Μουσείο και Ιστορικό Αρχείο Λεμεσού. Σχέδιο: συγγραφέας.

Οι μελέτες αυτές σε συνδυασμό με τις μαρτυρίες του ΑΠΠ[53] έδειξαν ότι υπήρχε σύγκλιση ως προς τους τύπους και τα ονόματα των εργαλείων (**Πίν. 1**). Τα πλείστα κοινά εργαλεία αφορούν το σχίσιμο και την κοπή του ξύλου, και τη λείανση. Οι ξυλοτεχνίτες δεν διέθεταν εργαλεία παλαμίσματος και πισσώματος· διέθεταν όμως περισσότερα εργαλεία λάξευσης που χρησιμοποιούνταν περισσότερο από ξυλογλύπτες (ταλιαδώροι). Πέραν των εργαλείων, καταγράφηκε κοινή ονοματολογία σε 20 περιπτώσεις, παραλλαγή ονόματος σε πέντε, και ένα εργαλείο καταγράφηκε τόσο με παραλλαγή όσο και με διαφορετικό όνομα[54] (ο γκινάτσος αποκαλείται από τους ξυλοτεχνίτες κινόσος, κινίσι, και πιρτιρμές). Οι Κύπριοι ξυλοναυπηγοί και ξυλοτεχνίτες είχαν επίσης την τάση να απλοποιούν την ονοματολογία των εργαλείων με διαφορετικό μέγεθος, και τα διέκριναν ως *μικρό* ή *μεγάλο* και όχι με διαφορετικά ονόματα, όπως αυτά καταγράφηκαν από τον Δαμιανίδη.[55]

53 ΚΕΕ/ΑΠΠ, Αρ. Μητρώου 60, Κερύνεια (Όρκα), Μαρτυρία Κ. Χατζηβασίλη (23/10/1990)· αυτόθι, Αρ. Μητρώου 284, Κερύνεια (Κερύνεια), Μαρτυρία Κ. Κατσελλή και Α. Κατσελλή (09/10/1991)· αυτόθι, Αρ. Μητρώου 2488, Αμμόχωστος (Γιαλούσα), Μαρτυρία Α. Γιασεμίδου (28/01/1993)· αυτόθι, Αρ. Μητρώου 2756, Λευκωσία (Μόρφου), Μαρτυρία Ν. Λαπηθιώτη και Ο. Λαπηθιώτη (07/04/1993)· αυτόθι, Αρ. Μητρώου 2774, Αμμόχωστος (Εφτακώμη), Μαρτυρία Χ. Χατζηττοφή (22/04/1993)· αυτόθι, Αρ. Μητρώου 4397, Κερύνεια (Όρκα), Μαρτυρία Α. Πολυδώρου (08/03/1995)· αυτόθι, Αρ. Μητρώου 5249, Λευκωσία (Ομορφίτα), Μαρτυρία Η. Ταλιαδώρου (25/10/1996)· αυτόθι, Αρ. Μητρώου 5250, Λευκωσία (Ομορφίτα), Μαρτυρία Η. Ταλιαδώρου (17/02/1998).

54 ΚΕΕ/ΑΠΠ, Αρ. Μητρώου 60, Κερύνεια (Όρκα), Μαρτυρία Κ. Χατζηβασίλη (23/10/1990).

55 Δαμιανίδης 1998.

Πίνακας 1. Εργαλεία ξυλοναυπηγικής και τεχνών ξύλου

Τύπος εργαλείου	Σύνολο καταγραφέντων εργαλείων	Άλλα ονόματα (Κύπρος)	Άλλα ονόματα (Ελλάδα)	Εργαλεία ξυλοτεχνιτών	Κοινά εργαλεία	Κοινά ονόματα	Άλλα ονόματα (εργαλεία ξυλοτεχνιτών)
Σχισίματος και κοπής	15	2	9	12	6	6	0
Μετρήματος	7	3	3	2	2	2	0
Σημαδέματος και σχεδιαστικής αντιγραφής	5	0	0	2	1	1	0
Σφιξίματος και κρατήματος	11	4	5	7	3	0	1
Τρυπήματος	5	2	5	5	3	2	1
Σφυροκοπήματος	9	0	7	5	2	2	0
Λάξευσης	4	0	1	20	3	1	1
Λείανσης	11	1	15	8	5	4	1
Καλαφατίσματος	12	2	3	0	1	1	0
Παλαμίσματος	3	1	0	0	0	0	0
Μπογιατίσματος	6	0	0	1	1	1	1
Ακονίσματος	0	0	0	2	0	0	0
Σύνολο	88	15	48	64	27	20	5

Η ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΗ ΞΥΛΟΝΑΥΠΗΓΙΚΗ ΩΣ ΣΤΟΙΧΕΙΟ ΑΕΠΚ: ΔΙΑΣΩΣΗ ΚΑΙ ΠΡΟΒΟΛΗ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ

Με την ολοκλήρωση του πρώτου ερευνητικού σταδίου που αφορούσε τη Λεμεσό, καταγράφηκαν οι διεργασίες που διαμόρφωσαν την παραδοσιακή ξυλοναυπηγική στην πόλη κυρίως κατά τον 20ό αιώνα. Οι Λεμεσιανοί ξυλοναυπηγοί διέπρεψαν τόσο τοπικά όσο και εκτός Λεμεσού όπως φάνηκε με την περίπτωση της οικογένειας Φυτού,[56] αλλά και από τη συμμετοχή τους στη ναυπήγηση του πειραματικού καραβιού Κερύνεια-Ελευθερία βάσει του σωζόμενου σκαριού από το ναυάγιο του πλοίου της Κερύνειας.[57]

Παράλληλα, διαπιστώθηκαν και κάποια ζητήματα που θέτουν σε κίνδυνο τη διατήρηση της τέχνης: α) ανεπαρκής καταγραφή και μελέτη της ξυλοναυπηγικής, β) απώλεια τεχνογνωσίας, προφορικής ιστορίας και παράδοσης με το πέρασμα των χρόνων, γ) δυσκολίες προστασίας και διατήρησης μιας φθίνουσας τέχνης. Η πηγή των προβλημάτων αυτών εντοπίζεται στη φύση της ξυλοναυπηγικής, η οποία, όντας απαιτητική και δύσκολη τέχνη για να τη μάθει κάποιος έχει πλέον πάψει να είναι προσοδοφόρα.[58] Έτσι, οι παλαιότερες γενιές μαστόρων χάνονται χωρίς να αντικαθίστανται από νέους τεχνίτες.[59] Αυτή τη στιγμή στη Λεμεσό υπάρχουν

56 ΚΕΕ/ΑΠΠ, Αρ. Μητρώου 995, Κερύνεια (Κερύνεια), Μαρτυρία Γ. Ελισσαίου (12/10/1991)· αυτόθι, Αρ. Μητρώου 256, Κερύνεια (Κερύνεια), Μαρτυρία Γ. Μιχαήλ Καρκάνια (10/12/1990).

57 Χατζηπαρασκευά 2014· Αυγουστή Κ. 2016.

58 Χατζηστυλλής 2015· Αυγουστή Ν. 2016· Αυγουστή Γ. 2016· Αυγουστή Κ. 2016· Μπίλλης Ν. 2016· Μπίλλης Λ. 2016.

59 Ανάλογο πρόβλημα και όμοιες δυσκολίες αντιμετωπίζουν και οι κεντήτριες λευκαρίτικου, μιας άλλης πα-

μόνο τρεις οικογένειες ξυλοναυπηγών και συνολικά μόνο έξι έμπειροι τεχνίτες που μπορούν να θεωρηθούν «μάστορες» και μπορούν να μεταλαμπαδεύσουν τις γνώσεις τους.

Η διάσωση και προστασία της τέχνης μπορεί να επιτευχθεί με μια σειρά στοχευμένων δράσεων. Το βασικότερο όλων παραμένει η καταγραφή των πληροφοριών: η συγγραφέας έχει ήδη καταγράψει τα στοιχεία που αφορούν τους Ελληνοκύπριους τεχνίτες, το σχετικό υλικό από το ΑΠΠ και απομένει η καταγραφή των Τουρκοκυπρίων τεχνιτών. Αυτό θα επιτρέψει την αποτύπωση των διεργασιών εξέλιξης και μετάδοσης της τεχνογνωσίας από τη μια περιοχή στην άλλη (π.χ. η οικογένεια Φυτού που μετοίκησε στην Κερύνεια), και αναμένεται ότι θα φανούν οι πυρήνες ναυπηγικής δραστηριότητας από τον 19ο αιώνα και εξής.

Το ΠΔΜΙΑΛ είχε εντοπίσει τον κίνδυνο να χαθεί για πάντα η γνώση της τέχνης, και οργάνωσε σχετικές δράσεις με στόχο τη διατήρηση και προώθησή της.[60] Η πρώτη μεγάλη προσπάθεια έγινε το 2008, σε συνεργασία με τη Νομαρχιακή Διοίκηση Χίου στα πλαίσια του ευρωπαϊκού προγράμματος Interreg IIIA Greece-Cyprus 2000-2006. Οι δύο εταίροι παρουσίασαν την παραδοσιακή ξυλοναυπηγική σε συμπόσια που συνδιοργάνωσαν, αλλά και μέσω κοινής ιστοσελίδας που δίνει μια πολύ καλή σύνοψη του θέματος, μαζί με πληροφορίες για τεχνικές κατασκευής, εργαλεία, τεχνικούς όρους και το κοινωνικο-ιστορικό πλαίσιο ανάπτυξης για την τέχνη στα δύο νησιά. Το πρόγραμμα επέτρεψε στο ΠΔΜΙΑΛ να δημιουργήσει και την ανάλογη υποδομή για την προστασία της τοπικής κληρονομιάς. Ακολούθησε η διάσωση του καϊκιού Λάμπουσα, το οποίο κατέχει σημαντικό ρόλο στα εκπαιδευτικά προγράμματά του με θέμα το ναυτικό χαρακτήρα της Λεμεσού, τη σχέση της με τη θάλασσα και τα στοιχεία που διαμόρφωσαν το παράκτιό της τοπίο.[61]

Ανατρέχοντας σε παραδείγματα άλλων χωρών με αντίστοιχη ξυλοναυπηγική παράδοση, διαπιστώνει κανείς, ότι οι προσπάθειες προστασίας της τέχνης πρέπει να είναι συνεχείς και με μεγάλη εμβέλεια στο κοινό. Τα μουσεία που έχουν ως θέμα τη ναυτική παράδοση ή την Ενάλια Αρχαιολογία αποτελούν κατεξοχήν παραδείγματα τέτοιων προσπαθειών: το μουσειακό περιβάλλον λειτουργεί εκτός από εκθεσιακός χώρος τεχνουργημάτων και ως μαθησιακός χώρος όπου λαμβάνουν χώρα διαλέξεις και εκπαιδευτικά προγράμματα.

Στρέφοντας λοιπόν την προσοχή μας στα εκπαιδευτικά προγράμματα, υπάρχει μια μακρά παράδοση σχετικών δράσεων για την ΑΠΚ. Εάν βασιστεί κάποιος στην προηγούμενη εμπειρία και έρευνες, θα μπορούσε να καταρτίσει ένα εκπαιδευτικό πρόγραμμα για την παραδοσιακή ξυλοναυπηγική: θα είναι πιο εξειδικευμένο εφόσον αυτή αποτελεί στοιχείο ΑΕΠΚ και θα έχει μεγάλη εμβέλεια, εάν εφαρμοστεί τόσο στα σχολεία όσο και στα Επιμορφωτικά Κέντρα του Υπουργείου Παιδείας και Πολιτισμού (εκπαίδευση παιδιών κι ενηλίκων αντίστοιχα).

Η δημιουργία εκπαιδευτικών προγραμμάτων για ενήλικες και παιδιά βασίζεται σε διαφορετική μεθοδολογική προσέγγιση. Στο παρόν άρθρο, παρουσιάζονται οι προοπτικές για μια εκπαιδευτική δράση που να αφορά τα παιδιά και οι τρόποι διάχυσης του πληροφοριακού υλικού. Μελετήθηκαν αρχικά τα προγράμματα σπουδών όλων των διδασκομένων μαθημάτων για τυχόν αναφορές σε επαγγέλματα, λαϊκή παράδοση, ναυπηγική, κατασκευή, και στην έννοια της Πολιτισμικής Κληρονομιάς, ώστε να διευκολυνθούν μελλοντικές διαθεμα-

---

ραδοσιακής τέχνης που απαιτεί πολυετή διαδικασία εκμάθησης, και είναι χρονοβόρα μέχρι την παραγωγή του τελικού προϊόντος. Πρβλ. Ktori 2017β.

60 Σοφοκλέους 2016.

61 Σοφοκλέους 2016.

τικές συνδέσεις.[62] Σχετικές αναφορές εντοπίστηκαν στα μαθήματα Αγωγής Υγείας,[63] Ιστορίας,[64] Σχεδιασμού και Τεχνολογίας,[65] Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης / Εκπαίδευσης για την Αειφόρο Ανάπτυξη,[66] Αρχαίων Ελληνικών,[67] Οικιακής Οικονομίας,[68] καθώς και στα εκπαιδευτικά προγράμματα Μουσειακής Αγωγής.[69]

Οι ευκαιρίες για διαθεματικές συνδέσεις είναι αρκετές, και εντοπίζονται σε όλες τις εκπαιδευτικές βαθμίδες. Ήταν λοιπόν απαραίτητο να καθοριστεί σε ποιες ηλικίες θα απευθύνεται το εκπαιδευτικό υλικό, ώστε να καλλιεργηθούν γνωστικές και συναισθηματικές δεξιότητες μέσα σ' ένα δημιουργικό περιβάλλον που να ενθαρρύνει την αλληλεπίδραση των μαθητών με το αντικείμενο μελέτης. Παρόλο που οι μαθητές μαθαίνουν από νωρίς για τα επαγγέλματα και την Πολιτισμική Κληρονομιά, το κάθε παιδί κατανοεί τις πληροφορίες με διαφορετικό ρυθμό,[70] στοιχείο που καθόρισε και την προσέγγιση στο θέμα. Επιλέχθηκαν τρεις διαφορετικές βαθμίδες (Στ' Δημοτικού, Γ' Γυμνασίου και Γ' Λυκείου), στις οποίες θα μπορεί να εφαρμοστεί ένα σύντομο εκπαιδευτικό πρόγραμμα κατά το οποίο οι μαθητές θα μπορούν να κατανοήσουν την παραδοσιακή ξυλοναυπηγική σε πρακτικό επίπεδο αλλά και μέσα σε ένα ευρύτερο συγκείμενο.

Το πρώτο επίπεδο της δράσης απευθύνεται στα παιδιά της Στ' Δημοτικού (11-12 ετών): θα έχει εισαγωγικό χαρακτήρα, εστιάζοντας στο κομμάτι της ναυπήγησης του σκάφους καθώς παρατηρήθηκε ότι τα παιδιά δυσκολεύονται να κατανοήσουν πλήρως την έννοια της ΑΠΚ και δη της ΑΕΠΚ, χωρίς απτά στοιχεία.[71] Φέρνοντας τα παιδιά σε επαφή με το υλικό κομμάτι της ΑΕΠΚ, δηλαδή το σκάφος, θα μπορούν να κατανοήσουν ευκολότερα τα μέρη του, τη χρήση διαφόρων τύπων σκαφών σε συνάρτηση με τη μορφή τους (π.χ. για αλιεία), αλλά και τη δυσκολία της ξυλοναυπηγικής. Η επίτευξη του στόχου μπορεί να γίνει μέσω διδασκαλίας σχετικού εκπαιδευτικού υλικού με ποικίλες δραστηριότητες για την τάξη,[72] σε συνδυασμό με μια εκπαιδευτική εκδρομή στο Δημοτικό Μουσείο Αγίας Νάπας Θάλασσα και δραστηριότητες μέσω ιστοσελίδας ειδικά αφιερωμένης στην ΑΕΠΚ.[73]

Το δεύτερο επίπεδο της δράσης στοχεύει στους μαθητές της Γ' Γυμνασίου (14-15 ετών): το εκπαιδευτικό υλικό εδώ διαφοροποιείται, καθώς θα υπενθυμίζει τα όσα διδάχθηκαν στην Στ' Δημοτικού και θα συνδέει το υλικό αυτό με τις ευρύτερες κοινωνικο-ιστορικές συνθήκες υπό τις οποίες αναπτύχθηκε η τέχνη. Η διαδικασία της μάθησης εμπλουτίζεται εδώ με την παρουσίαση αρχειακού υλικού στην τάξη (π.χ. παλιές φωτογραφίες, δημοσιεύματα στον Τύπο) αλλά και με την επίσκεψη ενός ξυλοναυπηγού στην τάξη. Οι μαθητές θα έχουν την ευκαιρία να συζητήσουν με τον τεχνίτη ποικίλα θέματα, ιδιαίτερα όσα άπτονται της ναυπήγησης και των μερών ενός σκάφους.

---

62 Wilkinson 2010.

63 Γ' και Στ' Δημοτικού (επαγγέλματα).

64 Α'-Στ' Δημοτικού, Α'-Γ' Γυμνασίου, Α'-Γ' Λυκείου (αναφορές σε αρχαίο θαλάσσιο εμπόριο, ναυπηγική, ναυμαχίες, θαλάσσια ταξίδια, έννοια της Πολιτισμικής Κληρονομιάς).

65 Α'-Στ' Δημοτικού, Α'-Γ' Γυμνασίου, Α'-Γ' Λυκείου (έννοιες σχεδιασμού και κατασκευής).

66 Γ'-Στ' Δημοτικού (λαογραφία, παραδοσιακά επαγγέλματα, έννοιας Πολιτισμικής Κληρονομιάς).

67 Α' Γυμνασίου (διδασκαλία της Οδύσσειας και αναφορές σε ναυπηγική και θαλάσσια ταξίδια).

68 Β' Γυμνασίου (παραδοσιακά επαγγέλματα, λαογραφία, έννοια Πολιτισμικής Κληρονομιάς).

69 Δ' Δημοτικού (αρχαίο θαλάσσιο εμπόριο, αγγεία), Γ'-Ε' Δημοτικού (το καράβι της Κερύνειας, αρχαία ναυπηγική)

70 Lee και Shemilt 2003.

71 Bouchenaki 2005, 3.

72 Η ετοιμασία του σχετικού υλικού βρίσκεται σε εξέλιξη και αφορά όλα τα προτεινόμενα επίπεδα που σχολιάζονται στο παρόν άρθρο.

73 Ktori 2017α.

Η παραδοσιακή ξυλοναυπηγική αποτελεί παράλληλα και συνδετικό κρίκο με το ιστορικό γίγνεσθαι της σύγχρονης κοινωνίας· στο τρίτο και τελικό επίπεδο που αφορά την Γ' Λυκείου (17-18 ετών), ο εκπαιδευτικός θα καθοδηγήσει τους μαθητές στη σχέση της τέχνης με την τοπική ιστορία θέτοντας τις βάσεις προς μια ερμηνευτική και κριτική προσέγγισή της. Η δράση θα διανθίζεται με φωτογραφικό υλικό σχετικά με τα θαλάσσια επαγγέλματα και την πολυπολιτισμικότητα που χαρακτηρίζει τις πόλεις με λιμάνια (**Εικ. 4**). Έτσι, θα αποκτήσουν τις αναγκαίες γνώσεις για το συλλογικό παρελθόν που θα τους οδηγήσουν σε ουσιώδη κατανόηση των παρουσών τους εμπειριών και σημαντικών κοινωνικών ζητημάτων όπως η έλλειψη εργασίας.[74]

Οι κατασκευαστικές τέχνες και ικανότητες κατασκευής εργαλείων βασίζονται σε επαναλαμβανόμενες διαδικασίες, οι οποίες απαιτούν και διαφορετική διδακτική προσέγγιση για να γίνουν κατανοητές. Ο μάστορας καθοδηγεί το νεαρό μαθητευόμενο από τις απλές στις πιο σύνθετες διαδικασίες,[75] θυμίζοντάς μας την εκπαιδευτική τεχνική του *scaffolding* κατά την οποία οι μαθητές καθοδηγούνται σταδιακά από τις απλές στις πιο σύνθετες έννοιες,[76] και αποτελεί το κλειδί για την κατανόηση της παραδοσιακής ξυλοναυπηγικής, καθώς και της ΑΕΠΚ. Συναφή είναι και τα μοντέλα προόδου της σκέψης παιδιών αναφορικά με τα τεκμήρια των Lee και Shemilt,[77] πάνω στα οποία βασίστηκε η τριμερής αυτή διδακτική προσέγγιση με στόχο, αφενός, τη βελτίωση της ιστορικής κριτικής σκέψης των μαθητών[78] και, αφετέρου, να ευαισθητοποιηθούν για την προστασία της ΑΕΠΚ. Η κατάρτιση ενός τέτοιου προγράμματος επικεντρώνεται στην παράδοση, η οποία εντοπίζεται σε όλες τις κοινωνίες, μπορεί να εκφραστεί ποικιλοτρόπως, και είναι εύκολα αναγνωρίσιμη μέσω του υλικού πολιτισμού.[79] Συνεπώς, οι μαθητές μετά τη συμμετοχή τους στο πρόγραμμα θα είναι σε θέση να αναγνωρίζουν το συγκεκριμένο πολιτισμικό στοιχείο, να κατανοούν την ιστορική και κοινωνική του διάσταση, και να αντιλαμβάνονται τη σημασία διαφύλαξής του.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η καταγραφή της παραδοσιακής ξυλοναυπηγικής της Κύπρου έδειξε τις δυνατότητες που προσφέρει αυτό το πολιτισμικό στοιχείο: ιστορικές και κοινωνικές πληροφορίες για τις παράκτιες τοποθεσίες με ναυπηγεία, κατάρτιση βάσης δεδομένων για την εξέλιξη της τέχνης στην Κύπρο, διακίνηση ιδεών και τεχνογνωσίας στην Κύπρο από ντόπιους και ξένους τεχνίτες, εμπλουτισμός της διδασκαλίας για μαθητές 12-18 ετών, και κατάρτιση εκπαιδευτικών δράσεων για ενήλικες.

Τα πρώτα αποτελέσματα ήταν πολύ ενθαρρυντικά: πλέον έχουν καταγραφεί οι πυρήνες ναυπηγικής δραστηριότητας σε όλη την Κύπρο, με τις απαρχές τους να εντοπίζονται ακόμη και στο 17ο αιώνα (για τη Λεμεσό). Καταγράφηκαν επίσης οι μηχανισμοί μεταφοράς τεχνογνωσίας προς την Κύπρο αλλά και από τη μια παράκτια πόλη στην άλλη, στοιχεία που τεκμηριώνονται από την ονοματολογία και τους τύπους των εργαλείων. Ένα άλλο ενδιαφέρον στοιχείο αποτελεί και η σχέση της ξυλοναυπηγικής με τις άλλες τέχνες του ξύλου, όπως δείχνουν και πάλι τα εργαλεία των τεχνιτών.

---

74 Fertig 2010, 2-3.

75 Πρβλ. Ιωνάς 2001· Παπαδημητρίου 2003· Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου 2005· Tehrani και Riede 2008, 321· Χατζηγιασεμή 2016· Μπίλλης Ν. 2016· Αυγουστή Γ. 2016· Μοράρης 2016.

76 Greenfield κ.ά. 2000· Tehrani και Riede 2008, 320-1.

77 Lee και Shemilt 2003.

78 Philippou και Makriyianni 2004· Chapman 2006· 2011.

79 Tehrani και Riede 2008, 317.

Το επόμενο στάδιο της έρευνας θα επικεντρώνεται στην κατάρτιση της προτεινόμενης τριμερούς εκπαιδευτικής δράσης. Στόχος είναι η συγγραφή τρίγλωσσου εκπαιδευτικού υλικού (Ελληνικά, Τουρκικά, Αγγλικά) το οποίο θα περιλαμβάνει και σημαντικό μέρος των αποτελεσμάτων που αφορούν τόσο Ελληνοκύπριους όσο και Τουρκοκύπριους ξυλοναυπηγούς. Προηγούμενα σχετικά παραδείγματα[80] έδειξαν, ότι η κατάρτιση τέτοιων διακοινοτικών προγραμμάτων έχει θετική επίδραση στη διάχυση των πληροφοριών, ενώ παράλληλα καλλιεργούν την ιστορική αντίληψη και το πνεύμα συνεργασίας μέσα σε ένα πολυπολιτισμικό περιβάλλον.[81] Έτσι, η ΑΕΠΚ θα είναι προσβάσιμη σε όλους τους μαθητές και εκπαιδευτικούς και να περάσει με αυτό τον τρόπο στις επόμενες γενιές Κυπρίων.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Θα ήθελα πρωτίστως να ευχαριστήσω τους ξυλοναυπηγούς που μου παραχώρησαν συνεντεύξεις, συμβάλλοντας με τις γνώσεις τους ουσιαστικά στην έρευνα. Ευχαριστώ ιδιαίτερα το Δρ. Μίμη Σοφοκλέους και τον κ. Δημήτρη Θεοδώρου, του Παττίχειου Δημοτικού Μουσείου και Ιστορικού Αρχείου Λεμεσού, για τη βοήθειά τους σχετικά με την ιστορία της Λεμεσού και την παραχώρηση του σχετικού φωτογραφικού υλικού. Θα ήθελα να επίσης ευχαριστήσω τη Δρ. Άννα Pouradier-Duteil Λοϊζίδου, διευθύντρια του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών, για την παραχώρηση άδειας μελέτης του Αρχείου Προφορικής Παράδοσης. Τέλος, οφείλω να ευχαριστήσω το Αρχείο του Ραδιοφωνικού Ιδρύματος Κύπρου για το πληροφοριακό υλικό σχετικά με το καράβι Κερύνεια-Ελευθερία και την ξυλοναυπηγική τέχνη.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΙΣ ΜΑΡΤΥΡΙΩΝ ΑΠΠ

1. ΚΕΕ/ΑΠΠ, Αρ. Μητρώου 60, Κερύνεια (Όρκα), Ερευνητής: Ν. Χριστοφίδου, Σ. Σπύρου, 23/10/1990.
2. ΚΕΕ/ΑΠΠ, Αρ. Μητρώου 98, Κερύνεια (Κερύνεια), Ερευνητής: Θ. Κυπρή, 07/11/1990.
3. ΚΕΕ/ΑΠΠ, Αρ. Μητρώου 99, Κερύνεια (Κερύνεια), Ερευνητής: Θ. Κυπρή, 07/11/1990.
4. ΚΕΕ/ΑΠΠ, Αρ. Μητρώου 181, Κερύνεια (Κερύνεια), Ερευνητής: Σ. Σπύρου, 28/11/1990.
5. ΚΕΕ/ΑΠΠ, Αρ. Μητρώου 254, Κερύνεια (Κερύνεια), Ερευνητής: Α. Νεοφύτου, 12/12/1990.
6. ΚΕΕ/ΑΠΠ, Αρ. Μητρώου 256, Κερύνεια (Κερύνεια), Ερευνητής: Α. Νεοφύτου, 10/12/1990.
7. ΚΕΕ/ΑΠΠ, Αρ. Μητρώου 284, Κερύνεια (Κερύνεια), Ερευνητής: Α. Νεοφύτου, 09/01/1990.
8. ΚΕΕ/ΑΠΠ, Αρ. Μητρώου 995, Κερύνεια (Κερύνεια), Ερευνητής: Α. Νεοφύτου (12/10/1991).
9. ΚΕΕ/ΑΠΠ, Αρ. Μητρώου 1626, Κερύνεια (Κερύνεια), Ερευνητής: Σ. Σπύρου (21/03/1993).
10. ΚΕΕ/ΑΠΠ, Αρ. Μητρώου 1627, Κερύνεια (Κερύνεια), Ερευνητής: Σ. Σπύρου (21/03/1993).
11. ΚΕΕ/ΑΠΠ, Αρ. Μητρώου 2488, Αμμόχωστος (Γιαλούσα), Ερευνητής: Σ. Σπύρου (28/01/1993).
12. ΚΕΕΑΠΠ, Αρ. Μητρώου 2756, Λευκωσία (Μόρφου), Ερευνητής: Σ. Σπύρου (07/04/1993).
13. ΚΕΕ/ΑΠΠ, Αρ. Μητρώου 2774, Αμμόχωστος (Εφτακώμη), Ερευνητής: Σ. Σπύρου (22/04/1993).

80 Μακρυγιάννη κ.ά. 2011α· 2011β.
81 Counsell κ.ά. 2011.

14. ΚΕΕ/ΑΠΠ, Αρ. Μητρώου 3031, Αμμόχωστος (Αμμόχωστος), Ερευνητής: Γ. Ματθαίου (30/06/1993).
15. ΚΕΕ/ΑΠΠ, Αρ. Μητρώου 3135, Αμμόχωστος (Αμμόχωστος), Ερευνητής: Γ. Ματθαίου (15/09/1993).
16. ΚΕΕ/ΑΠΠ, Αρ. Μητρώου 4302, Λευκωσία (Καραβοστάσι), Ερευνητής: Κ. Μπαρρής (21/12/1994).
17. ΚΕΕ/ΑΠΠ, Αρ. Μητρώου 4397, Κερύνεια (Όρκα), Ερευνητής: Σ. Σπύρου (08/03/1995).
18. ΚΕΕ/ΑΠΠ, Αρ. Μητρώου 4551, Αμμόχωστος (Αμμόχωστος), Ερευνητής: Κ. Μπαρρής (19/05/1995).
19. ΚΕΕ/ΑΠΠ, Αρ. Μητρώου 4552, Αμμόχωστος (Αμμόχωστος), Ερευνητής: Κ. Μπαρρής (12/05/1995).
20. ΚΕΕ/ΑΠΠ, Αρ. Μητρώου 5249, Λευκωσία (Ομορφίτα), Ερευνητής: Κ. Πρωτοπαπά (25/10/1996).
21. ΚΕΕ/ΑΠΠ, Αρ. Μητρώου 5250, Λευκωσία (Ομορφίτα), Ερευνητής: Κ. Πρωτοπαπά (17/02/1998).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αιμιλιανίδου, Α., Π. Δίκαιου, Α. Ιντιάνου και Κ. Σπυριδάκι. Επιμ. 1937. *Κυπριακαί Σπουδαί. Δελτίον της Εταιρείας Κυπριακών Σπουδών, εκδιδόμενον υπ' αυτής τη επιμελεία. Έτος Α' - Τόμος Α'.* Λευκωσία: «Νέος Κόσμος» Θωμά Γ. Κυριακίδη.

Akif, Ö. και S. Akif. 2008. *Echoes from the Past / Geçmişten Yakınlar /* Ηχώ από τα Παλιά. Limassol: Terra Cypria. The Cyprus Conservation Foundation.

Arbel, B. 1995. «Η Κύπρος υπό ενετική κυριαρχία». Στο *Ιστορία της Κύπρου. Μεσαιωνικόν Βασίλειον - Ενετοκρατία Ι*, επιμ. Θ. Παπαδόπουλλος, 445-536. Λευκωσία: Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ' και Γραφείον Κυπριακής Ιστορίας.

Αυγουστή, Γ. 2016, 15 Αυγούστου. «Προσωπική συνέντευξη». Λεμεσός.

Αυγουστή, Ν. 2016, 21 Αυγούστου. «Προσωπική συνέντευξη». Λεμεσός.

Αυγουστή, Κ. 2016, 25 Αυγούστου. «Προσωπική συνέντευξη». Λεμεσός.

Blue, L. 2003. «Maritime Ethnography: the Reality of Analogy». Στο *Boats, Ships and Shipyards: Proceedings of the Ninth International Symposium on Boat and Ship Archaeology ISBSA, Venice, 2000*, επιμ. C. Beltrame, 334-338. Oxford: Oxbow Books.

Bostan, İ. 1993. «Shipyards in the Eastern Mediterranean during the late 18th and early 19th centuries as attested in Ottoman archival materials». Στο *The Evolution of Wooden Shipbuilding in the Eastern Mediterranean during the 18th and 19th Centuries*, επιμ. K. Damianidis, 19-24. Athens: Ministry of Culture.

Bouchenaki, M. 2005. «The interdependency of the tangible and intangible cultural heritage». Στο *14th ICOMOS General Assembly and International Symposium: 'Place, Memory, Meaning: Preserving Intangible Values in Monuments and Sites', 27 - 31 October 2003, Victoria Falls, Zimbabwe*, επιμ. ICOMOS, 1-5. Charenton-le-Pont: ICOMOS.

Chapman, A. 2006. «Asses, archers and assumptions: strategies for improving thinking skills in history in Years 9 to 13». *Teaching History* 123:6-13.

_____. 2011. «Understanding historical knowing: evidence and accounts». Στο *The Future of the Past: Why History Education Matters*, επιμ. L. Perikleous και D. Shemilt, 169-216. Nicosia: Association for Historical Dialogue and Research.

Cobham, C. D. Επιμ. 1969 [1908]. *Excerpta Cypria. Materials for a History of Cyprus*. Nicosia: The Library.

Counsell, C., C. Makrygianni και M. Samani. 2011. *Constructing the AHDR Supplementary Educational Materials: A Journey in Cooperation for a Better History Education*. Nicosia: Association for Historical Dialogue and Research.

Δαμιανίδης, Κ.Α. 1998. *Ελληνική Παραδοσιακή Ναυπηγική*. Αθήνα: Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς.

_____. 2000. «Ελληνική παραδοσιακή ξυλοναυπηγική. Ιστορική ανασκόπηση, σημερινή κατάσταση και προοπτικές». *Πυρφόρος* 3:63-68.

Demesticha, S. 2011. «The Mazotos shipwreck, Cyprus. A preliminary report». *IJNA* 40(1):39-59.

Demetriou, M. 2001. *Traditional pottery in Cyprus.* Nicosia: Cyprus Ethnographic Museum - Society of Cypriot Studies.

Δερβένης, Δ. 1999. «Τα παραδοσιακά εργαλεία του ξυλοναυπηγού». Στο *Shipbuilding and Ships in the Eastern Mediterranean during the 18th and 19th Centuries Proceedings, Chios, 4-7 June 1994*, επιμ. K. A. Damianidis, 289-98. Chios: Homerion Cultural Centre of Chios Municipality.

Φαρμακίδου, Ξ. 1938. *Κυπριακή Λαογραφία.* Λευκωσία: Χρ. Γ. Σταυριανίδου.

Fertig, G. 2010. «Teaching elementary students how to interpret the past». *The Social Studies* 96(1):2-8.

Flatman, J. 2011. «Places of special meaning: Westerdahl's comet, "agency", and the concept of the "Maritime Cultural Landscape"». Στο *The Archaeology of Maritime Landscapes*, επιμ. B. Ford, 311-29. New York: Springer-Verlag.

Ford, B. 2011. «Introduction». Στο *The Archaeology of Maritime Landscapes*, επιμ. B. Ford, 1-9. New York: Springer-Verlag.

Foucault, M. 2002. *The Order of Things: An Archaeology of Human Science*. London - New York: Routledge.

Grivaud, G. Επιμ. 1990. *Excerpta Cypria Nova. Voyageurs occidentaux à Chypre au XVème siècle*. Sources et Études de l'Histoire de Chypre 15. Nicosie: Centre des Recherches Scientifiques.

Greenfield, P.M., A.E. Maynard και C.P. Childs. 2000. «History, culture, learning, and development». *Cross-Cultural Research* 34:351-74.

Hall, S. 2001. «Foucault: Power, Knowledge and Discourse». Στο *Discourse Theory and Practice: A Reader*, επιμ. M. Wetherell, S. Taylor και S. Yates, 72-81. London: Sage Publications.

Head, L. 2000. *Cultural Landscapes and Environmental Change*. London: Routledge.

Ιωνάς, Ι. 2001. *Παραδοσιακά Επαγγέλματα της Κύπρου*. Δημοσιεύματα του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών 37. Λευκωσία: Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών.

Ionas, I. 2003. *La maison rurale de Chypre (XVIIIe - XXe siècle). Aspects et techniques de construction*. Publications du Centre de Recherche Scientifique de Chypre 12. Nicosie: Centre de Recherche Scientifique de Chypre.

Jacoby, D. 1995. «Το εμπόριο κι η οικονομία της Κύπρου (1191-1489)». Στο *Ιστορία της Κύπρου. Μεσαιωνικόν Βασίλειον - Ενετοκρατία Ι*, επιμ. Θ. Παπαδόπουλλος, 387-454. Nicosia: Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ' - Γραφείον Κυπριακής Ιστορίας.

Jowell, T. 2006. «Introduction». Στο *Capturing the Public Value of Heritage. The Proceedings of the London Conference, 25-26 January 2006*, επιμ. K. Clark, 7-13. Swindon: English Heritage.

Κάνθος, Θ.Χ. 1981. *Λαϊκοί Τεχνίτες της Κύπρου*. Λευκωσία: Δήμος Λευκωσίας.

Knapp, B. και S. Demesticha. Επιμ. 2017. *Mediterranean Connections. Maritime Transport Containers and Seaborne Trade in the Bronze and Early Iron Ages*. Walnut Creek, CA: Left Coast Press.

Ktori, M. 2017α. *The Intangible Maritime Cultural Heritage Project - Cyprus*. www.imchpcy.com.

_____. 2017β. «Lefkara Lace: educational approaches to ICH in Cyprus». *International Journal of Intangible Heritage* 12:78-92.

_____. 2017γ. «The Monumental Topography of Medieval Paphos (1192-1570/1): Understanding and Contextualising a Fragmented Urban Coastal Landscape.» Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Πανεπιστήμιο Κύπρου.

Lee, P. και D. Shemilt. 2003. «A scaffold, not a cage: progression and progression models in history». *Teaching History* 113:13-23.

Lipe, W.D. 1984. «Value and meaning in cultural resources». Στο *Approaches to the Archaeological Heritage*, επιμ. H. Cleere, 1-11. Cambridge: Cambridge University Press.

Lowenthal, D. 1998. *The Heritage Crusade and the Spoils of History*. Cambridge: Cambridge University Press.

Maier, F. G. και V. Karageorghis. Επιμ. 1984. *Paphos History and Archaeology*. Nicosia: A.G. Leventis Foundation.

Μακρυγιάννη, Χ., Ε. Αργυρού, B. Blondeau, G. Ertaç, V. Izzet, M. Κτωρή, R. Rogers και C. Counsell. 2011α. *Μαθαίνοντας να Διερευνούμε την Ιστορία της Κύπρου μέσα από Τεχνουργήματα. Βοήθημα για Εκπαιδευτικούς*. Λευκωσία: Όμιλος Ιστορικού Διαλόγου και Έρευνας.

_____. 2011β. *Μαθαίνοντας να Διερευνούμε την Ιστορία της Κύπρου μέσα από Τεχνουργήματα. Τετράδιο Δραστηριοτήτων*. Λευκωσία: Όμιλος Ιστορικού Διαλόγου και Έρευνας.

McGrail, S., L. Blue, E. Kentley και C. Palmer. 2003. *Boats of South Asia.* London: Routledge Cruzon.

McHoul, A. και W. Grace. 1993. *A Foucault Primer: Discourse, Power and the Subject*. Malaysia: Melbourne University Press.

Μεντώνης, Ν. 2018, 18 Απριλίου. «Προσωπική συνέντευξη». Λάρνακα.

Μερακλής, Μ.Γ. 1989. *Λαογραφικά Ζητήματα*. Αθήνα: Εκδόσεις Χ. Μπούρα.

_____. 1999. «Ο λαϊκός πολιτισμός της Κύπρου. Μερικές παρατηρήσεις από πέντε σημεία». Στο *Πρακτικά Γ' Συμποσίου Κυπριακής Λαογραφίας, 29-30 Νοεμβρίου 1997. Στη μνήμη Κυριάκου Χατζηιωάννου*, επιμ. Μ. Παπαδοπούλου, 45-55. Ναύπλιο: Λαογραφικός Όμιλος Λεμεσού - Πελοποννησιακό Λαογραφικό Ίδρυμα.

Mogabgab, T.A.H. Επιμ. 1941. *Supplementary Excerpts on Cyprus or Further Materials for a History of Cyprus*, Τόμος 1. Nicosia: The Pusey Press.

_____. Επιμ. 1943. *Supplementary Excerpts on Cyprus or Further Materials for a History of Cyprus*, Τόμος 2. Nicosia: The Pusey Press.

_____. Επιμ. 1945. *Supplementary Excerpts on Cyprus or Further Materials for a History of Cyprus*, Τόμος 3. Nicosia: Zavalli Press.

Μοράρης, Α. 2016, 15 Ιουλίου. «Προσωπική συνέντευξη». Λεμεσός.

Μπεκιάρογλου-Εξαδακτύλου, Αικ. 1994. *Οθωμανικά Ναυπηγεία στον Παραδοσιακό Ελληνικό Χώρο*. Αθήνα: Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ.

Μπίλλης, Λ. 2016, 19 Αυγούστου. «Προσωπική συνέντευξη». Λεμεσός.

Μπίλλης, Ν. 2016, 18 Αυγούστου. «Προσωπική συνέντευξη». Λεμεσός.

Παπαδημητρίου, Ε. 1992. *Εθνογραφικά Καρπασίας*. Λευκωσία: Εταιρεία Κυπριακών Σπουδών.

_____. 2003. *Η Τέχνη του Ξύλου στην Κύπρο*. Λευκωσία: Υπουργείο Παιδείας - Πολιτιστικές Υπηρεσίες.

_____. 2005. *Νεότερη Εφυαλωμένη Κεραμική της Κύπρου. Τα Εργαστήρια Λαπήθου*. Λευκωσία: Εν Τύποις.

_____. 2010. *Λαϊκή Ζωγραφική. Εγχάραξη και Γλυπτική.* Λευκωσία: «Εν Τύποις».

Παπαχαραλάμπους, Γ.Χ. 2001. *Η Κυπριακή Οικία*. Δημοσιεύματα του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών 29. Λευκωσία: Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών Κύπρου.

Philippou, S. και C. Makriyianni. Επιμ. 2004. *What does it mean to think historically? Approaches to teaching and learning history.* Nicosia: Association for Historical Dialogue and Research.

Πιερίδη, Α.Γ. 1991. *Κυπριακή Λαϊκή Τέχνη*. 2η έκδ. Λευκωσία: Εταιρεία Κυπριακών Σπουδών.

Πογιατζής, Χ. 2018, 28 Απριλίου. «Προσωπική συνέντευξη». Παραλίμνι.

Πολίτης, Ν.Γ. 1920. *Λαογραφικά Σύμμεικτα Α'. Δημοσιεύματα Λαογραφικού Αρχείου Αρ. 1.* Αθήνα: Τυπογραφείο Παρασκευά.

Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, Ευφρ. 1996α. «Η Αγγελική Πιερίδου και η Κυπριακή Εθνογραφία», *Report of the Department of Antiquity of Cyprus*:367-371.

_____. 1996β. *Η Αστική Ενδυμασία της Κύπρου κατά τον 18ο και τον 19ο αιώνα.* Λευκωσία: Πολιτιστικό Ίδρυμα Τράπεζας Κύπρου.

_____. 2005. *Ανθρωπόμορφες Κουκκουμάρες. Η πορεία της Διακοσμημένης Κεραμικής της Αμμοχώστου (19ος-20ός αιώνας)*. Λευκωσία: Πολιτιστικό Ίδρυμα Τράπεζας Κύπρου.

Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, Ευφρ. και Α. Φλωρίδου. 1987. *Φικάρδου. Ένα Παραδοσιακό Χωριό της Κύπρου.* Λευκωσία: Ίδρυμα Α. Γ. Λεβέντη.

Σάθας, Κ. 1962. *Τουρκοκρατούμενη Ελλάς (1453-1821)*. Αθήνα: Κ. Καμαρινόπουλος – Θ. Γυφτάκης.

Skarlatos, D., S. Demesticha και S. Kyparissi. 2012. «An 'open' method for 3D modelling and mapping in underwater archaeological sites». *International Journal of Heritage in the Digital Era* 1(1):25-44.

Smith, L. και N. Akagawa. Επιμ. 2009. *Intangible Heritage.* London - New York: Routledge.

Skarlatos, D., S. Demesticha και S. Kyparissi. 2012. «An 'open' method for 3D modelling and mapping in underwater archaeological sites». *International Journal of Heritage in the Digital Era* 1(1):25-44.

Smith, L. και N. Akagawa. Επιμ. 2009. *Intangible Heritage.* London - New York: Routledge.

Σοφοκλέους, Μ.Α. 2016, 19 Νοεμβρίου. «Προσωπική συνέντευξη». Λεμεσός.

_____. [χ.χ.]. «Το Καρνάγιο της Λεμεσού». Λεμεσός.

Tehrani, J. J. και F. Riede. 2008. «Towards an archaeology of pedagogy: learning, teaching and the generation of material culture traditions». *World Archaeology* 40(3):316-31.

Χαραλάμπους, Χ. 2008, 9 Ιανουαρίου. «Το νησιώτικο πρόσωπο της Λεμεσού». *Φιλελεύθερος*:31.

Χατζηγιασεμή, Α. 2016. *Λευκαρίτικα. Τέχνη και Παράδοση*. Λευκωσία: Πολιτιστικές Υπηρεσίες Υπουργείου Παιδείας και Πολιτισμού.

Χατζηπαρασκευά, Ε. 2014. «Ταξίδι στο χρόνο: το καράβι της Κερύνειας, σύμβολο επιστροφής». Ντοκιμαντέρ. Λευκωσία: Ραδιοφωνικό Ίδρυμα Κύπρου.

Χατζηστυλλής, Μ. 2015. «Χωρίς Αποσκευές. Η τέχνη του καραβομαραγκού». Ντοκιμαντέρ. Λευκωσία: Ραδιοφωνικό Ίδρυμα Κύπρου.

Wagstaff, J.I.M. 1987. *Landscape and Culture: Geographical and Archaeological Perspectives*. Oxford: Basil.

Westerdhal, K. 1992. «The maritime cultural landscape». *International Journal of Nautical Archaeology* 21(1):5-14.

Westerdhal, K. 2011. «The maritime cultural landscape». Στο *Oxford Handbook of Maritime Archaeology*, *επιμ*. A. Catsambis, B. Ford και D.L. Hamilton, 733-57. Oxford: Oxford University Press.

Wilkinson, A. 2010. «Making cross-curricular links in history: some ways forward». *Teaching History* 138:4-7.

Βιβλιοκρισίες

Reviews

Βιβλιοκρισία

Ε. Σημαντώνη-Μπουρνιά

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
esiman@arch.uoa.gr

Σκιλάρντι, Δ. 2016. ***Κουκουναριές Πάρου. Οι ανασκαφές και η ιστορία της πανάρχαιης ακρόπολης του Αιγαίου.*** Αθήνα: Ανασκαφές Πάρου, Κέντρο Ιστορικών και Αρχαιολογικών Σπουδών. ISBN 978-960-91596-1-6. Σελ.96, έγχρωμες φωτογραφίες, χαρτόδετο.

Αγγλική έκδοση: Schilardi, D.-U. 2016. ***Koukounaries Paros. The excavations and history of a most ancient Aegean acropolis*.** Athens: Paros excavations-Center of Historical and Archaeological Studies. ISBN 978-960-91596-1-6. Σελ. 95, έγχρωμες φωτογραφίες, χαρτόδετο.

Ιταλική έκδοση: Schilardi, D.-U. 2016. ***Koukounaries di Paros. Gli scavi e la storia di una antichissima acropoli dell'Egeo*.** Atene: Scavi di Paros. Centro di studi storici e archeologici di Paros. ISBN 978-960-91596-1-6. Σελ. 95, έγχρωμες φωτογραφίες, χαρτόδετο.

Ως πρώτη εντύπωση η τρίγλωσση έκδοση «Κουκουναριές Πάρου. Οι ανασκαφές και η ιστορία της πανάρχαιης ακρόπολης του Αιγαίου» παραπέμπει σε αρχαιολογικό οδηγό, αφού χρησιμοποιεί το αντίστοιχο *format*. Τα πράγματα όμως δεν είναι πάντα όπως φαίνονται: θα μπορούσε βάσιμα να ισχυρισθεί κανείς ότι το βιβλίο αποτελεί συνθετική εργασία, στην οποία ο συγγραφέας συγκεντρώνει, με συντομία αλλά πολύ εποπτικά, τα αποτελέσματα της μακράς και επίπονης αρχαιολογικής έρευνας που ξεκίνησε ο ίδιος και η ομάδα του, ήδη από το 1976, στο λόφο των Κουκουναριών Πάρου. Οι Κουκουναριές πήραν από πολύ νωρίς τη θέση τους στη διεθνή και ελληνική επιστήμη με σημαντικά άρθρα που έχουν κατά καιρούς δημοσιευθεί σε ειδικά περιοδικά και εκδόσεις (τα περισσότερα από τον συγγραφέα του υπό συζήτησιν έργου). Στην προβολή των αποτελεσμάτων της ανασκαφής βοήθησε αποφασιστικά το γεγονός ότι η θέση είναι από τις λίγες του κεντρικού Αιγαίου που μπορεί -μεταξύ άλλων- να δώσει απαντήσεις στο φλέγον ζήτημα της συνέχειας των προϊστορικών στους ιστορικούς χρόνους.

Ο γρανοδιοριτικός όγκος των Κουκουναριών, ευρισκόμενος σε θέση προνομιούχο από κάθε άποψη, υψώνει τα 75 μέτρα του στον Νότιο-δυτικό μυχό του κόλπου της Νάουσας με τα πολλά ασφαλή αγκυροβόλια και εποπτεύει το στενό πέρασμα ανάμεσα στην Πάρο και τη Νάξο. Δίπλα του εκτείνεται η εύφορη κοιλάδα των Καμαρών, που εξασφάλιζε στους κατοίκους τα προς το ζην, ενώ οι απόκρημνες πλαγιές απέτρεψαν -αν και όχι πάντα με επιτυχία- τους επίδοξους κατακτητές κατά τους μακρούς αιώνες κατοίκησης του λόφου.

Η προέλευση του τοπωνυμίου, το οποίο ο Δ.Σ. παράγει από τη διαμόρφωση των πρανών που θυμίζουν κατ' αυτόν φολίδες κουκουναριού, θα έπρεπε ίσως να ερευνηθεί διεξοδικότερα: Η ονομασία Κουκουναριές δίδεται κατά κανόνα σε παραλίες στολισμένες με το συγκεκριμένο είδος πεύκου, όπως οι Κουκουναριές της Λίμνης Ευβοίας, ή οι περίφημες Κουκουναριές της

Σκιάθου. Δυστυχώς στην Πάρο δεν υπάρχει ούτε ένα τέτοιο δέντρο σε ορατή από το λόφο απόσταση. Επί πλέον το σχήμα του λόφου σε τίποτε δεν διαφέρει από τους αντίστοιχους γεωλογικούς σχηματισμούς των νησιών του Κεντρικού Αιγαίου.

Η μικρή επίχωση, χαρακτηριστική σε απόκρημνες νησιωτικές θέσεις, και οι επικαλυπτόμενες οικιστικές φάσεις κατέστρεψαν σε μεγάλο βαθμό τα παλαιότερα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα. Στη δεινότητα του ανασκαφέα θα πρέπει να πιστωθεί η διατήρηση και ταύτιση των επάλληλων οικιστικών στρωμάτων και η ταξινόμηση ενός κυκεώνος αρχαιολογικών πληροφοριών. Το βιβλίο δεν διακρίνεται σε κεφάλαια, ακολουθώντας το πρότυπο αρχαιολογικού οδηγού. Η παρουσίαση γίνεται ως ενιαία διήγηση, η οποία παρακολουθεί συστηματικά το φυσικό ανάγλυφο από τις υπώρειες προς την κορυφή του λόφου, μέσω αρχαίας ατραπού («νότια ανάβαση») που περνά δίπλα από μυκηναϊκά οχυρωματικά έργα· ένα τέτοιο είναι το μυκηναϊκό φυλάκιο, που φρουρεί την αρχή της νότιας ανάβασης. Ιδιαίτερα εντυπωσιάζει η μεγαλιθική μυκηναϊκή οχύρωση που χρονολογείται στον 12ο αι. π.Χ. Η τελευταία δεν συνίσταται από συνεχές τείχος, αλλά από μικρότερα ευθύγραμμα ή καμπυλόγραμμα τμήματα, ιδρυμένα στα πιο ευάλωτα σημεία του λόφου. Η τοιχοδομία και το υλικό τους φέρνουν άμεσα στο νου την περίπου σύγχρονη, αλλά συνεχή, οχύρωση του Ξώμπουργου Τήνου.

Στο άνω πλάτωμα της Νότιας κλιτύος των Κουκουναριών, όπου πρώτα οδηγεί η αρχαία πρόσβαση, και εκατέρωθεν αυτής, εκτείνεται μέρος του Πρώιμου Αρχαϊκού οικισμού (700-650 π.Χ.). Τα αρχιτεκτονικά λείψανα στο μεσαίο πλάτωμα και στο επίπεδο όπου ο ναός της Αθηνάς, συνδυαζόμενα μεταξύ τους, αντιπροσωπεύουν την τελευταία φάση χρήσης του λόφου. Μέχρι πρόσφατα τη γνώση για τις συνθήκες διαβίωσης κατά την εποχή του Αρχιλόχου, η οποία συμπίπτει με την περίοδο κατοίκησης του Πρώιμου Αρχαϊκού οικισμού, προσέφεραν κυρίως οι πληροφορίες που μας έδινε ο ίδιος ο ποιητής. Η ανασκαφή στις Κουκουναριές παρέχει πλέον αντικειμενικά στοιχεία, ώστε να αντιληφθούμε το πώς περίπου ήταν η ζωή σ' έναν μικρό γεωργο-κτηνοτροφικό οικισμό του πρώτου μισού του 7ου αι. π.Χ., που λόγω θέσης ασκούσε παράλληλα τη ναυτιλία και το εμπόριο. Τόσο τα σταθερά όσο και τα κινητά ευρήματα δεν θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν εντυπωσιακά: οι ανέσεις στις μονόχωρες ή δίχωρες πλακόστρωτες ιδιωτικές κατοικίες των Κουκουναριών δεν διέφεραν πολύ από αυτές που παρείχαν μέχρι το πρώτο μισό του 20ού αιώνα τα χωριατόσπιτα των ελληνικών νησιών.

Η πλακόστρωτη ανάβαση καταλήγει στο ανώτερο πλάτωμα, που θυμίζει δυσπρόσιτο οχυρό και προστατεύεται στη νότια πλευρά από ισχυρό τμήμα τείχους της τελευταίας μυκηναϊκής περιόδου. Εδώ η επίχωση ήταν παχύτερη και συνέβαλε στην ικανοποιητική διατήρηση επάλληλων στρωμάτων από αρχαία οικοδομήματα. Η παλαιότερη μαρτυρία ανθρώπινης παρουσίας (αποκλειστικά κινητά ευρήματα) στο λόφο φθάνει πίσω στη Νεότερη Νεολιθική, ενώ η επόμενη χρονολογικά επίχωση τοποθετείται από την κεραμική στην Πρωτοκυκλαδική ΙΙ περίοδο (2700-2300 π.Χ.). Από τη φάση αυτή σώζονται στο επάνω πλάτωμα και αρχιτεκτονικά λείψανα, όπως διώροφο λιθόκτιστο κτίσμα, το οποίο ο ανασκαφέας -λόγω τοποθεσίας- θεώρησε κατοικία του άρχοντα του ΠΚ οικισμού.

Δυστυχώς δεν βρέθηκαν κατάλοιπα, αρχιτεκτονικά ή άλλα, που να γεφυρώνουν τη μακραίωνη περίοδο μεταξύ της Πρωτοκυκλαδικής ΙΙ και της Υστεροελλαδικής ΙΙΙ Γ περιόδου. Η αδιάσπαστη συνέχεια ανθρώπινης παρουσίας και δραστηριότητας στο νησί βεβαιώνεται από ευρήματα σε άλλες περιοχές της Πάρου.

Τη λαμπρότερη περίοδο της μικρής παράλιας θέσης του κόλπου της Νάουσας αντιπροσωπεύει η Υστεροελλαδική ΙΙΙ Γ, στην οποία χρονολογείται το επιβλητικό ηγεμονικό συγκρότημα της κορυφής του λόφου. Η μυκηναϊκή εγκατάσταση των Κουκουναριών ανήκει, κατά τον Δ.Σ., στους οικισμούς που ίδρυσαν στις Κυκλάδες ομάδες Μυκηναίων στις αρχές του 12ου αι. π.Χ., όταν ο ελλαδικός μυκηναϊκός πληθυσμός εγκατέλειπε τα κατεστραμμένα ανακτορικά κέντρα

της Ηπειρωτικής Ελλάδας αναζητώντας ασφαλές καταφύγιο σε Δύση και Ανατολή. Δεν επέλεξαν να οχυρώσουν το ύψωμα του Κάστρου της Παροικιάς γιατί δεν διέθετε τα στρατηγικά πλεονεκτήματα των Κουκουναριών.

Η ηγεμονική εγκατάσταση ήταν διώροφη. Την όριζε προς Νότον μεγαλιθικό τείχος πάχους 1,66 μ., που προστάτευε συγχρόνως τη μοναδική πρόσβαση σ' αυτήν. Δεν είναι πλέον δυνατό να διαπιστώσουμε αν το ανακτορικό συγκρότημα ακολουθούσε τον ελλαδικό τύπο, γιατί όταν το κτίριο καταστράφηκε ο όροφος κατέρρευσε. Στο επίπεδο του υπογείου διατηρούνται διάδρομοι, πολύπλοκες αποθήκες και κλιμακοστάσια, ενώ μέρος της πλούσιας οικοσκευής είχε καταρρεύσει από τον όροφο. Ιδιαίτερα σημαντική είναι η παχύτατη στρώση τέφρας και το σκελετικό υλικό που βρέθηκε κατά χώραν, στοιχεία που αποκαλύπτουν τις συνθήκες κάτω από τις οποίες άνθρωποι και ζώα βρήκαν τον θάνατο! Τα ανασκαφικά δεδομένα υπέδειξαν ότι μετά από φάση μεγάλης ευμάρειας η ακρόπολη των Κουκουναριών καταστράφηκε από μεγάλη πυρκαγιά, αιτία της οποίας ήταν, ίσως, εχθρική πολιορκία και εισβολή. Προς αυτή την υπόθεση οδηγεί πλήθος ευρημάτων, όπως λίθινα βλήματα και χάλκινες αιχμές βελών, που βρέθηκαν σε ποσότητες γύρω από το τείχος, αλλά και οι πρόχειρες ταφές μέσα και στο άμεσο περιβάλλον του ηγεμονικού συγκροτήματος. Οι πολιορκημένοι φαίνεται ότι εγκλωβίστηκαν στην ακρόπολη και δεν μπόρεσαν να θάψουν σωστά τους νεκρούς τους στο γειτονικό μυκηναϊκό νεκροταφείο του Λόγγου ή κάτω στην κοιλάδα, ενώ στην απελπισμένη προσπάθεια να σώσουν τα ζώα τους κατά την πολιορκία, τα μετέφεραν μέσα στην οχυρωμένη ακρόπολη, όπου και βρήκαν τον θάνατο.

Η μελέτη της άφθονης, εισαγμένης και ντόπιας, κεραμικής φανέρωσε ότι το συγκρότημα καταστράφηκε μόλις μια γενιά μετά την ανέγερσή του (1190-1150 π.Χ., ΥΕ ΙΙΙ Γ Μέση). Η ζωή σ' αυτό διακρινόταν για την πολυτέλειά της: εκτός από την ασάμινθο και τους υδαταγωγούς που το διέσχιζαν εξασφαλίζοντας άνεση και καθαριότητα, βρέθηκαν ακατέργαστα κομμάτια ορείας κρυστάλλου και αντικείμενα από ελεφαντόδοντο, στεατίτη και ημιπολύτιμους λίθους, σφραγιδόλιθοι, χάλκινα όπλα και εργαλεία και ένας χαλινός αλόγου, που όμοιοί του μόνο από τις Μυκήνες ή τη Θήβα μας είναι γνωστοί.

Η ακρόπολη δεν εγκαταλείφθηκε μετά την καταστροφή του 1150 π.Χ. Όπως ξέρουμε κι από άλλες περιπτώσεις στην Ηπειρωτική Ελλάδα και στα νησιά, όσοι από τους κατοίκους επεβίωσαν, επέστρεψαν και εγκαταστάθηκαν μέσα στα ερείπια του συγκροτήματος, διορθώνοντας πρόχειρα ό,τι στεκόταν ακόμα όρθιο. Η φτώχεια και η συνεχής υποβάθμιση της κάποτε υψηλής ποιότητας ζωής γίνεται οδυνηρά αισθητή, κυρίως μέσω της κεραμικής. Ο μαρασμός μετά την καταστροφή διήρκεσε τουλάχιστον για έναν αιώνα, μέχρι να φανούν τα πρώτα σημάδια «ανάκαμψης» και μιας νέας κοσμαντίληψης, που σηματοδοτούν την είσοδο στην Πρωτογεωμετρική εποχή.

Η εξαιρετική σημασία των Κουκουναριών για την έρευνα βρίσκεται σ' αυτήν ακριβώς την περίοδο μαρασμού: για πρώτη φορά στον νησιωτικό κόσμο του Κεντρικού Αιγαίου τεκμηριώνεται με αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, ως ιδιαίτερη ιστορική περίοδος και όχι απλώς ως κεραμική τεχνοτροπία, η Υπομυκηναϊκή φάση (1100-1050/1025 π.Χ.), γνωστή από λίγες ακόμα περιοχές του Ελληνικού κόσμου. Τα αρχιτεκτονικά λείψανα είναι ελάχιστα, αλλά βρίσκονται εκεί, και παρά το ότι ο συγγραφέας επιλέγει την 'ασφαλή' έκφραση «ερείπια μετά την καταστροφή», αποφεύγοντας τον χαρακτηρισμό κάποιων τεκμηρίων ως υπομυκηναϊκών, όμως το χάσμα μεταξύ προϊστορικών και ιστορικών χρόνων γεφυρώνεται, καταδεικνύεται η συνέχεια της μετάβασης, που είναι το μεγάλο ζητούμενο της έρευνας για πάρα πολλές θέσεις ανά την Ελλάδα. Αντιρρήσεις θα μπορούσαν επίσης να διατυπωθούν και για την από μέρους του Δ.Σ. επιμονή στη χρήση του όρου «σκοτεινοί χρόνοι».

Την αποσπασματική γνώση μας για τον ΠΓ οικισμό (1050/1025-900 π.Χ.) στο επάνω πλά-

τωμα συμπληρώνουν τα πλούσια κεραμικά ευρήματα από αποθέτες. Ο συγγραφέας, στον περιορισμένο χώρο που διαθέτει, παρουσιάζει με ευρύτητα γνώσεων και πολύ εποπτικά τις καλλιτεχνικές, άρα και εμπορικές, επαφές με την πρωτοποριακή κεραμική τέχνη της Αθήνας και επισημαίνει τις εξαιρετικές τοπικές απομιμήσεις.

Πολύ καλύτερη είναι η πληροφόρησή μας για τους αιώνες που ακολουθούν. Ο 9ος και ιδίως ο 8ος αιώνας π.Χ. αντιπροσωπεύουν την επόμενη, μετά την ΥΕ ΙΙΙ Γ, χρυσή εποχή της ακρόπολης των Κουκουναριών. Ο καλά σωζόμενος Υστερογεωμετρικός οικισμός στο επάνω πλάτωμα, που συμπίπτει χρονικά με τον Τέλλι, τον κατά την παράδοση παππού του Αρχιλόχου, παρουσιάζει πολλές αντιστοιχίες με άλλους σύγχρονους οικισμούς του Αιγαίου, όπως η Ζαγορά και η Υψηλή στην Άνδρο ή η Μινώα στην Αμοργό, αν και δεν τειχίσθηκε κατά τη συγκεκριμένη περίοδο, ίσως γιατί η ΥΕ ΙΙΙ Γ οχύρωση συνέχισε να χρησιμοποιείται. Μεγάλη μεγαρόσχημη οικία (οικία C, που θυμίζει αρκετά εκείνη στην ακρόπολη του Εμποριού της Χίου) ερμηνεύθηκε ως κατοικία του άρχοντα και διαδέχθηκε στην ίδια θέση μια ανάλογης χρήσης αψιδωτή οικία των ΠΓ χρόνων. Το κτίριο, μετά από ανακαίνιση, συνέχισε να κατοικείται μέχρι την εγκατάλειψη του λόφου, γύρω στα μέσα του 7ου αι. π.Χ. Ο οικισμός στην ακρόπολη, που φαίνεται ότι προς το τέλος του 8ου αι. π.Χ. έγινε ιδιαίτερα πολυάνθρωπος, καταστράφηκε από σεισμό και εγκαταλείφθηκε λίγο μετά το 700 π.Χ. Κατά το ίδιο περίπου διάστημα εγκαταλείφθηκαν και άλλοι γεωμετρικοί οικισμοί του νησιού, ίσως γιατί οι κάτοικοι συνοικίσθηκαν στο οργανωμένο Άστυ στην Παροικιά της Πάρου, όπως προσφυώς προτείνει ο συγγραφέας.

Μια απορία που γεννιέται στον αναγνώστη και με την οποία ο Δ.Σ. δεν ασχολείται, προφανώς λόγω περιορισμένου χώρου, είναι γιατί τόσο τα μυκηναϊκά όσο και τα γεωμετρικά λείψανα περιορίζονται σχεδόν αποκλειστικά στο άνω πλάτωμα, σε αντίθεση με τον πρώιμο αρχαϊκό οικισμό που απλώνεται σε περισσότερα πλατώματα, στις υπώρειες του λόφου. Αν υποθέσουμε ότι στο επάνω πλάτωμα βρισκόταν η μυκηναϊκή ακρόπολη, ενώ ο σύγχρονος οικισμός εκτεινόταν χαμηλότερα και δεν έχει ακόμα εντοπισθεί (υπάρχουν πολλά ανάλογα παραδείγματα από την Κυρίως Ελλάδα), όμως δεν θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε κάτι τέτοιο για τον γεωμετρικό οικισμό. Συγκρινόμενος με σύγχρονα παράλληλα από τις Κυκλάδες και το Αιγαίο γενικότερα (Ζαγορά, Υψηλή, Μινώα, Εμποριό, Βρουλιά) έχει πολύ περιορισμένη έκταση και δεν είναι εύκολα κατανοητό το γιατί οι κάτοικοι στριμώχθηκαν στον περιορισμένο χώρο που προσέφερε η ακρόπολη, αποφεύγοντας να επεκταθούν στον υπόλοιπο λόφο, τουλάχιστον στο μεσαίο και στο κατώτερο πλάτωμα. Η εμμονή των κατοίκων να παραμένουν σε χώρο δύσβατο, άνυδρο και ανεμοδαρμένο, αποδίδεται σε ανάγκη για ασφάλεια. Ο Γεωμετρικός οικισμός των Κουκουναριών, πάντως, δεν πληροί τα χαρακτηριστικά των «οικισμών-καταφυγίων», παρά τους σχετικούς υπαινιγμούς για το αντίθετο που κάνει ο συγγραφέας.

Οι Κουκουναριές δεν εγκαταλείπονται μετά το σεισμό του 700 π.Χ. Εκτός από τη συνοικία των Πρώιμων Αρχαϊκών χρόνων στο άνω πλάτωμα της Νότιας κλιτύος, για την οποία έγινε ήδη λόγος, ανάλογες συνοικίες εντοπίσθηκαν στο μεσαίο πλάτωμα και κοντά στον ναό της Αθηνάς. Στη στροφή προς τους Πρώιμους Αρχαϊκούς χρόνους, γύρω στο 700 π.Χ. οικοδομείται στο άνδηρο κάτω από το μεσαίο πλάτωμα ένα πολύ σημαντικό κτήριο, που με βάση graffiti σε -νεώτερα- αγγεία ταυτίστηκε με ναό της Αθηνάς. Πρόκειται για μικρό λιθόκτιστο οίκο, με εσχάρα και θρανία κατά μήκος των τοίχων, η προφανώς επίπεδη στέγη του οποίου στηριζόταν σε δύο ξύλινους κίονες, κατά τον μακρό άξονα του οικοδομήματος. Ωραίο μαρμάρινο κατώφλι οδηγούσε σε ανοικτό χώρο εμπρός από τον οίκο. Στη Β πλευρά αυτής της αυλής υπήρχε βωμός. Η θέση πρέπει να συνδεόταν με θρησκευτική χρήση πολύ πριν την ανέγερση του ναού/οίκου, αφού ένας δεύτερος στρογγυλός, υπαίθριος βωμός Γεωμετρικών χρόνων εντοπίσθηκε κάτω από το βωμό του 700 π.Χ. Ανασκαφικές τομές μέσα στο υπαίθριο τέμενος έδειξαν την ύπαρξη μυκηναϊκών τοίχων και κεραμικής, που ο συγγραφέας δικαιολογημένα

συνδέει με μυκηναϊκό χώρο λατρείας στην ίδια θέση. ΄Οπως δείχνουν τα ευρήματα από τον αποθέτη της Αθηνάς, ο ναός συνέχισε να δέχεται προσφορές μέχρι τουλάχιστον τον 3ο αι. π.Χ., δηλαδή πολύ μετά την εγκατάλειψη των Κουκουναριών. Το φαινόμενο μας είναι γνωστό από ιερά οικοδομήματα και άλλων οικισμών του Αιγαίου, όπως η Ζαγορά και η Υψηλή Άνδρου ή το Εμποριό Χίου.

Βόρεια του ναού της Αθηνάς εντοπίσθηκε σημαντικό τετράχωρο οικοδόμημα, σύγχρονο με τον ναό, που ο ανασκαφέας ταύτισε με «πρώιμο πρυτανείο», στηριζόμενος στην παρουσία εσχαρών. Εδώ συναθροίζονταν και σιτίζονταν οι αριστοκράτες του οικισμού, όταν η εξουσία του Βασιλέως συρρικνώθηκε μετά το τέλος του 8ου αι. π.Χ. Το «πρυτανείο» λειτουργούσε ακόμα κατά τον 4ο αι. π.Χ., όταν ένας χώρος του μετατράπηκε σε αρχείο. Ο Δ.Σ., βασισμένος στα ευρήματα του πλατώματος της Αθηνάς, επιχειρεί μια σύντομη αναφορά στις κοσμοϊστορικές πολιτειακές αλλαγές που συνέβησαν στην Ελλάδα από το τέλος των Γεωμετρικών χρόνων. Στο πλαίσιο αυτό ερμηνεύει ως χώρο συγκεντρώσεων των πολιτών, ως πρώιμη αγορά δηλαδή, την ελεύθερη έκταση που απλώνεται δυτικά του ναού της Αθηνάς.

Οι πολύ καλές έγχρωμες αποτυπώσεις των αρχιτεκτονημάτων ανά χρονική περίοδο, η πλούσια εικονογράφηση και οι κατατοπιστικές λεζάντες επιτρέπουν ακόμα και σε όσους δεν έχουν άμεση γνώση του λόφου να κατανοήσουν πλήρως την τοπογραφία και να έχουν εποπτική εικόνα του χώρου και των ευρημάτων. Η ιδιαίτερη αξία του βιβλίου έγκειται στη συντομία και σαφήνεια με την οποία ο συγγραφέας παρουσιάζει μια εξαιρετικά περίπλοκη ανασκαφική έρευνα, στον καθαρό τρόπο με τον οποίο αναπτύσσει τα επιχειρήματα και διατυπώνει την ανέλιξη της σκέψης του. Τα μεγάλα θέματα που απασχόλησαν και απασχολούν γενιές αρχαιολόγων, όπως η συνέχεια προϊστορικών και ιστορικών χρόνων, η ύπαρξη ή μη Υπομυκηναϊκής περιόδου στις Κυκλάδες, οι πολιτειακές εξελίξεις της στροφής προς τους πρώιμους Αρχαϊκούς χρόνους, έχουν επανειλημμένα συζητηθεί από τον Δ.Σ. σε μεγάλη σειρά ειδικών δημοσιεύσεων. Σ’ αυτό το βιβλίο, γνωρίζοντας ότι δεν απευθύνεται αποκλειστικά σε ειδικούς, είναι αρκετά λακωνικός, χωρίς να θυσιάζει την επάρκεια δεδομένων και τη σαφήνεια. Μια πλούσια βιβλιογραφία και μια σύντομη αγγλική περίληψη ολοκληρώνουν τη δημοσίευση, η οποία έχει παράλληλα κυκλοφορήσει στην αγγλική και ιταλική γλώσσα, ώστε να τη χαρούν και ξενόγλωσσοι αναγνώστες.

Βιβλιοκρισία

Στυλιανός Ε. Κατάκης

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
stylkatakis@arch.uoa.gr

G. A. Aristodemou and Th. P. Tassios (eds), *Great Waterworks in Roman Greece. Aqueducts and monumental fountains. Function in context* (Archaeopress Roman Archaeology 35), Oxford 2018, ISBN: 978-1-78491-764- 7, 978-1-78491-765-4 (e-PDF), σελ. 4+258, ασπρόμαυρες και έγχρωμες φωτογραφίες, χαρτόδετο.

Στις αρχές του 2018 κυκλοφόρησε το συλλογικό έργο *Great Waterworks in Roman Greece. Aqueducts and monumental fountains. Function in context*, στην αγγλική γλώσσα, το οποίο επιμελήθηκαν η Δρ Γεωργία Α. Αριστοδήμου και ο ομ. καθ. ΕΜΠ Θεοδόσιος Τάσσιος.[1]

Προτού όμως αναφερθούμε στο περιεχόμενο του τόμου οφείλουμε λίγες φράσεις για τους επιμελητές, από τους οποίους ουσιαστικά εξαρτάται η επιτυχία ή μη της συλλογικής αυτής προσπάθειας μελέτης των υδραγωγείων και μνημειακών κρηνών στη Ρωμαϊκή Ελλάδα.

Ο ομότιμος καθηγητής του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου Θεοδόσιος Τάσσιος**,** πολιτικός μηχανικός με διεθνή σταδιοδρομία και διακρίσεις, είναι ιδιαίτερα ευαισθητοποιημένος σε κοινωνικά και φιλοσοφικά θέματα, πρόεδρος της Ελληνικής Φιλοσοφικής Εταιρίας και της Ένωσης για τη Μελέτη της Αρχαίας Ελληνικής Τεχνολογίας, ομιλητής και διοργανωτής συναντήσεων για θέματα παιδείας και ιστορίας. Καίρια είναι τα σχετικά κείμενά του στον τύπο. Στους αρχαιολόγους – με την ευρεία έννοια της λέξης - είναι γνωστός για το μεγάλο ενδιαφέρον του για την αρχαία τεχνολογία.[2]

Η Δρ Γεωργία Αριστοδήμου διδάσκει ρωμαϊκή αρχαιολογία στα μεταπτυχιακά προγράμματα της Σχολής Ανθρωπιστικών Επιστημών του Διεθνούς Πανεπιστημίου της Ελλάδος, όπου επίσης συντονίζει το Summer School του Πανεπιστημίου σχετικά με την αρχαία τεχνολογία. Η διδακτορική της διατριβή στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης εκδόθηκε το 2012 και επιγράφεται «Ο γλυπτός διάκοσμος Νυμφαίων και Κρηνών στο Ανατολικό τμήμα της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας».

1 Το παρόν κείμενο βασίζεται εν πολλοίς στην παρουσίαση του Τόμου στην Ιταλική Αρχαιολογική Σχολή Αθηνών στις 2.11.2018. Ευχαριστώ ιδιαιτέρως τους επιμελητές του Τόμου Γ.Α. Αριστοδήμου και Θ. Τάσσιο για την τιμητική τους πρόταση.

2 Βλ. στο οπισθόφυλλο του Τόμου και στο https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%98%CE%B5%CE%BF%CE%B4%CF%8C%CF%83%CE%B7%CF%82_%CE%A4%CE%AC%CF%83%CE%B9%CE%BF%CF%82.

Ο τόμος περιέχει συνολικά 13 μελέτες που συνοδεύονται από πάμπολλες, έγχρωμες και ασπρόμαυρες φωτογραφίες και σχέδια, ενώ πλούσια είναι και η βιβλιογραφική τεκμηρίωση κάθε επιμέρους εργασίας. Οι μελέτες χωρίζονται σε δύο ομάδες: για τα υδραγωγεία και για τα νυμφαία αντίστοιχα.

Μετά τον Πρόλογο από τους επιμελητές ακολουθούν δύο Εισαγωγές: μία για το πρώτο μέρος, «Roman Aqueducts in Greece», από τον καθ. Τάσσιο και η άλλη για το δεύτερο μέρος του τόμου, «Roman Monumental Fountains (Nymphaea) in Greece», από τη Δρ. Αριστοδήμου. Οι Εισαγωγές αυτές αποτελούν ουσιαστικά και τα συμπεράσματα των επιμέρους μελετών. Θα μείνω λίγο περισσότερο σε δύο σημεία του περισσότερο συνθετικού κειμένου του καθ. Τάσσιου, ο οποίος σχολιάζει τις αναφορές του Βιτρούβιου, τον 1ο αι. π.Χ., σε όλους τους τρόπους μεταφοράς νερού, εκτός από τις μεγάλες υδατογέφυρες που χαρακτηρίζουν τα υδραγωγεία των μετέπειτα αυτοκρατορικών χρόνων. Πρέπει να τονιστεί ότι απόλυτη προϋπόθεση για τη δημιουργία τέτοιου μεγέθους τεχνικών έργων είναι η ειρήνη. Με την εγκαθίδρυση λοιπόν της pax romana από τον Αύγουστο, ανοικοδομούνται μεγάλα υδραγωγεία σε όλη την έκταση της Αυτοκρατορίας, τα πλείστα των οποίων συνδυάζουν την τεχνική με την αισθητική αρτιότητα, όπως ενδεικτικά για την ομορφιά και το μέγεθός τους τα υδραγωγεία της Νικόπολης στην Ήπειρο και της Μυτιλήνης στην Λέσβο, που εξετάζονται στον παρόντα τόμο.

Ο καθ. Τάσσιος δίνει επίσης τον κατάλογο 40 υδραγωγείων στον σημερινό ελληνικό χώρο. Ασφαλώς υπάρχουν αρκετά ακόμη, πολλά από τα οποία δεν έχουν μελετηθεί. Λόγω προσωπικής ενασχόλησης με την περιοχή, σημειώνω αυτό της πόλης της Επιδαύρουπου μαρτυρείται και επιγραφικά (*IG* IV 1^2,26). Λείψανα των πυλώνων της τοξοστοιχίας μόλις που διακρίνονται στον δρόμο που οδηγεί στο θέατρο της πόλης και θα τροφοδοτούσε ένα λουτρικό οικοδόμημα σε επαφή με το θέατρο, προφανώς δε και την Κρήνη (δεξαμενή στα ρωμαϊκά χρόνια) που αποκαλύφθηκε πρόσφατα βορειότερα[1].

Το πρώτο μέρος, λοιπόν, του τόμου που αφορά τα Υδραγωγεία, ξεκινά με τη μελέτη της διδάκτορος Αρχαιολογίας Ασημίνας Καϊάφα-Σαροπούλου σχετικά με τους θολοσκέπαστους αγωγούς υδραγωγείων στη Ρωμαϊκή Μακεδονία («Vaulted-roof aqueducts in Roman Macedonia»), μελέτη που βασίζεται στη διδακτορική διατριβή της και σε αρκετές συναφείς μελέτες της ίδιας. Πρόκειται για σήραγγες πλάτους 45-80 εκ. και ύψους 1-1,5 μ. περίπου με επίπεδο πυθμένα κυρίως από πήλινες πλάκες, ισχυρό υδραυλικό κονίαμα στα τοιχώματα και θολωτή στέγη από λίθους ή και πλίνθους, με ανοίγματα για τον καθαρισμό του εσωτερικού τους κατά διαστήματα. Η συγγραφέας δίνει έμφαση στα παραδείγματα του Δίου, των Φιλίππων, της Έδεσσας και της Θεσσαλονίκης και τονίζει το υψηλό τεχνολογικό επίπεδο των μηχανικών της εποχής.

Ακολουθεί η μελέτη του επίτιμου Εφόρου Αρχαιοτήτων και επί χρόνια ανασκαφέα της Νικόπολης, Κωνσταντίνου Ζάχου και του αρχιτέκτονα Λεωνίδα Λεοντάρη για το υδραγωγείο της Νικόπολης («The aqueduct of Actian Nicopolis»). Πρόκειται για ένα από τα μεγαλύτερα και περισσότερο εντυπωσιακά υδραγωγεία στον ελληνικό χώρο, το οποίο παρουσιάζεται εδώ για πρώτη φορά στην πλήρη μορφή του. Από απόσταση 50 χλμ., το νερό από τις πηγές του Λούρου στον σημερινό Άγιο Γεώργιο –το οποίο ακόμη υδροδοτεί την Άρτα και την Πρέβεζα καθώς και πολλά χωριά της περιοχής– οδηγούνταν στη Νικόπολη με μεγάλες τοξοστοιχίες και σήραγγες που ακόμη προκαλούν ιδιαίτερη εντύπωση. Το δεύτερο μέρος της μελέτης ανήκει νοηματικά στο δεύτερο μέρος του τόμου, καθώς παρουσιάζει τα δύο μεγάλα Νυμφαία σχήματος Π παρά τη δυτική πύλη, αριστερά και δεξιά της οδού που συνέχιζε ως decumanus maximus στο εσωτερικό της πόλης. Ενδιαφέρον είναι ο τρόπος που τα κρηναία αυτά οικοδο-

1 Λαμπρινουδάκης κ.ά. 2017.

μήματα συνδέονται με το υδραγωγείο. Δυστυχώς δεν έχει σωθεί ο άλλοτε πλούσιος γλυπτός διάκοσμος που έφεραν στις κόγχες.

Οι μελετητές ερευνούν την πορεία του υδραγωγείου και στο εσωτερικό της πόλης, σημαντική δε στην έρευνα είναι η προσπάθεια χρονολόγησής του. Πιστεύουν ότι η κατασκευή του ξεκίνησε επί Νέρωνος (54-68 μ.Χ.) και ολοκληρώθηκε από τον Αδριανό (117-138 μ.Χ.), με τον οποίο συνδέεται η κατασκευή και άλλων υδραγωγείων στον ελληνικό χώρο, όπως της Κορίνθου και του Άργους, σταμάτησε δε να λειτουργεί στα τέλη του 5ου αι. μ.Χ.

Με τη μελέτη για την ύδρευση της Θεσσαλονίκης («The water supply of Roman Thessaloniki») του Μανόλη Μανωλεδάκη, αναπληρωτή καθηγητή Κλασικής Αρχαιολογίας στο Διεθνές Ελληνικό Πανεπιστήμιο στη Θεσσαλονίκη, ερχόμαστε πάλι στη Μακεδονία. Λογικά, επομένως, η ανακοίνωση αυτή θα έπρεπε να ακολουθήσει αυτή της Α. Καϊάφα-Σαροπούλου. Η Θεσσαλονίκη ήταν μία από τις σημαντικότερες πόλεις της αυτοκρατορίας, ιδιαίτερα από τον 3ο αι. μ.Χ. και εξής. Η ύδρευσή της γινόταν από το όρος Κισσός, σημερινός Χορτιάτης, σε απόσταση 20 χλμ. με συνδυασμό υπογείων σηράγγων, ενός εκτεταμένου υδρομαστευτικού συστήματος στην περιοχή της Αγίας Παρασκευής και μίας υδατογέφυρας. Το υδραγωγείο κατασκευάστηκε μάλλον τον 1ο αι. μ.Χ., συνέχισε όμως να επισκευάζεται και να λειτουργεί μέχρι τουλάχιστον το 1945 και κάποια τμήματά του μέχρι το 1975! Δυστυχώς, λείπει η απεικόνιση της συνολικής πορείας του υδραγωγείου, ενώ πολύ χρήσιμη είναι η προσπάθεια διάκρισης και χρονολόγησης των διαφορετικών οικοδομικών φάσεων της κοιλαδογέφυρας κοντά στο χωριό Χορτιάτης (εικ. 12-13).

Το ιδιότυπο υδραγωγείο της Αθήνας («The Hadrianic aqueduct of Athens and the underlying tradition of hydraulic engineering») μελετά από χρόνια ο Ευστάθιος Δ. Χιώτης, τέως Δ/ντής της Δημόσιας Επιχείρησης Πετρελαίου και του Ινστιτούτου Γεωλογικών και Μεταλλευτικών Ερευνών, και μας δίνει εδώ τα αποτελέσματα των ερευνών του. Λόγω της έλλειψης πλούσιων πηγών στην Αττική, δημιουργήθηκε ένα ευρύ υδρομαστευτικό σύστημα που συγκεντρώνει τα υπόγεια ύδατα και από πηγές στους πρόποδες της Πάρνηθας, στην περιοχή του Ολυμπιακού χωριού, και τα οδηγεί στο άστυ με υπόγεια σήραγγα μήκους 20 περίπου χλμ. μέχρι τη Δεξαμενή στην ομώνυμη πλατεία στο Κολωνάκι. Το μοναδικό αυτό έργο έχει πρόσφατα μελετηθεί από την Leigh,[2] ενώ αναμένονται τα πορίσματα της έρευνας του σπηλαιολόγου Π. Δευτεραίου. Ο Χιώτης επικεντρώνεται, επομένως, στο σύστημα κατασκευής των σηράγγων σε πολύ μεγάλο βάθος, κάτω από τον υδροφόρο ορίζοντα, και τον τρόπο διανομής των υδάτων στην πόλη. Όπως επισημαίνει, για την κατασκευή του υδραγωγείου ήταν βασική η παλαιότερη γνώση κατασκευής υδραυλικών εγκαταστάσεων και διάνοιξης μεταλλευτικών στοών σε μεγάλα βάθη.

Το έργο ξεκίνησε ο Αδριανός αλλά ολοκλήρωσε ο Αντωνίνος ο Ευσεβής, όπως βεβαιώνει η επιγραφή στο προστώο της Δεξαμενής. Τον 5ο αι. μ.Χ., όταν το Αδριάνειο υδραγωγείο είχε εγκαταλειφθεί, κατασκευάστηκε ένα νέο με τον «κανονικό» τρόπο, τοξοστοιχίες του οποίου σώζονται στη Νέα Ιωνία και την Καλογρέζα. Σημειωτέον ότι το Αδριάνειο υδραγωγείο λειτούργησε πάλι από τα μέσα του 19ου αι. μέχρι τη δεκαετία του 1930.

Ο επίκουρος καθηγητής κλασικής Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας Γιάννης Λώλος, έχει ασχοληθεί επί μακρόν με το υδραγωγείο της Κορίνθου.[3] Πρόκειται για το μεγαλύτερο σε μήκος υδραγωγείο, στον ελληνικό χώρο, μήκους 85 χλμ., που μεταφέρει το νερό από τη Στυμφαλία στην Κόρινθο μέσω σηράγγων κα κοιλαδογεφυρών, έργο επίσης του Αδριανού. Ο Λώλος εστιάζει εδώ («The Hadrianic aqueduct in Korinth») σε νεότερες έρευνες του υδραγωγείου στην περιοχή του Ακροκορίνθου και του Ιερού της Δήμητρας και της Κόρη, καθώς

2 Leigh 1998.

3 Λώλος 2010.

και μέσα στην πόλη, και προσπαθεί να εντοπίσει τη θέση των castelli divisorii, των κεντρικών δεξαμενών όπου κατέληγε ο αγωγός και γινόταν η διανομή στα επιμέρους σημεία της πόλης, στις πολυάριθμες κρήνες και λουτρά της.

Οι αρχαιολόγοι της Εφορείας Αρχαιοτήτων Λέσβου Γιάννης Κουρτζέλλης, και Μαρία Παππά και ο πολιτικός μηχανικός της ίδιας Εφορείας Γιώργος Κακές, παρουσιάζουν το υδραγωγείο που έφερνε νερό στην πλούσια πόλη της Μυτιλήνης, από πηγές στο όρος Όλυμπος («The Roman aqueduct of Mytilene»). Πρόκειται για μία πολύ σημαντική μελέτη, καθώς οι συγγραφείς αποτυπώνουν για πρώτη φορά την πορεία του υδραγωγείου και σημειώνουν την άριστη κατασκευή των αγωγών και την εξαιρετική αρχιτεκτονική μορφή των τοξοστοιχιών, όπως σώζονται κυρίως στην περιοχή της Μόριας, που το κατατάσσουν στα ωραιότερα ρωμαϊκά υδραγωγεία. Χρονολογούν τέλος το όλο έργο στο β' μισό του 2ου αι. μ.Χ.

Το υδραγωγείο της Σάμου παρουσιάζει ο πολιτικός μηχανικός †Τηλαύγης Δημητρίου, ο οποίος μελέτησε το έργο ήδη από το 2003 («Roman aqueduct of Samos»).[4] Το υδραγωγείο αποτελεί πιο σημαντικό τεχνικό έργο της ρωμαϊκής περιόδου στη Σάμο. Δημιουργήθηκε για να συμπληρώσει το αρχαϊκό «όρυγμα του Ευπαλίνου» που δεν επαρκούσε πλέον για τις ανάγκες του πληθυσμού της πόλης της Σάμου, στο σημερινό Πυθαγόρειο. Με τη μελέτη του Δημητρίου, και τη βοήθεια της μεγάλης πυρκαγιάς της Σάμου το 2000 –δυστυχώς– γνωρίζουμε πλέον σαφώς την πορεία του υδραγωγείου από τις πηγές του Ίμβρασου ποταμού, σε απόσταση 15,5 χλμ.

Το πρώτο μέρος του τόμου κλίνει με το υδραγωγείο της ορεινής Λύττου στην κεντρική Κρήτη («A Roman aqueduct through the Cretan highlands – securing the water supply for elevated Lyttos»), από την επίκουρη Καθηγήτρια στο University College του Δουβλίνου Amanda Kelly, η διδακτορική διατριβή της οποίας ήταν ακριβώς τα υδραγωγεία και τα πολυάριθμα λουτρά της ρωμαϊκής Κρήτης. Η ερευνήτρια διερευνά τις δυσκολίες της διασφάλισης της προμήθειας νερού σε μία πόλη που βρισκόταν στις πλαγιές των Λασηθιώτικων ορέων στο εσωτερικό του νησιού σε υψόμετρο 600 περίπου μέτρων, οπότε η πηγή του νερού έπρεπε να βρίσκεται σε ακόμη υψηλότερο επίπεδο. Η διαδρομή όντως του υδραγωγείου είναι 22 χλμ. κατά μήκος βαθιών φαραγγιών, όπως είναι σύνηθες στο κρητικό ανάγλυφο. Η συγγραφέας θίγει επίσης το ζήτημα του ιδιαίτερου υδραγωγείου της Χερσονήσου, που παλαιότερα πίστευαν ότι υδροδοτείτο από αυτό της Λύττου.

Το δεύτερο μέρος του τόμου περιλαμβάνει τις συνήθως μνημειώδεις κρήνες, εκεί όπου καταλήγουν τα νερά των υδραγωγείων και προσφέρονται στους πολίτες, ιδανικός τόπος προβολής και προπαγάνδας για αυτούς που χρηματοδότησαν τα έργα αυτά.

Η πρώτη μελέτη («Shifting tides: approaches to the public water-display of Roman Greece») από τον Dylan Kelby Rogers, τέως υποδιευθυντή της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, αποτελεί μία γενική εισαγωγή στο θέμα, το οποίο έχει απασχολήσειτον συγγραφέα από φοιτητή, μόλις δε εκδόθηκε σχετική μονογραφία του.[5] Ξεκινά με την ορολογία και σημειώνει ότι ο όρος Νυμφαίο, για τα μνημειώδη κρηναία οικοδομήματα που έχει καθιερωθεί στην αρχαιολογική γλώσσα ανήκει κυρίως στην περίοδο της ιταλικής αναγέννησης! Μετά από την ιστορία της έρευνας, ο μελετητής επανεξετάζει παραδείγματα κρηνών σε σχέση με το περιβάλλον στο οποίο έχουν ανιδρυθεί: σε ιερά, όπως σ' αυτό του Απόλλωνος Μαλεάτα στην Επίδαυρο (αν και το συγκεκριμένο παράδειγμα δεν είναι επιτυχές, καθώς το οικοδόμημα που ονομάζεται Νυμφαίο παρουσιάζει αρκετά ερμηνευτικά προβλήματα, όπως, ενδεικτικά, το γεγονός ότι δεν έχουν σωθεί αγωγοί νερού προς αυτό), σε Αγορές, όπως στο Forum των Φι-

4 Δημητρίου 2003.

5 Rogers 2018.

λίππων, και σε Θέατρα, όπως στη Σπάρτη, τη Σικυώνα και την Κόρινθο, ανοίγοντας έτσι νέους δρόμους στη μελέτη των κρηνών.

Η εκ των επιμελητών του Τόμου Γεωργία Αριστοδήμου ασχολείται με τον γλυπτό διάκοσμο των Κρηνών και το κοινωνικό περιβάλλον στο οποίο δημιουργήθηκαν («Fountain figures from the Greek provinces: monumentality in fountain structures of Roman Greece as revealed through their sculptural display programs and their patrons»). Αρχίζει με τον ορισμό της κρηναίας μορφής (*fountain figure*) ως αυτής που έχει τα κατάλληλα τεχνικά χαρακτηριστικά ώστε να λειτουργεί ως κρουνός νερού ή που ανασκαφικά σχετίζεται βεβαιωμένα με κρήνη, και εξετάζει τις υποκατηγορίες των έργων αυτών. Θεματικά τα κρηναία αγάλματα ανήκουν κατά πρώτον σε θεότητες που κατά κύριο λόγο σχετίζονται με το νερό και τη φύση, όπως π.χ. ο Ποσειδών στην ομώνυμη κρήνη στην Κόρινθο. Ιδιαίτερα σημαντική είναι η παρουσία αυτοκρατόρων ή ιδιωτών στον γλυπτό διάκοσμο Κρηνών, όπως ο κολοσσικός Αδριανός στο Νυμφαίο του Άργους,[6] όπου καταλήγει το υδραγωγείο που έφτιαξε ο ίδιος αυτοκράτορας, και τα αγάλματα της αυτοκρατορικής οικογένειας και αυτής του Ηρώδη Αττικού με τη μορφή του Δία ανάμεσά τους στο γνωστό σε όλους μεγαλοπρεπές Νυμφαίο που ανίδρυσε στην Ολυμπία. Γίνεται επομένως κατανοητή η σημασία της επιλογής των κρηναίων γλυπτών καθώς αντικατοπτρίζει τη θέση και απόψεις της κοινότητας αλλά και των χορηγών των μνημείων αυτών.

Η Shawna Leigh, λέκτορας στο Hunter College της Νέας Υόρκης, για την οποία έγινε λόγος και παραπάνω με αφορμή τη διδακτορική διατριβή της για το αδριάνειο υδραγωγείο της Αθήνας, δημοσιεύει το λεγόμενο Νυμφαίο στην αρχαία Αγορά της Αθήνας («The monumental fountain in the Athenian Agora: reconstruction and interpretation»). Το ανασκαφέν το 1954 οικοδόμημα βρίσκεται αμέσως δυτικά του λεγόμενου Νοτιοανατολικού Ναού, ενώ το δυτικό του τμήμα κατέλαβε αργότερα ο ναός των Αγίων Αποστόλων. Σώζεται μόνο στο επίπεδο των θεμελίων, οπότε δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι για τη μορφή της ανωδομής, από την οποία σώζονται ελάχιστοι λίθοι. Σε σχετικές μελέτες το ημικυκλικό σχήμα του οδήγησε στη σύνδεσή του με το Νυμφαίο του Ηρώδη Αττικού στην Ολυμπία και στην υπόθεση ύπαρξης δύο ορόφων, κάτι το οποίο η μελετήτρια δεν αποκλείει, αλλά δεν θεωρεί και απαραίτητο. Η μελέτη εστιάζει και στη σύνδεση του Νυμφαίου με το υδρευτικό σύστημα της Αθήνας, είτε κατευθείαν με τη δεξαμενή του Αδριάνειου Υδραγωγείου στην πλαγιά του Λυκαβηττού, είτε αποτελώντας το ίδιο δεξαμενή διανομής περαιτέρω του νερού (*castellum divisiorum*). Εξετάζεται επίσης η θέση του Νυμφαίου στην Αγορά σε πλατεία που ανοίγει μπροστά από το Νυμφαίο και τον λεγόμενο ΝΑ ναό, ανοικτή προς την πομπική οδό των Παναθηναίων.

Στη συνέχεια ο Δρ. Mario Trabucco della Torretta επαναδιαπραγματεύεται τις ρωμαϊκές οικοδομικές φάσεις της μεγαλοπρεπούς κρήνης Αρσινόης στη Μεσσήνη («New water from olds pouts: the case of the Arsinoe fountain of Messene»). Παρά την αναλυτική μελέτη της κρήνης από τον Claus Reinholdt,[7] ο Trabucco della Torretta επανέρχεται στην παλαιότερη προσωπική του έρευνα,[8] από την οποία συμπέρανε ότι η Κρήνη ανιδρύθηκε στο ύστερο 4ο αι. ή πρώιμο 3ο αι. π.Χ. και όχι έναν αιώνα αργότερα, όπως πιστεύεται από τον ανασκαφέα Π. Θεμελη και τον C. Reinholdt. Το β' μισό του 2ου αι. μ.Χ. η συνεχής ιωνική κιονοστοιχία της πρόσοψης – όπως είχε διαμορφωθεί κατά την ύστερη ελληνιστική περίοδο– διακόπηκε με την ανίδρυση μίας τρίτοξης πρόσοψης μπροστά από ένα ημικυκλικό βάθρο για αυτοκρατορικά αγάλματα όπως μας πληροφορεί μία επιγραφή που βρέθηκε κοντά. Μία επομένως πλούσια ελληνιστική κρήνη μετατράπηκε σε ένα ρωμαϊκό Νυμφαίο, όπως σημειώνει ο συγγραφέας, ο οποίος συ-

6 Vitti 2018.
7 Reinholdt 2009.
8 Trabucco 2007.

νεχίζει αναζητώντας ανάμεσα στους εξέχοντες πολίτες της Μεσσήνης τον Τιβέριο εκείνο που αναφέρεται ως χρηματοδότης του έργου, το πιο ενδιαφέρον ίσως τμήμα της μελέτης.

Η τελευταία μελέτη του τόμου μας γυρίζει πάλι στην Κρήτη, στο Νυμφαίο κοντά στο λεγόμενο Πραιτόριο της Γόρτυνας, της πρωτεύουσας της επαρχίας Κρήτης και Κυρηναϊκής και μόνο της Κρήτης μετά τη διοικητική μεταρρύθμιση του Διοκλητιανού («Reflecting the past: the nymphaeum near the so-called Praetorium at Gortyn»). Συγγραφέας είναι η Brenda Longfellow, αναπληρώτρια καθηγήτρια στο Πανεπιστήμιο της Iowa στις ΗΠΑ που έχει στο ενεργητικό της μία μονογραφία για τη μορφή, τη σημασία και την ιδεολογία των ρωμαϊκών, μνημειακών κρηνών.[9] Μας παρουσιάζει το σχήματος Π Νυμφαίο στη Γόρτυνα, έργο του β' μισού του 2ου αι. μ.Χ., άγνωστου χορηγού, με πλούσιο γλυπτό διάκοσμο. Η μελέτη επικεντρώνεται στην φάση της ύστερης αρχαιότητας, όταν η ανοικτή δεξαμενή καλύφθηκε με μία καμάρα, και θέλει να εξηγήσει τους λόγους που ο πάτρων της εποχής αυτής χρησιμοποίησε παλαιότερα αρχιτεκτονικά μέλη και γλυπτά στη νέα πρόσοψη του Νυμφαίου που ξανάστησε και τα παλαιότερα γλυπτά, μολονότι το κατώτερο τμήμα τους δεν θα φαινόταν πίσω από τη θολωτή δεξαμενή. Η Longfellow συμπεραίνει ότι η μορφή αυτή οφειλόταν αφενός σε διατάξεις του Θεοδοσιανού κώδικα που απαγόρευαν τη μετακίνηση αγαλμάτων από τις πόλεις και αφετέρου στην νοσταλγία προς την παλαιότερη εικόνα της Γόρτυνας. Η άποψη αυτή είναι ιδιαίτερα γόνιμη και οδηγεί στην επανεξέταση και άλλων ακόμη μνημείων της Ύστερης Αρχαιότητας με επαναχρησιμοποιημένα παλαιότερα γλυπτά.

Συνολικά, από την εξέταση της ιδιότητας και του έργου των συγγραφέων του τόμου φαίνεται καθαρά ότι η επιλογή έγινε με κριτήριο την ιδιαίτερη ενασχόληση και αγάπη όλων με το αντικείμενο της μελέτης τους, ασφαλές εχέγγυο για την υψηλή επιστημονική ποιότητα του τόμου, όπως μαρτυρούν ακόμη οι πλούσιες υποσημειώσεις και η εκτεταμένη βιβλιογραφία κάθε συμβολής.

Η όλη έκδοση έτυχε προσεκτικής επιμέλειας. Ελάχιστα λάθη εκ παραδρομής σημειώνονται, όπως το μικρό όνομα της Shawna Leigh που έχει αναγραφεί ως Susan στις σελίδες 11 και 72. Η φωτογραφική τεκμηρίωση είναι πλούσια, η ποιότητα όμως πολλών φωτογραφιών δεν είναι ομοιογενής, γεγονός που εξηγείται από την πληθώρα των πηγών.

Εν κατακλείδι, είναι μεγάλη η συνεισφορά του τόμου στη μελέτη των υδραγωγείων και των μνημειακών κρηνών στον ελληνικό χώρο, εντάσσοντάς τα στο πλαίσιο ευρύτερων προσπαθειών, όπως τα γενικότερου αντικειμένου διεθνή συνέδρια για την ιστορία της διαχείρισης των υδάτων στην περιοχή της Μεσογείου, με τον τίτλο *Cura Aquarum* (το 16ο και τελευταίο έγινε το 2015 στην Αθήνα και τα Πρακτικά του κυκλοφόρησαν το 2017), καθώς και το επικεντρωμένο στα ρωμαϊκά υδραγωγεία *Atlas Project of Roman Aqueducts* και τις σχετικές διαδικτυακές βάσεις δεδομένων: www.romanaqueducts.info και www.romaq.org.

9 Longfellow 2011.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Δημητρίου, Τ. 2003. *Το Ρωμαϊκό Υδραγωγείο της Σάμου*. Σάμος: Πολιτιστικό Κέντρο «Ν. Δημητρίου».

Λαμπρινουδάκης, Β., Ε. Καζολιάς, και Λ. Ζώνας. 2017. «Κρήνη κλασικών χρόνων στην αρχαία Επίδαυρο». Στο *Αρχιτέκτων. Τιμητικός Τόμος για τον καθηγητή Μανόλη Κορρέ*, επιμ. Κ. Ζάμπας, Β. Λαμπρινουδάκης, Ε. Σημαντώνη-Μπουρνιά και Α. Ohnesorg, 369-82. Αθήνα: Μέλισσα.

Leigh, S. 1998. *The Aqueduct of Hadrian and the water supply of Roman Athens*. Ph.D. Thesis, University of Pennsylvania.

Longfellow, B. 2011. *Roman imperialism and civic patronage: form, meaning, and ideology in monumental fountain complexes*. Cambridge, New York: Cambridge University Press.

Λώλος, Γ. 2010. *Ὕδωρ βασιλεὺς Ἁδριανὸς ἐσήγαγεν ἐκ Στυμφήλου. Το Αδριάνειο υδραγωγείο της Κορίνθου και η μεταφορά του νερού στα ρωμαϊκά χρόνια*. Αθήνα: ΠΙΟΠ.

Reinholdt, C. 2009. *Das Brunnenhaus der Arsinoë in Messene: Nutzarchitektur, Repräsentations-baukunst und Hydrotechnologie im Rahmen hellenistisch-römischer Wasserversorgung*. Wien: Phoibos-Verlag.

Rogers, D.K. 2018. *Water culture in Roman Society*. Leiden: Brill.

Trabucco, M. 2007. «Un edificio scomparso nella fontana Arsinòe di Messene?». *ASAtene* 83: 197-214.

Vitti, P. 2018. «Il *ninfeoadrianeo* di Argo». *ASAtene* 96:275-99.

ISSN 2623-3428